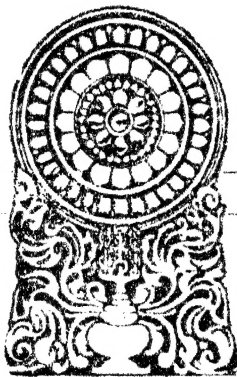

27/3/43

ગુજરાત સાહિત્ય સભા (અમદાવાદ) નું પ્રકાશન

કલાન્ત કવિ

બાલાશંકરની કાવ્યકૃતિઓ

સંપાદક : ઉમાશંકર જોષી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૦૭૪ કિંમત ૨-૪-૦

ગ્રંથનામ ડાહ્યાના ડાહ્યા

વર્ગિક ૨-૧૨

आचार्यशेखर उड्डासराज उन्धारिया

जन्म: जेपत १८९४ ई. ३३ बदाय. व्यवसाय: जेपत १८९४ ई. ११ जुली ११

‘मिठा मरवाण’ जालीला जेपतमा ११ जुली ११

કલાન્ત કવિ

ખાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા

ની

ગૂજરાતી તેમજ હિન્દી-બર્ફુ-ફારસી કાવ્યકૃતિઓનો
સંગ્રહ

સ્વામત્વ, અર્ધો સદીનો દેશવટો, પ્રકાશનવિષયક યાદી અને

'ખાલનંદિની' ટીકો સાથે

સંપાદક

ઉમાશંકર જોષી

પ્રકાશક

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

૧૯૪૨

પ્રકાશક :

ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાન

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

મંત્રીઓ: ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, બેલેન્ટાઈનની હાલેલી, ત્રણદરવાળ: અમદાવાદ

આમાંના કોઈ પણ બાબતો કોઈ પણ રીતેનો ઉપયોગ કરવાની
પરવાનગી પ્રકાશક પાસેથી મેળવવી આવશ્યક છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રશાસન
અમદાવાદ
ગૂજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૬-૨૨ ૨૪૦૫૪

આવૃત્તિ ૧ લી : પ્રત ૧૦૦૦

વિ. સં. ૧૯૯૯ : ઇ. સ. ૧૯૪૨

કિંમત સવાળે રૂપિયા

મુદ્રક: મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ., આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ • અમદાવાદ

નિવેદન

આ પ્રકાશન ગૂજરાત સમક્ષ રજૂ કરતાં અમે ખૂબ કૃત-
કૃત્યતા અનુભવીએ છીએ.

તૂટેલી વીણા સમારાર્થ છે, એના અધવચ વીખરેલા તાર એકઠા
કરાયા છે, તેનો “કાક” મેળવાયો છે અને ફરીથી તે મીઠાશ્વ અને
મરતીથી ગુંગતી થઇ છે.

આપણી—ગૂજરાતની—કાવ્યરુચિનો ‘અર્ધો સદીનો દેશવટો’
આમ પૂરો થાય છે.

આ માટે ગૂ. સા. સભા નિમિત્ત અને તે તેને માટે ધન્ય પ્રસંગ
નહિ તો બીજું શું ?

ભાર્ગ ઉમાશંકરે આ સંપાદનનું કાર્ય કરી, કવિ બાલના
માનસપુત્ર બની, તેમના આત્માનું અંતર્પણ કરી, આખા ગૂજરાતને
ઋણમુક્ત કર્યું છે.

“મૃચ્છકટિક”ના ‘અંવાહકે’ પોતાની ચાતુરીથી દેવામાંથી આબાદ
મુક્તિ મેળવી. તેવી ને તેટલી ચાતુરી ભાર્ગ ઉમાશંકરમાં નથી એમ
તેઓ પોતે જણાવે છે અને ગૂ. સા. સભા તરફથી આ સંપાદન
કાર્ય બીજાને સોંપાયલું તે તેમની પાસે કેવી રીતે આવ્યું તેનું રસિક
બયાન (ઉપોદ્ધાતમાં) આપે છે. પરંતુ તેમણે યાદ રાખવું જોઇએ
કે તેમણે આ સંપાદનકાર્ય કરી માત્ર પોતાને તો નહિ પણ આખાએ
ગૂજરાતને એક જૂના દેવામાંથી મુક્તિ અપાવી છે.

ગુ. સા. સભા તરફથી આ સંપાદનકાર્ય કરવા માટે અમે સભા વતી તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

કવિ બાલાશંકરના પુત્ર ભાઈ ત્રિપુરાશંકરનો પણ અમારે સભા તરફથી ખૂબ આભાર માનવાનો છે. એમણે પોતાના ભાઈની સંમતિથી, કાંઈ પણ આર્થિક કે બીજા લાભ મેળવવાની જરા પણ ઇચ્છા વગર પોતાના સ્વ. પિતાના લખાણોનું પોટલું અમને વિના સંકોચે અને તેના ગોચર ઉપયોગ કરવાના સર્વ અધિકાર સાથે સોંપ્યું.

એમના આ સહકાર વિના આ પ્રકાશન થવું અશક્ય હતું.

કવિ બાલને આમ શ્રદ્ધાથી સંભારવાનું સૌભાગ્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તે માટે આપણે ધન્યતા અનુભવવી જોઈએ. અમે તે અનુભવીએ છીએ.

છવટે, કવિ બાલે જે ચિત્તશક્તિની આજન્મ સાધના કરી તે શ્રીમત ત્રિપુરસુંદરીને આપણે પણ “ચૈતન્ય-અર્ધ” અર્પી વિરમીએ.

ડિસેમ્બર

૧૯૪૨

}

ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી

મધુસૂદન મોદી

કે. કા. શાસ્ત્રી

મંત્રીઓ, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ.

रघुनाथ

१

आवे जाल ! रसधि साभ्य द्रष्टा,
स्नेहाक्षाय सुहृती सृष्टि स्रष्टा;
स्वर्गगा शुभ भाण कंठभां छे,
भाशे आ मननी मद्रुलीभां के ?

२

आये तुम आंगन, सुहागन को साथ लाये,
गुनियल गोरी सोहि कविता किसोरी ।
बाजे उपंग चंग, गाजे सुव्यंग रंग,
अंग अंग राजे अनंग रास होरी ।
हिय हुआ रंगभोग, पुलकित से रोम रोम,
ताचे अनादि ओम्, रहूँ मैं कर जोरी ।
थोरी थोरी सी बात—कथा बोलुं बाल भरि ?—
तोरी सो मोरी और मोरी सो तोरी ।

अगर आशिक न होते तुम क्यामत तक न आता यों
 हमारे गुलशने गुजरात में बुलबुल का अफसाना ।
 कभी मस्तीकी महेफिलमें मूयस्सर हो न सकता था
 शराबे नाच तेरी को मेरे हाथों से पथमाना ।
 मेरे महेबुब अय गुलरू, गिराहे झूफे मुदकी से
 महक उठता न ये गुलशन, न होता कोद मस्ताना ।
 तेरी सूरत की खूबी पर न ठरती 'गर नजर मेरी,
 न होता हाल यह कि हो गया दिल मेरा मयखाना ।

४

गुलनी भडक क्याथी ? अलक पुलपुलनी शी ?
 भडकी आताननी आ क्याथी कस्तुरी ?
 क्याथी नग्यो शिरान निज्दने साह ? आन
 आथिती नैनोथी नीतरे भस्तुरी !
 भाशुकनी पहरन हरवाने आ क्याथी ? आन
 अमकी गछ गनूजनाक आओ ओ भूरी !
 डाही डाही अमारी कवितानी क्षिशियारी
 क्षगवी ते आल ! ने शी नगवी शीतुरी !

५

कूटयो अगाध हृदयद्रवने कुवारो
 ते ना गलया रसिक ! उठ समान हंस.
 सौन्दर्यसोमग्रहणे बिर रायनारो,
 एवं भूतिभंत रस - गुर्जरीविप्रसंग.

६

धलो अकान्त तो सेव्यो, धलुं मौन सलुं प्रिय ?
 आभने गुर्जरीकुंले तने सौ आन ओत्रिय.

૭

પધારો રસવાંછુના વસો મંદિર મંદિરે,
હૈયે હૈયે હવે રેરા નિત્ય હો જન ગુર્જરે.

૮

વિયોગી રસયોગી હે, બાલ તોયે અનુભવી,
કલાન્ત શ્રીશૃંગારી હે, મસ્ત હે સ્વસ્થતાચ્છવિ !

૯

ચરણરેણુ ઉરઆંગણે પ્રિયાની
નયનઅંજન સમાન તે પ્રમાણી.
અલકની લટ સુગંધકૈરતી જે
તવ સુકાન્ત વિણ ક્યાં મળે જ ખીજે ?

૧૦

કવિચિત્ શૃંગારાંગે રસભર તરંગે ઠમકતી,
કવચિત્ કાવ્યોલ્લાસે સલિલવિધુહાસે દમકતી,
કવચિન્ નિર્વાણાભિ પ્રબળ, રસ સૌજન્યાં શમી રહે;
સદા આત્મનધારા ત્રિપથ ઉર તારા થકી વહે.

૧૧

તારી કલાન્ત ! કલાપિકાન્તમણિને કુણે રમેલી ગિરા
ખેલો સૌ શ્રવણે સુખશ્રુતિ, રસપ્રૌઢા, સમાધિસ્થિરા.
હો સૌના ય સરસ્વતીપ્રણયનું સૌહાર્દસંતર્પણ,
ને દત્કોપ સુધા વધાવી તવ મેં તે હો તને અર્પણ.

[શ્લોક ૧ અને ૯માં છંદઃપ્રયોગ નવા છે. ૧નું નામ 'વિશ્વવિરાટ' મળે
છે. ('રણપિંગળ'—૧, પૃ. ૨૮૪). શ્લોક ૯નો છંદ જેને નિમિત્તે
ઉદ્ધમળ્યા છે તે 'બાલ'ના નામથી જ, બાલછંદ તરીકે ઓળખાઓ.—૭૦]

भद्रे त्वद्विरहाद् विलोक्य दशा का मे निराशमयी ।

[पृ० ८४]

અર્ધી સદીનો દેશવટો

૧

ઇ. સ. ૧૮૬૮ થી ૧૯૪૨

“આપે કહેલાં પુસ્તકો લાઠી જઈને વાંચીશ. બાળાશંકરને હું મળ્યો નથી. પણ આપે એમનું જે વર્ણન આપ્યું હતું તે પરથી તેમના પર મારી કાંઈ મમતા હતી. હાલ તો તેનાં કાવ્યો બધાં છપાઈ શકે તેવી ગોઠવણ થાય તો તેના કુટુંબને કાંઈક ટેકો મળી શકશે. એમ કરતાં શું ખર્ચ થાય તે લખશો, તો હું એકલો નહિ તો બે ત્રણ જણ થઈને પણ તેની ગોઠવણ કરી શકીશ.”

—‘કલાપીના પત્રો’

કલાપીએ આ શબ્દો સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદીને ઇ. સ. ૧૮૯૮માં-સંભવતઃ^૧ બાલાશંકરનું એપ્રિલમાં મૃત્યુ થયું તે પછી તરતમાં જ-લખેલા મળે છે. મણિલાલ અને બાલાશંકર નાનપણના મિત્રો. મણિલાલને કવિતાનો છંદ લગાડનાર બાલાશંકર. પોતાની પ્રથમ કાવ્યકૃતિ ‘શિક્ષાશતક’ મણિલાલે બાલાશંકરને જ અર્પણ કરેલી.

વડોદરે પ્લેગમાં સપડાઈ માત્ર બે દિવસમાં બાલાશંકરે ચાલીસ વરસની કાચી ઉંમરે દેહ છોડ્યો, ત્યારે બીજી તરફ નડિયાદમાં બાપદાદા તરફથી વારસામાં મળેલા ભર્યાભર્યા ઘરનું છેલ્લું વાસણ પણ વેચાઈ ચૂક્યું હતું. મણિલાલ પણ કાંઈ સાધનસંપત્તિ ન હતા; પણ ઇ. સ. ૧૮૯૮ સુધીમાં એમનું એક વિચારક તરીકેનું કાર્ય એવું ફાલ્ગુનું ફૂલ્યું હતું, એમનું વ્યક્તિત્વ આક સત્યશોધકો(જેમાંના એક

^૧ પ્રસ્તુત પત્ર (નં. ૬૨) તારીખ વગરનો છે. નં. ૮૪ તા. ૯-૩-૯૮ના મણિલાલના પત્રના પ્રત્યુત્તરે છે. નં. ૮૮ માં ૨૧ મી અને ૯૦ માં ૨૬મી માર્ચનો ઉલ્લેખ છે. એટલે નં. ૬૨ તે એપ્રિલના આરંભનો હોઈ શકે.

કાન્ત^૧, બીજા કલાપી)ને એવું પ્રેરણાદાયી બની રહ્યું હતું કે પોતાના મિત્રનો સંગ્રહ પ્રગટ કરવાની 'ગોઠવણ' એ જરૂર કરી શકે. અને એ ગોઠવણનો ભાર કલાપીએ ઉપાડી લીધેલો આપણે ઉપરના પત્રથી જોઈએ પણ છીએ.

‘સુદર્શન’ (એપ્રિલ, ૧૮૯૮) માટેનો અવસાનનોંધમાં મણિલાલ પોતાના બાલમિત્રની અમરતાને અર્ધ્ય આપતાં તેની બધી સિદ્ધિઓમાં યોગ્ય રીતે કવિતાને મહત્ત્વ આપે છે:

“ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી, આરબી એટલી ભાષાઓનું સારું જ્ઞાન ધરાવી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી વાચનની ઉન્નતિ માટે એમણે જે જે ચત્રો કર્યા છે તે સર્વને સુવિદિત છે. ‘ભારતીભૂષણ’ માં જ્યારે તેઓ પોતાની સાહિત્યભાવના વિસ્તારી રહ્યા હતા ત્યારે ‘ઇતિહાસમાળા’માં તેમણે પોતાના ફારસી જ્ઞાનને આધારે ગુજરાત અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની ખરી હકીકત બહાર લાવી ઐતિહાસિક ચર્ચાનાં સપ્રમાણ ધોરણો સમજાવવાનો ચત્ર આરંભ્યો હતો. પ્રાચીન સિક્કા અને લેખો વિલોકવાનો અને તે ઉપરથી અનુમાન કરવાનો પણ એમને એટલો બધો શોખ હતો કે તેમાં પણ કાલ અને દ્રવ્યનો ધણો વ્યય કરી ઇતિહાસના કામને ઉપયોગી હકીકત મેળવ્યા કરતા. પ્રખ્યાત કવિ હરિશ્ચંદ્રની ‘ચંદ્રાવલી’ નાટિકાનો તેમ ‘દેવીદાસ રાજનીતિ’નો રસ ગુજરાતીમાં આણવા ઉપરાંત શુદ્ધકના ‘મૃચ્છકટિક’ને એવી સારી રીતે તેમણે ગુજરાતીમાં મૂક્યું છે કે તે અઘાપિ પણ અતિ લોકપ્રિય છે. ‘સાહિત્યસિંધુ’ જેવો ગુર્જર સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ ગ્રંથ ઉપજાવવાનો મહાચત્ર જેમ તેમણે આરંભેલો આપણે ‘ભારતીભૂષણ’માં જોઈએ છીએ, તેમ તેમનાં ખાનગી લખાણોથી એક એક કરતાં વધારે ઉપયોગી ભગીરથ પ્રયત્ન તેમણે એકલાએ ઉઠાવેલો આપણને સમજાય છે. શાસ્ત્રમાત્રના પારિભાષિક શબ્દોનો એક સર્વસંગ્રહ (સાઈકલોપીડિયા) તેમણે રચવા માંડ્યો હતો. સર્વ કરતાં મુખ્ય તો તેમની અતિ આકર્ષક અને લાવણ્યમયી અતિ મધુર પ્રાસાદિક કાવ્યકલા જ તેમનું નામ અમર કરી શકે તેવી છે..... કલાન્ત કવિ, સૌન્દર્યલહરી અને છટક કાવ્યો કરતાં વધારે સંગ્રહ આપણી પાસે નથી, તથાપિ તેટલાથીયે તેમની પૂર્ણ પ્રતિભાનું આપણને પ્રમાણ મળી રહે છે.”

‘કલાન્ત’કવિ આદિ છૂટક કાવ્યોય એટલાં એક સંગ્રહ રૂપે તો ઉપલબ્ધ ન હતાં. તે ‘કાવ્યો બધાં’ છપાવવાના પ્રયત્નનાં પગરણ મંડાયાં ન મંડાયાં ત્યાં મણ્ડીલાલ પણ ‘દેવ માં જ મિત્રની પાછળ થયા. પેલાં ‘ખાનગી લખાણો’ તો અવસાનનોંધમાં નોંધાયાં એટલું જ ! ‘એક એક કરતાં વધારે ઉપયોગી ભગીરથ પ્રયત્ન’ આલાશંકર એકલાના જ નહિ, મણિલાલના પણ, કાલના ઉદરમાં શયન કરી ગયા. (તે કાંઈક આ સાલ હાથ લાગતાં યુ. વ. સો. માં સંગ્રહાયા છે.) રાજવી કવિ કલાપીનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ પણ તેમના મૃત્યુ પછી કાન્તે કર્યો. કાન્તનાં કાવ્યો પણ રહીરહીને છેક તેમના મૃત્યુદિને સંગ્રહરૂપે પ્રગટ થયાં. તે પેઢીના કવિઓમાં કાવ્યસંગ્રહની ખાતરમાં કદાચ નરસિંહરાવ સૌથી નસીબદાર હતા. છતાં ખીજ બધા કવિઓની કૃતિઓ પ્રમાણમાં ભલે મોડીવહેલી પણ સંગ્રહરૂપે પ્રગટ તો થઈ શકી હતી. કોઈ પણ ગણનાપાત્ર કવિ સંગ્રહને અલાવે વાંચનાર વર્ગના ધ્યાન બહાર લાંબો વખત રહેવા પામ્યો હોય એવું બન્યું ન હતું. માત્ર આલાશંકરનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ થતાં રહી ગયો તે રહી જ ગયો !

આલાશંકરે પોતે પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ ખેડી ન હતી એમ નહિ. પણ જો પોતાનું એકલાનું જ છપાવ્યાં કરે તો એ આલાશંકર શેના ? ‘ભારતીભૂષણ’ નામે સામયિક ગ્રંથશ્રેણી (book-magazine) પોતે કાઢતા, તેમાં પોતાનાં તેમજ અન્ય અનેક લેખકોનાં પુસ્તકો પ્રગટ થતાં. ખીજાઓની રચનાઓ પ્રગટ કરવાની તો કવિને ભારે હોંસ. શ્રી. દેરાસરીનું ‘સુવ્રભુલ’ અલબ્ધ હતું. કવિએ બહુ આગ્રહ કર્યો છતાં ખીજા આવૃત્તિ તેમણે કાઢી નહિ, એટલે એકવાર તો જીંધું ધાલીને આલાશંકરે તે કાવ્ય છપાવી પ્રચારમાં મૂકી દીધું. આલાશંકરનું આ કામ છે તે નહિ જાણવાથી દેરાસરી છાપનાર પર દાવો પણ માંડવાના વિચારમાં હતા, ત્યાં ઘટસ્ફોટ થઈ જતાં છેવટે દેરાસરીએ નવી આવૃત્તિ કઢાવી એ રીતે વાતનો અંત આવ્યો. ખીજાની રચનાઓમાં અપૂર્વ રસ લેનાર કવિ, એ વાતમાં એમનું ધન્ય અનુકરણ કરવા આપણને

પ્રેરવા માટે જ જાણે, પોતાની કૃતિઓ અપ્રકાશિત મૂકી ગયા ન હોય !

અને દસકો થતાં તો એ તકનો લાભ લાવનગરના એક સહૃદય સજ્જન અનંતરાય માધવજી દવે લે છે પણ ખરા. તેઓ 'કલાન્ત-કવિ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયાકૃત હરિપ્રેમપંચદશી' પાલી-તાણામાં છપાવીને પ્રગટ કરે છે. પણ તેમાં જે આડતીસ કૃતિઓ સમાવિષ્ટ છે એમાંથી છેલ્લી સત્તરમાંની મોટા ભાગની બાલાશંકરની નથી, મણિલાલ, કલાપી, કાન્ત, બલવંતરાય આદિની છે. એથી આ પ્રકાશનનું શ્રેય બાલાશંકરને ભાગે પૂરી રીતે ગયું નહિ. બીજું, પુસ્તકનું 'હરિપ્રેમપંચદશી' નામ રાખવા પાછળ આમાં કેવળ માનુષી પ્રેમ નહિ પણ હરિપ્રેમનું ગાન છે એ વસ્તુ આગળ ધરવાનો આશય હશે. પણ પંચદશી? એટલે જેમાં પંદર કડી છે એવી કૃતિ. આ વર્ણુન પહેલી એકવીસ કૃતિને જ લાગુ પડે એવું છે, બાકીનીને નહિ. વળી આડતીસે કૃતિઓ પ્રકીર્ણ સંગ્રહરૂપે રજૂ થઈ છે. એથી 'હરિપ્રેમ-પંચદશી' એ એક વિષયનો વિકાસ આલેખતી કાવ્યમાલા છે તે વાત દબાઈ જવા પામી છે.^૨ તેમ છતાં, આ સ્તુત્ય પ્રયત્નથી બાલાશંકરની પ્રમુખ રચનાઓ-કલાન્ત કવિ અને હરિપ્રેમપંચદશી કાવ્યરસિકોને સુલભ થઈ એ આ પ્રકાશનનો વાચકવર્ગ ઉપર મોટો ઉપકાર છે.

સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટી સ્થાપાતાં તેના વિદ્વાન કાર્યકર પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરને બાલાશંકરની કવિતાની એક વ્યવસ્થિત 'સમ્પૂર્ણ આવૃત્તિ' કાઢવાનું સદ્ભાગ્યે સૂઝી આવે છે. કવિના પુત્ર શ્રી ત્રિપુરાશંકરનો તે સહકાર માગે છે:

૧ પંચદશીના અર્થ માટે આ ઉપરાંત બુટો આગળ પૃ. ૪૩.

૨ બાલાશંકરે 'ભારતીભૂષણ'ના પહેલા અંકથી 'હરિપ્રેમપંચદશી' શરૂ કરેલી અને એ વખતે નોંધેલું કે 'પંચદશીમાં પ્રેમાંશ તરતો છે અને અંતરોત્તર જ્ઞાનાંશ ટંકાતો ચાલ્યો જાય છે.' પ્રેમાંશનું પ્રાબલ્ય લક્ષમાં જ હોય પાછળથી કવિએ પંદરમી ગ્રંથથી 'ભારતીભૂષણ'માં 'પ્રેમપંચદશી' એવું શીર્ષક જ ચોંટ્યું હતું.

“સેવામાં વિ. કે આપના સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીને હું બેત્રણ વાર મળ્યો હતો; એમના એક મિત્ર રા. રા. અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુ નિશાળમાંથી મારા લાઇબ્રેરી હતા. અને હું જરૂરનો હોવાથી એમની કવિતાઓનો ભોગી છેક નહાનપણથી જ થયો છું.

એમની તમામ કૃતિઓની એક સમ્પૂર્ણ આવૃત્તિ નીકળી શકે તો સાચું એવી મારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે. એમાંથી મને પોતાને એક પાછનો પણ નફો જોઈતો નથી એ નક્કી માનશો. વ૦ વ૦.” (રાજકોટ : તા. ૧-૧૧-૧૯૧૧)

કવિના પુત્ર, જે પોતે પણ કવિતાના ઉપાસક છે, એમના બેવડા ઉત્સાહનો અણસારો પ્રો. ઠાકોરના ખીજ પત્રમાંથી મળે છે:

“આપના પૂજ્ય પિતાશ્રીની કૃતિઓના સંગ્રહના વેચાણથી જે કદાચ લાભ થાય તો ‘તેમાંથી એક રાત્રી પાઈ પણ’ આપને જોઈતી નથી પણ ‘તે પૈસા તેમનું જ નામ કોઈ રીતે ચિરંજીવ રહે તેવા કાર્યમાં’ વપરાય એ આપની અભિલાષા હૈય્ય અને સ્તુતિપાત્ર છે. વ૦ વ૦.” (રાજકોટ : તા. ૧૮-૧૧-૧૯૧૧)

અને પક્ષનો આવો ઉત્સાહ છતાં એ સંકલ્પ પાર પડ્યો નહિ. વિદ્વાન પ્રોફેસરના સમર્થ સંપાદનનો લાભ મળ્યો હોત તો બાલાશંકરની કવિતાની વેળાસર અને દૃઢમૂલ પ્રતિષ્ઠા થાત.

કવિના પુત્ર એક નિષ્ણાત ભૂસ્તરવિદ છે. (તેમ જ ખીજ પુત્ર પણ.) સંગ્રહના પ્રકાશનમાં ‘૯૮માં કલાપીને હતો તેવો કવિના કુટુંબને મદદરૂપ થઈ પડવાનો આશય હવે જરૂરી ન હતો. એક અગ્રગણ્ય કવિપૂર્વજનું શ્રાદ્ધ માત્ર કરવાનું હતું. પણ આપણી ગૂંજરાતી પ્રગ્નને એવી સાવ બ્રાહ્મણિયા વાતનું મૂલ્ય શું? એ પાછી સૂઈ ગઈ. ને ખાસાં દસપાર વરસ, વળી, નીકળી ગયાં.

ઇ. સ. ૧૯૨૨માં શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠકે ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠના ‘સાબરમતી’ દ્વિમાસિકમાં પોતાનો પ્રથમ વિવેચનલેખ: ‘કવિ બાલાશંકર કંથારિયાનાં કાવ્યો’ લખીને એમની એક પ્રધાન સાહિત્યપ્રવૃત્તિના શ્રીગણેશ માંડ્યા. તે વખતે એમણે યોગ્ય રીતે નોંધ

કરી કે 'આ કવિ તરફ સાહિત્યપ્રેમીઓનું દુર્લભ ન સમજી શકાય એવું છે. તેની એક સુંદર આવૃત્તિ ફાઈ કાઢે તો સાહિત્યમાં એક જરૂરની સેવા બજાવી ગણાય!' એ વરસમાં પોતાની વિવેચનશક્તિની સેવા 'કાન્ત'ના 'પૂર્વાલાપ'ને અર્પવાનો પ્રસંગ આવતાં તે કાર્યથી પરવારી તે આલાશંકર તરફ નજર કરે છે તો સંગ્રહની સામગ્રી મેળવવાની મુશ્કેલીઓને લીધે કાંઈ થઈ શકે એમ ન હતું.

છ વરસ પછી ૧૯૨૮માં માઉન્ટ, આબુ ઉપર ગુ. વ. સોસાયટી માટેનું આગ્રિક વ્યાખ્યાન લખતાં લખતાં શ્રી. નર્મદાશંકર દે. મહેતા કવિની એક પંક્તિ ગુંજે છે:

‘તુટી મારી વીણા, અધવચ ગયા તાર વિખરી’

અને તેની ઉપર લાખ્યરૂપ ઉદ્ભાવ કાઢે છે:

“આ ભાગીત્રી વીણા સમારી પ્રજા આગળ ફાણ વાગતી કરશે ? તેમની સઘળી કૃતિઓ એકત્ર કરી ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ ક્યારે મુકાશે ? મારી નમ્ર વિનંતી છે કે આ કાર્ય કરી તેમના પુત્રે ઋણનિવૃત્તિ કરવી જોઈએ, અથવા કોઈ શ્રીમાન માનસપુત્રે સહૃદયભાવથી આ કૃષિના આત્માનું સંતર્પણ કરવું જોઈએ. કવિ બાલને તો શ્રદ્ધા હતી જ કે:—

उत्पश्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा...”

પોતે કવિના લાણેજ થાય, નાનપણમાં તેમની નજર તળે ઉછરેલા, સાહિત્યવ્યાસંગના સંસ્કાર પામેલા. પોતાના સગા મામાનું ચરિત્ર નિરૂપતાં જે રૂપજતા અને નિખાલસતાથી બધી વાતો એ રજૂ કરે છે તેમજ વિવેચનમાં કવિની કાવ્યકૃતિઓમાંના પ્રતિપાદ વિષયની એમની ઊંડી સમજની સાથે સાથે જે તટસ્થતા અને સમતુલા જેવા મળે છે એ બધું જોતાં શંકા રહેતી નથી કે આ વિરલસુંદર વ્યાખ્યાનકૃતિના આપનારને હાથે જો કવિની સમગ્ર કાવ્યકૃતિઓનું સંપાદન થાય તો એના જેવું એકે નહિ. એ કાર્ય એમણે જ કરવું જોઈતું હતું. પણ..... પણ..... એ તો ફાઈ ભાવિ ‘સમાનધર્મા’ને આગળ કરી ખસી ગયા. ગૂજરાતીઓની વ્યવહારકુશળતા કેમ બીજી અનેક મોંઘી

વસ્તુઓની સાથે સાથે ઊંચી પંક્તિની સાક્ષરતાને પણ ભોગે ફેળવાય છે, તેનું આ એક નોંધપાત્ર દર્શાવ છે.

આ કાર્ય કવિશ્રી નાનાલાલનું પ્રીતિપાત્ર બન્યું હતું, એમ મને મળેલાં કાગળિયાંમાંની એમના હાથની નોંધ ઉપરથી સમજાય છે: 'મેટર આવી: મહા સુદ—૨૨-૨-૨૯. વાત થઈ હતી ધનતેરશે.' કવિ બાલાશંકર પોતાને દલપતરામના શિષ્ય કહેવડાવવામાં ગૌરવ લેતા. દલપતરામના જ કવિપુત્રને હાથે એમની કૃતિઓનું સંપાદન થવા પામ્યું હોત તો એમાં એક જાતનું ઐચિત્ય હતું. પણ કમલાગમે 'મેટર'નું કાંઈ થઈ ન શક્યું. કવિશ્રીને પૂછી જોતાં જાણવા મળે છે કે પોતે સામેથી માગીને આ કામ માથે લીધું હતું. નડિયાદના સ્વર્ગસ્થ કૂલચંદભાઈ બાપુભાઈ શાહની એમાં એમને મદદ હતી. વરસ દિવસ રાહ જોવા છતાં છપાવવા વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ નહિ અને વાત હતી ત્યાં જ અટકી. કવિશ્રીનો જ્યારે મધ્યાહ્ન તપતો હતો (—સુવર્ણ મહોત્સવ પછીનું બીજું વરસ—) ત્યારે સામે ચાલીને એક પૂર્વકવિનું શ્રાદ્ધ કરવા એ સમય કાઢે છે એ ઘટના એમની ગુણાનુરાગી પૂર્વજપૂજનું તેમજ બાલાશંકર જેવાના અમોઘ આકર્ષણનું નિર્દર્શન છે.

તે પછી શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીએ કવિની રચનાઓમાં અને તેના પ્રકાશનના પ્રશ્નમાં સક્રિયપણે રસ લેવા માંડ્યો ન હોત, તો કાણ જાણે હજી એ બીજાં કેટલાં વરસ નીકળી જાત. શ્રી. ચૈતન્ય-પ્રસાદની મૃત્યુ અટક કંથારિયા છે અને કવિ અને તે એક કુટુંબના છે એ પણ એમને માટે એક વધારાનું પ્રેરક બળ હશે. એમણે શ્રી. ત્રિપુરાશંકર પાસેથી પ્રાપ્ત હતો તે બધો સંગ્રહ મેળવ્યો અને ગુજરાત સાહિત્ય સભાના પ્રકાશનકાર્ય માટે નિશ્ચિત કરી સંપાદન માટે શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખને કહ્યું. તેમને આ કાર્યમાં અનહદ રસ હોવા છતાં અન્ય વ્યવસાયોને લીધે તે એમનાથી થઈ શક્યું નહિ. શ્રી.

રામનારાયણ પાઠકને પણ પૂછવામાં આવ્યું હતું પણ હવે તે બીજા કાર્યોમાં રોકાયેલા હતા.

શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે તેમજ શ્રી. રસિકલાલ પરીખે મને તેમની સાથે આ કાર્યમાં સહસંપાદક તરીકે જોડાવા કહેલું અને મેં હા પણ પાડી હતી. પરિણામે મૃચ્છકટિકના જુગારી સંવાહક જેવી-જે કે તેના જેવી મારામાં આવડત ન મળે એટલે તેનાથી ઊલટી જ-મારી દશા થઈ. સંવાહકનું તેના ખે લેણદારોએ અર્ધું અર્ધું દેવું માફ કર્યું ત્યારે તે અર્ધું જતું કર્યું છે અને અર્ધું તે જતું કર્યું છે એમ બંનેને કહી પોતે નાચી ઊઠ્યો કે બંદા આખામાંથી છૂટી ગયા. જ્યારે હું તો આખા ઝણુમાં આવી ગયો. અર્ધા કામની એક વિદ્વાનને અને અર્ધાની બીજાને હા કહેલી, તે બંને અર્ધા ભેગાં થઈ આખું કામ કરવાનું મને પ્રાપ્ત થયું. ૧૯૩૯.

૧૯૪૨માં આજે બાલાશંકરની સમગ્ર કાવ્યકૃતિઓનો મંત્રહ મારી પાસેથી બહાર પડે છે. એના સંપાદનમાં મને કવિના પુત્ર શ્રી. ત્રિપુરાશંકર (‘મસ્તાન’) નો અંપૂર્ણ સાથ ન હોત તો આ રીતે આ મંત્રહ બહાર પડવો અશક્ય હતો. શ્રી. ત્રિપુરાશંકરે પોતાના પિતાનો કાવ્યવારસો પણ અપનાવેલો હોઈ ‘હાફિઝ’ના અનુવાદનું બાલાશંકરનું કાર્ય આગળ ધપાવી સો ગઝલો ગૂજરાતીમાં ઉતારી છે, જેમાંથી ચત્કિચિત્ પ્રસાદી ‘બાલનંદિની’ને અંતે (૫૦ ૪૩૮-૪૪૦) આપવાની એમણે મને રજા આપી છે. બાલાશંકરનું કામ કરતાં, આ રીતે, મને બીજા એક કવિના પણ પરિચયનો લહાવો મળ્યો છે. એમણે આપેલ નિઃશેષ સાહાય્ય માટે હું એમનો ઝણી છું. બીજા એક કવિ બાલાશંકરના શિષ્ય, ‘કલાન્ત કવિ’ની શૈલીનું ‘ઉપાલંબ’ નાંમે ખંડકાવ્ય રચનાર સાહિત્યવ્યાસંગી વૃદ્ધ શ્રી દુર્લભરામ જ્યેષ્ઠારામ ભટ્ટે મને ડગલે ને પગલે જે મદદ કરી છે અને કવિની ધણી કૃતિઓ અને જીવનને લગતી અપ્રાપ્ય સામગ્રી મને મમતાપૂર્વક શોધી લાવીને સોંપી છે તે માટે તેમનો પણ ઊંડી હાર્દિકતાથી

આભાર માનું છું. આ કાર્ય તે બંનેને પારકું નહિ હોઈ વિશેષ અત્રે અનુચિત ગણાશે.

‘કલાન્ત કવિ’ એ ખંડકાવ્ય ઇ. સ. ૧૮૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું.^૧ એ વરસ પછી એના પ્રકાશનને સાઠ વરસ થશે. હજી અર્ધી સદી ઉપર થયેલા એક કવિ સંશોધનનો વિષય બની ગયા છે, એ આપણા જીવનની એક બલિહારી છે.

અને આશ્ચર્ય તો એ છે કે સાહિત્યોપાસકો ન્યાં શાંતિથી સાહિત્યસાધના કરી શકે એવો ‘કવિલોક’ વસાવવાના તરંગી ખ્યાલ પાછળ આપદાદાની અનર્ગળ સમૃદ્ધિ જે કવિએ ઉઠાવી દીધી તેની જ કૃતિઓની આ દશા !

પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનનો આટલો ઇતિહાસ લાક્ષણિક હોઈ આપોઆપ નોંધપાત્ર બની રહે છે.

એ ઇતિહાસમાં એક વાત ઊઠીને આંખે વળગે છે. આપણા અનેક કવિઓ અને વિદ્વાનો જીવેજીવે સમયે આ કાવ્યસંગ્રહના સંપાદન-કાર્યને અપનાવવા આગળ આવતા દેખાય છે. તેમ ન થયું હોત તો શ્રી. ગોવર્ધનરામ, નવલઅંથાવલિના સંપાદનકાર્યને સ્વીકારતાં, ટકોર કરે છે તેમ ‘ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગને શિર મોટો કૃતધ્નતાદોષ આરોપાત.’ જે કવિઓ અને વિદ્વાનો આ કાર્યમાં રસ લેતા દેખાય છે તેમની રુચિઓની ભિન્નતા જોતાં ‘પાલાશંકરનું એક કવિ તરીકે કેવું વ્યાપક આકર્ષણ છે તેનું પણ સૂચન મળે છે. કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન થઈ નહોતું શક્યું એ કમનસીબ વસ્તુ જે એકવાર ભૂલી જઈએ, તો જણાશે કે મણિલાલ દ્વિવેદી, કલાપી, પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર, રામનારાયણ પાઠક, નર્મદાશંકર મહેતા, કવિશ્રી નાનાલાલ, રસિકલાલ પરીખ જેવાઓના થોડોબહો સમય પણ ભક્તિભાજન થયું એ સૌભાગ્ય નાનુંસૂનું નથી.

અર્ધોએક સદીનો દેશવટો ભોગવીને આપણો આ ફકીર, એના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘નિરપૃથ્વ’ હોવાને કારણે ‘રાજનનો રાજ’-

૧ જન્યુ. ૧૮૬૩ના ‘ભારતીભૂષણ’માં ફરીવાર છપાયું હતું.

‘કવિરાજ’, એની રત્નેલાલાપત્રકારતી વીણા લખને ગુર્જરીને હૃદયાંગણે પ્રવેશ કરે છે. આપણે એને અપનાવીએ એટલું જ નહિ, આટલે વરસે પણ એને લાયક નીવડીએ.

૨

કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન

આ સંગ્રહમાં શું લેવું એ નક્કી કરવું તે સારી પેઠે મુશ્કેલ હતું. કલાન્ત કવિ, સૌન્દર્યલહરી, હરિપ્રેમપંચદશીનાં ૩૯ માંનાં ૨૧* કાવ્યો અને હાફિઝની ૧૦ માંથી ૮ કૃતિઓ એટલું કવિએ પોતે છૂટકછૂટક પ્રસિદ્ધ કરેલું હતું. હરિપ્રેમપંચદશીનો બાકીનો અઢાર ગઝલો આખી લખાઈ હોય એમ સમજાતું નથી. તેનો આરંભનો પંક્તિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે તે સંગ્રહમાં સામેલ કરી છે. આપણા ગઝલપ્રિય શાયરો પાદ-પૂર્તિ તરીકે એમાંની કોઈ ને કોઈ કડી લઈ બાલાશંકરની બીજી ગઝલોના બરની કવિતા આપવા લલચાય એવા એક ચેલેન્જ-આહ્વાન-રૂપ એ પંક્તિઓ થઈ રહે એવી આશા રાખીએ. હરિપ્રેમપંચદશી એ આખી સળંગ કાવ્યમાળાના વિષયની રૂપરેખા, તેના આરોહ-અવરોહ અને તેના ઉદય, વિકાસ અને વિશ્રાન્તિની કવિની યોજના શી હશે તેનું કાંઈક કડીબદ્ધ સ્વરૂપ સમજવામાં પણ એ ‘અપૂર્ણ’ ગઝલો મદદરૂપ નીવડશે. હાફિઝના અનુવાદોમાં નવમી અને દસમી (અપૂર્ણ) ગંઝલ મળી છે તે સંગ્રહમાં દાખલ કરી છે. તેમજ એ અનુવાદોના પ્રવેશકરૂપે કવિએ તૈયાર કરેલો હાફિઝ ઉપરનો નિબંધ તે પણ અનુવાદોની પાછળ જોડ્યો છે, કેમકે એ અનુવાદોની સાથે જ તેનું યોગ્ય સ્થાન છે. હાફિઝનું—અને તેના અનુવાદકનું પણ—હાર્દ સમજવામાં એ નિબંધ જરૂર માર્ગદર્શક બની રહેશે.

હવે રહ્યો ‘પ્રકીર્ણ’ કૃતિઓ’નો વિભાગ, જેમાં નાનીમોટી ૫૭૪

* ‘ભારતીબૂષણ’માં ૨૦ કૃતિ અને ૨૧મી ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં છપાઈ છે.

× કૃતિ પર મી (નાગરજ્ઞતીર્થી પ્રજમાં) મને મળેલા સંગ્રહને આધારે છપાવ્યા પછી તે અન્ય કવિ-શ્રી હરસિદ્ધની જણાતાં રદ કરવી પડી છે. આ અને

રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ કૃતિઓનો ખ્યાલ કોઈને હોય તો કાં તો બાલાશંકરને, કાં તો સંપાદકને એવી વિચિત્ર વસ્તુસ્થિતિ થવા પામી છે ! બીજા શબ્દોમાં, કવન અને સંપાદનની વચ્ચેના ગાળામાં કવિની રચનાઓ વિષે ચિંતા નજેવી સેવાઈ છે. તેથી આ કાવ્યોના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન વિદ્વાનોની વિચારણા માટે રજૂ કરવો રહે છે. કૃતિઓ આ પ્રમાણે મળી છે: (૧) ‘ભારતીભૂષણ’ અને ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’માંથી, (૨) શ્રી. ત્રિપુરાશંકર પાસેથી મળેલા મંત્રહમાંથી, (૩) શ્રી. અનંતરાય માધવજી દ્વેની હરિપ્રેમપંચદશીમાંથી અને (૪) કવિનાં તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંથી.

(૧) ‘ભારતીભૂષણ’માંથી લીધેલી છ કૃતિઓમાંથી ‘૫૩ બેની-બાલસાહિત્યસિંધુમાંથી બાલકૃતિ’માં બાલ એવું સ્વનામસંકીર્તન છે, ‘૪૮ વ્યંજનાંક સંસાર’ નીચે ‘બા. ઉ.’ એમ ટૂંકી સહી છે અને ‘૩૩ કુદરત-૧’, ‘૩૪ ઝીણો ઝરો’, ‘૩૫ તરંગ’ અને ‘૩૬ કવિની ચક્ષુ’ તેની નીચે જયવિજય ઉપનામ મૂકેલું છે. ‘પ્રોષિતા-પત્નીસી’ કવિનું છે એમ શ્રી. ન. દે. મહેતા અને શ્રી. રા. જ. દેસાઈ નોંધે છે અને શ્રી. ત્રિપુરાશંકર પણ તેમ કહે છે. આરંભની રચના લાગે છે. આંતરપ્રમાણમાં, ‘૨ પવન પ્યારા બાઈ વસન વિખેરે શાને?’ (૨૧ અ) સાથેની ‘કલાન્ત કવિ’ના ‘નભસુત ઉછાળે વસનને’ (૬૨ઈ)ની સરખામણી એક રજૂ કરી શકાય.

‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’નું તંત્રીપદ બાલાશંકરે સંભાળ્યું તે ગાળામાં તેમાં છપાયેલી કૃતિઓમાં અન્યોક્તિ (પૃ. ૧૬૫-૬ ઉપરના ચાર આગળચર્યામાં બીજાં પ્રજ્ઞ ચિંત્ય કર્તૃત્વનાં કાવ્યો નિર્દેશમાં છે તે શ્રી દ્વેના ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ના પ્રકાશનમાં અન્ય કવિઓની કૃતિઓના પ્રવેશના પ્રશ્નને ઉદારતાથી ભેવા પ્રેરશે.... ‘પૂર્તિ’માં (પૃ. ૪૪૩-૪૪૪) ‘અદ્વૈત’ નામે કાવ્ય ‘ભારતીભૂષણ’ (ફેબ્રુ. ૧૮૯૫)માંથી ઉતાર્યું છે એટલે પ્રકીર્ણની સંખ્યા ૫૭ જ રહે છે. આ કાવ્ય તે જ અંકમાં ‘કાન્ત’ના ‘કલ્પના અને કસ્તૂરી મૃગ’ અને ‘મૃગ-નૃણા’ પછી મૂકેલું છે એ સૂચક છે. ‘મૃગનૃણા’ સાથે તેને સરખાવવાનું વિચક્ષણો નહિ જ ચૂકે.

શ્લોક)ની જ નીચે ‘બાલ’ની સહી છે. કાવ્યાંતે પંક્તિમાં શબ્દોનો ઉદ્દેશ્ય હોય એવાં કાવ્યો પણ એ જ છે: ‘ગુનરે જે શિરે’ વાળી ગઝલ (૫૦ ૧૦૪) અને ‘૧૪ કલો:પાલંભ.’ તે સિવાય તે ગાળાની જયવિજય અને ‘શંકરશિષ્ય’નાં ઉપનામવાળી અને મથાળે કે છેડે ‘મળેલું’ લખ્યું હોય એવી કૃતિઓ આ સંગ્રહમાં લીધી છે. એક જ અંકમાં એક જ કવિનાં અનેક કાવ્યો આપવાં ઠીક ન લાગતાં કદાચ કવિને ઉપનામો વાપરવાં પડ્યાં હશે. એ શિરરતો—કવચિત્ તો આકર્ષણ જમાવવા સ્ત્રીવાચક નામના ઉપયોગનો—તંત્રીઓમાં અગ્નણ્યો નથી. વળી બાલાશંકરને ગુ. વ. સો.માં આસિ. સેક્રેટરી તરીકે લીધા ત્યારે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં શૃંગારની કવિતા દાખલ ન કરવી એ ખાસ શરતે લેવામાં આવ્યા હતા. તે જોતાં એ ભારેખમ પત્રનો કવિ તંત્રી—ખાસ કરીને એ જ્યારે દલપતરામ જેવું ડાહ્યું માણસ ન હોય ત્યારે—પોતાના નામે બહુ કવિતા આપતાં સંકોચાય તો તેમાં નવાઇ પામવા જેવું ઓછું છે.

બુદ્ધિપ્રકાશમાં, કવિએ અમદાવાદ છોડ્યું તે અરસામાં શ્રી ‘જયન્ત’ નામનો કાષ્ઠ લેખક પોતાના ‘ટીકાકારથી થનાં અનિષ્ટ’ નામના લેખની પાદટીપમાં “૨ ‘કવિનિશા’નું મંગલાચરણ” આપતાં કહે છે કે ‘કવિ ખાલે થોડાક પર કવિનિશા નામે એક કાવ્યનું ખોખું તૈયાર કરેલું મારા જેવામાં આવ્યું હતું. વગ’ ‘સૌકુમાર્યસાર સુંદરી અને સુનિરપૂહી કવીનિ વલ્લભા વિભાવરી’નું આ ગાન ‘કવિનાં હૃદય ખરે એટલાં કામળ જ છે, તેનો પણ પ્રસ્તુત વિષય કેવો નમૂનો છે તે જ ખતાવવા’ પોતે દાખલ કર્યું છે એમ શ્રી જયન્ત નોંધે છે. કાવ્યમાંની ‘સુંદરી’ને પાછળ રાખી, ‘કવિ’ને આગળ કરી, બીજો જ માણસ બીતાં બીતાં આટલી આઠ લીટી—અને તે પાદટીપમાં—આપે છે તે પણ તે સમયના અનિષ્ટકારી ટીકાકારોને જ એક અંજલિ છે! આખું કાવ્ય આ આઠ લીટીરૂપે જ પ્રાપ્ય હોઈ શ્રી ‘જયન્ત’ના આપણે અનહદ ઝણી છીએ.

પણ ઉપર નોંધેલાં ઉપનામો બાલાશંકરનાં જ હશે ?

અંગ્રેજીમાંથી કરેલા અનુવાદો—શેલી, આયરન, શેક્સ્પિયર આદિના—છે તે બધા જ બાલાશંકરના હશે એમ માનતાં એમાંની કેટલીક કૃતિઓની કયાશ જોતાં આશંકા થાય એવું પણ છે. પરંતુ હમણાં જોયું તેમ ‘૧૪ કાલોપાલંભ’ને અંતે તો બાલનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તેની પૂર્વે કૃતિ ‘૩૩ કુદરત-૧’, ‘૩૫ તરંગ’^૧ અને ‘૪૦ કુદરત-૨’ જયવિજયની સહીથી અને તેની પછી ‘૪૬ સહનશક્તિ’ ‘મળેલું’ સહીથી પ્રસિદ્ધ થયેલ, તે બધી જ હરિગીતમાં છે અને ‘ચાર્મ્સ હેરોલ્ડ’ના કોઈ ને કોઈ અંશના સ્ત્રીધા અનુવાદ હોઈ ‘અનુકરણ’, ‘—ઉપરથી’ એમ કવિએ નોંધ પણ કરી છે. જ્યારે ‘કાલોપાલંભ’ અનુગુંજન માત્ર હોઈ નીચે ‘આ કવિતામાં આયરન કવિના વિચારો પણ મિશ્ર છે’ એમ નોંધ કરી છે. આ શાર્ફલમાં કાંઈક સર્જનનું તત્ત્વ જણાતાં કવિએ તેને એકતે જ બાલથી મુદ્રિત કર્યો હોય એ સંભવિત છે. ‘૩૮ નૈરાશ્ય’—ઉપરના જેવા જ, જયવિજયની સહીના, હરિગીત નીચે “‘શેલીની કવિતાનું અનુકરણ છે’—એડીટર” એમ નોંધ છે તે ‘એડીટર’ જ એ કાવ્યનો લેખક હોય એમ સૂચવે છે. અને ‘બુદ્ધ-પ્રકાશ’ના એ વખતે ‘એડીટર’ તે બીજા કોઈ નહિ પણ બાલાશંકર પોતે જ. આમ જયવિજય તે બાલાશંકર હોવાનું સમજાય છે, જેને હવે પછીની ચર્ચાથી પણ ટેકા મળે છે.

‘શંકર શિષ્ય’ને નામે ‘૩૭ સૂર્યોદય’ અને ‘૧૬ દેજો દોષ ન કવિ-વરને’ એ બે કૃતિઓ મળે છે. પાછલી કૃતિ વિષે કહેવાય છે કે કવિના મિત્ર અનુપરામ મીકાલાલ દીનબંધુએ ટોમસ મૂરના ‘Oh! Blame not the bard’નું ભાષાંતર ‘ભાટને દોષ ના દેશો’ એ રીતે આદરેલું તેમાં ‘ભાટ’ શબ્દ કવિને ખૂંચતાં તેમણે પોતાની પંક્તિ રજૂ કરી હતી. પણ આખી કૃતિ (જેની છેલ્લી બે કડી ટીકામાં આપી છે—૫૦ ૩૮૦) કોની ? છેલ્લી પંક્તિમાં દીનબંધુસૂચક ‘દીન’ શબ્દ છે.

૧ આ શીર્ષક બે કૃતિનું છે: ૧૫ અને ૩૫મીનું.

તેમજ ‘સૂર્યોદય’માં ‘અનૂપ’ મળે છે. કાવ્યવિષયમાં પોતે બાલાશંકરના શિષ્ય એમ ગણી અનુપરામે તો ‘શંકરશિષ્ય’ ઉપનામ રાખ્યું નહિ હોય ? ઉપરાંત જયવિજય ઉપનામવાળા ‘સૂર્યાસ્ત’માં પણ બે વાર (૮૪ અને ૧૦૪) ‘અનુપમ’ અને ‘સૃષ્ટિસૌન્દર્ય’માં (૧૪) ‘અનૂપ’ મળે છે. અન્યત્ર અનુપરામ ‘અનુપ’ અને ‘અનુપમ’ કાવ્યાન્તે પ્રયોગે પણ છે. તો શું આથી એમ માનવું કે જયવિજય તે પણ ઉપર જોયું તેમ બાલાશંકર નહિ પણ અનુપરામ, અથવા માંડવાળ કરીએ તો બાલાશંકર અને અનુપરામની જોડી તે જ જય અને વિજયની જોડી? આ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે ‘સૂર્યાસ્ત’માંનાં ‘ગયો શોકે રાતાં ધનધુમટ આતાં’ એવા બાલાશંકરના લાક્ષણિક આંતરપ્રાસ કે ‘સૃષ્ટિસૌન્દર્ય’ના ‘નાના નાવ’ (૬૪)માં ‘નાના સજ્જન પ્રેમનાવ’ (‘સૌન્દર્ય’ ૫૪)નો પડઘો કે બાલાશંકરના કવનના સારસમું છેલ્લી કડીમાંનું ચિત્ર, કે બંને કૃતિઓના છંદની હથોટી કે એવાં કારણો આગળ કરવાની જરૂર જ નથી. એવું તો એક કવિમાં બીજાના અનુકરણને કારણે પણ હોઈ શકે. સદ્ભાગ્યે વધારે નિર્ણાયક વસ્તુ રજૂ થઈ શકે એમ છે. ‘અનૂપ’ ઉલ્લેખવાળું ‘શંકરશિષ્ય’નું ‘સૂર્યોદય’ અને ‘અનુપમ’ ઉલ્લેખવાળું ‘જયવિજય’નું ‘સૂર્યાસ્ત’ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં અનુક્રમે ઓગસ્ટ ’૯૩ અને નવેમ્બર ’૯૩ માં પ્રગટ થયાં; તેવામાંજ બીજી તરફ અનુપરામને તંત્રીપદે ચાલતા ‘જ્ઞાનદર્શન’ના ઇ. સ. ૧૮૯૭-સં. ૧૯૪૯ ના જેઠના અંકમાં છેલ્લી પંક્તિમાં ‘અનુપમ’ના ૨૫૪ ઉલ્લેખવાળાં ‘પ્રભાતકાલ’ અને ‘સન્ધ્યાકાલ’ નામે અનુપરામનાં કાવ્યો જોવા મળે છે. આ એક જ ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સૂર્યોદય-સૂર્યાસ્તનાં બંને માસિકામાંનાં વર્ણન એકજ કલમનાં હોય એવી સંભાવનાને પણ બંને કાવ્યયુગ્મોની કક્ષાના બેદને કારણે સ્થાન નથી. ઉપરાંત શંકરશિષ્યનું ‘દેજે દોષ નો’ સપ્ટેમ્બર ’૯૩ના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં બહાર પડ્યું તેની સાથે ‘જ્ઞાનદર્શન’ના ૧૮૯૩-૧૯૪૯ ના શ્રાવણ અંકમાં એ જ ઢાળમાં ટોમસ મૂરના બીજા એક કાવ્ય-From life without freedom etc-નો અનુપરામનો

અનુવાદ પ્રગટ થયો છે તે સરખાવવાથી પણ અનુપરામ તે શંકર-શિષ્ય નહિ એ નિર્ણય અનિવાર્ય ઠરે છે. ? ‘અનુપમ’ શબ્દ જ્યાં જ્યાં આવે ત્યાં તેને વિશેષનામ ગણીને ચોકવાનું કારણ નથી, સામાન્ય અર્થમાં આ શબ્દ વારંવાર પ્રયુક્ત થાય એવો છે. (ઉ. ત., ‘કરું શું મોતિમાળા હું, અનૂપમ મારી પ્યારીએ’ વ૦ માં. પૃ૦ ૧૦૩.) આ બધા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે શંકરશિષ્ય અને જયવિજય તે એક જ વ્યક્તિનાં ઉપનામ છે અને તે વ્યક્તિ તે અનુપરામ હોવાની એક સંભાવના તે પણ દૂરાપાસ્ત છે. આલાશંકર તે જ જયવિજય એમ ઉપર જોયું છે. હવે જયવિજય તે જ શંકરશિષ્ય સમજાય છે. તેથી શંકરશિષ્ય તે આલાશંકરનું ઉપનામ સિદ્ધ થાય છે. (પોતે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પ્રત્યે લક્ષિત દર્શાવતું કાવ્ય લખ્યું પણ છે. જુઓ પૃ૦ ૨૧૮.)

‘મળેલું’—એવા વર્ણનવાળી કૃતિઓમાં ‘૪૪ ભ્રમરાન્યોક્તિ’માં (૭ અ) પૂર્ણના અર્થમાં ‘પુર’ વાપરવાની કવિની લાક્ષણિકતા ‘૪૨ શીલરક્ષા’ અને ‘૪૫ સ્વર્ગસ્થમિત્રને પ્રાર્થના’ જેવામાં શિખરિણીની અને ‘૪૭ પરાપકાર’માં શાર્દૂલની કવિની લાક્ષણિક લઢણ (અને તે બધામાં સ્કુરતું લાક્ષણિક કાવ્યત્વ) તે એ સૌ કૃતિઓ આલાશંકરની હોવાનું સૂચવે છે. ‘૪૩ શુષ્કવૃક્ષ’ના ‘દિવસેશ્વર-કર-કલાકાન્ત’ વિશેષણથી અને છેલ્લી પંક્તિઓમાં તો કવિની પોતાની દશાનું જ જાણે દૂખદ્વિયત્ર હોય તે કૃતિ આલાશંકરની હોવા વિષે અને ‘મળેલું’ આલાશંકરે પોતાની કૃતિઓ માટે યોગ્ય વિષે શંકા રહેવા પામતી નથી.

(૨) શ્રી ત્રિપુરાશંકર ? પાસેથી મળેલી કૃતિઓમાંથી ‘૫૦ વિજયા-

૧. તેમાં પણ અત્યપંક્તિમાં ‘અનુપમ’ છે તે અને છંદની શિચિલ-તા જુઓ :

નિરાશ ન થાશો ! હૃદ લોકેથી સ્વાતંત્ર્યનો જો વિનાશ થાય,
અનુપમ તમને પરલોકે તે મળશે નિશ્ચય કવિ ગાયે.

૧ ઉપર ઉલ્લેખાયેલી હરિપ્રેમપંચદશીની ‘અપૂર્ણ’ ૧૮ ગઝલો અને હાફિઝના અનુવાદની છેલ્લી બે ગઝલો પણ તેમના સંગ્રહમાંથી મળેલી છે.

પ્રશસ્તિ' સ્વતંત્ર પુસ્તિકા રૂપે કવિના નામથી છપાવેલું અને '૫૧ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય આગમનપ્રસંગ'નું તે પ્રસંગે છપાવેલું માનપત્ર જેવું કાગળિયું મળેલ છે. તેમાં અને '૪૯ શ્રી રીપનપંચદશી'માં કાવ્યાંતે કવિનામ-સંકીર્તન (બાલ) છે જ. '૫૪ ગીત', '૫૬ સુમાધિત', '૫૭ ગદ્યલેખ' અને '૧૫ તરંગ' માં પણ તેમજ છે. '૪ સરિતોપકંઠ-પદ્યચ્છા'માં પણ છેલ્લી કડીના 'વિધિ બાળા જાણ્યું'માં પદ્યતરે કવિનામ જોઈ શકાય એવું છે. '૨૩ અમોલા'માં ઝલ્લાસતનુજ મળે છે. '૯ થયે ચાતુર્માસ'માં (૫૪) અને '૭ હૃદયમણિ' (૨૪) માં 'હૃદયમણિ' સમાસ મળે છે જેમાં કવિપત્ની મણિલક્ષ્મીના ઉદ્દેશ્ય છે એમ કવિની એ રીતે પત્નીનામસંકીર્તન કરવાની ટેવ? જોતાં સમજાય છે. આ બે કાવ્યમાં શિખરિણીની હથેલી અને કૃતિ ૯માં છેલ્લા શ્લોકના આદિ અને અંતના અનુપ્રાસ પણ બાલાશંકરની કલમને છતી કરી દેવા માટે પૂરતા છે. સહી કે બીજા એવા સ્પષ્ટ સૂચન વગરની કૃતિઓ પણ છાની રહેતી નથી. '૧૯ બેકદર દુનિયા' તે 'જિગરનો ચાર'ના 'ખ્યાર બેકદરકાર'ની જ લહેતું છે. '૨૦ બેદાદની દાદ'ને અંતે 'અપીલ માલેકની દરખાસ્ત' કરવી છે તેને સરખાવે હરિપ્રેમંડોની 'કોર્ટ કે અદાલત' સાથે (૫૦ ૧૦૮). '૨૧ ભ્રમિત મન'નું 'પ્રભુના નામનું ખ્યાલું'(૧૮અ) તે જ હરિપ્રેમંડોમાંનું

૧ જુઓ કલાન્ત કવિ અંતે 'શતકમણિરૂપ' અને 'વિજયાપ્રશસ્તિ' અંતે 'અષ્ટક મણિરૂપ અક્ષરમાળા.' 'હૃદયમણિ' કવિનો માનીતો પ્રયોગ છે. જુઓ 'પ્રેમી-ઓનો હૃદયમણિ તે' (૫૦ ૬૯). હૃદયમણિ=(૧) હૃદયે જેને મળિ છે તે, (૨) હૃદયસ્વરૂપ મળિ.

૨ આ કાવ્યમાં અંતે હરિપ્રેમપંચદશીની ૨૧મી ગણલની શબ્દાવલિ મળે છે. છતાં આરંભનું આખું વાતાવરણ અને જીવ એને ૧૫મી ગણલનું મૂળ ગણવા પ્રેરે એવાં છે. કવિમાનસના વિકાસમાં રસ હોય તેવા અભ્યાસીઓએ આવા નમૂના સમજવા જેવા છે. 'બેકદર દુનિયા' અને 'જિગરનો ચાર'ના સંબંધનો ઇસારો પણ કર્યો જ છે. મારા અભિપ્રાયે, હરિપ્રેમપંચદશીની ગણલો આ પ્રકીર્ણ ગણલોના ફરજંદરૂપ અને તેથી પાછળની અને પરિપાકરૂપ.

‘શ્રી પ્રભુના પ્રેમનું પ્યાલું’. તેવું જ તે બંનેમાંનાં ‘પ્રભુનાં પ્રેમનાં પુખ્તો’ વિષે પણ કહી શકાય. ‘૨૪-ગરબી’માંના ‘ઊલટા વિધિના અંક’ (૧૦અ) હરિપ્રેમ૦૧૫ના ‘વિધિના ઊલટા અંક’ની યાદ આપે છે. ‘૨૫ ભ્રમરા રે’માં કપોલપરના અલકનું વર્ણન હરિપ્રેમ૦૩(૧૦અ) સાથે સરખાવે. ઉપરાંત તેમાંનો ‘વર’નો પ્રયોગ અને ‘૨૬ જઈ કહો માધવને’માં ‘ઉત્તંગને’ (૭આ)નો પ્રયોગ તે અનુક્રમે ‘સૌન્દર્યલહરી’ ૭અ અને ‘કલાન્ત કવિ’ ૧૬આ સાથે સરખાવતાં કવિના લાક્ષણિક પ્રયોગો સમગ્રાય છે. ‘૨૯ સતીદહનમાંથી’ના ત્રણ દુકડાઓ છે તેટલા જ કવિપુત્ર પાસેથી મળ્યા છે. આટલા સિવાય કવિનું સર્વ પ્રથમ એ કાવ્ય લુપ્ત થયું છે. ‘૩૨ મુક્તકો’ પણ કવિનો અલંકારશાસ્ત્રનો શોખ અને હંદનાં લઢલુ જોતાં તેમનાં લાગે છે. ‘૧ સ્તુતિ’, ‘૩ દંપતી ભાગ્યશાળી’, ‘૫ વિરહનરંગ’, ‘૮ ના ભૂલાતો પ્રેમ’ તે હંદ, પદાવલિ અને કાવ્યવિષય એટલા ઉપરથી જ ખાલાશંકરનાં ગણવાં રહે છે. કવિની માનસસૃષ્ટિના અનુલક્ષમાં આ કૃતિઓ જોતાં તે વિષે સંદેહ રહે એવું નથી. (મને તો નથી જ.) એ કૃતિઓ વિષે શંકાને સ્થાન મળ્યું છે. ‘૨૮ મહિના’માં ત્રણ વાર ‘જીવણ’ છે તે ઉપરથી હું તપાસ કરવા લલચાયો, તો ગુ. વ. સો. પ્રત ૬૨૭ માં જીવણ કવિના અપ્રસિદ્ધ મહિના મળ્યા, જેનો આટલો અંશ કવિને પ્રાપ્ત થયો હશે અને તેથી તે મને મળેલી નોટખૂડમાં સચવાયો હશે. નોટખૂડને આધારે છાપેલું એવું બીજું કાવ્ય ‘૨૭ રાધિકાસંદેશ’ તે શ્રી મણિલાલ છાપારામ ભટ્ટના ‘કાવ્યપીયૂષ’ (પ્રસિદ્ધ ઇ. સ. ૧૯૧૧)ના પૃ. ૮૧ ઉપર ‘રાધાનો પત્ર’ નામે જોવામાં આવ્યું છે. ટીકામાં મેં નોંધ્યું છે કે તે શ્રી. મ. છ. ભટ્ટનું હોવા વિષે મને શંકા નથી. પણ અત્રે થોડુંક વિદ્વાનોના વિચારવા માટે ઉમેરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ખાલાશંકરની ૩, ૫, ૬ અને ૧૦ એ કડીઓ શ્રી ભટ્ટમાં નથી, તો શ્રી ભટ્ટની ૭, ૧૧ અને ૧૨ ‘ખાલ’માં નથી. ૧૫મી કડીમાં નવાં વસ્ત્રો કરાવ્યાનું વર્ણન છે તે શ્રી ભટ્ટમાં ‘એ તો રસિયાજી તમને રિઝાવા’ માટે છે તે કરતાં વિશેષ તો ‘ત્યારે

રસિક શું આપ રિસાયા ?' એ 'બાલ'ના પ્રશ્નને અવકાશ આપનારું છે. સસરાસાસુને માટે ત્રીજી કડી આપેલી હોઈ ચોથીમાં શ્રી ભટ્ટના 'મારાં સાસુએ' ને બદલે 'બાલ'માં 'વળી એમણે' એમ શબ્દો છે. આવી ઝીણી વસ્તુઓ તે બાલાશંકરનું કાવ્ય તે પહેલું તો નહિ હોય, એ પ્રશ્ન કરવા પ્રેરે એવી છે. પત્રરચના ને એવી વીગતો અંદર આવે છે, નહિ તો બાકી આખી કૃતિ કોઈ પૂર્વકવિની હોવાની સંભાવના વધાવી લેવા જેવી લાગત. અધૂરામાં પૂરું છટ્ટી કડીમાં 'જીવણ' પણ વિરાજે છે.

(૩) શ્રી અનંતરાય દવેની 'હરિપ્રેમપંચદશી'માંનાં મણિલાલ, કલાપી, કાન્ત અને બલવંતરાયનાં ગણાઈ ચૂકેલાં કાવ્યો બાદ કરતાં જે રહે છે તેનો આ સંગ્રહમાં સમાવેશ કર્યો છે. '૧૮ ફિકર શાની પછી માની' તે ગઝલ બાલાશંકરની જ હોય તો તે નબળી હોઈ પ્રાથમિક કૃતિઓમાંની હોવી જોઈએ. '૧૦ પ્રણયાર્પણ'માં અંતે અખ્યાહાર શબ્દ 'કલાન્ત કવિ'ના અંતના તેવા શબ્દની જેમ 'મરશે' જ છે. તેનો અને '૬ મિષ્ટગાન'નો શિખરિણી બેશક કવિનો લાગે છે. '૧૨ વિધિને' તે 'રતન' અને તેની સાથેની રમતનું વર્ણન જોતાં (સરં કલાન્ત કવિ ૩-૪) અને છંદોલયથી બાલાશંકરનું લાગે છે. '૧૩ પ્રેમવિવેક'નો અંકુર '૭ હૃદયમણિ'માં છે જ. એ અનુવાદ કવિનો હોય તો નવાઈ નહિ. '૧૬ દેજે દોષ નં'ની ચર્ચા ઉપર થઈ ચૂકી છે. '૧૭ મન-આત્મ-ભાવ' શ્રી અનંતરાયની પેઠે મેં પણ આ સંગ્રહમાં દાખલ કર્યું છે. છેલ્લી બે કડીમાં ત્રણ વાર બાલ શબ્દ આવે છે. ત્રીજી કડીમાં એમનો 'નિગ્ગનંદ' શબ્દ પણ મળે છે અને આખાની લેહ બાલાશંકરની લાગે છે એટલું એમના કર્તૃત્વનો સંભવ પ્રેરે છે. સદ્ગત નરસિંહરાવે પણ એ સંભવનો પુરસ્કાર કર્યો છે.^૧ પણ મણિલાલે પોતાના મિત્રને મનમાં ઉદ્બોધન કરતાં કરતાં આ કાવ્ય રચ્યાનો તર્ક કરીએ તો 'બાલ' શબ્દમાંનો શ્લેષ પણ ઘટાવી શકાય એવો છે. અને 'નિગ્ગનંદ' જેવો શબ્દ^૨ કે કાવ્યની લેહ તે તો મણિ-

૧ મનોમુકુર-૨, પૃ. ૨૩૨.

૨ ત્રીજી કડીમાં 'નિશા' નરન્તિ શબ્દ બાલાશંકરના 'નિશા રહી

લાલ ઉપર કવિમિત્રની અસરરૂપે ય હોઈ શકે. અને મણિલાલ સારાં ગીતો અને ગઝલો ન આપી શકે એમે ન હતું. પણ સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં—બાલાશંકરના જીવતાં જ, મણિલાલના ‘પ્રેમજીવન’માં આ કાવ્ય ‘સાત્ત્વિક ત્યાગ’ શીર્ષકથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. હમણાં મણિલાલની કાવ્યપોથીમાં આ કાવ્ય એમના હસ્તાક્ષરમાં મારા જોવામાં આવ્યું છે. બાલાશંકર પોતાની રચના માટે લાપરવાહ હતા, નિર્મમ હતા, તેમ છતાં ધારો કે આ કૃતિ બાલાશંકરની હોય તોપણ જે બાબત એમણે પોતે નિભાવી લીધેલી છે તે આપણે પણ સ્વીકારી જ લેવી રહે.

(૪) ૧૧ અને ૫૫મી કૃતિઓ તે અનુક્રમે કવિનાં ‘દેવીદાસ-રાજનીતિ’ અને ‘કર્પૂરમંજરી’ પુસ્તકોનાં? અર્પણપત્રો છે.

‘૨૨ આલેક’ ‘કાવ્યમાધુર્ય’માંથી લીધું છે. ‘કાવ્યમાધુર્ય’ની પાછળની આવૃત્તિમાં શ્રી. અંગીરયાએ લેખક તરીકે શ્રી જગનલાલ કેવળરામ મહેતાનું નામ આપ્યું છે તે ટિપ્પણમાં નોંધ્યું છે.

“‘પ્રભાકર’ નામના માસિકમાં આવેલું આ કાવ્ય લેખનશૈલી અને મસ્તી ઉપરથી બાલાશંકર ઉલ્લાસરામનું છે એમ એક મિત્રના કહેવાથી સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ રા. મહેતાએ તા. ૨૪-૬-૧૯૦૭ ને રોજ લખેલા પત્રાથી મને જણાવ્યું તે પ્રમાણે નામમાં સુધારો કર્યો છે.”

‘પ્રભાકર’ વડોદરાથી નીકળતું. વ્યવસ્થાપક શ્રી. ચંદુલાલ માધુમાર્ઘ મહેતા હતા. તા. ૨૦-૧૦-૯૮ના એક, ‘પ્રથમ વર્ષના લવાજમ’ના, ઉત્તરાણીપત્ર ઉપર શ્રી જ. મહેતાની ‘વ્યવસ્થાપક વતી’ સહી મારા જોવામાં આવી છે. માર્ચ ૯૮ના એકમાં કવિની મૃત્યુતોષમાં તંત્રી પોતાના ‘કવિ બાલની સાથેના એકાદ વર્ષના થોડા છે’ (૫૦ ૧૦૬)ના નારીજાતિથી વિરુદ્ધાવવા જોવા છે. જે કે ‘પ્રેમ-જીવન’માં તો ‘નશો’ પાઠ જ છે.

૧ કવિએ જે નાટકોના અનુવાદ કર્યા છે તેમાંનાં પત્રો આ સંગ્રહમાં લીધાં નથી. ‘મૃચ્છકટિક’નું અર્પણકાવ્ય પણ.

સહવાસ'ની વાત કરે છે અને કવિ વડોદરે હોઈ તેમણે જે કાંઈક પણ પ્રસાદી માસિકમાં આપી હોય તો પ્રથમ અંકના પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપરની આ 'આલેક' ગઝલ ઉપર જ આંખ ઠરે છે.

કર્તૃત્વના જેવા જ કઠિન પ્રશ્નો નોડણી અને પાઠનિર્ણયના છે.

નોડણી હાલની વિદ્યાપીઠનોડણી અનુસાર ન રાખતાં કવિએ કાવ્યો છપાવેલાં ત્યારે છંદોનુસાર નોડણી રાખેલી તેને અનુસરવું ઠીક ગણ્યું છે. કવિએ 'કલાન્ત કવિ'ની શ્રી. કેશવલાલ હ. દ્રુવને મોકલેલી પ્રતમાં એથી પકિતમાં 'કવિ કલ્યાણીને'માંથી 'વિ'ને સ્વહસ્તે સુધારી 'વી' કર્યું છે તે મેં નોંધ્યું છે, એટલે કવિનો અભિપ્રાય તો સ્પષ્ટ જ છે કે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની બાળતમાં પણ છંદોનુસાર લેખન રાખવું. નોડણી એકધારી હોવી નોંધએ એનો આપણને ગમે તેટલો આગ્રહ હોય છતાં કવિતા—જેમાં ઉચ્ચારના આરોહઅવરોહ એટલે કે લયનું મહત્ત્વ અકરૂણ હદ સુધીનું છે તે—માં એ નિયમને જડપણે વળગી રહેવું સચુકિત નથી. અંગ્રેજી એકધારી નોડણીનો દાખલો આપણા માથામાં મારવામાં આવે છે. પણ અંગ્રેજી ભાષાની બાળતમાં લેખન પ્રમાણે ઉચ્ચાર નથી હોતો એટલે લેખન એકધારું શક્ય છે. એવા લેખનથી ઉચ્ચારપ્રાણ કવિતાને કાઠ હાનિ નથી. જ્યારે આપણી ભાષામાં લેખન તે ઉચ્ચારનું પ્રતીક નહિ પણ પ્રતિબિંબ—યથાતથ (એટલે કે શક્ય તેટલું યથાતથ) પ્રતિબિંબ છે. તેથી એકધારા લેખન માટે (૧) એકધારું ઉચ્ચારણ અને (૨) એ એકધારા ઉચ્ચારણનું લેખનમાં યથાતથ પ્રતિબિંબ એ બે શરતો અનિવાર્ય છે. બે શરતો સંસ્કૃત ભાષામાં સંતોષાતી નોંધએ છીએ. આપણી ભાષામાં જમાને જમાને અને એક જ જમાનામાં પણ બુદ્ધાબુદ્ધા જિલ્લાઓમાં મહત્ત્વની ઉચ્ચારભિન્નતા જેવામાં આવે છે તે સંજોગોમાં દૃઢબંધારણ સંસ્કૃતનો દાખલો અનુસરના એ પણ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે આંખચાડા કાન કરી જડતાને વળગવા જેવું છે. આ સંજોગોમાં ઉચ્ચારણનું અનુકરણ યથાલેખનમાં કરવાની પ્રણાલિકા બાલાશંકર, રમણભાઈ, પ્રો. ઠાકોર

આદિમાં જેવા મળે છે તેને સ્થાન છે. નવીનો પણ એકધારી જોડણી પછમાં અનુસરતા નથી એ હકીકત ધ્યાનપાત્ર છે. જોડણીના પ્રશ્નનો આ સ્થિતિ હોઈ બાલાશંકરને અભિપ્રેત જોડણી પ્રથમ આવૃત્તિમાં તો સાચવવી એ ધોરણ સ્વીકાર્યું છે. અલબત્ત, તત્સમ શબ્દોને યથા-તથ સાચવવાની કાન્ત જેવાની ચીવટ બાલાશંકરમાં પણ ઓછી જેવામાં આવે છે. છતાં આશા છે કે વાચકોને બહુ કष्ट નહિ પડે. વિરામચિહ્નો કડીની ચાર લીટીઓને અંતે અનુક્રમે અલ્પવિરામ, અર્ધ-વિરામ, અલ્પવિરામ અને પૂર્ણવિરામ એમ ઊંધું ધાલીને મૂકેલાં દેખાય છે. પણ મંદર્ભ ઉપરથી વિરામો પકડાવા મુશ્કેલ નથી. કવિએ જાતે છપાવેલું એક આવૃત્તિમાં તો કશી દરમ્યાનગીરી કર્યા વગર આપવું એ ધોરણ અનુસરવા જતાં આવી વસ્તુઓની પણ અરદાસ્ત કરવી પડી છે.

પાઠનિર્ણયનો પ્રશ્ન તો કોઈ પ્રાચીન કવિની એક કરતાં વધુ હસ્તપ્રતો મળે ત્યારે તેમની સરખામણી કરવામાંથી સંભવે. અહીં એ પ્રશ્નને શો અવકાશ ? પણ કવિની હસ્તાક્ષરની એકેય લાઘવપ્રત નથી—જેનો આધાર લઈ શકાય—એથી જ આ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. ‘કલાન્ત કવિ’ને અંતે કવિએ ‘શુદ્ધાશુદ્ધસૂચનિકા’ મૂકી છે તેવી માસિક વગેરે-માં છપાયેલી કૃતિઓમાં તો હોઈ શકે નહિ. પણ મેં કૃતિઓ વાચનામાં તો રજૂ કરી છે ‘બાલુખરુ’ જે સ્વરૂપે મળી છે તે સ્વરૂપમાં જ. પાઠાન્તરો તથા ફેરફાર પાછળ ટીકામાં નોધ્યાં છે અને કારણો પણ આપ્યાં છે.

‘નહીં સ્વાર્થ નહીં જોડું’ (પૃ. ૧૪૧)

‘શાનિ રજની, શીકી જિણી ચાંદની’ (પૃ. ૧૮૮)

‘કે છે ધ્વની વિમલ સુંદર વીરની આ’ (પૃ. ૧૮૩)

—જેવા દાખલાઓમાં છાપમૂલોની મંલાવના કદપી તે છાપમૂલો કયા હસ્તલિખિત શબ્દમાંથી થઈ શકે તેનો વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે પંક્તિઓ મૂળમાં હોવી જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે:

‘નહીં સ્વાર્થ, નહીં મોહ’

‘શાન્ત રજની, શીક્રી ઝિણી ચાંદની’^૧

‘દે છે દેવજી વિમલ સુંદર વીરના આ’

તો બીજા દાખલાઓમાં અક્ષર ખોટા છપાવાને બદલે શબ્દના અવયવો વહેંચાઈ-જોડાઈ નવીન શબ્દસંકલના બની ગયેલી જોવા મળે છે:

(૧) ‘તુજ ગણુ ત્રીપુર પ્રવીણુ બ્રમર રસજ્ઞાતા’ (પૃ૦ ૧૯૯)

(૨) ‘અને નાદે બાણું દ્રઢ્યનું કુંળું હીર ઝરવા. (પૃ૦ ૨૦૧)

(૩) ‘ત્વચાને કાં સ્પર્શે અમૃતરસનો લાભ ન વહે’ (પૃ૦ ૨૦૧)

તે

(૧) ‘તુજ ગણુત્રી પુરપ્રવીણુ, બ્રમર રસજ્ઞાતા’

(૨) ‘અને ના દે બાણું દ્રઢ્યનું કુંળું હીર ઝરવા’

(૩) ‘ત્વચાને કાં સ્પર્શે અમૃતરસનો લાભ નવ દે’

હોય એમ સંભવિત છે. કયો કાયડો કોડીનો એ ન્યાયે સાચો પાઠ પકડાઈ ગયા પછી આપણને તેમાં બહુ નવાઈ નહિ લાગે પણ માણસ ન સમજતી પંક્તિનો અર્થ કરવા ગડમથલ કરતો હોય અને (દા. ત. ૧ ની બાબતમાં) ‘ત્રિપુરમાં મહાદેવના ગણુએ પ્રવીણતા બતાવી હતી તેમ તારો ગણુ.....’ એમ પૌરાણિક સંદર્ભો પકડીને માંડ આશ્વાસન લેતો હોય ત્યાં એકાએક ‘ગણુ ત્રીપુર પ્રવીણુ’ ને બદલે ‘ગણુત્રી પુરપ્રવીણુ’ સૂઝે એની નવાઈ કામ કરનારાને માટે તો કોલંબસને અમેરિકા દેખાયા જેટલી નીવડે છે. તેવું ન સૂઝતાં કેમ ગોથાં ખાવાં પડે છે તેનો એક નમૂનો (૨) ‘નાદે’ ને એક જ શબ્દ રાખી ટીકામાં અર્થ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાંથી મળશે.^૨

કોઈ દાખલામાં ઉપરના બંને પ્રકાર સાથે દેખાયા છે:

‘ઠહું મારું મનમાં માન, તથા અવિચારી’ (પૃ૦ ૧૯૯)

તે નીચે પ્રમાણે જ હોઈ શકે:

૧ આ રીતે જ આ પંક્તિ વાચનામાં મૂકી છે.

૨ આવા ‘સૌન્દર્યલહરી’ના કેટલાક સુધારા શુદ્ધિપત્રકમાં મળશે. અન્યત્ર બીજા, સંદર્ભ ઉપરથી, વાચક પકડી પણ લેશે.

‘હું માઠું મનમાં માન, ન થા અવિચારી.

અહીં અને ‘મોરો આજ અધૂર નાદ કરતા’ (૫૦ ૧૮૮), ‘પ્રમિત શિશુરૂપ’ (૫૦ ૧૮૭) જેવા તરત પકડાઈ ગય એવા દાખલામાં તો ‘ન થા,’ ‘મધૂર’ અને ‘શ્રમિત’ પાઠાન્તર વાચનામાં જ મૂકી દીધાં છે. તેમજ પાલીતાણા આવૃત્તિના ‘કદિ મિશ્રિત ના કર્ણુ બનશે’માં ‘શ્રમિત’નો હક્ક સ્વીકાર્યો છે.^૧ ભાષાંતરોમાં છાપભૂલો પકડાવી વિશેષ સહેલી છે. ‘મૃદુરૂપ’ (૫૦ ૧૮૧) તે ‘મૃદુરૂપ’ હોવું જોઈ એ એનું મૂળના clay-cold થી નિર્વિવાદ સૂચન મળી રહે છે.

આ રીતે રજૂ થયેલાં પાઠાન્તરો અભ્યાસીઓ વિચારશે જ. એમાંથી જે વિવાદાતીત ડરશે તેનો ભાવિયની આવૃત્તિમાં મૂળ વાચનામાં સ્વીકારાવાનો અધિકાર રહેશે. પાઠાન્તરની સંભાવનાઓ સૂઝી જ ન હોય એવાં ખીજાં પણ કેટલાંય સ્થળ હોવાનો સંભવ છે. રજૂ થયેલાં અને સંભવિત પાઠાન્તરો વિષે અભ્યાસીઓ પ્રકાશ પાડશે જ.

ઉપરની વીગતો અનુસરતાં સાહિત્યરસિકોને સમજાયા વિના નહિ રહે કે અન્ય પ્રાન્તો અને દેશોનાં સાહિત્યોમાં હોય છે તેમ શાખથી પ્રેરાઈને કાઈ ને કાઈ પ્રાચીન કે અર્વાચીન લેખકનો પીછો પકડનાર અને તેને વિષેના સર્વસંગ્રહરૂપ બની રહેનાર અભ્યાસી કે અભ્યાસી મંડળો આપણે ત્યાં ઊભાં થતાં નથી તેનું જ આવી અવ્યવસ્થા એ અનિવાર્ય પરિણામ છે.

આ આવૃત્તિના છાપકામમાં પણ ભૂલો નથી એમ નથી. શુદ્ધિ-પત્રક પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા ઉપરાંત ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ વિષે ખાસ નોંધવાનું છે કે પાલીતાણા-આવૃત્તિને અનુસરી કૃતિઓની વાચના છપાયા પછી જ ‘ભારતીભૂષણ’—જેમાં તે કૃતિઓ કવિને હાથે છપાયેલી તેની પૂરી કામલો મને મળી શકી. એથી શુદ્ધિઓ—બલકે

૧ આને શ્રી નરસિંહરાવનો ટેકા છે. જુઓ. મનોમુકુર-૨, ૫૦ ૨૩૩ ઉપરનું અવતરણ.

શુદ્ધિઓના ઢગલા—ટીકામાં જ આપ્યા છે, એટલી અગવડ આ આવૃત્તિ ખૂરતી સહન કરવા વાચક કૃપા કરે. એ શુદ્ધિઓનું મહત્વ ‘સૌન્દર્ય’ કાવ્યની તેરમી પંક્તિનો પાઠ અર્ધી સદીમાં જ કેમ ફરતો ચાલ્યો છે તે ઉપરથી સમજાશે:

ધારા ઉપર હું પદેપદ સખી તારા વિચારે ધરું. (મૂળ પાઠ)

ધારા ઉપર હું પદેપદ સખી, તારા વિચારે ધરું. (પાશ્વીતાણુ આવૃત્તિ)

ધારા ઉપર હું પદેપદ સખી, તારા વિચારે કરું. (શ્રી. રા. વિ. પાઠક)

ધારા ઉપર હું પદેપદ સખી તારા વિચારે રહું. (શ્રી. ન. દે મહેતા)

અને આવી અશુદ્ધિઓને લીધે ચર્ચાનું કેવુંકે ધમસાણુ જાગી શકે છે તે અહીં નહિ કહીએ. ‘આલનંદિની’માં એ નોંધ્યું જ છે.

૩

‘મારી કોમલ નાદ મસ્ત કવિતા’

અત્યાર સુધી તો સંગ્રહનો અને સંગ્રહનાં કાવ્યોનો ઇતિહાસ જોયો. અભ્યાસી સિવાયનાઓને તો એ કલેશકર પણ થઈ રહે. જોને પાઠાપાડીથી નહિ પણ દૂષથી કામ છે તે તો પૂછવાના કે આ કાવ્યોમાં રકુરાયમાણુ થતા રસતત્ત્વનું શું?

તે રસતત્ત્વની ચર્ચા માટે તો કવિનું ચરિત્ર—જે સ્વયં એક કાવ્ય છે—આપી તેના અનુસંધાનમાં કવિની સમગ્ર સાહિત્યસાધનાનું પર્યાલોચન રજૂ કરતો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન જ કદ્યો છે. હાલ પૂરતું તો, મુખ્યત્વે કરીને, આ સંગ્રહની સાથે ‘આલનંદિની’ ટીકા જોડી છે તે એ દિશામાં યત્નક્રિયિત સહાયરૂપ થશે એવી આશા છે.

‘કલાન્ત કવિ’ ઉપર ‘અર્થસંલાપિની’ નામક ટીકા લખવાનો કવિનો સંકલ્પ હતો. તે તો સંકલ્પ જ રહ્યો. પણ ‘યુગરે જે શિરે’ વાળી ગઝલ, બંજનકંસંગ્રા અને હાફિઝના અનુવાદો ઉપરની કવિની વિસ્તૃત ટીકા મેં ‘આલનંદિની’માં વણી લીધી છે તે ઉપરથી એમના સંકલ્પના સ્વરૂપનું કાંઈક સૂચન અવશ્ય મળશે. મારો પ્રમત્ત કવિની

એમ જાવનાનાં દલિદલ ખીલવાના પ્રકારનો થવો શક્ય ન હતો, કેમકે તો લંબાણ બહુ વધારે થાત. એકલા ‘કલાન્ત કવિ’—ખંડકાવ્યના સંપાદનમાં એ પ્રકારનો અવકાશ સંભવે. મારે ઘણુંખરું તો શબ્દાર્થ, અન્વય, આદિ આપીને સંતોષ માનવો પડ્યો છે. પણ બાલાશંકરને સમજવામાં તેનીય કેટલી બધી જરૂર હતી! શ્રી. નરસિંહરાવ જેવા ત્રીણી નજરના સાક્ષર જ્યારે બાલાશંકરમાં ‘શબ્દોનું મર્દન કરવાની સ્વચ્છંદતા’^૧ જુએ અને શ્રી. રામનારાયણ પાઠક જેવા હ્રમદર્દીથી ખેંચાયેલા વિવેચક પણ કવિએ ‘તેમનું શબ્દભંડોળ મોટું છે છતાં હંદમાં ખેસતો કરવા ગુજરાતી સંસ્કૃત ગમે તે પ્રકારનો શબ્દ ગમે તેમ વિકૃત કરી મૂક્યો છે’^૨ અને તે ‘કેવળ ભેદરકારીમાં જ’—એમ કહે ત્યારે એ વિષે સવિશેષ સાવધતાથી અભ્યાસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી. નરસિંહરાવે કવિની શબ્દસ્વચ્છંદતાનાં દૃષ્ટાંત આપ્યાં નથી. પણ ‘હિંદી ભાષાનાં અડપલાંનો જ વારસો’ ગણી એમણે કવિએ ‘હિંદીમાં રચેલા સર્વેયા’ની જે ખે લીટી આપી છે તેના ત્રીજા શબ્દથી તો એ શ્લોક બાલાશંકરનો નહિ પણ હિંદી કવિ કેશવદાસનો માલૂમ પડે છે! શ્રી. પાઠકે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. ‘વિકૃત’ શબ્દનું દૃષ્ટાંત એમણે ‘ધારા ઉપર હું પદેપદ સખી.....’ (૫૦ ૮૧)માં “ ‘ધારા’ એ ‘ધરા’ શબ્દને માટે વાપરેલ છે ” એમ કહીને આપ્યું છે. ‘ધારા’ શબ્દની યથાર્થતા અને સારસ્યના પક્ષમાં ‘બાલનંદિની’માં વિચારણા રજૂ કરી છે તે વિદ્વાનો વિચારશે જ. ‘એ વીર વિરહી ખોળવા’ (૫૦ ૬૧)માં વીર શબ્દ એમને અયુક્ત જણાય છે તેનો અને ‘બાગમાં અનુરાગમાં’ (૫૦ ૬૨) તથા ‘ખટકી ખટક કપૂર કરે’ એ કડી (૫૦ ૬૩)ની દુર્ગમતાનો ખુલાસો આપવાનો પણ ‘બાલનંદિની’માં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમ છતાં બાલાશંકરમાં પણ ભાષાવિષયક મુશ્કેલી નથી એમ મારું કહેવું નથી. નમસ્વત્ (પવન) ઉપરથી કવિએ ‘નભસુત’ અને

૧ મનોમુકુર--૨, ૫૦ ૨૨૭.

૨ સાબરમતી ૫૦ ૧૧૩.

તે ઓછું હોય એમ પાછો પવનલહરી માટે ‘નલગ્નયા’ શબ્દ પ્રયોજેલ છે તે તરફ ‘આલર્નદિની’ (૫૦ ર૬૭)માં ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે. એવા પ્રયોગો ‘વિકૃત’ બેશક છે. (જો કે ભાષામાં વિકૃત તે હમેશાં ખોટું નથી, કેમકે વિકાર-ફેરફાર એ જ પોતાની સજીવતા ટકાવી રાખવાનો અને વિકસવાનો ભાષા માત્રનો પ્રધાન ક્રમ છે.) ‘૪ સરિ-તોપકંક’, ‘૪૧ સૂર્યસ્તિ’, આદિના અર્થ બેસાડતાં પણ મને એવી મુશ્કેલીનો ઠીક અનુભવ થયો છે. અંગ્રેજીનાં ભાષાંતર પણ ધુમ્મસિયાં છે. પણ એકંદરે મુશ્કેલીઓના મૂળમાં કવિના હાથની પ્રત કે કવિની નજર તળે નીકળેલી આવૃત્તિ આપણને મળી શકી નથી એ છે. જે સ્થિતિમાં સંગ્રહ મળ્યો છે તેમાં પણ, આલાશંકરમાં ‘શબ્દોત્તું મર્દન કરવાની સ્વચ્છંદતા’ કે ‘વિકૃત’ પ્રયોગો છે એમ કહેવાનો પ્રસંગ કદાચ કવિની આખી સૃષ્ટિથી પરિચિત થયા પછી ઘણો ઓછો રહેશે.² એકલી કોષએક કૃતિમાં કિલજતા જેવું ભાસે તે, મને લાગે છે કે, સમગ્ર કવિસૃષ્ટિના પરિચયમાં આવવાની તક મળે છે ત્યારે ઘણી વાર અલોપ થઇ જાય છે.

આ નાનકડા અનુભવ ઉપરથી મને સમજાયું છે કે આપણે ત્યાં વિશેષ કરીને પોતાની કૃતિઓ ઉપર ટીકા લખવાની રીત છે તે કરતાં સહુદયો અન્ય સિદ્ધ કવિઓની કૃતિઓ ઉપર ટીકા રચે તો ઔચિત્ય-દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ સાહિત્યસેવાની દૃષ્ટિએ પણ તે વધારે પસંદ કરવા જેવું છે. ખીજાની કૃતિ ઉપર ભાષ્ય રચવા પાછળ બિંહગી ગાળી નાખવી તેની આ દેશમાં કાંઈ નવાઈ નથી. વિન્ટરનિટ્ઝ

૧ ‘નલસસ્વત્’ માંના ‘વ’નો ‘હ’ કરતાં, પવનસુત સાથેના ‘સામ્યહોષ’થી ‘નલસુત’ શબ્દ થવો એ ભાષાશાસ્ત્રના ઘોરી માર્ગોને અનુસરીને છે.

૨ શ્રી. નરસિંહરાવ અને શ્રી. પાઠક પાસે પૂરો સંગ્રહ હતો નહિ એ રમરણમાં રાખવાનું છે. બારેક વરસ પછી પોતાનો લેખ ફરી છપાવતાં શ્રી. પાઠક નોંધે પણ છે કે નવેસરથી લખવાનું હોય તો પોતે જરીક નૂહી રીતે વાત મૂકે.

જેવા વિદેશી વિદ્વાનો તો એ પ્રવૃત્તિ સામે સાનંદાશ્ચર્ય જોઈ જ રહે છે. મહાભાષ્ય અને ભામતી તે ભાષ્યો જ છે. ટીકાઓની પણ ટીકાઓ અને તેની પણ ટીકાઓ આ દેશમાં અગ્નણી નથી. સાહિત્ય-વિવેચનના એક પ્રકાર તરીકે આ ટીકાપ્રવૃત્તિનો વિશેષ સમાદર થવો ઘટે છે. ખરું છે કે વિવેચનનો આ પ્રકાર વિશ્લેષણશીલ અને ખંડદર્શી થવા જ નિર્માયો છે. અને વિવેચનનું પ્રધાન લક્ષ્ય તે તો કવિની સમગ્ર અને અખંડ કાવ્યકૃતિમાં મૂર્ત થયેલા દર્શનનો પરિચય અને પરામર્શ કરવાનું છે. છતાં આ વસ્તુ અંતે તો કૃતિના પરિશીલનથી જ સુકર છે, એ જોતાં એવા પરિશીલનને નિર્બાધ કરી આપનાર ટીકાપ્રવૃત્તિનું સ્થાન ભલે નમ્ર, છતાં ઉપયોગી જરૂર છે. મીઠી મીઠી પંક્તિઓનો ચારો ચરતા પોચટ રસલૌહ્ય, કે ‘અમૃત’માં ‘અ’ થડકાતાં એ માત્રા થાય છે કે સ્થાનબળે જ એવી ભાષા અને હંદમાંથી નવરી ન પડતી સ્થૂલ ચર્યાખોરી, અથવા કવિતાને કાં આસમાની કાં રૂઢ, કાં પરલક્ષી કાં સ્વલક્ષી, રૂપે નિરૂપતું એકાક્ષ અવલોકન, અથવા તો અંગત રુચિથી રંગાયેલી કલમના સપાટા, અથવા ઊંચાં ભવાંનું અભિપ્રાયઉચ્ચારણ—એ બધાને વિવેચનનું મોંઘું નામ આપવાને બદલે કલાકૃતિમાંના દર્શનવિશેષને સમજાવનાર તાત્ત્વિક ચર્યા માટે જ તે શબ્દ વાપરવાનું વલણ યુરોપના અદ્યતન વિવેચનશાસ્ત્રમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત થતું જોવામાં આવે છે. તેવી તાત્ત્વિક ચર્યાની ગેરહાજરીમાં, અથવા ઉપરાંત, કૃતિનું અન્વયમુખથી સ્પષ્ટીકરણ આપતા મહિનાથીપ્રકારનું સંમાન કરવું એ જ કાવ્યના ઉપભોગમાં સૌથી મોટી અને સલામતીભરેલી અનુકૂળતા છે.

કવિકૃતિના પરિશીલનથી કવિના દર્શનને પામવાના પ્રયત્નમાં ‘બાલનંદિની’ સહદયોને થોડી પણ મદદરૂપ થશે તો મારા શ્રમ સાર્યક થયો માનીશ.

બાલાશંકરના દર્શનવિશેષને સુરેખપણે નિરૂપવાનો પ્રયત્ન તો ઉપર સૂચવ્યું તેમ પૂરી ઐતિહાસિક ભૂમિકા રજૂ કર્યા પછી તેના

સ્વાભાવિક ક્રમ રૂપે—તેને માટે થોજેલા પુસ્તકમાં—ગ્રામ થશે. છતાં એ દર્શનવિશેષ શું છે તે ઊભડક પણ અહીં જોઈ નહિ જઈએ તો આ ‘ભયાં ભંડાર’ની ચાવી જ ચોરી રાખ્યા જેવું થશે.

આપણે એક લાક્ષણિક કૃતિ લઈએ: ‘કલાન્ત કવિ.’ તેમાં એક વચનભંગ કરી બેઠેલો અને વિરહી બનેલો પ્રેમી પ્રિયતમા સાથેની પૂર્વની સાહચર્યલીલા સંભારી સંભારી વિરહનાં આંસુ વડે પોતાના વચનભંગના કલંકને ધુવે છે. એ પ્રક્રિયામાં જ એનો પ્રિયતત્ત્વ સાથેના સાયુજ્યભાવનો અધિકાર કેળવાય છે, અર્થાત્ વિરહાવસ્થા જ પ્રિય-તત્ત્વના સ્વરૂપનો એવો ગહન અનુભવ કરાવનાર નીવડે છે કે પ્રિય-તત્ત્વ સાથે એનો અભેદભાવ જામે છે. અને એમ પેલા વચનભંગનું આપોઆપ ક્ષમાપન રચાઈ જતું જોઈ, કાવ્ય પૂરું થતાં, આપણું ચિત્ત વિશ્રાન્તિ અનુભવે છે.

પ્રિયતત્ત્વનું સ્વરૂપ બરોબર સમજવા માટે કવિની આધ્યાત્મિક ચર્ચા દૃષ્ટિમાં રાખવી જરૂરી છે. આલાશકરને શક્તિપૂર્ણની આનુવંશિક દીક્ષા હતી. તે માર્ગનાં તંત્રોએ શક્તિની ભગ્ય કલ્પના કરેલી છે. તેનો કાંઈક ખ્યાલ આ સંગ્રહમાંના ‘સૌન્દર્યલહરી’ કાવ્ય ઉપરથી પણ આવશે. તે શક્તિ પોતે આ વિશ્વના હેતુરૂપ છે, શિવ પણ તેને લઈને છે. તે માર્ગની પરિભાષામાં? કહીએ તો ભગવતી ચિત્તિના ઉન્મીલનરૂપ—સ્ફુરણરૂપ—આ વિશ્વ છે. આપણું ચિત્ત તે બીજું કાંઈ નથી, ચેતનપદ્ધતી નીચે ઊતરેલી, સંકોચ પામેલી એવી સ્વયં ચિત્તિ જ છે. શક્તિના સંકોચને કારણે સંસારીપણું છે એ જાણી લઈ ચિત્ત

૧ મેં પ્રત્યગ્નિજ્ઞાહૃદયમ્ નો આશ્રય લીધો છે. તેનાં વીસમાંથી નીચેનાં પાંચ સૂત્રોની કાંઈક છાયા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે: ચિત્તિ: સ્વતન્ત્રા વિશ્વ-સિદ્ધિહેતુ: ૧૧। સ્વેચ્છયા સ્વમિત્તૌ વિશ્વમુન્મીલયતિ ૧૨। ચિત્તિરેવ ચેતનપદાદવ-રૂઢા ચેત્યસંકોચિની ચિત્તમ્ ૧૫। ચિદ્વચ્છક્તિસંકોચાત્ મલ્યાજ્ઞત: સંસારી ૧૬। તત્ત્વરિજ્ઞાને ચિત્તમેવ અન્તર્મુખીભાવેન ચેતનપદાધ્યારોહાત્ ચિત્તિ: ૧૭।

ન્યારે અન્તર્મુખભાવ દ્વારા ઊંચે ચડી ચેતનપદને પામે ત્યારે પાહું
ચિત્તિ જ બની રહે છે.

આ શાક્ત અદ્વૈત કેવલાદ્વૈત કરતાં જુદી રીતનું છે, કેમકે અહીં
માયાવાદને અવકાશ નથી. બધું જ સત્ય છે, કેમકે ચિત્તિરૂપ (બહે
સંકાયભાવમાં) છે. એના એક સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે આ વિચારણામાં
સ્ત્રી પ્રત્યે અનાદરભાવને બદલે પૂજ્યભાવ જોવા મળે છે. શાક્તસંપ્રદાયમાં
સાધકને પોતાની સહધર્મચારિણીમાં ભગવતી શક્તિને જોવાનું કહ્યું છે.
'કલાન્ત કવિ'ને અંતે શ્લોકથી કવિ કહે પણ છે કે એ 'શતક મણિરૂપ
તત્ત્વ પદ વાણી' છે^૧, અર્થાત્ એ સો શ્લોક તે મણિવદ્ધમીને રૂપે તત્ત્વ-તે-
શક્તિ-ના પરમપદ અંગેની જ વાણી છે. આમ કવિની આધ્યાત્મિક
ચર્યાના અનુલક્ષમાં જોતાં આ કાવ્યની નાવિકા તે એકીસાથે કવિપત્ની
અને ભગવતી ચિત્તિ બંને છે, માનવી પ્રેમિકામાં વ્યક્ત થતી વિશ્વ-
શરીરિણી છે.

કાવ્યનો વિષય વિષયોગપ્રસંગનો છે. શક્તિથી યુક્ત હોય તો જ
શિવની પ્રભુતા નમે એમ 'સૌન્દર્યલહરી'ની પ્રથમ પંક્તિ છે: શિવ:
શક્ત્યા યુક્તો યદિ ભવતિ શક્ત: પ્રભવિતુમ્ । આપણા કાવ્યનો વિષય છે:
શિવ: શક્ત્યા ત્રિયુક્ત: શક્તિથી વિરહિત શિવ. સૌન્દર્યલહરીની બીજી જ
પંક્તિ કહે છે કે શક્તિયુક્ત જો ન હોય તો શિવ ફરકી (દાલીચાલી)
પણ ન શકે. આપણા કાવ્યનો અંતિમ ઉદ્ગાર પણ વિરહને પરિણામે
મૃત્યુ નિપજવાનું સૂચવે છે:

‘નહોં તો તું મળે વિરહ તુજનો આ શું કરશે.

બળી દીને દીને ઝુરિ ઝુરિ અને ચાલ —’

બળે ‘સૌન્દર્યલહરી’ના એ પ્રથમ બે ઉદ્ગારો વચ્ચે જ કવિદિલમાં
'કલાન્ત કવિ'ના સો એ સો શ્લોક જંગીને શમી ગયા ન હોય !

૧ ઉપરાંત સરવ ‘હું’ છું સંકર, તું સતી શિરમણિ’ અને ‘જેના અંશ
થકી છું ઉદ્ભુત થઈ તું મારી પ્રાણેશ્વરી’ એ ઉદ્ગારો ('સૌન્દર્ય').

ધારો કે, 'સૌન્દર્યલહરી'ના પ્રથમ ઉદ્દગારમાંથી સૂચન લઈ શિવઃ શક્ત્યા વિયુક્તઃ એને કાવ્યવિષય તો બનાવ્યો, પણ બીજા ઉદ્દગારના પ્રતિ-ધ્વનિરૂપ સોમા શ્લોક સુધીની મજલ શી રીતે વટાવવી ? શિવ અને શક્તિના પ્રેમનું ગાન કરીને ? પરંતુ શક્તિનું સાધક શિવરૂપે-પ્રિયતમરૂપે નહિ પણ 'સૌન્દર્યલહરી'(૮૯)માં કહ્યું છે તેમ 'વિદ્યાર્થી'—વત્સ—રૂપે પૂજન કરવાનો મંત્રદાય છે. આપણા કાવ્યમાં તો તે 'વિદ્યાર્થી' નહિ પણ નાયક છે.

અહીં કવિની અધ્યાત્મચર્યાની બીજા એક વીગત કામ આવે છે. કવિના પિતાના વખતમાં વારપુરથી એક પીરનો દીવો ઘેર આવ્યો હતો અને રોજ સન્ધ્યાકાળે તે પેટાવવામાં આવતો. બાલાશંકર લોખાનનો ધૂપ કરી તે દીવા આગળ સાંજને સમયે ધ્યાનમાં બેસતા. એ સાધનાથી એમણે 'મસ્તફરી' સ્વીકારી હતી. આવો સ્વાનુભવ અને ફારસી ભાષાનો ગાઢ પરિચય એટલે સહેજે બાલાશંકર જલાલુ-દીન રૂમી, હાફિઝ આદિ સૂફીઓના એક રાહગર બની રહ્યા. સૂફીઓ પરમાત્મતત્ત્વને 'સનમ'—પ્રિયતમા—રૂપે જુએ છે અને માત્ર પ્રેમબળથી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પંથ લે છે. સ્વાભાવિક રીતે તેમના ઉદ્દગારોમાં એકાંકિલા હૃદયનો તલસાટ ટપકે છે. સૂફીઓનાં વચનની દર્દભરી ચીસમાં જગતની કેવળ લાપરવાહી અને એક પ્રકારની પ્રમત્તાવસ્થા સ્ફુટ થતી જણાય છે. સૂફીદિલની આવી ઊંડી આરજૂ-વાળો, જુદાર્ઘ - દુઃખથી તડફો, પ્રમત્ત નાયક કવિએ 'કલાન્ત કવિ' માટે કહ્યો છે. સૂફીવાદના મૂળમાં અર્વાચીન વિદ્વાનો બીજા વસ્તુઓની જોડે હિંદના અદ્વૈતવાદને પણ જુવે છે એ ખ્યાલમાં રાખીશું તો બાલાશંકર જેવા એક કવિના હૃદયમાં શક્તિ અદ્વૈત અને સૂફીવાદને સાથેસાથ સ્ફુરતા અને એકરૂપ થતા જોઈ આશ્ચર્ય થશે નહિ.

તો આવો એક પ્રમત્ત ભક્ત કવિ તે નાયક અને પત્નીમાં વ્યક્ત થતી ચિતિ તે નાયિકા—એ બે આલંબન વિભાવ મળતાં 'કલાન્ત કવિ'ની અુખ્ય સામગ્રી કવિના હાથમાં આવી જાય છે. અને નાયકના નાયિકા

માટેના રતિભાવનું ગાન મુક્તકંઠે તે શરૂ કરે છે. તેમાં જેની દ્વારા ચિતિ વ્યક્ત થાય છે તે પત્ની નાયિકા હોવાથી, ‘પૂરે વીશે વર્ષે કરમગતિથી સ્નેહિ વિખુટા’(૨અ) એવું વ્યાવહારિક કાલગણનાનું વચન કહેવાનો અવકાશ છે; અને નાયિકા તે પત્નીદ્વારા વ્યક્ત થતી વિશ્વશરીરિણી ભગવતી ચિતિ હોઈ ‘મને પૂરું તારાં શશિરવિસ્તનોનું સ્મરણ છે’(૩૧અ) એવા વિરાટ ચિત્રનો પણ પ્રસંગ છે. નાયિકા તે એક જ છે. એક વખતે તે પત્ની છે અને બીજી વખતે તે ચિતિ છે એમ માનવાનું નથી. આખા કાવ્યમાં આલંબનવિભાવરૂપ નાયિકા એક જ—પત્નીમાં સ્ફુરતી ચિતિ, કહો કે પત્ની-ચિતિ—છે. આ વાત જેટલી વાર કહીએ તેટલું એણું છે. કેમકે આ એક વાતનું વિસ્મરણ થતાં કવિના દર્શનને અખંડપણે જોવાને—કાવ્યરસને પામવા માટે જે એક જ રીત છે તે રીતે જોવાને—બદલે ખંડશઃ જોવાના પ્રયત્નો ઉદય પામવાના. કવિને આવા અધીરા કે અધૂરા પ્રયત્નોની સંભાવના ખ્યાલ બહાર ન હતી એમ નાંચેના શ્લોકથી સમજાય છે:

હશે જે શૃંગારી કવન સમજે તે યુવતિનું,
કવીતાવીલાસી જન સમજશે તે કવિતનું,
હશે જે વૈરાગી ગ્રહણ કરશે મોક્ષપદનું,
ખરું શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજું છું. (૬૫)

કાવ્યમાં યથારુચિ યુવતી, કવિતા કે મુક્તિદાત્રીને નાયિકા તરીકે લેખવાની શક્યતા જરૂર છે, પણ કવિ ચેતવે છે કે નાયિકાનું સ્વરૂપ ‘ખરું શું છે તે તો’ પોતે સમજે છે, અર્થાત્ પોતાની સમજ—સૂઝ (intuition)નું કાવ્યમાં વિતરણ કર્યું છે તેમાં છે. રસેશ્વરે કાવ્યમાંથી તે શોધી લેવું રહ્યું. તેને બદલે જો તે પોતાની અંગત અભિરુચિથી વિવશ બનીને મનમાની વસ્તુ શોધવા નીકળશે તો એટલું એને રસા-સ્વાદનમાં વિદ્ય છે. નાયિકાનું ખરું-શું-છે—તે સ્વરૂપ ઉપર જોયું તેમ પત્ની-ચિતિ હોય તો તેમાં યુવતીસ્વરૂપ, કવિતાસ્વરૂપ અને મોક્ષ-દાત્રીસ્વરૂપ ત્રણેનો સમાવેશ છે. પત્ની (યુવતી)માં વ્યક્ત થતી ચિતિ

(મોક્ષદાત્રી) તે અત્યારે જેમાં એક નાયિકારૂપે—આલંબનવિભાવરૂપે
 અત્યક્ષ થાય છે તે પદાર્થ કાવ્ય (કવિતા) જ છે. બીજી રીતે, નાયક તે
 એક કલાન્ત ‘કવિ’ હોઈ, નાયિકા ‘કવિતા’ જ છે. પણ તેથી તેમાંનું
 કોઈ એક—પત્ની (યુવતી), ચિતિ (મોક્ષદાત્રી) કે કવિતા (સરસ્વતી) ? —
 તે નાયિકા નથી, નાયિકા તો છે પત્ની—ચિતિ.

‘કલાન્ત કવિ’ના આલંબનવિભાવ ઉપર આટલો અધો ઊઠાપોઠ
 જ્ઞાને એવો પ્રશ્ન જે કોઈને થયો હશે તો તે, આ આગતમાં આપણા
 બે મહાન વિવેચકોએ—શ્રી નવલરામે અને શ્રી નરસિંહરાવે—અતાવેલું
 વલણ જોઈ, હું ધારું છું કે, શમી જશે. નવલરામ જેવા સુસ્ત વિવેચકે
 ‘કલાન્ત કવિ’ વિષે ૧૮૮૫ એપ્રિલના ‘યુગ્ગરાતી રાજાપત્ર’માં ‘પરકીયા
 ભાવ હોવાથી અમે તેનું વિવેચન લખવા વિશેષ રાજી નથી’ એમ
 શેરો માર્યા હતા. અને એ શબ્દોથી એમની તે કાલની, શ્રી નરસિંહરાવ
 નોંધે છે તેમ, કવિપદ અપાવનાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા જોતાં, એમણે આ
 કાવ્યને ગરદન માર્યા જેવું જ કર્યું હતું. કાવ્યમાં ઠેરઠેર શ્લેષરચનાથી
 કવિની પત્નીનું નામ ગૂંથાયેલું છે અને અંતે કાવ્યને ‘સતત મણિરૂપ
 તત્પદનાણી’ તરીકે ઝાળખાવ્યું છે છતાં નવલરામને કવિપત્ની કે
 ભગવતી શક્તિ એમાંથી જોડેની આશંકા સરખી થવા પામી નહિ
 અને એમને એમાં ‘પરકીયા’ દેખાઈ ! શ્રી નરસિંહરાવે ‘પરકીયા’ ન
 જોઈ પણ વિચિત્ર જ વલણ લીધું છે. આલંબનવિભાવ તે જાણે
 કવિએ જ કહેવો જોઈએ અને આપણે કાવ્યનું પરિશીલન કરી કાવ્યની
 પાસેથી તે કઢાવવાનો ન હોય એમ, સંદેહ જોડાઈને એ કહે છે:
 ‘પોતે તો...તે વાત ગુપ્ત રાખે છે અને “ખરું” શું છે તે તો સરવ
 મન મારે સમજું છું” એમ કહીને આપણને સંશયમાં ટટળાવે છે.
 તો લાચાર !’^૨ પણ શ્રી. નરસિંહરાવ લાચારી અતવીને અટક્યા
 નથી. એમને આ કાવ્યમાં ‘પ્રભુ નહિ પણ કોઈ માનુષી પ્રેમપૂજ્યા

૧ આ બધાનો ‘સૌન્દર્યલહરી’-૯૯ સાથેનો સંબંધ વિચક્ષણો વિચારશે જ.

૨ મનોમુકુર-૨, પૃ. ૨૨૯.

હોય એમ બહેમ? પડતો દેખાય છે. ‘પ્રેમાર્પણ’માંના એકગણવાક્યની મદદથી એવી શંકાને એ કાકુ વડે વ્યક્ત પણ કરે છે: “હું તું એક થઈશું અને તારી અલકલટો મારે ગળે વિટાશે” એ આકાંક્ષામાં પણ માથું તે પરમેશ્વર, અલકલટો તે પણ રૂપકદૃષ્ટિથી સમજવાની એમ ભલે મનાય.^૨ એટલે કે શ્રી નરસિંહરાવને પાકો સંશય છે કે આલંબનવિભાવ તે માનુષી પ્રેમપૂજ્યા કે દિવ્ય પ્રેમપૂજ્યા?—અર્થાત્ આ ગાન તે શૃંગારનું કે ભક્તિનું?

કાવ્યની નાયિકા પત્ની—ચિત્તિ હોઈ નાયકનો તેને માટેનો એકેએક ઉદ્ધાર તે પ્રેમનો તેમજ ભક્તિનો—પ્રેમભક્તિનો યતી રહે છે. પ્રેમ અને ભક્તિનું કે માનુષી પ્રિયા અને પરમેશ્વરી વચ્ચેનું અંતર અહીં સંભવતું જ નથી. પત્નીમાં વ્યક્ત થતી ભગવતી પ્રત્યે ઊછળેલો ભાવ તે પ્રેમ હોઈને પણ ભક્તિ જ છે. આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા એક દૃષ્ટાંત લઈએ.^૩

ગીતાના કૃષ્ણ—અગિયારમા અધ્યાય પછીના કૃષ્ણ—માટે અર્જુન નો ભાવ કદાપી જુઓ. ‘હે કૃષ્ણ! હે યાદવ! હે સખા!’ એમ કહી કહી જે માણસને પોતે ઓલાવતો હતો તેનું વિશ્વરૂપદર્શન પામ્યા પછી, તે મનુષ્યમાં પરિવર્તનને વ્યક્ત થતા જોયા પછી, અર્જુનના હૃદયમાંથી આપોઆપ ભક્તિભાવનો ફુવારો ઊડે છે. અત્યાર સુધી કર્મ અને જ્ઞાનના પ્રજ્ઞાવાદ ચાલતા હતા, તે બંધાને દબાવીને હવે બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિયોગનો પુરસ્કાર પણ સુકર બને છે. આ વિશ્વરૂપદર્શન પછી ઘડીભર પણ હવે અર્જુન પોતાના માનવસખામાં વ્યક્ત થતા પરિવર્તનને વિસરી શકવાનો? હવે કૃષ્ણ તે માત્ર કૃષ્ણ નહિ, પણ

૧ મનોમુકુત-૨, પૃ. ૨૨૬.

૨ તે જ, પૃ. ૨૨૬-૨૭.

૩ આ માત્ર દૃષ્ટાંત જ છે. ચિત્તિ ના ખ્યાલ સાથે કૃષ્ણની ભાવનાને કેમ રીતે ભેળવવાનો આશય નથી.

આપણે ઉપર અનુસરેલી ઢબે કહીએ તો ‘કૃષ્ણ-પરબ્રહ્મ’ રૂપે એને ભાસવાના. એટલેકે એનો મિત્રતાનો બધો વ્યવહાર તે ભક્તિરૂપ જ બની રહેવાનો. એ સ્થિતિમાં સખ્ય અને ભક્તિ અથવા તો માનવ-સખા વસુદેવનો પુત્ર અને પરિબ્રહ્મ એ બે વચ્ચેનું અંતર શૂન્ય થઈ ચૂક્યું છે. પોતાની પત્નીમાં ભગવતી ચિતિને નિરંતર વ્યક્ત થતાં જોનારની દશા પણ ઉપર અર્જુનની કહી તે પ્રકારની જ મંભવે છે.

પ્રેયસીમાં જેને ભગવતોનું વિશ્વરૂપદર્શન (cosmic vision) થતું રહે છે, તેના પ્રણયોદ્દગાર અને ભક્તિપ્રલાપ, તેની પ્રણયચેષ્ટા અને પૂર્ણવિધિ વચ્ચે ભેદ કરવો મુશ્કેલ છે. નાયિકા પત્ની-ચિતિ, એટલે કે માનવ-દિવ્યા અને તેને અંગેનું ગાન તે પ્રેમરૂપા ભક્તિનું છે. આમ, એક પ્રમત્ત ને પ્રેમભક્ત એવો કવિ તે નાયક અને પત્નીમાં વ્યક્ત થતી શકિત એ નાયિકા તે બે પરસ્પરના આલંબનવિભાવ; અનંતકાલનું પોતાના એક પૂરા ચકરાવાથી સૂચન કરતી એવી જ ઋતુઓ તે ઉદ્દીપન-વિભાવ; અશ્રુ, નિઃશ્વાસ આદિ અનુભાવ; વક્ત્રાનિ, દૈન્ય, સ્મૃતિ, જડતા, ઔત્સુક્ય, ઉન્માદઆદિ સંચારી-અથવા વ્યભિચારી-ભાવ: એ બધાનો એવો સંયોગ(સમ્યક્ યોગ) આ ખંડકાવ્યમાં જામે છે કે સહુદયને વિપ્રસંભ શૃંગારરસનો અનુભવ થાય.

કવિનો મુખ્ય અનુભવ વિરહાનુભવ તે આ બધી સામગ્રી મળતાં આપણને પણ પ્રત્યક્ષપ્રતીત થાય છે. શાક્ત અદ્વૈત અને સૂરીવાદના પરિચયની મદદથી કવિ પોતાના એક રસાવહ અનુભવનું-દર્શનનું શબ્દનિર્માણ કરી શક્યા છે. એ અનુભવ, એ દર્શન (intuition) કવિના કાવ્યમાં જ નિઃશેષપણે અને સુરેખ રીતે અંકિત છે, અને એ રૂપે સૌન્દર્યમંડિત પણ છે. એ રૂપે એ આપણને પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એવું છે. પણ પરોક્ષ વિચાર રૂપે કવિના વિરહાનુભવની વિશેષતા—જેની રૂપરેખા આ ચર્ચાના આરંભમાં આપી હતી તે—હવે સંક્ષેપમાં નિર્દેશી શકાય. વિરોધાભાસી (paradoxical) પદાવલિમાં કહીએ તો પ્રિયતત્ત્વના વિરહનો તીવ્ર અનુભવ તેમાં જ

મિલનમધુરિમા છે, બેદભાવનું ઉત્કટ જ્ઞાન તે જ અબેદદશા છે—
એવો કાર્મક આપણા આ પ્રેમભક્ત કવિનો દર્શનવિશેષ છે.

‘કલાન્ત કવિ’ ઉપરાંત એક બીજા કાવ્યમાં પણ એવું દર્શન મૂર્ત થવાનો સંભવ હતો. ‘એ કાવ્ય તે ‘સૌન્દર્ય’. (‘સૌન્દર્ય’ શીર્ષક તો પાંક્તીતાણા-આવૃત્તિમાં અપાયું છે, મૂળમાં શીર્ષક નથી.) તે કાવ્યના શ્લોક-૧૩ માં ‘વાલ’ છે એટલે પ્રથમ કદાચ એ કાવ્ય ત્યાં જ અટક્યું હશે. પછીથી એ શ્લોક? ઉમેરી હરિપ્રેમપંચદશીમાં તેને મૂક્યું લાગે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮. પણ વળી પાછું કવિએ તેને હાથમાં લીધું છે ૧૮૯૪ના ‘વિવિધજ્ઞાનદર્શક’માં પ્રથમના તેર શ્લોકમાં બીજા છ ઉમેરી ૧૯ શ્લોકનું ‘અપૂર્ણ’ કાવ્ય મૂકેલું છે. તેને શીર્ષક પણ મળ્યું છે: ‘સ્નેહલાપ’ એ એ કાવ્ય પૂર્ણ થયું હોત, તો શિખરિણીમાં ‘કલાન્ત કવિ’ છે તે જ એક ખંડકાવ્ય ‘સ્નેહલાપ’ શાદ્દલમાં આપણને મળત. હરિપ્રેમપંચદશીમાં એ સુસ્થાને નથી. કેમકે ‘કલાન્ત કવિ’ની પેઠે એમાં શક્ત અર્થેન રાત્રે સૂરીવાદ અનેનું રસાયણ છે, જ્યારે ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ની ગજલો નિર્ભય સૂરીવાદ છે. માત્ર એ ગજલોને પંદર કડીની અનાવી લેખ ‘પંચદશી’ કહી છે, તેમાં એ ગજલો તે શ્રીવિદ્યાના પંચદશાક્ષરી સ્તવના —મતના ઉદ્દગારરૂપ છે એટલું સૂચન લપાયેલું છે.

‘હરિપ્રેમપંચદશી’ અંગે તેમાંના ‘મરતી’ના તત્ત્વને જાણનારે તે સંતોષ માનીશું. મરતી સૂરીઓનો શબ્દ છે. મરતીનો ગજલો આપણી ભાષામાં પહેલી આલાશંકરે ગાઈ, માણલલે અને કલાપીએ આલાશંકરને અનુકરણનું માન આપ્યું. કલાપીની આખતમાં સંજેગવશાત્ આવી ગજલો લોકપ્રિય પણ બહુ નીવડી. પણ આપણે તો છોકરાં તોફાન કરે છે તેને માટે પણ ‘મરતી’ શબ્દ વાપરીએ છીએ ને? એક વિદ્વાને ‘મરતી’વાળી કવિતા ઉપર ચુકાદો આપ્યો: “મહારી અલ્પમતિને તો સંયમનિયમને લાત મારનારી, વ્યવહાર-મર્યાદાને તોડનારી, મરતી અને કવિતા એ બેનો સંબંધ બેડવામાં

૧ તેમાંથી બીજે ત્યાં પાત્ર મે મારતી વાળો શ્લોક ‘મારતીમૂપણ’-
ના પૂંઠા ઉપર ૧૮૯૪થી ચાલુ કવિએ મૂક્યો છે.

વિચારસરણીનો દોષ જ આવે છે. ”૧ અહીં લાંબી ચર્ચામાં ન ઊતરતાં એટલું જ કહીશું કે મસ્તી વગર કવિતાની યોગ્ય ભૂમિકા જ સંભવતી નથી. મસ્તીરે એટલે જગતને-વ્યવહારને સાપ કાંચળી ઉતારીને ફેંકી દે છે એમ ફેંકી દેવાની શક્તિ. આવી શક્તિ વગર કવિતાતત્ત્વનો પણ ઉદય અસંભવિત છે, કેમકે કાવ્ય પણ તે ઘડીએ પ્રસરે છે, જે ઘડીએ આ મેળવું, આ છોડી દઉં, આનો ઉપેક્ષા કરું એવા વસ્તુમાત્ર પ્રત્યેના ભાવ શૂન્યતા પામ્યા હોય છે. અને આનું જ બીજું નામ મસ્તી ! આ સ્થિતિનો સૂરીઓએ આગ્રહ રાખ્યો છે, તેવો જ પ્રાચીન ભક્તિ-માર્ગીઓએ પણ રાખ્યો દેખાય છે. કવિ ‘ભારતીભૂપણ’માં નારદના ભક્તિસૂત્રનું ભાષાંતર આપતા હતા તેમાં કહ્યું છે: નિરોધસ્તુ લોકવેદ-વ્યાપારસંન્યાસઃ । ૮ । તસ્મૈ અનન્યતા તદ્વિરોધિષ્ઠદાસીનતા ચ । ૯ । વેદાનપિ સંન્યસતિ । ૪૯ । એ પ્રેમરૂપા ભક્તિ માણુનારાઓને પ્રાચીનોએ સામાન્ય લોકવ્યવહારનું તો સમજ્યા પણ વેદ સુધ્ધાંની અવગણના કરવાનું પોકારી પોકારીને કહ્યું છે.

આ મસ્તી, ઉપર કહ્યું તેમ, થોડેબલે અંશે સર્જક કવિ માત્રમાં હોય છે. પણ તેની માત્રા ઓછીવત્તો હોઇ શકે છે. જે તેની માત્રા એટલી બધી હદવહારની હોય કે ભાવાવંશમાં માણસ તણાઈ જ જાય તો કવિતાસર્જનને પણ પછી અવકાશ નથી. એ ભાવાવેશ ઉપર કાંઈક અંકુશ સર્જનવ્યાપાર માટે અનિવાર્ય છે. પણ એ અંકુશ તે બહારનો નહિ, અંદરનો. કવિનિર્મિતિને અનન્યપરતંત્રા કહી છે તેનો અર્થ જ એ કે તે આત્મતંત્રા છે. આલાશંકર જેવા મસ્ત કવિઓએ એ વાતની પ્રતીતિ ઉત્તમ કાવ્યસર્જનો કરીને તો આપી જ છે, પણ

૧ શૈવલિની-પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૪.

૨ ફારસીમાં, જેનો પ્રેમ જાહેર થયો છે, ગવાહ ચર્ચાઈ ચૂક્યો છે તેની હાલત તે મસ્તી. જેનો હજી મનમાં ને મનમાં છનો ભભૂક્યા કરે છે તેની હાલતને મસ્તૂરી કહે છે.

ગલિત મનડે સ્વસ્થ જ થઇ

અલાપી મેં તારા વિરહની વ્યથા જે અનુભવી. (૬૯)

એવા ઉદ્દગારથી સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે કે મન ગલિત છે તે સાથે જ સ્વસ્થ છે અને તેથી જ આ વિરહાલાપની-કવિતાની શક્યતા પણ છે.

આલાશંકરના અનુભવમાં જેટલી મસ્તી છે તેટલી જ એ અનુભવના શબ્દનિર્માણમાં સ્વસ્થતા જેવા મળે છે. ‘કલાન્ત કવિ’ જેવા કાવ્યનું સંયોજન જે સૂક્ષ્મતાથી તપાસવામાં આવે તો એ વાત સહેજમાં સમજાશે. એક જ વીગત અત્યારે જોઈએ: એમાં ઋતુવર્ણન છે. કાલિદાસે પોતાના ખંડકાવ્ય ઋતુસંદારમાં મધુરેણ પરિસમાપ્તિ કરવા માટે ગ્રીષ્મથી શરૂ કરી વસંતથી અંત સાધ્યો છે. પણ આપણા કવિને વિરહાવસ્થાનું ગાન અભિપ્રેત હોઈ મિલનની વસંતથી શરૂ કરી વિરહની શિશિર તરફ એ ધસે છે.

આલાશંકરના કાવ્યની ‘શબ્દસંદર્ભમાધુરી’ પણ રસિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નહિ રહે. આંતર-અનુપ્રાસ અને પુનરુક્તિનો અપૂર્વ કુશળતાથી લાભ લીધો છે. ક્યાંક શ્લેષ પણ થોડો છે. ચિદાકાશમાં ટમક્યાં કરે એવાં શબ્દઝૂમખાં, જીભને ટેરવે રમી રહે એવી રસધન પંક્તિઓ આલાશંકરના એક ‘કલાન્ત કવિ’ જેવા કાવ્યમાંથી મળે તેટલા પ્રમાણમાં ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય કવિની એક કૃતિમાં જાડશે. આલાશંકરની કવિતાની મોહકતા એના નાદતત્ત્વમાં છે. પ્રકીર્ણ કૃતિઓમાં આરંભદશાની લાગતી કાચી અને કવચિત્ અસ્પષ્ટ એવી કૃતિઓમાં પણ આ નાદતત્ત્વ મારફત વ્યક્ત થતો સૌન્દર્યનો નશો બેશક વરતાય છે. આલાશંકરની કવિતા શ્રવણ-સુભગ છે. ‘મારી કામલ નાદ મસ્ત કવિતા’ એમ એક ઠેકાણે કવિએ પોતે વર્ણન આપ્યું છે તે યથાર્થ છે. આલાશંકરની કવિતા ‘કામલનાદ’ અને ‘નાદમસ્ત’ અને છે.^૧ એની લોલચિલોલ

૧ ‘ભારતીભૂષણ’ માં શબ્દો છૂટા મળે છે તેથી તેમની કવિતાનાં વિશેષણો કામલ અને નાદમસ્ત, કામલનાદ અને મસ્ત એમ બંને રીતે લેવાની શક્યતા છે.

લાગણીની મસ્તી નાદની મસ્તીનાં મોજાં ઉપર સવારી કરતી સમ્રાટીની અદ્યાર્થી આગળ વધે છે અને એ રીતે ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓને લીલા-માત્રથી સર કરતી વિહરે છે. છંદોલય સંસ્કૃત કવિતાની બહાર આવો જવલ્લે જ જેવા મળે છે. ‘વસંતતિલકા’નો લલિતગંભીર લય ભીમરાવે પ્રથમ સ્ફુટ કરી આપ્યો તે પછી નરસિંહરાવ અને નાનાલાલમાં એનાં દર્શન થાય છે. પણ ‘આલાશંકરના જેવો ઉચ્ચારભોગ્ય શિખરિણી કે શાર્દૂલ ગૂજરાતી કવિતામાં દેખાયા નથી. શિખરિણીજેવા પ્રગલ્ભ છંદનો ‘વસંતે છે કાન્તે, રમણીય વનતે’ જેવા ઉદ્દગારોમાં વ્યક્ત થતો થનગનાટ તે જગન્નાથ પંડિતના ‘દિગન્તે ધ્રુવન્તે’ વગેરે ઉદ્દગારોના પદધારૂપ દર્શો એમ કોઈ માનવા લક્ષ્યાય એવું છે. પણ સંભવ છે કે ‘આલાશંકર અને ગંગાલહરીના ગાયક જગન્નાથ અને ‘સૈન્દર્યલહરી’ના ગાયક જેવા પાસેથી એ છટા શીખ્યા હોય. વિવિધ છંદોભંગી વડે અને પંક્તિને આરંભે અને અંતે અનુપ્રાસ યોગ્ય ગંભીર ગણ્યતા છંદોને પણ જડ થતા અટકાવવાનું કૌશલ કવિને સદજ છે. ગૂજરાતી ભાષામાં છંદોનું બળ સમજવા માગનારને ‘આલાશંકરની પંક્તિઓ કંઈ કરવાની ભલામણ કરી શકાય. ગઝલોના છંદોલયને પણ આ બધું લાગુ પડે છે. એ ગઝલો લલકારતાં દરકોઈને એક વાત તરત જળામ આપ્યા વગર નહિ રહે કે ‘આલાશંકર ફારસીના અમજા ગણકાર હોવા છતાં પાછળના (મણિલાલ, કલાપી આદિ) ગઝલગાયકોની પેઠે તે જ્યાં ને ત્યાં ફારસી શબ્દોનાં ચોસલાંનાં ચોસલાં ગોઠવતા નથી. કવિની ગઝલો અને હાદિકના અનુવાદો ઉપરથી પણ થાય છે કે સરળ ગૂજરાતી વાણીમાં સૂરી હૃદય વહાવવામાં એમને મુશ્કેલી આવી નથી.

આમવર્ગ સરકારી વાચનમાળાની સાતમી ચોપડીમાંની ‘ગુનરે જે શિરે તારે’ એ એક જ ગઝલથી ‘આલાશંકરને ઝાળખે છે, તો વિદ્વાનોની નજરે પણ ‘કલાન્ત કવિ’ અને ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ સિવાય વધુ કાંઈ ચઢેલું નહિ હોય, ‘આલાશંકરમાં એકલી મસ્તીની જ કવિતા છે — બીજા શબ્દોમાં, વિવિધતા નથી — એવો ખ્યાલ એ વર્ગમાં પ્રવર્તતો

હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. કવિતાની કસોટીમાં વિવિધતા કરતાં હમેશાં ઊંડાણ તરફ વધારે લક્ષ્ય અપાય છે. છતાં આ આખો સંગ્રહ જોઈએ છીએ તો તેમાં આપણું પ્રથમ પહેલું ઠંત્ર (પ્રો. ઠાકરનો ‘ઠટ્ટાચિત્ર’ માટેનો પ્રયોગ) મળે છે.^૧ ગુજરાતમાં નાગરો સસ્તનતના સમયથી કારસી અને ગુજરાતી બંનેમાં સવ્યસાચીની અદ્યતી કલમ ચલાવતા હતા તેનો છેલ્લો નમૂનો કવિ આલાશંકરમાં જ મળે છે. હિદી-વજ-('ભાખા')માં પણ ગુજરાતી કવિ દ્વાય અજમાવ્યા વગર રહી શકતો નહિ, તેનો પણ છેલ્લો દાખલો આલાશંકર પૂરો પાડે છે. ભાષાશાસ્ત્રના શોખથી પ્રેરાઈ ગુજરાતી વિદ્વાનો કારસીનો-અને બહોળા સમુદાયમાં પોતાની કૃતિઓ પહોંચાડવાના પ્રલોભનથી કવિઓ હિદી જિદ્દનો-ભવિષ્યમાં સમાદર કરશે ત્યારે ખરાબ પ્રવૃત્તિને પોતાની પ્રતિભાનો લાભ આપનાર અત્યારે તો આલાશંકર છેલ્લા છે. શ્રી નરસિંદરાવ પોતાના જોવામાં આવેલા અલ્પ સંગ્રહ ઉપરથી ‘આલાશંકરની કૃતિઓના નમૂના આપણે જોયા તે હેમના સમયના પ્રજ્ઞજીવનની સાથે સંબંધ રાખનારા નથી’^૨ એમ ભલે કહે. ‘શ્રીરીપનપંચદશી’ જેવું દેશદાનું કાવ્ય જોયા પછી આપણાથી એવું શી રીતે બોલાશે? પરદેશી રાજકર્તાઓને ઉદ્દ્યોધાયેલાં બીખમંગાં કાવ્યોમાં આ કાવ્ય કેવું તો જુદું તરી આવે છે! હિંદના રાજકીય ક્ષિતિજ ઉપર સ્વરાજભાવનાનો રચાતિક સ્વરાજરૂપ ઉદય થયેા તેને હોંસભેર વધાવવામાં આ કવિવૃત્તાલિક પોતાની દુર્દમ્ય સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિનું જ પ્રકટન કર્યું છે. ‘તિમિર તમરાંથી ઘટ અને’ (‘સૂર્યારત’) જેવી વર્ણનચમત્કૃતિવાળાં પ્રકૃતિકાવ્યો પણ મળે છે; જીવનની ભિન્ન ભિન્ન દશાઓ ઉપર પ્રકાશ નાંખતી કેટલીક

૧ ‘ચાલૂક’, પૃ. ૧૬૧

૨ મનોમુકુર-૨, પૃ. ૨૩૪

૩ આવે પ્રસંગે પોતાનું નાગરિક અને કવિ તરીકેનું સ્વાતંત્ર્ય જળવીને બોલવાનું વીસરી ન જવાયું હોય તેવા ઉદ્દગારનો નમૂનો ‘કેટલાંક કાવ્યો’ - (૨) ના ‘રાજયુવરાજને સત્કાર’માં પણ મળશે.

નાજીકાઇભરી અન્યોક્તિઓ (‘પરોપકાર’ વગેરે) કવિએ આપી છે; અને મિત્રસ્નેહ ઉપર સુંદર કૃતિઓ આપી છે, જેમાંની દિલવલોવતી એક કરુણપ્રશસ્તિ: ‘સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના’ આપણી ભાષામાં મૈત્રીકાવ્ય લેખે અદ્વિતીય અને કવિની કાવ્યકલાની એક ઉત્તમ પ્રસાદીરૂપ છે.

આલાશંકરની કાવ્યસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈશું તો દેશવટો તે કાષ્ઠએ ભોગવ્યો હોય તો, આ મસ્ત કવિની કૃતિઓ સંગ્રહસ્થ થવાને અભાવે, એક મનોરમ કાવ્યસૃષ્ટિમાંથી આપણી કાવ્યરુચિએ જ ભોગવ્યો છે. આટલે દહાડે સંગ્રહરૂપે રજૂ થતાં આલાશંકર જેવા કવિને કાલબાધા નડવાની નથી. તેનું આકર્ષણ હમેશનું રહેવા નિર્ભાયું છે તે સમકાલીન અને અનુગામીઓની રચનામાં તેની કવિતાના પડઘા કેવા પડતા રહે છે તેના ‘આલનંદિની’માં કરેલા નિર્દેશો ઉપરથી પણ સમજાશે. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના કવિ ખે: આલાશંકર અને મણિશંકર- ‘કલાન્ત’ અને ‘કાન્ત’. આલાશંકરના બુલંદ લલકાર અને કાન્તનું કમનીય કૂજન ગુર્જર કાવ્યવાટિકામાં કદી શમનાર નથી. એક આપણી ગિરા ગુર્જરીને મૂર્તિમંત વિપ્રલંબ શૃંગાર છે, ખીજો સાક્ષાત્ કરુણ છે. આલાશંકરના વિરહાલાપમાં એક પ્રકારનું ઊંડું સાન્તવન છે એટલું વિશેષ છે. ‘કલાન્ત કવિ’ના આરંભમાં અનેક પંક્તિઓ ‘કવચિત્’થી ઊપડે છે જ્યારે અંતભાગની ‘સદા’થી શરૂ થાય છે એ ફરક ઉપલક વાંચનારના કાનને પણ પકડ્યા વિના નહિ રહે. ‘કવચિત્’માંથી ‘સદા’માં, ક્ષણિકતામાંથી શાશ્વતતામાં, વિશ્રાન્તિ: એ આશ્વાસન આપાયે ‘કલાન્ત કવિ’ના વિરહાલાપ ઉપર, પૃથ્વી ઉપર અંતરિક્ષની જેમ, છવાયેલું છે.

આપણી કાવ્યરુચિના કર્પણ અને સંતર્પણમાં આ સંગ્રહ પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી રહ્યો.

પ્રકાશનવિષયક યાદી

કૃતિ	કયાં છપાઈ?	કયારે ?	કયા નામે ?
બેનોબાલ	ભારતીભૂષણ	૧૮૮૭ આખું વરસ	શ્લોકાન્તે 'બાલ'
હરિપ્રેમપંચદશી ૧-૧૦	"	"	કાન્થાન્તે "
" ૧૧-૧૪	"	૧૮૮૮ જુલાઈ-ઓક્ટો ૧૦	" "
" ૧૫-૨૧	"	૧૮૯૨ ડિસે ૦	" "
વ્યંજનાંક સંજ્ઞા	"	"	ખા ૦ ઉ ૦
કુદરત ('સ્કુટ કવિતા'ના ગુચ્છમાં),	"	૧૮૯૩ માર્ચ	"જયવિજય"
ઝીણા ઝરો	"	"	"
તરંગ	"	"	"
કવિની ચક્ષુ	"	"	"
અન્યોક્તિ	બુદ્ધિપ્રકાશ	૧૮૯૩ જુલાઈ	(ખાલ)
સૂર્યાદય	"	" ઑગસ્ટ	(શંકરશિખ્ય)
નૈરાશ્ય	"	" "	(જયવિજય)
બોધ (ગુનરે જે શિરે ૦)	"	" સપ્ટે ૦ છેલ્લી	પંક્તિમાં 'વાલ'
'દેને દોષ નાં'	"	" "	(શંકરશિખ્ય)
સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય	"	" "	જયવિજય
કુદરત	"	" ઑક્ટો ૦	"
સૂર્યાસ્ત	"	" નવે ૦	"
કાલોપાલંબ	"	૧૮૯૪ વતને ૦ છેલ્લી	પંક્તિમાં 'વાલ'
શીલરક્ષા	"	" "	(મળેલું)
શુષ્ક વૃક્ષ	"	" "	"
ભ્રમરાન્યોક્તિ	"	" "	"
પ્રોષિતાપચીસી	ભારતીભૂષણ	" ફેબ્રુ ૦	નામ નથી
સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના બુદ્ધિપ્રકાશ	"	" એપ્રિલ	(મળેલું)
સહનરાક્તિ	"	" જુન	"
'કવિનિશા'નું મંગલાચરણ	"	" જુલાઈ	બાલમાંથી અવતરણરૂપે
સ્નેહાલાપ	વિવિધ જ્ઞાનદર્શક	" સપ્ટે ૦ છેલ્લી	પંક્તિમાં 'વાલ'
પરોપકાર	બુદ્ધિપ્રકાશ	" ઑક્ટો ૦	(મળેલું)
અદ્વૈત	ભારતીભૂષણ	૧૮૯૫ ફેબ્રુ ૦	નામ નથી
આલેક	પ્રભાકર	૧૮૯૭ જુન	"

અનુક્રમ

અંક	કૃતિ	પૃષ્ઠ	અંક	કાવ્ય	પૃષ્ઠ
	નિવેદન	૩	૨૩	કરો કોઈ નહીં કાંઈ	„
	સ્વાગત (કાવ્ય)	૫	૨૪	રહે રહે રે દીપની શિખા	„
	અર્ધી સદીનો દેશવટો	૮	૨૫	હઠ હઠ મનડારે	„
	પ્રકાશનવિષયક ચાહી	૪૯	૨૬	સુંદરતાનો તું છે સાગર	૧૦૭
	અનુક્રમ	૫૦	૨૭	અલકર્ષણ ખોલતાં	„
	મહત્વની શુદ્ધિઓ	૫૨	૨૮	કોઈ પ્રિતમને પ્રણામ	„
કલાન્ત કવિ		૧	૨૯	સખી કાણ એની તાહરી	„
સૌન્દર્ય ભહરી		૨૭	૩૦	અલી એ ખુની	૧૦૮
હરિપ્રેમપંચદશી:-			૩૧	અરે દિલ, થઈ રહે તૈયાર	„
૧ દીઠી નહીં		૬૧	૩૨	ક્ષણ એક પ્રિતમજી	„
૨ દર્શનેચ્છા		૬૩	૩૩	ઘડી એક મને મેળવે	„
૩ કટાક્ષ		૬૫	૩૪	ઊઠો ઊઠો સખી!	૧૦૯
૪ મૂર્ખાની મૂર્ખાઈ		૬૭	૩૫	મુકુટ ધરાતું	„
૫ મોહન મંત્ર		૬૯	૩૬	ચંદ્ર તિલકરજ	„
૬ સલ્લણી મંત્ર		૭૧	૩૭	હી આજ ગયો	„
૭ સલામતી		૭૩	૩૮	અલકાવલીની ગૂંથણીની	૧૧૦
૮ ભણકારો		૭૫	૩૯	ઘડી ઘડીના નવા રંગી	„
૯ મનમેહી		૭૭	પ્રકીર્ણ કૃતિઓ:-		
૧૦ અલૌકિક બહાર		૭૯	૧	સ્તુતિ	૧૧૩
૧૧ સૌન્દર્ય		૮૧	૨	‘કવિ નિશા’નું મંગલાચરણ	૧૧૪
૧૨ આશા		૮૫	૩	‘દે’પતી ભાગ્યશાલી’	૧૧૫
૧૩ પ્રિયદર્શન		૮૮	૪	સરિતોપકંઠ-ચંદ્રચા	૧૧૬
૧૪ દરકાર		૯૦	૫	વિરહ તરંગ	૧૨૦
૧૫ નાદાન બુલબુલ		૯૨	૬	મિષ્ટ ગાન	૧૨૩
૧૬ ખબર લે		૯૪	૭	દૃઢચમણિ	૧૨૫
૧૭ કરે જો		૯૬	૮	ના ભૂલાતો પ્રેમ	૧૨૬
૧૮ દરદ દિલ		૯૮	૯	થયે ચાતુર્માસ—	૧૨૮
૧૯ કુકાકવાણી	૧૦૦		૧૦	પ્રણયાર્પણ	૧૩૦
૨૦ જિગરનો ચાર	૧૦૨		૧૧	‘કપૂર મંજરી’નું અર્પણ	૧૩૧
૨૧ વોધ: ગુબરે જે શિરે તારે	૧૦૪		૧૨	વિધિને	૧૩૩
૨૨ ચક્રારી આ મતી મારી	૧૦૬		૧૩	પ્રેમવિવેક	૧૩૪

૧૪ કાલોપાલંભ	૧૩૫	૪૭ પરોપકાર	૨૦૫
૧૫ તરંગ	૧૩૭	૪૮ વ્યંગનાંક સંજ્ઞા	૨૦૭
૧૬ દેજો દોષ ન કવિવરને	૧૩૮	૪૯ શ્રી રીપન પંચદશી	૨૦૮
૧૭ મન-આત્મભાવ	૧૩૯	૫૦ વિજયાપ્રશસ્તિ	૨૧૩
૧૮ ફિકર શાની પછી માની	૧૪૧	૫૧ શ્રીમાન્ શંકરાચાર્ય આગ- મન પ્રસંગ	૨૧૮
૧૯ બેકદર દુનિયાં	૧૪૨	૫૨ [૨૬ કરેલ છે.]	૨૨૧
૨૦ બેદાદની દાદ	૧૪૩	૫૩ બેનીવાલ સાહિત્ય સિંધુ- માંથી બાલકૃતિ	૨૩૧
૨૧ ભ્રમિત મન	૧૪૫	૫૪ ગીત	૨૪૧
૨૨ આલેક	૧૪૭	૫૫ દેવીદાસ રાજનીતિ- અર્પનપત્ર	૨૪૫
૨૩ અખોલા	૧૪૮	૫૬ સુમાધિત	૨૪૬
૨૪ છવ તલસે મળવા ધણું	૧૪૯	૫૭ ગજલે-વાલ	૨૪૮
૨૫ ભ્રમરા રે	૧૫૦	હાફિઝ:-	
૨૬ જઈ કહો માધવને	૧૫૧	૧ ભરી ભરી ફેરવ	૨૫૩
૨૭ રાધિકા સંદેશ	૧૫૩	૨ ઉઠ ઉઠ સાજી	૨૫૫
૨૮ મહિના	૧૫૬	૩ દિલકુ રહે નહિ હાથ	૨૫૬
૨૯ 'સતી દહન'માંથી	૧૫૮	૪ વાઈ ગાયક વાંસળી	૨૫૮
૩૦ ચાબુક	૧૬૧	૫ અગર તે ચાર શિરાઝી	૨૫૯
૩૧ મુક્તકે	૧૬૨	૬ ક્યાં દુનિયાનું ડહાપણ	૨૬૧
૩૨ પ્રોખિના પચીસી	૧૬૭	૭ આવો પાવન મિત્ર	૨૬૨
૩૩ કુદરત-૧	૧૭૮	૮ પ્રીતમ તું	૨૬૩
૩૪ 'ઝીણો ઝરો'	૧૮૦	૯ આજ મધુ માસ	૨૬૫
૩૫ તરંગ	૧૮૧	૧૦ કોણ પિયુ હલ્દુર	૨૬૭
૩૬ કવિની ચશુ	૧૮૨	૧૧ હાફિઝ ગદ્યલેખ	૨૬૮
૩૭ સૂર્યોદય	૧૮૩	પાલન દિની-સંપાદકની	
૩૮ નૈરાશ્ય	૧૮૬	દીકા	૨૮૭
૩૯ સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય	૧૮૮	પૂર્તિ:-	
૪૦ કુદરત-૨	૧૯૦	૧ વ્યંગનાંક સંજ્ઞા-લેખ	૪૪૧
૪૧ સૂર્યોસ્ત	૧૯૩	૨ અદ્વૈત-કાવ્ય	૪૪૩
૪૨ શીલરક્ષા	૧૯૫		
૪૩ શુદ્ધવૃક્ષ અન્યોક્તિ	૧૯૭		
૪૪ ભ્રમરાન્યોક્તિ	૧૯૮		
૪૫ સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના	૨૦૦		
૪૬ સહન શક્તિ	૨૦૩		

મહત્વની શુદ્ધિઓ

પૃ૦	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨	સુપીહિજિણ	સુપીહિ જિણ
„	૩	હિયૈ	હિયૈ
„	૪	ફટિ	ફટિ
૧૧	૨	મે	મેં
૧૨	૨૦	પોચિજ	પોચિજ
૧૬	૧૫	અનુભવિ શકે	અનુભવિશ કે
૨૦	૧૨	જોરે	જો રે
„	૧૬	તવ	તન
૨૪	૪	નહિ	મહિ
૩૩	૩	વિષ્ણુને	વિષ્ણુ ને
„	૧૨	વિષ્ણુ તું છે	તું છે વિષ્ણુ
૩૪	૧	અમર ગણજો	અમરગણુ જો
„	૧૧	કટી	કરી
૩૫	૭	બ્રમ્હ	બ્રમ્હ
૩૮	૧૮	ઉભા	ઊભા
૩૯	૬	મુદ્રાકર	મુદ્રા કર
૪૧	૧૯	જગત્ક્રોધાગ્નીથી	જગત્ ક્રોધાગ્નીથી
૪૩	૯	સુતતું	સુતતુ
૪૫	૧	રેણું	રેણુ
„	૫	શૃંગારાદ્રોહરશું	શૃંગારાદ્રા હરશું
૪૬	૩	કમલદાર	કમલ દાર
„	૫	ઉદયપ્રાપ્ત	ઉદય પ્રાપ્ત
„	૧૨	હિમકરસમાં	હિમકર સમાં
૪૭	૧	અહીંને	અરીને
૫૨	૮	બધે	બધે
૫૩	૧૨	શીવારીશું	શીવારી શું

૫૩	૧૭	પદ્મ	પદ્મ
૫૪	૧૧	ચરણ શું	ચરણ શું
૫૫	૭	સર્વ	સર્વ
„	૧૩	પગ	પગ
૫૬	૧૨	નિરાંજન	નિરાંજન
૫૭	૮	લગારે કે	લગારે કે
૫૭	૧૩	નિરાંજન	નિરાંજન
૬૩	૯	કવીતા	કવિતા
૬૮	૩	ભવસાગરે	ભરસાગરે
૭૦	૧	દિલ	ચિત
„	૫	દ્રવંત	વિલસંત
„	૮	તવ	તમ
૭૨	૫	ક્ષમાકર	ક્ષમાકર
૭૩	૪	સહુ	સહુ
„	૧૩	મેલ	મેળ
૭૪	૧	રેતી	રત્ન
„	૮	મેં	પ્રેમ
૭૫	૨	આવે	લાવે
„	૩	હું	જું
„	૮	મફત	મરુત
૭૬	૫	આનન્દની	આનનની
૮૦	૭	નયનનિમગ્નનનું	તવ તનમગ્નનનું
૮૧	૨	ભયે	ભમે
„	૧૩	વિચારે	વિચારે
૮૫	૫	પદની રજની	પદ-નીરજની
૮૬	૧૮	મુજ મુખ	મુખ નજર
૯૦	૧૬	ચરા	વંચા
૯૩	૮	કરશે	ઠરશે
૯૪	૧	ખબર	સખર
„	૧૯	સ્વાર્થના	સ્વાર્થ ના

૯૬	૧૬	મચક	ખચક
૯૭	૭	મૂખ	મૂખ
”	”	કાવ્યરસ ભરે	કાવ્ય રસભરે
૯૯	૨	વિચારી	બિચારી
૧૦૨	૩	હું	શું
”	૨૦	ચારનો	ચાર, ને !
૧૦૩	૯	પડયા	પડયા
૧૦૪	મથાળું	ગુનરે ને શિરે તારે	બોધ
૧૩૦	૧૧	ચિત્ત	ચિત્ત
૧૪૫	૫	પોકારના	પોકાર ના
૧૭૪	૧૩	નત્રે	નત્રે
૧૯૫	૧૦	વડી	પડી
૨૦૨	૧	મહેક	મહેર
૨૦૮	૬	આંધી	આંધી
૨૦૯	૧૨	પદવારી	પદવારી
૨૧૦	૧૩	તે	તે
૨૧૩	૧૭	કરયો	કરયા
૨૧૮	નીચેથી ૨	વિજમૂલે	વિનમૂલે
”	છેલ્લી	ચેલત	ચેલન
૨૬૭	૧૩	૧૦	૧૯
૩૦૦	૮	કિરાત૦ સર૦	સર૦ કિરાત ૭-૧૪
૩૧૮	૨૫	અભિનવગુપ્તપાદનું	અભિ૦ ના શિષ્ય સેમરાજનું
”	૨૬	- દર્શનમ્	- હૃદયમ્

કલ્પાન્ત કવિ

પ્રેમાર્પણ

પ્રેમ પૂજ્ય

અંતઃકરણ તારા વિના દ્રવિભૂત થાય છે. અંતર્દુઃખ તારા વિના કોણ કળે ? અને કળે તો તેવા અંતરના દ્રવિભૂત કાર્ષ્ણ્યના રસનું પાન કોણ કરે ? તું જ. અને

“હવે આ સંસારે તુજ વિણ મહારે શુન્ય થયો,”

તો પ્રિયઅપ્રિયરૂપ બ્રાન્તિ શૂન્યતા પામી છે; મન-હોકાની અણી તારા ધ્રુવ પ્રકાશ તરફ જ વળી રહી છે. પ્રિયમાં પ્રિય-સારમાં સાર તું જ છે, તો પછી અવર બ્રાન્તિ, અવર વિચાર, અવર અભિલાષા-મારે ગલિત મનડે ક્યાંથી જ હોય ? સંતાપવાળો છું. તેમાં સૂઅરૂપ તારું ગુણકીર્તન છે. વચન લંગ કર્યો છે, પણ અંતઃકર્ણ જીવનના અનેક પ્રકારના ફેરફાર થયા પછી વચન લંગ માટે પસ્તાય છે, પસ્તાઈને ક્ષમા માગે છે. આવી રિથિતિની ગતિ કોણ જાણે ? અને જાણે તો કરે શું ! આવા રંગમાં નિકળેલી ત્રિપટ-પ્રેમજ-પ્રેમજની સાથે મોક્ષદાયી

વાણીનેા અમૃત રસ કયા અંતઃકર્ણમાં હરે ? તારા જ. કે પછી કાંઈક

“જે કાંઈ પ્રેમ અંશ અવતરે ”

તેના. ત્યારે માંડ પ્રેમીનું પ્રેમાર્પણ તને જ સર્વગતેજ થવું જોઈએ,
અને તે મેં તેમ કર્યું છે. માટે જો કે વિરહમાં હોયે, તે પણ

“અંચળ ન જોની અંતર પડદો ઉદધી અંતર દેહી,”

અને અધીરાઈથી મન એમ લવે છે કે કેટલે જન્માંતરે વિરહ મટશે,
જ્યારે માંડ સર્વસ્વ કાંઈ મળશે, હું તું એક થઈશું અને તારી
અલક લટો મારે ગળે વિટાશે, તો પણ દૂર રહે રહે પ્રેમાર્પણ
સ્વિકારીશ.

નડિયાદ

પ્રથમ જોઈ શુભલ ૮

સંવત ૧૯૪૧

તારા પ્રેમભક્ત

બાલનું.

प्रच्छन्न हृदयोपालंभ

सर्वैया

जिन बोले सुबोल अमोल सबैं अंग केलि कलोलनि मोल लिये ।
जिनको चित लोचत लोचनरूप अनूप पोयूप सुपीडिजिए ॥
जिनके पद केसव पानि कियैं सुख मानि सबैं दुख दूर किए ।
तिनको संग छूटत ही फटिरे कटि कोटक टूक भयो न हिण ॥

કલાન્ત કવિ

શિખરિણી

૧

પુરે પીડાયો હું, પુનિત તવ પ્રેમે ટળવડ્યો,
તુટી આશા મારી, નહિ પુરણ પ્રોઢારસ રજ્યો,
તજ યૂવા મધ્યે ભર રસ ભરેલી રસિકને,
કવી કલ્યાણીને, ફટ ફટ ભુંડારે ! ફટ તને. ૪

૨

પુરે વીશે વર્ષે કરમ ગતિથી સ્નેહિ વિખુટો,
કહેવાયો આજે, સતત તવ સંગે રમિ રહ્યો,
મને બેળે બેળે સ્વજન પ્રિત પ્રેરી અવરની,
પુરે પશ્ચાત્તાપે વરણબું કથા તો વિરહની. ૮

૩

પુરે પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહિ ચાફતર મહી,
પુરે પ્રેમે યોજ્યો, રમત મહિ પ્રીતી નહિ વહી,
વહ્યો નાના રંગે, અનુભવ તરંગે, રસ ઘણે,
ખરે ! ખોળી ખાંતે ખરિ ખલક બેલ્યો ખિલવણે. ૧૨

૪

પ્રિતી વીના કાંઈ રમત ન રમીઓ રમકડે,
સદા સ્નેહી બાળા સહ સદય ખેલ્યો હું મનડે,
જવા પ્રેમી પંથે, પ્રિતિ થકિ થવાને અનુભવી,
હહા ! દૈવે પ્રેયો ગિરિવર ગુહા પાવક મહી. ૧૬

૫

જડાત્મા માટીનાં સજિવ કલ્પી રમ્ય પુતળાં,
મને ધારંતો હું પ્રિય પ્રિયતમા સુશ નવલાં,
કદી ભાગી જાતી પુતળિ મુજને અશ્રુ ગરતાં,
નિરાશા પેલાની, મન અનુભવી બાળવયમાં. ૨૦

૬

ખરા પંથો સર્વે, અજબ પ્રિતિનો પંથ અવળો,
નિરાશાનાં વૃક્ષે સતત ઘટ ઘેરોજ અઘરો, ✓
ખરી પ્રેમી વિદ્યા નથિ નથિ નથી પુસ્તક મહી,
કટાક્ષે તારાએ જખમિ થયલે અંતર રહી. ૨૪

૭

થયું માંડે તાંડે મિલન શુભ એ દૈવિ ભુમિમાં,
પ્રતાપી દેવીના નવ રસ ભર્યા પ્રાંગણસુમાં, ✓
રહીને એકાંતે તુજ નવલ મે રંગ નરખ્યા,
વ્યભીચારી તારા વિવિધ મુજશું ભાવ પરખ્યા. ૨૮

૮

કવચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી, ✓
કવચિત્તજ્યોત્સ્ના માંહી સ્વરણમયિ કાન્તી ઝમકતી,
કવચિત્ પ્રાચીમાંહી શિરમણિ ધરીને રિજવતી;
કવચિદ્ અધારામાં પ્રણતલય ખેલે ખિજવતી. ૩૨

વસંતી સાલૂડે કવચિદ્ધપિ સુલીલા લહરતી,
 ૧ કવચિદ્ધ વાયૂ લહેરે વ્યજન સુરભીએ મહકતી,
 અભીસારે તારા પરખિ મુજ દાક્ષિણ્ય નખળું,
 ક્રિડાક્ષે તાકીને મુકતિ ચપળા બાણ રમતું. ૩૬

૧૦

કવચિદ્ધ રૂઠા રૂપે નવ પ્રણય શાલી અવયવે,
 કવચિત્ કુંજે કુંજે છુપિ નયન કોરે અભિનયે,
 કવચિત્ તારા તારા જરકશ હુશાલે મન હર્યું,
 અહા ! તારા પ્રેમે નિરમળ મહાર્ મન ઠર્યું. ૪૦

૧૨

થયો જેવો તેવો નહિ હું તુજનો આશક ખરો,
 તને અર્ચ્યું મારું જીવન, પ્રિતિનો કોલ કરિયો,
 રહી મારી સંગે, વિચરિ મુજ, પ્રારબ્ધ અવળે,
 ધરી દે' રાજની કરમ કઠિયાર પરજળે. ૪૪

૧૨

✓ પ્રભાતે મધ્યાન્હે રમણિય દિનાંતે નિશિ વિષે,
 છુપી હું આવંતો ગુરજન થકી તૂજ સમિપે,
 મને તારા વીના નહિ જગત વ્યાપાર ગમતા,
 સદા પ્યારી તારા મુજ હૃદય કલ્લોલ રમતા. ૪૮

૧૩

વળી હું આવંતો ધનતિમિરઘોરા નિશિ થવે,
 મને સંજા જાણી ધ્વનિત તુજના નૂપુર રવે,
 જગા જે સંકેતી નિરજન ઉપાધી રહિત જે,
 હવે તે તો મારા ચખ સરિત આવે ગલિત છે. ૫૨

૧૪

કવચિન્ નિદ્રામાંથી ઝબકિ જગવી પ્રેરિ મુજને,
પરા ભાન્તી તારી લઈ જલિ મને રમ્ય સુવને,
તને બોલાવાને સમિપ મુજ સંકેત વનમાં,
અહા ! ગાજી રે'તા મુરલિ રવ મીઠા ગગનમાં. ૫૬

૧૫

ક્યો તારી સંગે મન બહુ ઉમંગે બહુ દિશે,
સદા સાથે રે'તી નવલ સુખ દેતી હતિ ખરે,
તરંગે તારામાં હૃદય મુજ કેવું પિગળતું,
સુખે વા દુઃખે વા રહતું રસ પીયૂષ ઝરતું. ૬૦

૧૬

હવે સંભારું છું ગત વિભવ જે મેં અનુભવ્યા,
ગિરીઠેરા તુંગે અતિશય ઉતંગે રસ લલ્યા,
લલ્યા નાના ભાવો સરિત ઉપકંઠે મુજ મને,
પરંતૂ તે હાવે સલિલ ભરિ લાવે સુનયને. ૬૪

૧૭

મને તો રીઝાવા, તુજ પિયુષ પાવા પ્રિતિ થકી,
જુદા જુદા રંગે નટિ થઈ ગ્રહી નાટક રિતી,
હું ગાજી આલાપે અતિ મન બળાપેજ કુમતી,
થઈ મારી પ્યારી તજવિ જિવ સાટે નહિ હતી. ૬૮

૧૮

કવચિત કેસૂડાંની નવ કલિ કુસૂમાંજલિભરી,
ગુલાલે હે બાલે ! અમલ અલકે રંગનિ ભરી,
વસંતે એકાંતે રમણિય વનાંતે નિરજને,
રમ્યોતો હે કાંતે ! સરસ નવ ફાગે તુજ કને. ૭૨

૧૬

કવચિત્ ચોળી ફડી ભરતિ કુસુમેથી ભરછકે,
હું તો અંગે અંગે છકિ બહુ ગયો તો મદછકે,
સુખ્યું નાહીં ત્યારે શુંશું મુજતણી પાછળ થશે,
નહીં મેં જાણીતી ગતિ ભવિષની આવિજ થશે. ૭૬

૨૦

કરંતી કોકીલા મૃદુ રવ રમંતી સહઅરી,
વિલાસો મારાની તુજ સમિપ સાક્ષીભુત ખરી,
રહી આંખા ડાળે નવ પ્રપુલ પત્રાંતર વિષે,
ગઈ કોકીલાએ તુજ સહ રહી મૂજ તજવે. ૮૦

૨૧

હવે કોની સાથે મુજ હૃદયનું દુઃખ જણવું,
મને કીધું નક્કી સહન કરવું અંતર તણું,
પ્રિયાની પ્રીતી તે રસિક જન છાની અનુભવે,
નથી રાતા કાંઈ ઘર ઘર ફરી, અંતર ફરે. ૮૪

૨૨

પુરો હું સ્વચ્છંદી તુજ પ્રિતિશું ફેદી કર થકી
વિણી વિણી લેતો કુલ ઉપવનોમાં ફરિ ફરી,
ગુંથી ગોટા મોટા વણિ અવિરલા હાર નવલા
તને મેં કીધાતા સમરપણુ પ્રેમે કરિ કલા. ૮૮

૨૩

ધરી પુષ્પો સ્વાંગે રહિ સહ અર્ધાંગે રતિ ભરી,
પુલ્લી અંગે રામા સગુણિ ફડિ શ્યામા મદ ભરી,
ઝૂલંતી જૂલાએ જવ પતિ સહે હું વન જતો,
તને રીઝાવાને મુજ હૃદય જૂલે ઝુલવતો. ૯૨

૨૪

હવે કાં બીજી શું હૃદય રતિથી હું ઝુલું પ્રિયા ?
તજ મેં પાપીએ પુનિત પદવાળી વિષ્ણુ હયા,
સદા જેની સાથે સુખદુખ તણા આશ્રય લહ્યા,
હહા ! તેની સાથે મુજ મન મનોર્થો સહુ ગયા. ૯૬

૨૫

મને લાગે છે આ સહુ અતિ અઝૂચીકર મને,
તને સંભારીને નિશ દિન તપે તાપ સુતને,
દશાઓ લાગે છે ભયકર થઈ છે અવદશા,
ધશા હેડે શોકો તુજ મિલનના રે અવધશા. ૧૦૦

૨૬

લખીને ચોપાસે જન વિવિધ કલ્લોલ કરતાં,
મહારીએ રાત્રી પળતિ તવ સંગે રમતમાં,
હવે ગંદું માઝું મગજ નભભાયા ! વિરહથી,
સુધારો લાવીને અતર સુરભીને અલકથી. ૧૦૪

૨૭

મહાકાળી ગ્રીષ્મે જગત જળતું જોરથી બહુ,
મહારાં સૂષોની અકલિત કથા હું શિશિ કહું,
હતી મારી પાસે પ્રમદ જલના જંગ સમિપે,
ખરી મેં રાખીતી ધરિ હૃદયને કંઠનિ વિષે. ૧૦૮

૨૮

વહે સાયંકાળે સમિર સુરભી ગર્ભિત ખરો,
વળી નહે છે ધીરી ધિરિ ગતિ થકી નિર્મળ ઝરો,
લતાઓ વૃક્ષોની લહકતિ કિનારે જલ વિષે,
ખતાવો નિર્ભાંગી કવણુ નિરખી શાંત ન થશે. ૧૧૨

૨૬

અહા બેસી આવા લલિત સુકિનારે સુખ લિધું,
પ્રિયા ધારી હૈયે વન સુરતનું મેં સુખ લિધું,
ધરી પુષ્પો રૂડાં લલિત લલનાઓ વિહરતી,
નથી ફાટી જતી કઠિણ મુજ છાતી ન બળતી. ૧૧૬

૩૦

કવચિદ્ વાપી વારી અતિશ શણુગારી સુરભિથી,
મહારા વીહારે સતત તુજ ઊપસ્થિત હતી,
હવે આ સંસારે તુજ વિણ મહારે શુન્ય થયો, ✓
હહા! ખ્યારી મારો પ્રિતિ પ્રતિતિનો કેલજ ગયો. ૧૨૦

૩૧

મને પૂરે તારાં શશિ રવિ સ્તનોનું સ્મરણ છે ✓
અહા! પૂર્ણીમાએ રમણિય પ્રદોષે વન વિષે,
ઉઘાડાં મૂક્યાંતાં મદથિ છકિ નીરંચલ કરી,
હરીતી તેં મારી હૃદય મતિને મોહિત કરી. ૧૨૪

૩૨

હવે આ વિકાળે સતત વસિ કારાગ્રહ મહીં,
સદા રોતાં રોતાં હૃદય ગભરાઈ જતું વહી,
મને માનું છું હું અવર જન પેરેગિર સમા,
વિના તારા મારા દિન કયમ વિતેરે મનરમા. ૧૨૮

૩૩

સખીઓ યૈ લેળી રસિક રસ મેલી ગિત કહે,
વયારીના વેગે પલવ પટલો ઊછળી રહે,
ઉચાં ગોરાં મોટાં કઠિણ સ્તન દેખા દઈ રહે, ✓
તને સંભારીને કઠિણ મુજ છાતી બહુ દહે. ૧૩૨

૩૪

વળી હું આપુ હું કંઈ કંઈ નિશાની પુરવની,
મળ્યાંતાં જેમાં તે લલિત સુલતા મંદિર તણી, ✓
શિલાના આસન્ને દુખિ દુખિ થઈ સંસ્રુતિ થકી,
ઉંઘ્યો નિદ્રા ઘોરે શિર તવ ઉછંગે ધરિ ધરી. ૧૩૬

૩૫

શ્રમે સંસારીથી કવણુ ઝડુ શબ્દે સુખ કરે,
પ્રિયા વીના મારી કવણુ ચિત ચિંતા દુર કરે,
કરે અંગે લેપો કવણુ સુરભી ચંદન તણા,
મિઠા આલાપોથી કવણુ ઉપજાવે રસ ઘણા. ૧૪૦

૩૬

પણે પેલી વેગી મૃગિ મૃગશું જાતી પ્રિતિભરી,
કરંતી વીહારો પતિશું રમિ શૃંગારનિ ભરી,
મને તે દેખાડી સુચવતિ ઇસારો રસ ભર્યો,
હુંએ તારી સાથે સુરત ઝકઝોળે રમિ રહ્યો. ૧૪૪

૩૭

તને જોતાં જોતાં અતિ હરષથી અશ્રુ ગરતાં,
ખુટે પશ્ચાત્તાપે પળ ન પલકે પાણિ ભરતાં,
સવીતા સૂકાવે સર સરિત ઠેરા સલિલને,
કવી તારાને તો વિરહ તુજનો વીભુતિ કરે. ૧૪૮

૩૮

સદા શાણા તારા પુનિત પદની આશ કરતા,
પરંતુ તે દીઠા દુખિ દુખિ થઈને રખડતા,
મને કીધો બહાલો જનમથિ છકેલો તવ પ્રિતે,
ખરો થેલો હોયે તવ પદરજે પોચિજ શકે. ૧૫૨

૪૬

ઘટા ઘેરી આઠ્યે ઘન તણિ છટાથી ચઢિ અટા,
અભીલાષો મારા પ્રથમથિ લહી નાચતિ કદા,
ધરી વીણા કાંધે અનુસરી તહારી ગતિ અને,
મનસ્વી વીચારે મૃદુ સ્વર કરંતો તુજ કને. ૧૫૬

૪૭

કવી રાજા હું ને વણિ તું પટરાણી નૃત્ય કરે,
મૃદંગે ઘીળે શું શયિષતિ વિના રે ગતિ કરે,
પયૈયા કોકીલા સ્વરપુરક કેવાં મિઠિ થતાં,
વળી વિહીં બહીં દરદિ મૃગ શ્રોતા જન હતાં. ૧૫૭

૪૮

હતો કેવો હું તો અનુરત તહારા અભિનયે,
હજુએ તેના તે સ્વરિત બણકારા રમિ રહે,
કવચિદ્ જિઘાંતી કદી છુપવતી અંબર પટે
સ્તનો તારાં જે છે અનુપમ વિધી સંસૃતિ વિષે. ૧૫૮

૪૯

મહાદેવી તારા અમલ નભ ભાલે અનુપમે,
રચી તારા બેંદી મુદિત કરિયો ઇંધટ પટે,
હવે નિત્યે રે' છે નયન તુજવીના જલ ભરી,
તુટી મારી વીણા અધવચ ગયા તાર વિખરી. ૧૫૯

૫૦

ખરી તું તો મારાં સરવ દુખની શાણિ સજની,
વિના તારા કેવી વિતતિ મુજની ઘોર રજની,
કરે છે આ ભુંડાં જન ગજ સમી વાત રજની,
અરે તે શું જાણે અકથ પિડ મારા મગજની. ૧૬૦

૪૪

ખરી પ્રીતી તારી અનુભવિ હતી મૂજ દુખમાં,
ખરી પ્રીતી તે છે, અરિ પણ થતા મિત્ર સુખમાં,
પ્રિયા પ્રેમી કેરા વિરહ થકી સાડું મરણ છે,
મહાદેવી ! મારે તવ ચરણ મોટું શરણ છે. ૧૭૬

૪૫

વિદેશે દેશેથી રસિક જન આવા સમયમાં,
ગ્રહ આવી ગાળે વખત નિત પ્રેમી રમતમાં,
કર્યું છે પાપીએ તદન ઉલટું કારજ ખરું,
કર્યું છે માફએ નસિબ ઉલટું વિહયિ મરું. ૧૮૦

૪૬

✓ ઝકોરો વાયૂની અતિ શિતળ ંહેતી પુરવની,
રૂડી રામાએ તો સકુચિ વળગે છાતિ પ્રિયની,
મહારી છાતીએ વળગિ હતિ ંહાલી રસભિની,
દગો દેઇ દુષ્ટે રસિક તરછોડી પુરવની. ૧૮૪

૪૭

કવચિદ્ આવીને હું વળિ શરદ કેરા સરપરે,
છકેલો હું તારા મદ્યકિ મહા હસ્તિનિ પટે,
ઉખાડંતો રૂડી કમલિનિ પ્રિયા ભુંગનિ વડી,
તને હું મારંતો અરર કૃતિ તે પાપિ જ નડી. ૧૮૮

૪૮

કવચિદ્ વીલાસાર્થે નવ કમલ હાથેયિ ચુંટતો,
ધરીને તે કળે નવલ અવતંસે રિજવતો,
ખરે મેં માન્યુંતું નથિ અવર પ્રેમી મુજ સમો,
હવે કીધું નહી નથિ, અવર પાપી મુજ સમો. ૧૯૨

૪૬

કરે જ્યારે બીજાં શરદ ગત દીપોત્સવિ વડી,
વડી તારા કામે મુજ મનસ દીપોત્સવી હતી,
ગણુંતો આ સર્વે મરદ મહરી બાળકસમાં,
વયે નાનો તોયે અનુભવતણી મોટિ વયમાં. ૧૯૬

૫૦

બિજાં જ્યારે પ્રીતે પુજન કરતાં ભારતિ તાણું,
મને મારે હું તો હસિ હમિ અને મશ્કરિ ગણું,
કરે છે તે પૂજા સરસ્વતિ પ્રસાદે સુખિ થયા,
અધીષ્ઠાત્રી તેની મુજ પ્રિય થઈ, પૂજું શું હવાં. ૨૦૦

૫૨

✓ વળી જે હેમંતે તુજ સુરત કાન્તે રમિ રહ્યો,
અહા તેને અંતે કમલ મુખડે સ્વેદ ઠરિયો,
રમી આખી રાત્રી શ્રમ શિકર બિદ્ધ ટપકતાં,
થતી કેવી શાંતી શ્રમિત મુખમુદ્રા નિરખતાં. ૨૦૪

૫૨

હતો તારી સંગે દિન ઝટ વહી તેથિજ જતા,
થતું શું સંસારે લગિર પણ વીચાર ન થતાં,
હવે લાંબા લાંબા પ્રહર વિતિ કેમે નથી જતા,
કહેવાશે આવા દિન સુખિ મહારા વળિ હતા. ૨૦૮

૫૩

હશે યોગી મોટા જગતનિ મહીં યોગ સધતા,
કદાપી હું તારો મન નવ ગણું છો રખડતા,
સમાધી લાગી જે સહજ તવ પ્રેમે મુજ તણી,
ખરે તે મારી છે સતત દહ મોક્ષે નિસરણી. ૨૧૨

૫૪

કર્તું છે મેં પ્રીતે પ્રિતિઝરણ્યમાં સ્નાન સખળું,
પછી તો માતું છું પુનિત થળ વારી હું નખળું,
સદા તારા નામે નિરમળ મને માળ બળું છું,
પછી એ કેહેતા છે, તુજ મુરતિ વીના નિરખું શું. ૨૧૬

૫૫

મને શ્વાસેશ્વાસે તુજ રટણ ચાલતું સખળું,
ધવાયા હેડાએ મલમરૂપ થાતુંજ પ્રખળું,
વડી મારે શીરે ધૃશકધુનિ લાગી તુજ તણી,
ન કોઈ દેખેતો જગ મહિ શકે તે જરિ હણી. ૨૨૦

૫૬

પ્રભાતે વાયૂની લહરી રમિ રે'તી ધિરિધિરી,
ખલીહારી તારી રૂડિ નિરખતો આંખલડિની,
ધિમેધીમે અર્ધી મિચ્છ જતી તે સ્યામલડિની,
મહારીએ પ્યારી અરધિ સુતરંગે ઉઘડતી. ૨૨૪

૫૭

કવચિન્ ના બાણતા રસિકરસ કેવી બજવતી,
છુપીને ડાખંતી મુજ નયન શીળા કર થકી,
અરે એવી લીલા અનુભવિ શકે હું ફરિથિ શું,
ગયા રે તે દીનો મુજ નસિખમાં હોય સુખ શું. ૨૨૮

૫૮

થઈ છે જે પ્રીતી નહિ અવરશું તે ફરિ થશે,
ગઈ જે પૂર્વેની નહિ નહિ મઝા તેજ મળશે,
વહી જે સૂગંધી તવ અલક લહેરી ન વહશે,
રહી મારી આશા અધવચ ફરી તે ન ફળશે. ૨૩૨

૫૬

પરંતૂ આ ખોટા અફળ ઉભરા છે જ સઘળા,
વહું હું શે મૂખે અઘટિત કર્યે તે નિરખળા,
કદાપી ને ભાગ્યે ફરિથકિ મળું ઇષ્ટ મુરતી,
ક્ષમા માગું પાછો. મુજ કર રહી એજ યુકતિ. ૨૩૬

૬૦

કહાં એવું હોયે મુજ સખળ રે દૈવ ઉલટું,
મળું કયાંથી પાછો યદપિ વન અંતે હું રખડું,
વળી કુંજે કુંજે અતિસ મન આતૂર રઝળું,
પરંતૂ કયાં છે તે દિન જગત કારાગ્રહ તણું. ૨૪૦

૬૧

હરે છે આ મારી કુલ યુવતિયો ધીરજ સહુ,
કુચે કંપીતાચે શિતળ શિશિરે શું દુખ કહું,
સ્મૃતી તે આપે છે વચન તવ વક્રોક્તિનિ બધી,
વળી મારા ટેકી તવ પ્રિતિશું પ્રત્યુત્તર તણી. ૨૪૪

૬૨

કંઈ ઊભી બાગે ભરિ સુઅનુરાગે તરૂણિ ને,
મુકીને અંગૂલી અધરપર ધારે રસિકને,
વહી આવી નેરે નલસુત ઉછાળે વસનને,
છુપાવે સંકોચી કરકમલથી લાજિ તનને. ૨૪૮

૬૩

કદી કોઈ બાણે મુજ વિષય આસક્ત પ્રવૃત્તી,
અરે એવી વૃત્તી નથિ નથિ જ સ્વપ્ને મુજ કદી,
લિલા એવી માફ મન પરખવાને સુચવતી,
કહેતો હું ટેકે તુજ વિષ્ણુ ન વૃત્તી કહિ જતી. ૨૫૨

૬૪

અભીમાની પૂરો લપટિ તન તું તેથિ જ હતો,
મને ખીજો વ્હાલી મન કંઈ અભીલાષ ન હતો;
ઘડી એકે છૂટો તવ પ્રિતિ નિશાથી નહિ હતો,
નહીં જાણુંતો હૂં શિશિર શિત કયાંઈ વહિ જતો. ૨૫૬

૬૫

વિલાસી કે'વાતા શિશિર મધુપાને રતિ ધરે,
હું તો ખારે કાળે તવ પ્રિતિ શરાબે મદિ ખરે,
પરંતુ શું એવા જન સહ મહારીજ તુલના,
મળે યજ્ઞે કોઠે મુજ મધુ તણે એક કણ ના. ૨૬૦

૬૬

ન મારે હ્રીસાબે યદ્યપિ શિવ મોટા જગતમાં,
થયું શું તેમાંહી યદ્યપિ પિધું હાલાહલ મહા,
નથી લાંબી આશા યતિ અજનમા સાહસ કરે,
પિધું મે પ્રેમાંશી જગત જનમી પ્રેમ વિષ છે. ૨૬૪

૬૭

સદા મેં રાખીતી સગળ શુઠ આશા મન મહીં,
નિરાશા જે ઠામે નસિબ ઉલટે મેં અનુભવી,
રહેવાને સાથે શુચિ નરમદા પુણ્ય નિકટે,
હવે વેહી મારું મન કલિત કલેશેથિ ભટકે. ૨૬૮

૬૮

કવીરાજ તોયે મનનિ અભિલાષા વડિ હતી,
પ્રતાપી થાવાને જગતનિ મહીં અકવરતી,
અરે પૂરી આશા ફળિભુત થવા વાર ન હતી,
નુટયો તંત્ર માલા શુચિ મણિ તરંગોનિ વિખરી. ૨૭૨

૬૯

હુંએ કેવો મૂર્ખો ભવિષ સુખને નિર્મિત કર્યા,
તથાપી તે કાંઈ સુચન કરવા ઇચ્છું અહિયાં,
કદી કોઈ કાળે નસિબ ઉઘતું જાગ્રત થશે,
તદા બ્રાન્તી કાંઈ ફરિથિ અવલોકેથિ રહશે. ૨૭૬

૭૦

સદા નિર્માધે હું વિચરિશ મહીમંડલ મહીં,
અધીરાજ્યે મારા મુજ તું પટરાણી સહ રહી,
હશે મોટા રાજ વશ કરિશ મારે શમ થકી,
વિભૂતી તો મારે નૃપતિનિ હિસાબે કંઈ નથી. ૨૮૦

૭૧

અતી ચિતાગ્રસ્ત નૃપતિ બહુ દેખું છું જગમાં,
યથાપી તે સૂતા કુસુમશયને તે પ્રજાળતા,
— શુશ્રુષ્ઠીમાં શીલા શયનથિ ઘટા માંહ ઘહરી,
સદા બહેશે મારી નિકટ પરમાનંદલહરી. ૨૮૪

૭૨

પ્રજા મારી થાશે વિવિધ પશુ પક્ષી રસિકડાં,
વડાં જે છે પ્રેમી જનમ પ્રભૃતીથી રસભર્યાં,
પપૈયા કોકીલા મૃગ મયુર ઇત્યાદિ સઘળાં,
રહેશે નિત્યે તે સજ્જત મુજને આશ્રય ધર્યાં. ૨૮૮

૭૩

રહે ભીતી નિત્યે નૃપતિ ચિતમાં રાજ્યરિતિની,
પ્રજા કોઈ કાળે ઉલટિ થઇ જાવે પ્રજાળની,
મને તો તે ચિતા કવચિદ્ધપિ ન કલેશીત કરશે,
પ્રજા પ્રેમી મારી મુજ મહિ અનૂરક્ત રહશે. ૨૯૨

૭૪

અધૂરા જે શૂરા સહજ સહજે તે લડિ ઉઠે,
સદા પ્રેમે પૂરા ગરદન નહીં ઊચિજ કરે,
રહે પ્રીતી તેની સતત વળગી પ્રેમિ જનમાં,
રહે ભીતી શેની પ્રિતિ વશ પ્રજા કેરિ મનમાં. ૨૯૬

૭૫

વળી પ્રેમી જોડાં રતિકલહથી મૂજ સમિષે,
લડી આવ્યે કોદી દૃઢશ પ્રિતિનો ન્યાય સુમને,
સદા તેમાં તારા મત અનુકુલે હું વરતિશ,
મહાદેવી આપ્યું હતું વચન તે હું શું પગિશ. ૩૦૦

૭૬

સદા રક્ષાએલો રહિશ રખવાળે ગ્રહગણે,
અતિ આધી વ્યાધી વળી બહુ ઉપાધી મુજ હણે,
રહેશે સંતોષે અમિત પિયુષે શાંત ચિત, જે
બળાંતું છે જોરે જગતઅપવાદેથિ ભડકે. ૩૦૪

૭૭

તહારા પ્રેમીને જગત થકિ શું લાંછન નડે,
મને નીંદાથી તો સુરખ જન જો આવિ કનડે,
કદાપી હું ભૂલું નહિ નહિ નહીં વૈર લગિરે,
પણે મારે તેના કરિશ તજ શાંતી હું રૂધિરે. ૩૦૮

૭૮

પછી પંખો નાંખી સમિર સુરભી શાંત કરશે, ✓
પછી પીડા શી છે નિરમળ થઈ ચિત્ત ઠરશે,
પછી જિંડા આડા લય સમય વીચાર ન થશે,
પછી તારી સાથે તુજ સુરતમાં કાળ વહશે. ૩૧૨

૭૬

અરે સર્વે મારી દઢ સુઅભિલાષા તુટિ પડી,
મહારે દુષ્કર્મે દિવસ થકિ જે તું છુટિ પડી,
પડી ભાગી મારી ચણિ જ હતી ઈમારત વડી,
અરે મેં ખોઈ છે સગુણ મણિમાલા જડિ હતી. ૩૧૬

૮૦

હવે મારી પાસે સ્તવન વિષુ ના સાધન કંઈ, ✓
પ્રિતે આલાપું છું નિરમળ મને શાંતિથિ રહી,
કદાપી હું પામું ભગવતિ તહારી ફરિ કૃપા, ✓
નકી તારે ચિત્તે લહિશ સખળી માહરિ વફા. ૩૨૦

૮૧

નથી જે વેદાંતે, નથિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં, ✓
નથી પૂરાણોમાં, નથિ ગમન યાત્રા વિષયમાં,
નથી નીતીમાર્ગે, નથિ અધિક વિજ્ઞાન રણમાં,
વચું તે આવીને ફળ અમિત તારા ચરણમાં. ૩૨૪

૮૨

નથી ભૂભૂવોમાં સ્વર મહ જનોમાં તપ મહીં,
નથી સત્યે લોકે, નથિ નથિ નથી ભર્ગનિ મહીં,
નથી યોગી કેરી હઠજનિત સિદ્ધી તણિ મહીં,
વડી મોક્ષે સિદ્ધી તવ સુચરણે આવિજ રહી. ૩૨૮

૮૩

થતા તારા સ્નેહી નિરધન અતી ઈંદ્રનિ સમા,
મદાંધો વાસે છે, તવ સ્વરગના રમ્ય વનમાં,
ખગોળે ખેલે છે અગમગતિ જાદૂગર વડા,
સદા પ્રદ્યા વિષ્ણુ શિવ પ્રભૃતિ તો દ્વારજ ઉભા. ૩૩૨

૮૪

સદા જેને શીરે તવ પિયુષધારા વહિ રહી,
સદા તે સ્નેહીને શુચિ સરિતશ્રી પ્રાંગણુ વહી,
નહીં તેને અંગે જગતવ્યવહારામિ અકશે,
સદા તેને ચિત્તે ઉદ્ધિ પરમાનંદ વહશે. ૩૩૬

૮૫

રહ્યા બાંધ્યા તારી અલકલટની સાંકળ વડે,
કહી તેને કાંઈ નહિ જગતમાં બંધન નડે,
અહાહાહા ! કેવો અજબ અતિ છે એજ કિમિયો,
પણી આડે પંથે પલકનિ મંહી મોક્ષ મળિયો. ૩૩૭

૮૬

કૃપાશીલા તારા ચરણુ સુરભી કામ સમ છે,
કહે તેને શાની લગિર પણ રિદ્ધીનિ ન્યુન છે,
ઉપાસી તારા જે તવ ચરણુ દષ્ટી ધરિ રહે,
નકી તે પોંચે છે અવિચલ પદે શું પછિ ચહે. ૩૪૪

૮૭

કહી દૈવિ પ્રાણી અનુભવ લહે જે ઉમળકે,
કહી દૈવિ જ્યોતી ક્ષણુ તવ કટાક્ષેથી અળકે,
ઉઘાડે છે જ્યોતી અગમગત તે અંધ જનની,
કૃપા તારી પામે અવયવ ક્રિયા કયાં પછિ રહી. ૩૪૮

૮૮

મહાત્મા આંજે છે પદરજ તણો તારિ સુરમો,
વિકારી દષ્ટીને શિતળ કરવા આંખમહિ તો,
સદા ધર્યે પ્રેમી તવ ચરણથી દોહદ થવા,
પુલે અંગોઅંગે અમર ફળની મોજ મળવા. ૩૫૨

૮૬

રહે શોકી તારા વિરહિ જનને શોક ન નડે,
ઘવાયા તારાથી પ્રબળ જનને ઘાવ ન અડે,
પડયા તારા ફંદે ફરિ અવર ફંદે નહિ પડે,
અડયા આવી દારે અપકિરતિનો રંગ ન અડે. ૩૫૬

૮૭

અરે મારી કાં તો અપકિરતિનાં ગાન ગજવો,
ફરી ચોરે ચોટે ધર ધર પતાકા ફરકવો,
નથી ચિંતા કાંઈ નથિ કિરતિઈરછા સ્વપનમાં,
ફર્યો જેની પ્રીતે સતત શિલવાળી જગતમાં. ૩૬૦

૮૮

તહારી કીર્તીનાં શુચિ કવન જેના કરણમાં
પડે તે પામે છે મુરખ યદ્યપિ મોક્ષ જગમાં,
વિલાસો કીર્તીના તવ પુનિત જેને મુખ વસે,
કવી તારાને શું ફળ મળિ શકે કોણ કથશે. ૩૬૪

૮૯

અરે એથીએ હું પ્રિયતમ થયો તે શું શું ચહું,
ક્ષમા તારી પ્રત્યે મુજ વચનના ભંગનિ ચહું,
ફરી તારી સાથે રસમય નિરૂપાધિથિ રહું,
ખરી પ્રીતીછોળે હૃદયગત આનંદથિ વહું. ૩૬૮

૯૦

પછી કોઈ કાળે ક્ષણિક વપુના બંધ વિખરે,
રહે તું પાસે ને નજર વપુ તારા પર રહે,
તણ સંસારાબ્ધી સતત દુખવારીથિ પુર જે,
રહે આશા તારા સ્વરૂપમહિ ચૈતન્ય વિચરે. ૩૭૨

૬૪

મને કીયા વાણી થકી કંઈ કંઈ જે કૃત્ય થતાં,
પ્રિતે મેં તે સર્વે સમરપણુ તારે પદ કયાં,
કદાપી તે કાંઈ દુષિત અણબાણુયા થકિ હશે,
ખરા પ્રેમીનાં તું વચન મહિં ના દોષ ગ્રહશે. ૩૭૬

૬૫

હશે જે શૃંગારી કવન સમજે તે યુવતિનું,
કવીતાવીલાસી જન સમજશે તે કવિતનું,
હશે જે વૈરાગી ગ્રહણ કરશે મોક્ષપદનું,
અરૂં શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજું છું. ૩૮૦

૬૬

કવીતામાં જેની સુમતિ રતિ નીરંતર રહે,
વળી જૂદા જૂદા ફરિ જગતના રંગ નિરખે,
વળી જેને ભારે વિપત મુજ જેવી શિર પડે,
રહે પ્રેમે દાઝયો મરમ જન તે માત્ર સમજે. ૩૮૪

૬૭

ખરી સારી મિત્ર ગરજ અરિની જે સમયમાં,
રહી રંગે બીની વળગિ મુજને ટેક પ્રિતમાં,
રહી છૂપાં કીધાં સરવ મુજનાં દૂર દુખ જો,
સદા તેને મારી હૃદયગત આશીશ ફળજો ! ૩૮૮

૬૮

કૃતક્રી એવો જે સમરણ વિષે મિત્ર રહશે,
દયાળી પ્રીયા તે ચિત નહિ કદીએ વિસરશે,
બતાવા બન્નેને ઉચિત બદલો પાણિ પળજો
અને તે બહાલીને હૃદયગત આશીશ ફળજો. ૩૯૨

૬૬

ઉગ્યો આવી સામે શશિ ગ્રહ ચતૂરે ભુમિ મહી,
પુરી પૂર્ણીમાની શુચિ શરવરી ચૈત્રનિ વહી,
પુરે પ્રેમે તારા ગલિત મનડે સ્વસ્થજ થઈ,
અલાપી મેં તારા વિરહનિ વ્યથા જે અનુભવી. ૩૯૬

૧૦૦

વધારે શું કે'વું દિલ દુખ સહેવું ધૃતિ થકી,
મળીશું મેળાવે જવ જગપતી ધારિ હિતથી,
નહીં તો તું જાણે વિરહ તુજનો આ શું કરશે,
બળી દીને દીને ઝુરિ ઝુરિ અને બાલ ——. ૪૦૦

શતક મણીરૂપ તત્પદ વાણી સમજે જન રસાળ
હોય ગમાર જે ગપરૂપ સમજે સાચો રનેહી બાલ.

[હરિપદમાલા]

श्री सौंदर्यलहरी

पद्य सायान्तर

समस्त चित्तैकरसात्मिकाने
समस्त विद्यारूपसात्त्विकाने
समस्त त्रैलोक्यविनिर्मळाने
प्रमाण प्रेमार्पण प्रेमळाने.

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની ટીકા મારે પોતાને જ બહાર પાડવાની છે. વિષય શ્રીલસુફીનો છતાં કાવ્યરસથી ભરપુર કરેલો હોવાથી અતિ ઉત્તમ રીતે અભ્યાસીઓને ધણો સરલ કરી-દરેક વિષય પુરેપુરો સમજાવી-કાવ્યપક્ષે કાવ્યના નિયમ ચર્ચાવી-ફારસી, ઇંગરેજી, સ્પિજ વિગેરે છતર કવિયોના વિચારો સરખાવી-ન્યાય, વેદાંત યોગ વિગેરેનું કવિવર-શિરોમણિ શંકરે ઉત્તરોત્તર ગ્રંથમાં સુત્રરૂપ દિગ્દર્શન કર્યું છે, તે સર્વ મત સાથે ગ્રીક લોકો વિગેરેના પણ પુરાતન વિચાર સરખાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો પુરેપુરો વિચાર છે, જેનો ધણો ભાગ મારી પાસે ખોખારૂપ સાહિત્ય સાથે પડેલો છે, પણ ગ્રંથકારના દિલની વાત ગ્રંથકાર જ જાણે છે. તાત્પર્ય, આ ગ્રંથનું રહસ્ય સમજવાને ઊંડી તર્ક-બુદ્ધિ, જ્ઞાન, યોગ, ન્યાય; સાહિત્ય ઇત્યાદિના ખુણેખોચરાથી માહિત પુરૂષ જ અધિકારી છે. અને પરમેશ્વર આજ્ઞાનો તંત્ર જારી રાખે તો મારા પુણ્ય અને આવા કાવ્યાદિ વિષયમાં કુશળ અને ફારસી તથા આરબી ભાષામાં પ્રવિણ પિતાને હાથે મારી ટીકા સંશોધન કરાવી.

પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઇરાદો છે પરંતુ હાલ વિદ્વાનોમાં ચર્ચાવવાને વાસ્તે અને ટીકાકારોની પરિક્ષાને માટે આ મૂલ આવૃત્તિ કાઢાડી છે. ટીકાકારોએ વિષયના પુર્ણ જ્ઞાન શિવાય ટેબલ ન શોધવું એજ અતિ ઉત્તમ છે. મેં આ ગ્રંથ અને મારો રચેલો “કલાન્ત કવિ” પુરા વિદ્વાનની જ પરિક્ષાને માટે મૂલ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમાં સકારણ કાઈ વિદ્વાન આ ગ્રંથના દોષ ખાનગી કે જાહેર રીતે જણાવશે અને નિરપેક્ષપાતે ન્યાય વિચારતાં મને યોગ્ય માલમ પડશે તો બીજી આવૃત્તિમાં જરૂર ફેરવીશ પરંતુ આધુનિક ટીકાકારો, જેમને એક પણ વિષયની પુર્ણતા નથી મલી, જેઓ કાવ્ય રસમાં ડુબેલા નથી, શુદ્ધાદિક હોવાથી વાણીવિલાસ નિર્મળ કાને પડ્યો જ નથી, “નહિ ઘરકે ન માટકે” આવા ટીકાકારોએ હુકુમી શેરાથી પરિક્ષક વર્ગમાં નજ ખપવું એ સાફ છે, તેનો મને તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે; જેમકે મારા “કલાન્ત કવિ” વખતે એક બે કાવ્યમુર્ખ અધિપતિઓએ કર્યું હતું જેમને વાસ્તે હું છાતી ઠોકીને કહી શકું છું કે જેમાંનો એક અક્ષર પણ સમજ્યા નથી; અને જે વિષય હવે તેઓ આ જન્મમાં તો શિખી શકવાના જ નથી; તેવાઓ કાવ્યના પવિત્ર વિષયને નખોરીયું કરે એ કેહેવું હાસીજનક છે! આમ કરવાથી નાહક વિવાદ લાવવામાં નિરર્થક કાલક્ષેપ થાય છે, અને વિવાદ ન લાવવામાં ગ્રંથકારને નુકસાન છે. સત્ય વિદ્વાનને મારી વિનંતી છે કે સકારણ વિસ્તારવાર દોષ બતાવેથી તેમની આજ્ઞાને આધીન થઈશ.

નડિયાદ
તા. ૧૮ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૬

આળાશંકર ઉક્તાસરામ કંથારીયા

સૂચના—દીકાકારોને આ બે કવિતાઓ સાથે લેવું દેવું નથી.

સંસ્કાર

છેલછમીલી છબિ તુજ નિરખું છકે છકેલો પ્રેમજી આજ	
મન મહરમતી હૃદયકમળમાં ઉલટ પ્રેમથી પ્રેખું આજ	૧
મહર કરી મનમોજી ધરી મનમંદિર પાવન કીધું આજ	
ખરખર આંસુ ગરે મોતીડાં ધર અંચળ હું વધાવું આજ	૨
હૃદયકમળ પોડપદ્મ પૂરેપુરે પસારે લક્ષ્મી આજ	
વાંદડલી મધુરી ગ્રીવા ધર પ્રિતે કરે હું પૂજન આજ	૩
સલૂણિ મનદર સુરત દેખિતે રગરગ ઉછળે શ્રોણિત આજ	
પળપળ પડવા પડે પ્રેમના પરમ પદેથી શ્રવણે આજ	૪
પ્રેમતણા નિર્ભજા ઝરણામાં કરી સ્નાન આવ્યો છું આજ	
પવિત્ર પૂરો પૂજન કાળે પ્રેમ પ્રતાપે થયો છું આજ	૫
હૃદય રહી રમતી રઢિયાળી છબિથી અગમ ગત પ્રેખું આજ	
નૃત્ય કરે દર દરી વિરંચી વિણા વગડે વાણી આજ	૬
તદ્વિન પરમાનંદે પૂરેપુરું ભર્યો રસ ખેલો આજ	
સુકુટ મણી રગિ લચી લચી રહે મધુરગ્રિવા ઠમકારે આજ	૭
હૃદય હૃદય ગત અંતર ફરી જાણો ભુલી ગયાં છો આજ	
નવ રસ તાંડવ નવલ અનોખાં જોયનવંતાં જાણો આજ	૮
નિરમલ મનથી વચન લીધુંતું તે સાંભરતું નથી શું આજ	
તવ મંદિર પ્રાર્જુની રજ જવ ચુંપન કીધી ભુલી શું આજ	૯
અંતર બેઢે અંતરની ગત જાણાતી તે નવ બુલિશ આજ	
બાલ પ્રેમિ શરણાગતને શું અચળ સલૂણાં છો સરતાજ	૧૦

સમસ્ત ચિત્તેકરસાત્મિકાને

સમસ્ત વિદ્યાપ્રસાદિવિકાને

સમસ્ત ત્રૈલોક્યવિનિર્મળાને

પ્રમાણ પ્રેમાર્પણ પ્રેમજાને.

બાલ

સૌંદર્યલહરી

॥ પદ બાધાન્તરમ્ ॥

અથ બ્રહ્મલહરી

શિખરિણીવૃત્ત

૧

રહે શક્તી સાથે જગત રચનાને રચિ શકે,
નહીં તો પાસૂએ શિવ કદિ નહીં ફેરવી શકે,
વિરંચી વિષ્ણુ હર સ્તવી તને ના મળિ શકે,
કહો પાપી પ્રાણી કયમ કરિ નમી વા સ્તવિ શકે. ૪

૨

વિરંચી પામીને પદ કમલ પાંચુ કણુ કરે,
પ્રતાપે તેના એ અખિલ જગને ઉત્પન કરે,
હરી તેને નિત્યે નિજ શિર સહસ્રે થકિ ધરે,
વળી ભાગી તેનું હર તનશું ઉદ્ધૂલન કરે. ૮

૩

ચિતે અજ્ઞાનીના તિમિર હરણી સૂર્ય નગરી,
જડોને ચૈતન્ય પ્રસૂન મકરંદે વહિ શ્રુતી,
દરીદ્રીને માલા સુભગ વરચિતામણિ તણી,
વિષ્ણુ તું છે દંટા જગ જલધિ નીમમ્મ જનની. ૧૨

૪

જુદો તારાથી છે અમર ગણજો પાણિ નિજથી,
જનોને આપે છે અભય વર એવી તુંજ નથી,
ભયેથી ભિગારે અધિક ફલ ઇચ્છાધિ વિતરે,
ભવાની એવાં છે ચરણ તુજ પ્રાણી શરણને. ૧૬

૫

તને આરાધીને પ્રણત જન સૌભાગ્ય જનની !
કશે મૂર્છા પુર્વે હરિ હર તને નારિ રૂપથી,
શરીરે શીવારો રતિ નયન વીલાસિત વડે,
તને આરાધીને મહત મુનિને મોહિત કરે. ૨૦

૬

ધનૂ પુષ્પોનું ને પણુછ કરિ પંક્તી ભ્રમરની,
લઈ સામગ્રીને સહ નિરખળી પંચશરની,
કહી પોતા કેરો રૂપપતિ સુસામંત કુમળો,
વહ્યો વાયુ ગીરી મલય થકિ યુદ્ધે રથ કયો. ૨૪

વળી છે પોતાનું લલિત વપુ ભરમીભુત થયું,
મહીમા તારો હે હિમગિરિસુતા શી રિત કહું,
કટાક્ષે તારાથી મદન તુજ પામી કંઈ કૃપા,
રહી એકાકી જો અખિલ જગ અતી લિધું મહા. ૨૮

૭

ધ્વનિત કાંચી ઝાઝી કુચ કરિતનૂકુંભયળશાં,
તનૂ મધ્ય ક્ષીણા શરદ શશિશું આનન વરા,
ધરી હસ્તે દેવી ધનુષ શર પાશાંકુશ વળી,
અમે આગે થાઓ પ્રકટ શિવની શક્તિ સખળી. ૩૨

૮

સુધા સીંધૂ મધ્યે મણિદ્રિપ વિંધ્યો કદપતરૂએ,
કદંબે છાએલા વન સહિત ચિંતામણિ ગ્રહે,
શિવાકારે મંચે પરમ શિવ પર્યંક વિહરી,
બળે જે એ રૂપે ધન ધન ચિદાનંદ લહરી. ૩૬

૯

સુલાધારે પૃથ્વી મણિપુર વિષે જીતિ જળને,
વળી સ્વાધિષ્ઠાને અગનિ હૃદયે વાયુ બળને,
સુકંઠે આકાશ બ્રુમધ્ય મનને જીતિ સરવે,
પતી સાથે નિત્યે સહસ્રદળ પદ્મે તું વિહરે. ૪૦

૧૦

સુધાની ધારા જે યુગ ચરણથી સ્નાવ કરતી,
સિંચો છો તેનાથી જગત તણિ જંબાળ જખરો,
વળી મૂલાધારે ભુજંગ તણિ તો ગૂંછણિસમ્પાં,
ભવાની સૂતાં છો સુખચિ કુલ કુંડે રસભર્યા. ૪૪

૧૧

ત્રિકોણો તો ચાર પ્રથમ લહિને પાંચ પછિથી,
નવે ચોની ચંત્રે શિવનિ નવ મૂલ પ્રકૃતિથી,
થયા ત્રેતાળીસ ગ્રંથન કરતાં કોણ સરવ,
ઢળે અળે સોળે ત્રિવલય ત્રિરેખાયુત તુજ. ૪૮

૧૨

કદી કીડા મૂર્ખ વૃધ નયનહીણો જન હશે,
કટાક્ષે તારાથી યુવતિ શતધા પૂઠ ફરશે,
ત્રુટે વેણીબંધો કુચકલશથી અંચળ ઢળે,
હઠે ત્રુટે કાંચી વસન ખશિને ગાત્રચિ પડે. ૫૨

૧૩

તપે ના જે પામે અમર લલના તે પ્રિતિ થકી,
 નિહાળીને પામે ગિરિશ તણિ સાયુજ્ય મુકતી,
 ભવાની એવું છે અનુપ તુજ સૌંદર્ય તનડે,
 વિરંચ્યાદી કદપી કવિવર મથે જોડ ન જડે. ૫૬

૧૪

પુરાં પૃથ્વીનાં તો છપન, ઉદકે ખાવન વળી,
 દ્વિષ્ટી અગ્નીનાં વળિ અનિલનાં ચોપન મળી,
 બહોતેર વ્યોમે મન વિષયનાં ચોસઠ થયાં,
 ભવાની તારાં તે મયુખ પર પાઠાંબુજ રહ્યાં. ૬૦

૧૫

શરચંદ્રીકાની સમ શરિર છે સુંદર અતી,
 જટાભૂટે ખાંધી મુકુટ મહિ ધાર્યો અભિનિધી,
 વળી ધારેલાં છે વર અભય રક્ષાહિત કર,
 તથા માલા ધારી સ્ફટિકમણિની પુસ્તક વર. ૬૪

નમીને જો એવા લલિત તુજને ભારતિ રૂપે,
 કવીઓ મૂખેથી મધુરિ મધુરી વાણિ ઉચરે,
 અહા જેની આગે સ્થિર મધુ વળી દ્રાક્ષફળની,
 લગારે લેખામાં નથિ મધુરતા કાંઈ ફળની. ૬૮

૧૬

પ્રભાતે ઉગંતા દિનકર સમી કાંતિ અરૂણે,
 ખિલાવે છે દેવી કવિમનરૂપી પદ્મવનને,
 બજે છે જે પ્રીતે સરસ્વતિનિ શૃંગારલહરી,
 ગભીરા વાણીથી મહત મુનિનાં લે મન હરી. ૭૨

૧૭

વશિન્ધાદિ દેવી રૂપવતિ શશીકાંત મણિશું,
સલીત્રી વાણીની સહ જનનિ જે રમણું તુજનું,
કરે તે થાએ છે મહત કરતા કાવ્ય કલિતે,
વિલાસી વાણીના વદન સુરભીથી સુરભિતે. ૭૬

૧૮

તનૂ તારા કેરી દિનકરનિ બાલાર્ક ધ્રુતિની.
સમી છાયા માંહીં ડુબ્યું જગત ને રૂબિ અવની,
ભજે જે એ ભાવે ઉરવશિ સહે કેઈ વશ ના,
થશે તેને દેખી, ભિત મૃગિદશી સ્વર્ગગણિકા. ૮૦

૧૯

મુખાર્થે બિંદુ ને કુચયુગલ તે હેઠળ ધરી,
હરાધે સાંધી જે ચિત તુજ કલા કામનિ ધરી,
મહીમા તેના છે શિવનિ પટરાણી અતુલિત,
થશે તેને દેખી મદનવશ વ્યાકૂળિ વનિત. ૮૪

પરંતુ એ તો છે અતિ લઘુ ન આશ્ચર્ય કંઈ છે,
અરે ! એથી એ જો અનુપમ રૂપાળી વશ થશે,
શશી ભાનૂ જેનાં સ્તનયુગલ તો સુંદર લસે,
ત્રિલોકી એવી જે મહત વનિતાને ભમવશે. ૮૮

૨૦

અરંતો અંગેથી કિરણરૂપ પીયૂષ રસ છે,
ભજે એવે રૂપે ચિત ધરિ શશીકાંત રૂપ જે,
શમાવે જોતામાં ગરૂડસમ તે સર્પવિષને,
જવરે પીડેલાને શિર પિયુષધારે સુખ કરે. ૯૨

૨૧

શશી ભાનૂ અમી ચમક ચપળા ચાફનિ સમી,
રહી કાંતી તારી ષડ કમલની જીપર રમી,
મહાપદ્મે વાસી, નિરમળ મને એ રૂપ ધરી,
મહાજ્ઞાની પામે, નિરખિ, પરમાદ્દહાદ લહરી. ૯૬

૨૨

ભવાની તું દષ્ટી કર સકરૂણા દાસનિ પરે,
કહેવા ઇચ્છી જે પ્રથમજ “ભવાની તું” ઉચરે,
હરી ઇંદ્ર બ્રહ્મા મુકુટ થકિ જ્યાં આરતિ થતી,
મળે એવી તેને તુજ પદનિ સાયુજ્ય મુકતી. ૧૦૦

૨૩

સ્વરૂપે આરક્ત પ્રચુર કુચભારે લયિ રહ્યાં,
લસો છે ત્રીનેત્રે મુકુટ-શશિ બાંધ્યો અલકમાં,
ભવાની પે'લાં તો હર અરધ વામાંગ હર્યુતું,
થતી શંકા પાછી અરધ રહ્યું બાકિ હરિ લિધું. ૧૦૪

૨૪

સૃજે પોષે ભાગે જગ કૃતિ વિરંચી હરિ હર,
વળી છાઈ લે છે ઇશ નિજ સહે સર્વ જગત,
કરે એ સર્વેની શિવ અજ અવીનાશિ કલના,
ઇશારે કલ્યાણી ! તવ ચપલ ભૂવેલડિ તણા. ૧૦૮

૨૫

પ્રિતે પૂજે તારાં ચરણ થતિ પૂજા ભગવતી !
ત્રણે શુભેથી જો ઉતપન ત્રણે દેવનિ, સતી !
(કેમકે) સમીપે કૃપા છે મણિખચિત ચણાસન તણી.
સદા જોડી પાણી ઝલક ઝલકંતી મુકુટની. ૧૧૨

૨૬

વિધાતા વામે ને હરિ વિરતિ પામે હર શમે,
અને મૃત્યુ પામે ધનપતિ વિરામે વળિ યમે,
મિચાઈ જાય છે નિરમલિત માહેંદ્ર નયન,
મહા સંહારે છે સતિ તવ પતીનું વિલસન. ૧૧૬

૨૭

તુટી ભાગી વાણી મુજ તણિ ભવાની જપવિધી,
વળી સર્વે મુદ્રાકર થકિ ક્રિયા જે કંઈ થતી,
પ્રદક્ષીણા મારી ચરણ થકિ જે જે ગતિ કરે,
વિધી આહૂતીની વદન મહિ જે જે કંઈ ધરે. ૧૨૦

સુબું મારે તે તો ગણું છું મન અષ્ટાંગ નમન,
સહૂ સૂખે મારાં તણું ગણું છું સ્વાત્માર્પણ મન,
ગમે તેવો માતર તદપિ તુજના ભક્તજનની,
પુજા માની લેજો ગતિ વચન ને કર્મ મનની. ૧૨૪

૨૮

સુધા નિત્યે પીતા અરિભય જરા મૃત્યુ હરતા,
તથાપી મૃત્યુને વિધિ સુરપતી આદિ ખમતા,
અહા ! પીને કાળું અતિશય કરાળું વિષમહા,
જીવે છે જો શંભૂ જનનિ તવ તાટંક મહિમા. ૧૨૮

૨૯

વળાવાને કાંઈ પ્રિતિ થકિ સદાશીવ ભવને,
ઉભાં થાતાંમાં તો તુજ પરિજનો વાણિ ગજવે,
કરો બ્રહ્મા વિષ્ણુ અમર પતિ રે ! શીરથિ પરા,
રખે લાગે કાંઈ મુકુટ લટકે ટોકર જરા. ૧૩૨

૩૦

રચ્યાં તંત્રો ખેલાં પશુપતિ પુરાં ચોસટ ખરાં,
જગત્ તંત્રી લીધું તદપિ ન મળ્યો સિદ્ધિ મહિમા,
તહારી આજ્ઞાથી પછિ તુજ તાણું તંત્ર રચિયું,
પુરૂષાર્થે સર્વે બર્ચું જગત માંહી વિલસિયું. ૧૩૬

૩૧

^૧સ્મરારી ^૨શકતીને ^૩મદન ^૧શશિ ^૨બાનૂ ^૩અભિનિધિ,
^૧શિવારી ને ^૨હંસા ^૩મરૂપતિ ^૧પરમ ^૨ભાર જ ^૩હરિ,
તહારી હૃદયેઆ યદિ પદત્રિપૂટી મહિં ભળે,
મહામંત્રે તારા જનનિ તવ નામે લસિ રહે. ૧૪૦

૩૨

^૧શિવારી ^૨યોની ને ^૩તૃતિય જલજ્ઞ આદ્ય કરિને,
ઉપાસે છે માતર નિત્ય નિરવધી ભક્ત તુજને,
કરે બાંધ્યાં જેણે વલય ગુંથિ ચિતામણિગુણે,
હજારો આહૂતી સુરભિ ધૃત હોમે ભરછકે. ૧૪૪

૩૩

વપૂ શંભૂ કેઈં શશિ સુરજ રૂપી સ્તન યુત,
ભવાની પોતે છે મન મહિં લહું માતર મુજ,
લહું તારો આત્મા ભગવતિ ! નવાત્મા શિવરૂપે,
લસો ધ્યેય ધ્યાતા શિવ તુંજ સમાનંદિત રસે. ૧૪૮

૩૪

મને તું વ્યોમે તું મરૂતવણિ અગ્રી જળ તુંજ,
ભુમીએ તું દેવી સરવજ મહત્તત્ત્વ સ્વરૂપ,
ચિદાનંદે હહેરે તદપિ શિવરાણી પદ ધરી,
રહી છે છાઇને નિત વિલસવા વિશ્વરૂપથી. ૧૫૨

૩૫

હું વંદું શંભૂને શત સુર શશી કાંતિધરને,
મળી અંગેઅંગે સતત તુજ આજ્ઞા મહિ રહે,
(મકે) ભણ ભક્તીભાવે ભવ ભવ વસે ભક્ત જન જે,
શશી ભાનૂની જ્યાં નથિ ગતિ તહાં પ્રદ્ધભવને. ૧૫૬

૩૬

વિશુદ્ધે વંદું હું શુદ્ધ સ્ફટિકશા ગીર હરને,
પ્રકર્તાજે વ્યોમે, વળિ શશિ સમી કાંતિ તુજને,
અહા ! માતર્ મુક્તી ગિરિશ તણિ સાયુજ્ય તુજમાં,
ચક્રોરી શું શોભે પરમ પદ પામી જગતમાં. ૧૬૦

૩૭

ભળું ભાવે ભોગી મધુર મકરંદસ્થ વિહરે,
કરે ક્રીડા કામી મહત મુનિના માનસ સરે,
કરે છે આલાપે વસુ દશ સુવિદ્યા પ્રગટ જે,
ધરી હંસી જોડું નિત હૃદય પંકેડ્ડ વિષે. ૧૬૪
અવિદ્યા વિદ્યાનું સ્પુટ અતુલિત જ્ઞાન જ કરે,
અને તે જ્ઞાનીને ચિત પરમ આનંદ લહરે,
અવિદ્યાને કાપી મન પરમ વિદ્યા ભણિ કરે,
તણ દોષ ગ્રાહી ગુણ શું પય પાણી જુદું કરે. ૧૬૮

૩૮

તવ સ્વાધિષ્ઠાને અગનિ રૂપ સંવર્ત ઇશને,
ભળું તેની સાથે મહત કરૂણાળી જનનિને,
જગતક્રોધાગ્નીથી કુષિત પતિના નેત્રથિ બળે,
દયા દ્રાધી દ્રઘી તુજ નયન ત્યારે અભિ હજે. ૧૭૨

૩૬

મણીપૂરે વાસી પુણું તમશું મેઘેશ મનથી,
તડિદ્ગરે શોભે પ્રિય તમહરા શક્તિ તુજથી:
લસે રત્ને તારા થકિ શયિપતીના ધનુશું તે,
વળી વસે વેગે હર રવિ દવે દગ્ધ જગતે. ૧૭૬

૪૦

મુલાધારે શકતી કરતિ સમયા નૃત્યયુત તે,
લહું તારો આત્મા નટ નવ રસે તાંડવ કરે,
સુયોગે બન્નેના પુરવ કલના સંસૃતિ થવા,
દયા લાવી સ્થાપ્યું જનક જનનીરૂપ જગ આ. ૧૮૦

॥ ઇતિ શ્રીબ્રહ્મલહરી સમાપ્ત ॥

દુહા

વિણ સૂરત નૂરત નહીં નહીં દ્યેય વિણ ધ્યાન,
તન્મય લય વિણ કયાં લહે ચિન્મય પરમનિદાન,
જેબનવંતી ઝલમલે જગજગે જગજ્યોતિ,
ખરિ લહરી શ્રૃંગારની પૂરણ પ્રેમ પનોતિ.

બાલ

અથ શ્રૃંગારલહરી

૪૧

(મુકુટવર્ણનમ્)

મણી બારે બાનૂ જડિ કિરિટ જે સાંદ્ર મનથી,
ઘડયો છે સૌવણું કવણ કથશે શોહન કથી,
રહી જેની પાસે અરધ શશિ રંગો બહુ ધરે,
ધનૂ માહેંદ્રીશું, કિરતિ કરનારો બ્રમ કરે. ૧૮૪

૪૨

(કેશવર્ણનમ્)

લસે છે કલ્યાણી ખચિત વન ઇંદીવરસમે,
ઝિણા સિન્ધ સ્યામ પ્રચુર જીથ જે કેશતુજનો,
મહંદ્રી વાડીનાં સહજ સુરભી પ્રાપ્ત કરવા,
વસે જેમાં પુષ્પો, ભ્રમ તમ હરો તે મતિ થવા. ૧૮૮

૪૩

(સીમંતવર્ણનમ્)

અમે અજ્ઞાનીનું જગ જનનિ રાણી ભવતણી,
કરો ક્ષેમ પ્રેમે તવ સુભગ સીમંત સરણી,
લસે જાણે તારા વદન તણિ સૌંદર્ય લહરી,
વહી આવી વેગે પુર પુરિત ઓતેથિ ઢળકી. ૧૮૨
વળી સાર્યું તેમાં શુભ સરસ સીંદૂર સુતર્નું,
અહા ! દીપે જાણે નવ કિરણ જિગંતું રવિનું,
કિધું કેદી જાણે સઘન પ્રખળા કેશસમુદે,
રહ્યા કાંતી ધારી ઘનતિમિરની ઘોર સમજે. ૧૮૬

૪૪

(મુખવર્ણનમ્)

સ્વભાવે જૂલંતા અલક વળવાળા તવ મુખે,
રહ્યા છે છાઈને ભ્રમર શિશુ પંક્તી રૂપ વડે,
રૂંડું એવું તારું મુખ કરતું જો પંકજ તણી,
પરીહાસી પોતે અતિશય મૃદુ સુંદર ગણી. ૨૦૦
ભરી ભારે જેમાં કુસુમરજ પંક્તી દશનની,
ધરી એવી જેણે પ્રપ્રલિત સુકાંતી કમલની,
સુગંધીમાં જોને સતત મદ પી મસ્ત બનતાં,
પુરાનીનાં નેત્રો ભ્રમરરૂપ તારા વદનમાં. ૨૦૪

૪૫

(લલાટવર્ણનમ્)

લલાટ પ્રધૈત દ્યુતિ વિમલથી સુંદર લસે,
મને માનું બાણે મુકુટ શશિનેા અર્ધ લયકે,
કરે જો એ લેગા શશિ અરધ કાંતી રૂડિ લહે,
પુરો પૂર્ણીમાનો પિયુષમય અંદ્ર સ્પુરિ રહે. ૨૦૮

૪૬

(ભૂવર્ણનમ્)

ભવાં બાણું છું હું રતિપતિ ધનૂ બેજ કડકે,
રહી જેમાં રૂડી પણછ તવ નેત્રાવલિરૂપે,
દિસંતું બાણે કે સ્મર ગ્રહિ રહ્યો વામ સુકરે,
હાથેહું મધ્યે ભુવન ભય ભંગાતુર ઉમે ! ૨૧૦

૪૭

(નેત્રવર્ણનમ્)

રવીરૂપે તારું નયન જમણું દીન પ્રકટે,
સજે છે ડાળું જો રજનિ રજનીનાયકરૂપે.
ત્રિજ દષ્ટી તારી પ્રકુલ હિમ પંકેરૂહસમી,
સજે છે સંધ્યા જે દિવસ રજની અંતર રમી. ૨૧૧

૪૮

(દષ્ટિવર્ણનમ્)

વિશાળા કલ્યાણી શુભ મૃદુ અયોધ્યા કમલથી,
કૃપાની છે ધારા વળિ સુમધુરા ભોગથિ ભરી,
અવંતી દષ્ટીએ બહુ નગરને એ રિત જિત્યાં,
થતું તેથી દષ્ટીસ્મરણ નિત નામે નગરનાં. ૨૨

૪૬

કવીવાણીરૂપી નવ કુસુમરેણું ભરિ જહાં,
અહા ! તેના ભોગી જામર શિશુસા કર્ણતુજના,
અડીને બે ચક્ષુ તવ નવરસ સ્વાદ લહતાં,
દિસે છે ઇષાથી અરૂણ ત્રિભુ ચક્ષુ પ્રજળતાં. ૨૨૪

૫૦

ગણે શૃંગારાદ્રોહરશું નવ દષ્ટી અવરને,
સરોવા ગંગાશું ગિરિશ ચરિતે વિસ્મય કરે,
જિતી શોભા પંકેરૂહતણિ, અહી શંભુથિ બિન્હી,
હસંતી આલીશું, મુજ પર કૃપાક્ષેમકરણી. ૨૨૮

૫૧

જઈ લાગી કર્ણે ગરૂડનિ સમી પાંખ ધરતાં,
પુરાનીના ચિત્તે થકિ સરવ શાંતિ હરિ જતાં,
રૂડાં નેત્રો તારાં શિરકુસુમ હીમાચલકુલે !
દિસે જાણે ખેચ્યું કરણ સુધી છે બાણ મદને. ૨૩૨

૫૨

લસે જૂદાં રંગે ત્રણ નયન, ઇશાનનિ સખિ !
પ્રિતે આંજયું જેમાં સરસ નવનીલાંજન વણિ,
દિસે જાણે બ્રહ્મા હરિહર ફરીથી પ્રગટવા,
ત્રિગુણો રે માતર્ ! સત રજ અને તામસ ધર્યા. ૨૩૬

૫૩

લસે નેત્રો તારાં અસિત સિત ને રક્ત વરણે,
અમોને જાણે કે પુનિત કરવાને હરપ્રિયે !
કરી કાલીદીને સુરસરિ અને શોણ નદને,
ત્રણે તિથી ભેળાં તિરથ પ્રગટ્યું પાવન શિવે. ૨૪૦

૫૪

કરે વાતો માતર કરણસહ નેત્રો લહિ લિલા,
અસૂયાથી રે'છે સતતજલ મત્સી અનિમિષા
દિને વાસી દેઈ અસિત કમલદ્વાર દલનું
જતું રે'તું પાછું નિશિમહી ઉઘાડી સ્થિર થતું. ૨૪૪

૫૫

કરે મેષોન્મેષે પ્રલય ઉદ્ભવપ્રાપ્ત જગત,
કહે સંતો એવું, તુજ હિમગિરીરાજહુલિત,
થઈ ઉન્મીષે જે જગત ઉતપત્તી લહું શું આ,
ખચાવાને કીધી પ્રલય થકિ દૃષ્ટી અનિમિષા. ૨૪૮

૫૬

હયા દ્રાચી દૃષ્ટી નિલકમલશું સુંદર વડે,
મને વીદેશીને સતત ન્હવરાવો ધરિ મને,
કૃતાર્થી હૂં થાઉં વળિ નથી કઈ હાનિ તમને,
વને કે પ્રાસાદે હિમકર્ણસમાં કીર્ણ પખરે. ૨૫૨

૫૭

અણીઆળી તારી ભ્રમર જુગ છે વાંકલડિ જે,
નહીં કો'ને થાશે ભ્રમ રમરધનૂનો નિરખિ તે,
અહા! જ્યારે દૃષ્ટી શ્રવણપથ ત્યાગી સ્થિર થતી,
દિસે બાણે સાંધ્યું શર ધનુષાશું નાયકરતી. ૨૫૬

૫૮

(તાટક વર્ણનમ્)

પડે તારે ગાલે સરસ પ્રતિમા કુંડલ તણી,
કિધો ચક્રે ચારે મદનરથ માનું શિવસખિ !

ચડી ચાદ્યો વીર સ્મર સ્મર અહીંને હરવવા,
ખિચારો માપે જે સુરજ શશિ ચક્રે બધિ ધરા. ૨૬૦

૫૬

(કર્ણવર્ણનમ્)

સુધાથી જે મીઠી સરસ્વતિનિ સંગીતલહરી,
મહાહર્ષે તેને કરણમુલથી સિચન કરી,
શિરે હાલો જ્યારે કરણભુષણો ખણખણિ ઉઠે,
શકે શાખાશીના મધુર મધુરા શબ્દ ઉચરે. ૨૬૪

૬૦

(નાસાવર્ણનમ્)

કરો નાસાવંશ, દ્વજ દિમગિરીના કુલતણી !
અમોએ ઇચ્છેલાં સફલિત સહુ કાર્યપ્રવૃત્તી,
શિળા સ્વાસે જેમાં ઉત્પન ઘણાં મૌક્રિક રહ્યાં,
સમૃદ્ધી દર્શાવા બહિર પણ મુક્તામણિ ધર્યાં. ૨૬૮

૬૨

(અધરવર્ણનમ્)

રહ્યો રાતો રંગ પ્રકૃતિ થકિ તારા સુઅધરે,
લતા પર્વાળાંની યદિ ફળ ફળે જોડ જડશે,
થયું તેની છાયા થકિ અરુણ છે બિખરૂળ જે,
ખરે તે લાગીને અધર સમતા કેમ કરશે. ૨૭૨

૬૨

(સ્મિતવર્ણનમ્)

સ્મિતજ્યોત્સ્ના પીને તવ વદનરાકા શશિતણી,
ચક્રોરોની ચંચૂ અતિ મધુરતાથી જડ થઈ,
ખટાઈ જાણીને નભ શશિનિ પીયૂષલહરી,
પિયે છે સ્વચ્છંદે પ્રતિ રજનિ કાંછૂપ ગણી. ૨૭૬

૬૩

(નિહવાવર્ણનમ્)

દિપે જાસૂદીના કુસુમસમ રંગે વળી સદા,
પતી પોતાકેરા ગુણકથનમાં ચંચલ મહા,
દિસે એવી જીવંદા સ્ફટિક સમી જ્યાં ભારતિ વશી,
લહે ગોરી કાંતી અરૂણરૂપ માણિક્યનિ લસી. ૨૮૦

૬૪

(તામ્રલવર્ણનમ્)

પ્રસાદી શંભૂની હરિ શચિપતી કાર્તિક વળી,
નથી લેતા તોયે અસુર જિતિને યુદ્ધથી ફરી,
ઉતારી આયુધો શશિ કપુર જેવી ધવલિકા,
સદા ચોળે માતર તવ વદન તામ્રજલ્પિકા. ૨૮૪

૬૫

(સ્વગીતવર્ણનમ્)

ગિરા ગાતી વીણા સહ પશુપતીના યશવતી,
અહા ! વાહવા ! વાહવા મધુરસુખ શબ્દો ઉચરતી,
પછી ગાતાં, પોતે કલરવનું માધુર્ય સુણતાં,
વિણા જોળે નાંખે લગ્નવદ્ય ગિરા તંત્રકુશલા. ૨૮૮

૬૬

(ચુખ્તવર્ણનમ્)

પિતા ભાવે ગ્રાહી ભુધરપતિએ રમ્ય સુકરે,
ગ્રાહી વારંવારે તવ અધરપાનાતુર શિવે,
શકે ઝાલી જોવા દરપણ મુખે દંડ શિવને,
ગિરીકન્યા ! એવી ચુખુક ઉપમા શું કવિ બાણે. ૨૯૨

૬૭

(શ્રીવાવર્ણનમ્)

પતી નાંખે બાહુ તરત ઉભિ રોમાવળિ થતી,
ધરે શ્રીવા શોભા મુખકમલના નાલનિ સમી,
વળી મોતીમાળા શિત અગરૂલેપે મલિન જે,
સ્વતઃશુકલા તોયે, છળિ મૃદુમૃણ્મલી તણિ લહે. ૨૯૬

૬૮

(કંઠવર્ણનમ્)

ત્રિરેખા જે કંઠે, ગતિગમક ગીતે નિપુણ હે !
વિવાહે બાંધેલા ત્રિગુણ ગુણનાં બિંબશું લસે;
વળી જેમાંથી જે વિવિધ મધુરા રાગ નિકળે,
તણે ગ્રામો એવા તણિ પ્રથક સીમા શું વિલસે. ૩૦૦

૬૯

(ભુજવર્ણનમ્)

મૃણ્મલી શું કૂળી તવ ભુજલતા સુંદર તણી,
કરે કીર્તી કેરાં કવન તવ પદ્માસન ગણી,
પુરા છેદેલું છે શિર પશુપતી અંધકઅરી,
ખિહતો ચારે શીરે શરણગતિ લે ચાર ભુજની. ૩૦૪

૭૦

(કરાગ્રનખવર્ણનમ્)

હશી કાઠે રંગે કમલનિ દ્યુતીને નખદ્યુતી,
ઠહો કાન્તી કોઈ કરતણિ શકે કેમજ કથી,
મહાલક્ષ્મી કેરા ચરણતલલાક્ષારસ વડે,
ઢિડાકાલે રંગ્યું કમલ યદિ હોયે સમ જડે. ૩૦૮

૭૧

(સ્તનવર્ણનમ્)

હરો સર્વે હુઃખો સ્તનયુગલ જેથી સુખિ થયા
ગણુસ્વામી સ્કંદ પ્રળળ પયના પાનથિ થયા,
સ્વકુંભે હેરંબ સ્તનબ્રમ થકી શુંઠ ઝટકે,
કરે એવી લીલા જનક શિવને હાસ્ય ઉપજે. ૩૧૨

૭૨

સ્તનો તારાં જાણું પિયુષરસથી પૂરિત ખરાં,
નથી શંકા કાંઈ, કલશ શુભ માણિક્ય મણિના,
કુમારો અઘાપી ગણુ મયુર સ્વામી પય પિને,
અબાણ્યા પૂરા છે સુવતિજનના સંગમરસે. ૩૧૬

૭૩

(માલાવર્ણનમ્)

વિણી કાઢી મુક્તામણિગણુ ગજસૂર શિરથી,
ગુંથી તેની માલા શુચિ નિરમળા કંઠશું ધરી,
દિસે રંગે રાતી તવ અરૂણ બિંબાધર થકી,
રહી છાઈ જાણું ત્રિપુરહરકીર્તીનિ મુરતી. ૩૨૦

૭૪

ગિરીકન્યા ! જાણું તવ કુચ મહાસાગર વહે,
ભયો પૂરેપૂરો ગભિર શુચિ સારસ્વત જલે,
દયાથી જે હીધું દ્રવિડ શિશુ તે પાન કરિને,
મૃદ્ધ કાળ્યે કેવો સરસ હરવે પ્રોઠ કવિને. ૩૨૪

૭૫

(નાભિવર્ણનમ્)

યદા કોધાગ્નીની જ્વલિત કરિયો જ્વાલથિ શિવે,
પડ્યો આવી વેગે મદન તવ નાભીસર વિષે,

ઉઠી તેમાંથી જે અચલતનયા ! ધૂમ્રલતિકા,
જનો તેને જાણે જનનિ તવ રોમાવલિ મહા. ૩૨૮

૭૬

(રોમાવલીવર્ણનમ્)

લસે કલિન્દીની લહરિ સમ કાંઈ તરલ છે,
તવ ક્ષીણા મધ્યે, નિરખિ મતિવાળા મન લહે,
ડખાયું આકાશ સ્તનકલશ વચ્ચે ઝિણું થઈ,
જઈ રક્ષા કાળે વચ્ચું તુજ ગુહા નાભિનિ મહી. ૩૩૨

૭૭

શકે ગંગા માંહી સ્થિરપ્રખળ આવર્ત જલનો,
શકે પાણી કેરો અનુપમ મહાકુંડ રચિયો,
રલાં લહેકી તારાં કુચકુસુમ રોમાવલિલતા,
ખિલેલાં રે'વાને સખળ જલથી સિચન થવા. ૩૩૬

રતીએ સ્થાપ્યું શું મદનરસ-ક્રીડાનું ભવન,
થતું એ દ્વારે શું હર નયન સિદ્ધીનું વહન,
સુકાન્તીથી એવી વિલસિ તુજ નાભી મનહરા,
નહીં કોઈ સાથે ભ્રમથિ સરખાવી શકું જરા. ૩૪૦

૭૮

(મધ્યભાગવર્ણનમ્)

અતી આછો લાગે કટિ ઉપરનો ભાગ મુજને,
થજો રે કહ્યાણી અતિ કુશળ કહ્યાણુ તુજને,
નમેલો લાગે છે સ્તનતટ તણા પ્રૌઠ વજને,
અને નાભી પાસે ત્રિવલિ તરફે તે લચિ રહે, ૩૪૪

મને દેખાયે છે તટ-ત્રુટિ-પડેલી નદિ તણે
કિનારે આવેલું તરણતર તાળું તર શકે,
કરે છે તૈયારી ધરણિ ઢળવા તે સમ તુજ,
અધીરાઈથી હું લવિ ઉઠું થજો હેમકુશલ. ૩૪૮

૭૬

પસીનો થાતાંમાં, અહિર ત્રુટિ ચોળી નિકળતાં
સ્તનો તારાં ભારે, હિમ કલશશાં ઉન્નત ઘણાં,
શકે બાંધી લીધું તુજ ઉદરને ભંગ ભયથી,
ત્રણે બંધે ભદ્રે ! ત્રિવલિ લવલી વેલડિ થકી ૩૫૨

૮૦

હિમાદ્રીએ અર્ચ્યું વજન વળિ વિસ્તાર સુતને,
નિતંબે પોતાના થકિ લગનમાં પાર્વતિ તને,
નિતંબ સ્થિરસ્થ પ્રબળ તુજ વિસ્તાર વજને
અહા બાધી પૃથ્વી તુછ ગણિ જ આઘાદિત કરે. ૩૫૬

૮૧

જીતી લીધી જાણે કનક કદલી સ્તંભનિ છબી
લિધી શોભા જીતી, કરિ કર તણી શું ઉર થકી,
વળી વારંવારે પ્રણતિ કરવાથી કઠિણ જે,
રૂડા જાનૂ તારા સ્વરગ કરિના કુંભ લજવે. ૩૬૦

૮૨

રૂડી જંઘા જાણું શરપુરિત ભાથો લસિ રહ્યો,
હરાવાને માતર અરિગિરિશને શું સ્મર કર્યો,
દિસે અગ્રે જે'ની શર કલશું પાદાંગુલિ અને
નખખયોતીધારા, સુરમુકુટ શાણે ઘસિ ઘરે. ૩૬૪

૮૩

(ચરણવર્ણનમ્)

શૂતી મૂધાને જે તવ ચરણ છે ધારણ કર્યા,
હયા લાવી માતર મુજ શિર ધરો હે ! હરપ્રિયા,
વહી ગંગા જેના સતત જલપ્રક્ષાલન થકી,
કિરીટે વિષ્ણુના વણિ દ્યુતિ દિપી જાવક તણી. ૩૬૮

૮૪

ફડા લાગે આંખે તવ ચરણ જે જાવક ભયાં,
નમું તેને માતર સહજ દ્યુતિથી જે દિપિ-ઉઠ્યા,
સહે જેનો માર પ્રમદવન કંકોલ તરૂં જે,
સદા તેને દેખી પશુપતિ અસૂયા થકિ બળે. ૩૭૨

૮૫

સપત્નીકા કેરું હર મુખથી ઉચ્ચારણ કર્યું,
પશ્યો પાયે તોયે મૃદુ ચરણથી તાડન કર્યું,
લલાટે તે જ્યારે નુપુરરવ જે ખણખણી ઉઠ્યો,
શકે શીવારીશું ચિર બળિ રહેલો હસિ ઉઠ્યો. ૩૭૬

૮૬

જાત્યેા સર્વે રીતે તવ પદયુગે પદ્મમહિમા,
કહાંથી લે તારા પદ્મિ સમતા પદ્મ સરનાં,
ખિચાઈ પામે છે તુહિન શિકરે નાશ જલદી,
નિશાયે ખિચાતું વળી સતત લક્ષ્મી મહિ વસી. ૩૮૦
પરંતૂ તારા તો પદ્મતટ હિમાદ્રો પર ફરે,
દિને વા રાત્રે વા સતત રસપૂરે ખિલિ રહે,
જનો ભક્તીભાવે ભજી જનનિ ! પ્રાપ્તી બહુ કરે
સદા લક્ષ્મી કેરી, તવ ચરણ એવા શું નથિ કે ? ૩૮૪

૮૭

(પ્રપદવર્ણનમ્)

દિપે જાણે દેવી પ્રપદ તવ કાન્તિનું ભવન,
 વિપત્તી સર્વેને હરણ કરતા દુઃખ પ્રબલ,
 મહાજ્ઞાનીઓએ કઠિન કમઠી પીઠનિ સમા,
 ગણી દીધી કેવી અહહ! ઉલટી કેમ ઉપમા. ૩૮૮
 પુરાણીએ પાછા ઉપનયન કાલે હરખથી,
 ઉપાડીને મૂક્યા પથર ઉપરે કેમ સુમતી,
 અરે તે લાગે છે અતિ પ્રબળ આશ્ચર્ય મુજને,
 બધાએ ઘેલા છે કહિં કઠિણ ક્યાં કૌમળ અને. ૩૮૨

૮૮

(નખવર્ણનમ્)

પુજાકાલે દેવી સ્વરગરમણી—હસ્તકમલ
 અહા સંકોચાયે શશિચક્રિ શું એવા નખ તુજ,
 હસે છે ધિષ્ઠારી તવ ચરણશું કલ્પતફને,
 મને લાગે ઝાઝો ફરક મહિમામાં અતિશયે. ૩૮૬
 કરે ચણી કેરું નવ કુસુમપત્રે પુજન જે,
 મળે માતર મોટું સુફલ મન ઇચ્છેલું જન તે,
 ચદી હોયે પોતે અતિ પ્રબલ હારિદ્રદુખિયો,
 થતો લક્ષ્મીવંતો તુરત પદ તારાચિ સુખિયો. ૪૦૦

૮૯

કહે સાચું ક્યારે તવ ચરણ-પ્રક્ષાલનજલ
 અલકતે લેજેલું શકિશ પિ હું વિદ્યાર્થિ અબલ ?
 કવે જે પામીને મુક જન કવીતા રસવતી,
 શકે વાણી કેરા સુખકમલ તાંબૂલરસથી. ૪૦૪

૬૦

ફડું હંસી જોડું નવલ નવલી ચાલ શિખવા,
કઠી છોડે તારા પદશરણુને એક ક્ષણ ના,
અણત્કારો થાતા મણિમય તુપૂરે તવ પદે,
શકે શિક્ષા દે છે કંઈ બુલ પડયે આશ્ચરિતે. ૪૦૮

૬૧

હરી પ્રજ્ઞા રૂદ્રેશ્વર તવ સુપર્યંક પદ છે,
શિવ સ્વ-ચ્છાયાથી પ્રછદ પટરૂપે લસિ રહે,
ખિલી ભીલી કાન્તી તવ અરૂણ તે સર્વ ઉપરે,
રસ શૃંગારસ્થ પ્રગટ વપુ ધારી શું વિહરે ! ૪૧૨

૬૨

દરીદ્રોને આશા સમિ સુભગ લક્ષ્મી અરપતા,
વળી કાન્તીરૂપી નવલ મકરંદ પ્રકટતા,
તહારા મંદારપ્રસુન ચરણે જીવ મુજનો,
પડેન્દ્રી ચણેથી ભ્રમરરૂપ નિત્યે વિહરજો. ૪૧૬

૬૩

દિસે વાંકી કેશે, પદ્મા પ્રકૃતિથી તું સરલ છે,
કઠોરા કૂચે છે, શિરિશ કુલ શી કૌમળ ચિતે,
અતી ક્ષીણા મધ્યે, અતિસ સ્થુલ નીતંબ-વિષયે,
દયા શંભૂની તું યદ્યપિ દિસતી કાન્તિ અરૂણે. ૪૨૦

૬૪

થયો ભાનૂ તારે મણિ મુકુર કાન્તી નિરખવા,
ભયેથી સંકેત્યાં સરવ કિરણો તપ્ત નિજમાં,
અહા જેમાં તારૂં વદન પ્રતિ નીરંતર ખિલે,
શશીથી નિર્માતે નિજ હૃદય પંકેરૂહ ધરે. ૪૨૪

૬૫

કલા કર્પૂરે ને મૃગમદ કલંકેથિ ભરિયો,
શશી સ્થાપ્યો જાણે મરકત કરંડીરૂપ થયો,
અમાસે તે ખાલી પ્રતિદિન તણા લોગથિ થતો,
વિધી વારંવારે તવ સતત લોગાર્થ ભરતો. ૪૨૮

૬૬

પુરારીના અંતર્ભવન વસિ તેથી ચરણનું,
જનો અસ્થીરેન્દ્રી નહિ કરિ શકે પૂજન રૂઠું,
પરંતુ ઇન્દ્રાદી અમર અતુલા સિદ્ધિ લહતા,
વસી તારે દ્વારે મહત અણિમાદીની મહતા. ૪૩૨

૬૭

સ્વેદેહેથી ભઠ્યાં કિરણ અણિમાદ્યાદિ તુજને,
“તું તે હું” ધારીને સતત ભજશે ભક્ત જન જે,
ગણે તણાં તોલે હર સમૃધિ આશ્ચર્ય કંઈ છે,
મહા સંવર્તામી સતત વિધિ નીરંજન રચે. ૪૩૬

૬૮

થતો ભક્તી-કેરો અવિચલ પરીણામ જનનિ !
શરીરે શંભૂના વિમલ તવ કાન્તી વિલસતી,
અહા ! તેમાં દેખે મૃદુહસિત ને પ્રોક્ષત સ્તન,
ખિલ્યાં અંગો જાણે પ્રસુનથિ કદંબ દ્રુમવર. ૪૪૦

૬૯

ગિરા બ્રહ્મા કેરી ઘરૂણિ વદતા વેદવિદ જે,
હરીની પદ્મા ને અચલ તનયા રૂદ્રનિ વહે,
તુરીયા તૂં જેનો કંઈ પણ કદી પાર ન મળે,
પરબ્રહ્મ ખ્યારી સકલ જગનો તંત્ર ભમવે. ૪૪૪

૧૦૦

ગિરા પદ્મા પામી વિધિ હરિતણેા થાય હરિક્ક,
મહા સૌંદર્યે તો રતિ પતિવ્રતે થાય શિથિલ,
ચિરંજીવી યાયે પશુપતિતણેા પાશ ન ગણે,
પરબ્રહ્મ સ્થાયી રસ મહિં કુળે ભક્ત જન જે. ૪૪૮

૧૦૧

ગિરાના વીલાસી કવિજન મહીં કૌણ ન થયા,
કયા લક્ષ્મીવંતા નહિ પરમ પદ્માપતિ થયા,
પરંતૂ તારા તો સતિ ! કુચ વિષે શીવ વિષ્ણુ તો,
લગારે કે કાંઈ કુરબક વડે સ્પર્શ ન થતો. ૪૫૨

૧૦૨

(સ્વરૂપસ્તુતિ અને વિનય)

નિધે ! નિત્યસ્મેરે ! નિરવધિગુણે ! નીતિનિપુણે !
નિરાધાતજ્ઞાને ! નિયમપરચિત્તૈકનિલયે !
નિયત્યા નિર્મુદ્ધો ! નિખિલ નિગમાંત સ્તુતિપદે !
નિરાતંકે ! નિત્યે ! અહણુ કર મારી સ્તુતિ ઉમે ! ૪૫૬

૧૦૩

દિપજ્યોતી લેઈ રવિનિ જયમ નીરાંજન વિધિ,
શશીકાન્તદ્રાવે શશિનિ રચવી અર્ધ્યનિ વિધિ,
પયોધીના પાણી થકિ તૃપણુ કૌઈ ઉદધિનું
કરે, કીધું તેવું કવન વરણુ અંથિ તુજનું. ૪૬૦

इति श्रृंगारलहरी

इति सौंदर्यलहरी

હરિપ્રેમપંચદશી

હરિપ્રેમપંચદશી

૧ દીઠી નહીં

રાગ સોરઠ-તાલ ગઝલ

(‘ગઈ ચક-બ-ચક ને હવા પલટ ના તો દિલમેં અપને કરાર હય’-એ રાહ)

- બલિહારિ તારા અંગની ચંબેલિમાં દીઠી નહીં,
સજતાઇ તારા દીલની મેં વજમાં દીઠી નહીં. ૧
- મન માહરે એલું કુળું પુષ્પપ્રહાર સહે નહીં,
પણ હાય ! તારે દિલ દયા મેં તો જરા દીઠી નહીં. ૨
- એક દીન તે અલકાવલીમાં દીઠિ’તી મુખની છબી,
પણ ગુમ થઇ ગઇ તે ગુમાની, ત્યારથી દીઠી નહીં. ૩
- એ કંઇ જરા કર શોચ કે મારી ઉપર શાને ગુમાન ?
મેં દેહ અર્પ્યો તોય પણ, દિલદારને દીઠી નહીં. ૪
- ગુમાનિ તુખરાખાજ ગોરી સુંદરીઓ મન હરે,
પણ કોઇએ એ ચાર સમ તુજ સુંદરી દીઠી નહીં. ૫
- એ વીર વિરહી ખોળવા તુજને જગત કંઇકંઇ ભર્યો,
ગિરિવર ગુહા કે કુંજકુંજે તોય મેં દીઠી નહીં. ૬

ભાગમાં અનુરાગમાં કે પુષ્પના મેદાનમાં,
 ખોળી તને આતુર આંખે, તોય મેં દીઠી નહીં. ૭
 સરખાવિ તારું તંન મેં, ખોળી ચૈંબેલી વંનમાં,
 પણ હાય ખૂબી આજની કરમાઈ કાલ દિઠી નહીં. ૮
 તું તો સદા નૂતન અને આખું જગત નિત્યે જીતું,
 મિથ્યા પ્રપંચે કયાં થકી તું ! તેથિ મેં દીઠી નહીં. ૯
 તું તો ખરી જ્યાં પ્રેમ પૂરણ, પ્રેમિનાં કાળજ ગળે,
 એવી દયા તો એ ! ગુમાની, મેં કહીં દીઠી નહીં. ૧૦
 મુખચંદ્રમાં મેં દીઠિ છે આખી છબી આ જગતની,
 પણ આંખડી મુજમાં વસી તું, તેથિ મેં દીઠી નહીં. ૧૧
 એ કાળજની કોર કાં કાપે હવે તો થઈ ચુકી,
 મેં તો પ્રથમ કાપ્યું સુપ્રેમે, તોય મેં દીઠી નહીં. ૧૨
 કોઈ દેવ આવી કાનમાં દે છે શિખામણ પાંસરી,
 આ જગતની જંજાળમાં ચતુરાઈ તો દીઠી નહીં. ૧૩
 જ્યાં પ્રેમ મારો જળહળે, ત્યાં તેં દિધો બદલો ખરો,
 તો આ જગત છોડ્યા વિના, ચુકતી બિલ દીઠી નહીં. ૧૪
 એક દીન મળશે તે અધરસૂઝા સખૂરી બાલ ઘર,
 હાં એ બધુંએ છે ખરું, પણ હાલ તો દીઠી નહીં. ૧૫

૨ દર્શનિચ્છા

રાગ-સદર ગઝલ

- દિલદારના દર્શન વિના બીજું મને ગમતું નથી,
પુતળી પઠે નજદીકમાં બેઠા વિના ગમતું નથી. ૧
- મુખચંદ્ર એપે ઝળહળી ઝરતું સુધા જ્યાંથી વહી,
તે મુજ ચકોર ગરીબને પીધા વિના ગમતું નથી. ૨
- કુદરત તણી બલિહારિના હું રમું રંગીલો રંગમાં,
પણ હાય ! ભરછક રંગને છાંટ્યા વિના ગમતું નથી. ૩
- છો માહરા નોંધે ગુન્હાઓ નિદકોનો દક્તરી,
પણ મસ્ત તુજ દરબારમાં આવ્યા વિના ગમતું નથી. ૪
- એક બે તું દે ચુંબન મને તો કફે કમિતા કાંકડી,
ખ્યારી તડારા ગૂણનાં ગાયન વિના ગમતું નથી. ૫
- મોંઘેરા તુજ ચુંબન થકી મોંઘી કવીતા માહરી,
પણ લેખણીને તુજ છળી લેખ્યા વિના ગમતું નથી. ૬
- શે માહ હુનિયાનો કફે, હુનિયાં દિઠી દોરંગિ મેં,
પણ માહરે તો તાહરા એક રંગ વિના ગમતું નથી. ૭
- ખટકી ખટક કર્પુર કરે ઝટકી ઝટક અંચળ તણી,
છટકી છટક કળ કાળજની, કળ વિના ગમતું નથી. ૮
- તુજ ગૌર શીતળ સ્વચ્છ શર્વરિ શરદ શર્વરિનાથના
પીયૂષશી ગલબાંહુ તે નાંખ્યા વિના ગમતું નથી. ૯
- એ તાહરી આશા દિગંતી રેખ સમ પીડા કરે,
દે ક્ષણ પ્રતિક્ષણ મધુર મુખ નિરખ્યા વિના ગમતું નથી. ૧૦

અંતર હવાનળ જવાળથી કંઈ ભસ્મિશ્ચુત આપું જગત,
 પશુ બાગ તે તુજ ખેલનો રાખ્યા વિના ગમતું નથી. ૧૧
 કંઈ સ્વાર્થ કે કારણ તહારા પ્રેમમાં મારે નથી,
 પ્રેમતું કારણ પ્રેમ, તે વીના બીજું ગમતું નથી. ૧૨
 શો સ્વાર્થ બુલબુલને ગુલાબી રંગમાં આવી વસ્યો,
 એને ઘડીભર રંગ તે જોયા વિના ગમતું નથી. ૧૩
 ઝાણું ન માણું હું ચહું ઘડિ એક મળવા કેટમાં,
 પશુ લેખતી ન હિસાબ તું, રોયા વિના ગમતું નથી. ૧૪
 પ્રતિરાત્રિભર તુજ આનંતમાં પોકાર બાલ ઉડા કરે,
 ગમતું નથી, ગમતું નથી, આપું જગત ગમતું નથી. ૧૫

૩ કટાક્ષ

રાગ દેશ-તાલ ગઝલ

- (રિ. પરસે ઝરને લગે શરર, ના તડક વા બુલબુલે ઝાર બસ'—એ રાહ)
- મધુર મધુરી આંખડીની કટાક્ષ તે કચમ વીસરે,
તે પુર દગલબાણ ભરી ભરવ્યંજના કચમ વીસરે? ૧
- રમવા કરી'તી આશ તુજ મૃદુ ગૌર બાહૂબંધમાં,
દરિયાઈ મોળે રડવડયો હું, દુઃખ તે કચમ વીસરે? ૨
- અંતર પડેલા દાહ પર દુશ્મન લગાડે લૂણને,
તવ પ્રેમનાં બાધક કરે દુખ હાય! તે કચમ વીસરે? ૩
- સર્વાંગ કોમળ કુસુમ લજવે એહવાં તારાં લસે,
પણ અંતરે પથ્થર સમી પ્રિય પીડ તે કચમ વીસરે? ૪
- સુજ દુઃખનો વિશ્રામ વહાલી! મેં ધયોં મુખપંકજે,
મુક થઈ ગયો લોગી ભ્રમર હું બંધ તે કચમ વીસરે? ૫
- તુજ કાજ બંધન બેડિના કઈં બંધ અછેકે જુઠા,
પણ એક તુટતાં સાત સંઘાયે કહો કચમ વીસરે? ૬
- શાને ધઈ ના માન જ્યારે માનિ તું થઈ નીવડે,
પણ નજર શુસ્સાબાજના રસભાવ તે કચમ વીસરે? ૭
- લઈ રકંધ પર વીણા મધૂરી ગાઉં તારાં બિરદ હું,
પણ જીવ અહો અમૃત અધરના ઘૂંટકા કચમ વીસરે? ૮
- મુંદર મનોહર પ્રેમના નિર્મળ ઝરામાં નાહિને,
નાહો જગતને તૂજ માટે, ટેક તે કચમ વીસરે? ૯
- છુટિ છુટિ પડી કપૂર ગૌર કપોલ પર અલકાવલી,
રૂપ નાગણી અંતર ડશી, દુખદંશ તે કચમ વીસરે? ૧૦

બતલાવું પ્રાણ ! ઉપાય ઘાયલ પ્રેમિ કેરા વેદનો,
 કરિ પાશ કંઠ દશ્યા વિના ચિત્ત જેર તે કયમ વીસરે ? ૧૧
 કામી વિચાર કરે કરોડો ચિત્ત તથાપી શું કરે,
 પણ પ્રેમિની પળપળ કદાપી દુઃખથી કયમ વીસરે ? ૧૨
 આવી લહેર સુગંધલહેરાતી સુગંધી અલકથી,
 પેશામ આપે પણ નહીં તું ચિત્ત તે કયમ વીસરે ? ૧૩
 અંતર રૂધિર રૂશનાઈએ લખું લેખ નભ પાટી ઉપર,
 પ્રેમી તણા બહુ રંગ તે, શૂન્યાત્મમાં કયમ વીસરે ? ૧૪
 શાણા સનેહીનો સનેહી, મસ્તમાં મસ્તાન બાલ,
 વીસરે કયમ વીસરે તવ મધુર મુખ કયમ વીસરે ? ૧૫

૪ મૂર્ખની મૂર્ખાઈ

રાગ-ઉપર પ્રમાણે

- ફટ ! મૂર્ખની મૂર્ખાઈને તો વખાણુ આજું હું શું કરું ?
 દિલ દગ્ધને દંભી કહે એ દુઃખને હું શું કરું ? ૧
- અમે પ્રેમપંથી જોગિડા, અનુરાગ બાગ મહી વસ્યા,
 શ્રુતિ શીર મૂકી પાય પછી વીવેકને હું શું કરું ? ૨
- દુખ સર્વ દારૂણ ટાળિયે, પ્રાણદીપ જાતો બચાવિયે,
 પણ મૂર્ખની મૂર્ખાઈનો ન ઉપાય તે હું શું કરું ? ૩
- કહાં પ્રેમ દુર્લભ તાહરો કહાં આ બધું ગાંડું જગત,
 મદમસ્તને દે શિખામણો, એવા મૂર્ખને હું શું કરું ? ૪
- તવ પ્રેમ તદ્વિન સર્વ વસ્તુ વિષે વિલોકું હું તૂજને,
 ભરછક છકેલો દોકું, હસતા દુષ્ટને હું શું કરું ? ૫
- મુજ મસ્તને બનશે કયમે દોઢઠાહિ દુનિયાંની સહે,
 ‘અપની વિચારે ન ઔરકી લે સીર,’ તેને હું શું કરું ? ૬
- શું મને સમજાવશે કાળ કુરાની વેદિયા,
 બાળી મુકયાં ફરાન વેદ પ્યારી પછિ એ હું શું કરું ? ૭
- કહું વાર વાર હઝાર કે, નથિ ‘નીતિ’ પ્રેમિના કોષ માં,
 સમજે નહીં સમજાવિયો એ મૂર્ખને હું શું કરું ? ૮
- મસ્તાન આખું જગત મદિરાપાનવત્ આજું ધુમે,
 ડાળે ડહાપણુ મસ્ત આગે તેમને હું શું કરું ? ૯
- પુરિ પાત્ર અંતર ઉજવળે રંગી મદીરા પ્રેમનો,
 મસ્તાન પાને સર્વદા, સડિયલ મદિરા હું શું કરું ? ૧૦

વ્યવહાર વિદ્યા શાસ્ત્રને પૂરાણ દર્શન હું ભણ્યો,
 ઈંજીલ કુરાન ભણ્યો તથાપી તેમને હું શું કહું? ૧૧
 ભૃંગસાગરે તોફાન વાયૂ ગર્જના ધમધારમાં,
 ઉપકંઠ બેસિ હસે ટિટોડી તેહને હું શું કહું? ૧૨
 જાય મૂરખ ના સિધો, મુજ પંથમાં દષ્ટી કરે,
 નહિ ચાંહિકો નહિ વાંહિકો થાએ પછી હું શું કહું? ૧૩
 મુજ પંથ દુઃખભર્યા મળે, પણ સૂખ તારા અધરનું,
 લાલચભર્યો મારગ અવળ લીધા પછી હું શું કહું? ૧૪
 જહાં મૂર્ખ ટોળું તાળિયો ફૂટે તહાં મસ્તાન બાલ,
 શું કહું હું શું કહું? કહું મૂર્ખમુખદર્શન પડું. ૧૫

૫ મોહનમંત્ર

રાગ-લાવણી

(' નાભુક પુતલી રતન છખીલી ભર જોખનમેં મસ્ત ખડી' -એ રાહ.)

- મદમાતી તારી આંખડલીમાં આવી વસ્યો છે મોહનમંત્ર,
ગોરેગોરે મુખડે આલેખ્યો છે જીવતી જોખન જલમજંત્ર. ૧
- નયન ચક્રોર રડે ધ્રુષકે મુખચંદ્ર અમલ જવ ના નિરખંત,
ખ્યારી પ્રીતી પાશે પ્રેમી પ્રીતમ પડીઓ રે પરતંત્ર. ૨
- પ્રેમ તહાં રે કેવો પટંતર, કાં લાજે દઉં અધરક્ષત દંત,
જોખન મદરસ કેમ પીઉં ના, ખ્યારી થઇને પૂર્ણ સ્વતંત્ર. ૩
- વાણિ મદરસ રક્ત કપોલે ઝખકારા મારી ઝલકંત,
પ્રતિક્ષણુ તેમાં પાઠ કંઈ છું, અચળ અલૌકિક વૈદિક મંત્ર. ૪
- પ્રેમસ્થાને પ્રેમપરાયણુ પ્રાણી ખ્યારો પ્રાણુ તજંત,
તોપણુ તવ દરખાર ન ઉઘડે, નિર્દય કેવો તારો તંત્ર ? ૫
- વચન વિસાર્યું મેં પ્રાણુસનેહી કાં દિલડામાં એમ લહંત,
કાળજડામાં કચારથિ કોરી રાખ્યો છે તવ પ્રેમળ મંત્ર ? ૬
- ઉર્વશિ રતિરંભાશિ મનોહર માનનિ ગણુમાં રમ્યો અનંત,
તોયે દિલડું કંઈ ન ઠર્યું એ તુજ વિણુ જાણુ કોણુ પટંત્ર ? ૭
- પ્રેમીઓનો હૃદયમણિ હું તે, ખ્યારી જ્યારે ના પરખંત,
ત્યારે ભૂંડી તું જ ઠરી એ ! ગોરી ગુમાની કહું છું સ્વતંત્ર. ૮
- પ્રતાપ મૃગ તૃણાવત દેખી આ મન તરસ્યું મૃગ દોડંત,
હાય હાય ! ત્યાં પ્રાણુ જાય એ તારો જાદુઈ જલમજંત્ર. ૯
- કામ ભરેલી કટાક્ષ કટિલી અણિયાળી અંતર વેધંત,
ફિર વહીને ખનશે ખ્યારી તુજ વિલાસ પ્રખળ જલજંત્ર, ૧૦

નિર્દય ! કેમ દયા ન લહે ~~જિહ્વા~~ ચાતુરદિલ મળવા ચમકંત,
 અંતર પ્રેમિ રડંતો હીંડે દિલ સોંપી તવ મુખડે સ્વતંત્ર. ૧૧
 આ અવસર અનુકૂલ અલૌકિક રમે મસ્ત થઇ પ્રેમી સંત,
 મૃદુ મૃદુ ગીત રસાળાં ગાયે મૃદુ મૃદુ રવ વાજે વાજંત્ર. ૧૨
 વિરહજનિત પુર શોકપુરિત કરૂણામય માઈ હૃદય ~~સ્થિત~~,
 ઝીલ ઝીલ ખ્યારી રસ તે એક વાર, ન થઇયે એમ સ્વતંત્ર. ૧૩
 રૂહો રૂહો ઘડિ ખ્યારી બતલાવું કાળજડાનો આણી અંત,
 નહિ તો મેં મન માનિ લિધું છે તવ વિણ જગ આ આબ્યુંડતંત્ર. ૧૪
 પ્રેમિ પ્રિયા ને પ્રીતમ પ્રેમી તે સુખ આ જગ કેાણુ લઈંત,
 આ બડભાગી બાલ લહે હા, હા, થઈ મસ્તાન સ્વતંત્ર. ૧૫

૬ સલૂણો મંત્ર

રાગ-ભૈરવી તાલ ત્રેતાલ

એવો તે શું પ્રેયો મોહન મંત્ર સલૂણો સાનમાં, ૧
 પ્રોઢ પ્રેમિની પરમ પ્રેમગતિ આવિ રહી અવસાનમાં.
 દૈવદશા વિપરિત વિરહીને તોયે તું નહિ સાનમાં, ૨
 શુભ ગરવીલી એમ ન રહિયે નિત્ય મગજ મસ્તાનમાં.
 પ્રેમવીર ! મેં ધીર ધરી'તી ભરિ મુજ હૃદયનિધાનમાં, ૩
 લૂંટી ગઈ લખલૂંટ લુંટારી દગલખાજ બેલાનમાં.
 વ્યાધ કરી વધ લહે ખખર વધની એ દયા જહાનમાં, ૪
 પ્રાણ પારધી પ્રાણ પરહરો પડ્યો મુકે સમશાનમાં.
 હાળાહળથી હઝાર ગણું વિષ ભર્યું કટાક્ષ કૃપાણમાં, ૫
 પ્રેમદાવ રમતાં તેં માયો ઘાવ પડ્યો મેદાનમાં.
 ચપલાવત ચંચલ ચિત ચમકે ચમકચમક ચહુવાનમાં, ૬
 ખણ કચમ પ્રેમિ રસિક જન ફૂલે જૂલે નીજ નિશાનમાં.
 મધુર મધુર વચનાવલિ ધિરિધિરિ પ્રવેશ કરતી કાનમાં, ૭
 મગજ કરી મસ્તાન બમાવે ભણકારે બેલાનમાં.
 મોહનમય મુખ મરકલડે હું બમું ભ્રમર શુભગાનમાં, ૮
 અધવચ ત્રૂટે તાર મનસ્વી વીણા ભરિ શુભતાનમાં.
 ઘડિ ઘડિ રીસાવું ખ્યારી એ પ્રીત રીત નાદાનમાં, ૯
 કાચું દિલ પ્રેમ ન છુરવાયે ફજેતિ આખિ જહાનમાં.
 ચંદન શિશિર સમોવડ સ્પર્ષ મળે જો તનડે તાનમાં, ૧૦
 પ્રાણ કરે કુરખાન સલૂણી નવલ રંગ મસ્તાનમાં.

દિલડાની ગતિ કૈાણ કળે રે તુજવિષ્ણુ દુઃખનિવાનમાં,
 સજન સનેહી છતાં જશે શું દિનદિન મુજ કકલાણુમાં. ૧૧
 રનેહ અતીશય સંકેરે બળ તનડે વિરહકૃપાનમાં,
 ખખરદાર સંભાળ લહે તન દાગ ન લાગે વાનમાં. ૧૨
 શરદ શર્વરી સમેા ક્ષમાકર કપાલ કર્પુર વાનમાં,
 આવ આવ ચોટાડું ચતુરા મઝા નહીં તોફાનમાં. ૧૩
 અલક છુટા અલબેલા નાંખો ગરદન ગૌર મહાનમાં,
 નેહ ભરે નયણે નિરખું અલબેલિ અલૌકિક વાનમાં. ૧૪
 સુણો ઘડિક દિલડાના દુખની રહો ન પ્યારી માનમાં,
 વરસાવો અધરામૃત હેલી બાલ રમે ગુણુગાનમાં. ૧૫

૭ સલામતી

રાગ જિલ્લો-ગઝલ તાલ દાદરે।

- સંજન આંખડી ન આંજ કપાશે સુઆંગળી,
 મતિ તાહરી સલામતીમાં માહરી વળી. ૧
 પડે તાહરી અલાબલા સૌ માહરે શિરે,
 સહુ ધીર થઈ કોઈના પિડા શકે કળી. ૨
 નજરખાણુ કચમ ન તાહરે કરે પિડા કરે,
 ખુંચે છે તને શરીરમાં ગુલાબની કળી. ૩
 નિચી નજર ના તું આંખ, આંખ માહરી બણી,
 ભલે વેષશે ફકીરને ફિકર કશી બળી. ૪
 જોજો ! તુજ વિના સંજન બધો સંસાર દુખશે,
 પછી શી વલે થશે કંઈ ખબર તને મળી ? ૫
 ખબર કેમ ન લેતિ માહરી શિરે તું નિર્દયા,
 ફસી પ્રેમફંદ તાહરે મુરાદ ના મળી. ૬
 ફિકર કશી છે ફકીરને, ફકીર તણિ તને,
 જોખન ખૂલડે ગુલી તું સુમનસેજમાં ઢળી. ૭
 ગયો ખેલ ખલકનો ગયો વળિ મેલ મનનો.
 અલક આંખવા મળે ન મધુર મૂતિ નિર્મળી. ૮
 સંજન ગરિખ મારિ હાલતે ઉપહાંસી કાં ધરે ?
 હમારા બધાં બંડારની ખબર નથી મળી. ૯
 હૃદયકૌષમાંહિ પ્રેમરત્ન લાવિને ધર્યું,
 સમર્પણુ કર્યું તને અમૂલ્ય મેં રળી રળી. ૧૦

- અહા કીમિયો વડો દિઠો એ રેતીમાં ખરો,
 દેખું માંહિ મદભરી છળી છકેલિ કોમળી. ૧૧
 જોને પળ ઘડી ઘડી પછિ દિનરાત વહિ જશે,
 જશે આખરે શરીર આ ફકીરનું બળી. ૧૨
 દાગ લાગશે હમેશનો ગરદન પરે સજન,
 ઉઠી ધૂમ આવશે શરીરથી બળી બળી. ૧૩
 બવાળ લાગશે ભડભડ કરિને શબ્દગર્જના,
 પ્રિતમ તુંહી તુંહી તુંહી એ મેં રંગમાં બળી. ૧૪
 મુકી માન માનિનિ ઘડિ દે સૂખ સોખતે,
 પડ્યો વાલ પરમ પાય પ્રિતમને લળીલળી. ૧૫

૮ ભણુકારા

લાવણી

- ('જળસેં મિલી તેરે દરકી ખાક સંદલકા લગાના છોડ દિયા.'—એ રાહ)
- ઘડી ઘડી ભણુકારા ભામિનિ ઉડિ આકાશે આવે છે,
અલક અતર ભભકાર સુગંધી લહરિ લહકતી આવે છે. ૧
- સજી રહું તૈયાર સજન હું મન મહેરમ અહિં આવે છે,
મૃદુ મુખડાનિ અનેક કલ્પના વિવિધ રંગ બતલાવે છે. ૨
- આગમ આશા પ્રીતમની પ્રેમીનું મન તરસાવે છે,
અરે અકથ આરત આરતની ઠોણ સજન મન લાવે છે? ૩
- પત્રાક્ષર પ્રીતમના પામું મન આશા દોડાવે છે,
અરે મક્ત લહરી મસ્તાની કહિ દે દેમ ઉડાવે છે? ૪
- અથવા સ્નેહભયો સંદેશો મુજ પ્રિયતમ કંઈ કા'વે છે,
પ્રેમપંથની ગલી કુંચી કંઈ તુજ સાથે સમજાવે છે. ૫
- પલક એક પ્રીતમજી અમને સંભારી મન લાવે છે,
અશ્રુપુષ્પ જે ભેટ મોકલ્યાં પ્યારી અલક ધરાવે છે. ૬
- ભરજોબન મદભરી કિશોરી શુમાન શું મન લાવે છે,
ખખર પડી કેનથી પડી અમ દુઃખનિ કયમ તરસાવે છે? ૭
- પરમ પ્યારિને અંગ સ્પર્ષ કરિ આવિ ભલી તું લાવે છે,
નિશા હઝાર નિશાની લાવે મગજ મસ્તિમાં આવે છે. ૮
- અજબ સુગંધી મહેલીની તુજમાં મજબુત મહેંકાવે છે,
પરિચારિકા તું પ્રિયપદકેરી એવું મુજ મન આવે છે. ૯
- કહિશ તને સઘળા અંતર જે તરંગ ઉઠિઉઠિ આવે છે,
પ્રિયમંદિરમાં તું માણુંતી કંઈ ન હવે શક આવે છે. ૧૦

ધન્ય ધન્ય છે ભાગ્ય તુજ મુજ પ્રિયાચરણ રતિ લાવે છે,
 વાહ ! અમારું ભાગ્ય ખરું એ ભ્રમણામાંહિ ભભાવે છે. ૧૧
 ખરેખરું કહિ દે તુજ દિલમાં કંઇક આશ દરશાવે છે,
 પ્રીતમજી અમ મંદિર પ્રેમ ધરી ક્હો કઇ ઘડિ આવે છે. ૧૨
 ક્હેજે સજની પ્રાણુસ્નેહિને સંદેશો મન ક્હાવે છે,
 તુજ વિહાર ઉપવન વનવાટી સજન શૂન્યમયે થાવે છે. ૧૩
 નામ રહે નહિ કરે યાદ કોઇ એ અનુભવમાં આવે છે,
 કશી કરે દરકાર દેહની લગાર જે નહિ ભાવે છે. ૧૪
 અંતરજવાળા અગાધ ઉપાયે ક્ષણ એકમાં શમાવે છે,
 રે ! સજની ક્હેજે પ્રીતમને ચાલ કાલ ઉઠિ જાવે છે. ૧૫

૯ મનવ્રેહી

રાગ ધનાશ્રી ગઝલ-તાલ લાવણી

ઉઠઉઠ મનવ્રેહી મનવ્રેહી,

જઈ જોળ પ્રાણસનેહી.

ઉઠઉઠ ૧

પ્રાણસનેહી પ્રિતમ વિના તું બની રહ્યો પરદેશી,
 ધિઃફ ધિઃફ તુજનેહઝારધિઃફ છે, થઈ રહ્યો બહુ કલેશી ઉઠઉઠ ૨
 અંચળ જેની અંતરમાં કંઈ પડિ શકવા નહિ પામ્યો,
 નિશદિન છાતીએ છાજંતો પ્રીતમ દૂર વિરામ્યો. ઉઠઉઠ ૩
 રડી રડી તું બેસિ રહેને વહાલી કાંઈ વિરાજે,
 વચમાં લહરી લહકંતો મહાસાગર ગર્જન ગાજે. ઉઠઉઠ ૪
 મૃદુ મુખડાનાં મરકલડાં તું નિરખિ નિરખિ ખુશ રહેતો,
 જે પ્રીતમડે પ્રેમથિ પોખ્યો તેણે મૂક્યો વહેતો. ઉઠઉઠ ૫
 પ્રીતલડીની રીતિ સહજ ગણિ કુદી કુદી મુદ પામ્યો,
 પડી ખરેખરિ શિરપર જ્યારે ત્યારે ખરો વિરામ્યો. ઉઠઉઠ ૬
 મધુ મદિરાથી મધુર ગણીને હાળાહળ વિષ પીધું,
 કેણુ ખારણે બેઠું તારે શું કરવા પણુ લીધું? ઉઠઉઠ ૭
 લોકવેદની કઠિન શૃંખલા સૂત્ર તારવત તોડી,
 પ્રિયમુખદર્શન કાજ ગયો ત્યાં બેઠો પ્રિતમ મુખ મોડી. ઉઠઉઠ ૮
 પ્રેમમહીરા અનહદ નીશો મહતા અરવવામાં,
 પાર પડ્યો જેણે અરવાયો નહિ તો ઉડ્યો હવામાં. ઉઠઉઠ ૯
 અરે ! મને તે છબિ મધુરીનું દર્શન ક્યારે મળશે ?
 તનડે તાવલિયો ધીકે છે તે દુખ ક્યારે ટળશે ? ઉઠઉઠ ૧૦

પાસ બેશિને હુખની વાતો ક્યારે તે પુછિ લેશે ?
 મુજ મુખમાં કોમળ મુખ દઈ અધરરસ ક્યારે દેશે ? ઉઠઉઠ ૧૧
 ક્ષણ પ્રતિક્ષણ અંતર દ્રવિ દ્રવિ થતું ગાઠ રૂઢન કોણ રોકે ?
 આંખડલીમાં તો આંસુ નહિ જિવને રોવું પોકે. ઉઠઉઠ ૧૨
 ક્યારે કોમળ કંજ કરેથી સ્પર્શ શરીરે કરશે,
 જન શરણાગત પ્રિયપદ થાવા સાગર પાર ઉતરશે ? ઉઠઉઠ ૧૩
 ઉઠી પ્રભાતે લખ એક કાગળ પ્રીતમને ભરપ્રેમે,
 ખુલખુલ રૂંડું છે હૃત તારે લઈ જાશે બહુ રે'મે. ઉઠઉઠ ૧૪
 પ્રીતમથી બિછુર્યા કરતાં તો મૃત્યુ સારું લાગે,
 મૃત્યુ તો મહામુનિ યતિ માગે, બાલ કેમ ના માગે ? ઉઠઉઠ ૧૫

૧૦ અલૌકિક બહાર

રાગ-લાવણી

['નાનુક પુતલી'-નો રાહ]

તે દિનનો પ્યારિ બહાર અલૌકિક દિલડાથી વહિ ગયો ગયો,
મહત મનોરથ મનનો મનમાં મન મહરમ રહિ ગયો ગયો. ૧
નજર પડી નાનુક નૂતન નવનિત સમ પરપદ પાનિ:પરે,
મન માતંગ મહત મોહપાશે, મસ્તાનો ગ્રહિ ગયો ગયો. ૨
નજર પડે જ્યાં ત્યાં અલખેલી આનન્દની ઘુતિ હમકે છે,
રે ! તે ભ્રમણામાં ભ્રમતો ચિત ચોર લૈપટ વહિ ગયો ગયો. ૩
આંખડલીની મિટડી માંડી ભરજોળન મુખ નિરખ રહ્યો,
રે ! પ્રીતમ તરછોડ્યો ત્યારથિ, અધવચ હું રહિ ગયો ગયો. ૪
અલક અતર બહેકી બહેકાવ્યું આ દિલ દાવો છોડિ ગયું,
મસ્તીમાં તે મુજ મુખ ચૂચું તે રસ મુખ રહિ ગયો ગયો. ૫
મુક દઈ મુજને પિયુષપયાલો પ્રેમ ભરી પાયો પુરઃએક,
રસ મધુરો અંતરમાં ઠરિ કરિ મસ્ત ખરો રહિ ગયો ગયો. ૬
સાચેસાચિ સજન કહિ દે પળવાર બલક મળશે કે નહિ,
નહિ તો સાચી રનેહિ સમજિ લે જીવનજંત્ર વહિ ગયો ગયો. ૭
મિત્રવિરહથી કોમળ કરમાયું દિન હા ! વહિ ગયો ગયો,
હૃદયઠમળ સૂકી જઈ પ્યારી ખુશબહાર વહિ ગયો ગયો. ૮
પ્રથમ પૂર્ણ પ્રેમનું કરિ પોષણ પાછળ પ્રિતમ પ્રપંચિ થયો,
પ્રેમિનું અંતર કેવું કપાયું સજન દાગ રહિ ગયો ગયો. ૯
મુકવત નિત મૂઝાવું મનને દિન કયમ આવું કદી જઈ,
અંતર છાની કયમ ફેલાયે તે વિવેક વહિ ગયો ગયો. ૧૦

અકળ કે આ તુજ વિકટ હું આવું તવ મોહન હરખારે,
 ઘડિ ઘડિ એવું મારે ભેઘયે તે ખટકે રહિ ગયો ગયો. ૧
 તુજ મુખ ભેતાં શો કરાર મુજ દિલમાં વળતો ખખર તને,
 હાંસી એ તુજમાં વડિ ખાંપણ કેણ નજર ગ્રહિ ગયો ગયો. ૧
 શો અપરાધ અજાણે જાણે તુજને પડિયો મન પુનિત થકી,
 કે હું આવંતો જાણુંતો દૂર પ્રિતમ વહિ ગયો ગયો. ૧
 નયન નિમજ્જનનું સૌરભ જળ લઇ લઇ છાંડું છું બાલે,
 નસીબ ઉંઘતું જાગે પણ વિધિ અક્ષર વહી ગયો ગયો. ૧
 માટે પ્રીતમ પણ તારે ચઢવાનો નહીં દારે હું,
 ભલે કહો ઉન્મત્ત અજાણ્યું જગત બાલ વહિ ગયો ગયો. ૧

૧૧ સૌંદર્ય

શાર્દૂલ

હું છું શંકર તું સતી શિરમળી સૌંદર્યધારાવતી,
 તું છે પ્રેમળ મારિ નિશ્ચલ સખી પ્રેમે સમાધિસ્થિતિ,
 તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી,
 હાં હાં જોડ સમોવડી મળિ પ્રિયે વિદ્યાપતિ શ્રીમતી. ૧
 જોણે એકજ બિહુપાન કરિયું સૌંદર્યધારાથડી,
 રે ! તે પ્રાણિ તણી ગતી અવર શી તર્જી સનાયે ગતિ,
 રે ! કાં કાન્તિ પટાંચલે લપટિને સંસારમાંડી રમે,
 રે ! ચંદ્રાનન દર્શનાર્ત સ્વમતી ચાડ ચકોરી બાયે. ૨
 તે ક્યામા અલકાવલી સઘન કુજે રમ્ય ગુંબરવે,
 આ ચિત્તભ્રમર પ્રકામિ તુજને બ્રાન્તી વિના જે લમે,
 હા હા ! દૈવવશાત્ વિયોગિ જિવ એ લોગી ભ્રમે બ્રાન્તિમાં,
 રે ! એકક્ષણ પુષ્પગુંદિત લટે ઢે લેટવા શાન્તિમાં. ૩
 ધારા ઊપર હું પદેપદ સખી ! તારા વિચારે ધરું,
 આધારે તુજ મૂતિના નયનથી સંસાર માંડી કરું,
 બાનૂ રોહિણિનાથ તારિ નજરે બોલાવું જે સાક્ષિયે,
 સાક્ષી અંતરશુદ્ધની ખરિ પુરે સત્ય જ્ઞર્મિ પ્રિયે. ૪
 બાનૂ દ્વાદશ ચંદ્ર કોઈ દિવસે જે પાંશુમાં રોળશે,
 વારીમાંહિ વસુંધરા કવચિદપિ સ્નેહેથિ અંગોળશે,
 નાના સજ્જન પ્રેમ નાવ તરણી કિંચિત્ કવચિત્ ગર્કશે,
 મારી ટેક શુચિ ધ્વજ પ્રલયના પાથોધિમાં ફર્કશે. ૫

સદીના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરબ્રહ્મ પ્રશાન્તિ ગ્રહે,
 સંસારી જીવમાત્ર નામ રૂપમાં ના લેહ કાંઈ રહે,
 કાન્તે ! કેાઈ દિને દિનેશ કિરણેા જ્યારે તમે તર્જશે,
 મારે નાહ 'તુંહી તુંહી' સઘન જો શૂન્યાત્મમાં ગર્જશે. ૬
 યોગી માન લહે ટચાક મનમાં શારીરિકી બ્રાન્તિમાં,
 ત્વન્મુખ-દર્શન જો મળે શરિરની શું સાર છે ક્ષાન્તિમાં ?
 જેનો પાર જડે ન કાંઈ મથતાં પ્યારી ચતુસ્સિન્ધુમાં,
 તે મેં રતન ખરેખરું પરખિયું તારા સુરા બિંદુમાં. ૭
 મારું મન હરી જવા મન કરે મસ્તાનની છોરિયો,
 પાયે છે મદિરા મને કંઈ અટક્યાળી ભલી ગોરિયો,
 સીમા સાગરપાર ધૈર્યધનને લેવા કરે લાલસા,
 ક્યાં છે રે ! પણ ચિત્ત સાધું સફરું, ના ના લગારે નિશા. ૮
 આવી પ્રેમજા પ્રાણહંસ પડિયો આ દેહને પંજરે,
 પ્યારી શબ્દ વિના નથી કંઈ પડ્યો તોયે રહ્યો જંજિરે,
 ક્યારે પંજરબંધ પૂર્ણ છુટશે કે ચિત્ત આશા ધરે,
 જીવીને પદ પંકજે રસ ભરે કલ્લોલ કામી કરે. ૯
 પ્યારી આજનિ કાલ રાત્રિ કરતાં રાત્રી હઝારો વહી,
 જોતાં વાટડિ રોજરોજ તુજની નિદ્રા ન નેત્રે રહી;
 અંગોઅંગ મળ્યો ન સ્પર્શ, હું વહ્યો છું વિહંના સાગરે,
 સાચું કહે અપરાધ શો પ્રિય ક્યો છે રંક આ નાગરે. ૧૦
 હું છું નાગર જાત તું રસતણા કલ્લોલમાં ચાતુરી,
 હું છું પૂર્ણકલાધર પ્રકટ તું વિદ્યા ચક્રોરી ખરી;
 હું અર્ધ કવિતા મધૂર તુજને તું મૂળને ચુંબને,
 પા રે ! અમૃતઘૂંટકા નવિ નવી નિત્યે કવીતા બને. ૧૧

મારી કૌમલ નાદમસ્ત કવિતા સારંગિમાં સૂણુ રે,
 પાથે નૃપુર તાલ આપિ મહિરા આનંદમાં ધૂમ રે,
 જ્યાં જ્યાં માન પડે તું મસ્ત થઈને ત્યાં વાહવા બોલ રે,
 આલાપું મૃદુ તાન, કંઠ મુજને વેલી થઈ ડોલ રે. ૧૨
 જન્મ્યો કાંઈ નથી જગત્ રિઝવવા દર્કોર શાની ધરું ?
 લેખ્યો લેખ નથી લલાટ પટલે કે નિત્ય સેવા કરું,
 જન્મ્યો કાંઈ નથી ભવાઈ ભવને કે ઢોંગ સાડ ઘડ્યો,
 સ્વચ્છંદી પણ ફંદિ માત્ર તુજનો હા, વાલ પાથે પડ્યો. ૧૩
 પ્રેમી પ્રાણિ તણી મહા પ્રણયિની સંપૂર્ણ કામેશ્વરી,
 કૌટી અંક સમ પ્રભા મુજતણા જે ચિત્તસ્થાનેશ્વરી,
 જેના અંશ થકી છું ઉદ્ભુત થઈ તું મારિ પ્રાણેશ્વરી,
 તે દેવી નિત નિત્યનૂતન સદા ત્વાં પાતુ વિશ્વેશ્વરી. ૧૪
 એવી સુંદર મોહિની અહહહા ! કામી પિતાને કયો,
 શું આશ્ચર્ય કદાપિ મોહિત થઈ હું શણું જેને ઠયો ?
 સર્વે સાક્ષર નમ્ર ભાવિક જનો જેના રહે આરતી,
 તે દેવી નિત નિત્યમંગલમયી ત્વાં પાતુ મે મારતી ૧૫

* * મૂળ ‘સ્નેહાલાપ’ શીર્ષકથી જે કૃતિ ‘વિવિધજ્ઞાનદર્શક’ (વર્ષ ૧, અંક ૩; સપ્ટેમ્બર, ૧૮૬૪) માં છપાયેલી તેમાં ઉપરની કૃતિના ૧ થી ૧૩ શ્લોક ઉપરાંત નીચેના શ્લોકો હતા:

જે વાણી વદતો હતો સ્વજનમાં તે વાણિ મારી ગઈ,
 વફતાર્વિદ વિલોકિ કાવ્ય લખતો મારી છટા તે ગઈ,

જે વીણા વદતી હતી સ્વર મિઠા તે વૈરિ પૂરી થઈ,
 મદ્રે ત્વદ્ વિરહાદ્ વિલોક્ય દશા કા મે નિરાશામયી । ૧૪
 જો કે આંગળ એક દૂર સજની સંયોગ ગોઠી કરે,
 પામું ના ક્ષણ એક મિષ્ટ ન સુધા જે મિષ્ટ બિંબાધરે.
 થાતું કંપિત ગાત્ર આ શરદના જે ચંદ્રબિંબાંકુરે,
 પ્યારી કેસ હજાર તો જીવનની રે કાણુ આશા પુરે ? ૧૫
 ના ના સજનન ક્રોધ મારો પરનો જીતાર બિંબાધરે,
 પીર્યો તો મુજને કહી ખચર છે પ્રાતર સમીરે ખરે,
 એ તો હું જ સહુ તમામ નુખરાં તારાં, ક્ષણે જે ફરે,
 રે એ છોડ ગરીબને કંઈ મને બિદ્ધ સુધાતું ઝરે. ૧૬
 તું પૂજે નહિ કોઈ દેવ, ન પુજૂં હું કોઈ દેવી અને,
 તું દર્શે દિન ના જ શર્વરિ મને કાળીકરાળી અને.
 તું મારો દિનરાત્રિમાં હું તુજનો, કેવી રપૃદા સાંપડી,
 આનંદે ઉભરી અહો રસભરી અન્યોન્યની ગોઠડી ! ૧૭
 શ્રીસૌભાગ્યતણી સુશીલ સજની જે માહરી લેખણી,
 નારી નામ તમામ ત્યાગ કરતાં એકાકિની સંગિની
 કલ્પાન્ને સુખદુઃખની સહચરી પ્યારી તજી આજથી,
 હાંવાં કેમ નથી અનન્ય તુજનો શાને રહું લાજથી ? ૧૮
 લક્ષ્મી ચંચલ રોજ છલ્ખલ કરી મંદીર મારે ધસે,
 તારે જીવક પાય ચારુ રચવા આશાચિ લાક્ષારસે.
 હું એવો નહિ પેસવા દઉં કદી મંદીર મારે રહી,
 ખૂંચે કાંઈ કઠોરતાઈ કમલાના પાણિપત્રે રહી. ૧૯

[અપૂર્ણ]

૧૨ આશા

ભૈરવી-તિલક-બિહાગમાં ગવાશે

- ભમ્યો ભમ્યો હું અખિલ સંસાર, મન ધરી પ્યાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે.
- ઠયો ઠયો જઈ એને દરબાર, મન ધરી પ્યાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧
- પ્રીતમ પદની રજની રજનો પુણ્યશ્લોક પરાગ,
અંજન આંખે સુરમો કરવા મેં ચાહ્યો બડભાગ;
રહ્યો રહ્યો અભિલાષ અપાર, આ મન મોહાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૨
- ગરિબ થયો ગર્વિષ્ઠ હતો જગમાં જન્મેલ છકેલ,
જઈ એને આંગણ મેં ભજવ્યો અદ્રભુત નટનો ખેલ;
રમ્યો રમ્યો પ્રેમઅસિ કેરી ધાર, તે સુરત આધાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૩
- નયનપાત્રમાં રંગી મહિરા ભરિ પાવા તૈયાર,
કાળજી શેકીને ચર્વણ લઈ ગયો તે દ્વાર;
આવ્યો આવ્યો પાછો થઈ દિલ ખવાર, હું વાર હઝાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૪
- પ્રીતમ સુખદર્શનની મનમાં એક રહી'તી આશ,
કર્મસંભેગે થઈ ન પૂરી થઈને પ્રાણ નિરાશ
આવ્યો આવ્યો હવે હોઠ બહાર, ન ભેર લગાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૫

પરવશ ખ્યારે પ્રાણ પડ્યો જ્યાં શું કહેવું સાંભળવું ?
 પ્રેમીએ તો નિશદિન ધિગધિગતે અંગારે બળવું,
 બળ્યો બળ્યો હું તો આખરની વાર, કરી છેલ્લો પોકાર,
 પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૬

અરે હમારે કોણ સનેહી મળે ખરોખરિ પળમાં,
 પ્રીતમ અધરામૃતનો કણ મૂકે સુખ સુખ નિર્બળમાં,
 મળ્યો મળ્યો એવો નહીં કોઈ ચાર, બખર લેનાર,
 પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૭

પિયુ પિયુ પોકારતાં સુણિને મધુર પપૈયા વન
 કાગળ કટકા કોટે ખાંધી કર્યું ઉજ્જડ મધુવન;
 સુણ્યો સુણ્યો ન સંદેશ લગાર, ગયા પપૈયા હબાર,
 પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૮

સુખ સમ દરદી ખરી કોકિલા કહે જગતને ફૂંક,
 પ્રિતમપદ સાચું ને જગ ફૂંકું એમ દવાઈ ફૂંકું;
 રહ્યો રહ્યો કોકિલાનો બહાર, મળ્યો નિજ ચાર,
 પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૯

રગરગ ખેંચી તાર કરી પિયુ પિયુ પિયુ ગાન કરતાં,
 અંતર વીણા નાદ કરતાં પ્રિય સુખ મૂખ ધરતાં;
 નાચ્યો નાચ્યો કંઈ નૃત્ય અપાર, ન લાજ લગાર,
 પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૦

મજવું તનપર ઝાડ ઊગતાં મળ્યો બખર લેનાર,
 સુખ શિર દુખતરૂ ઉગી ગયાં બળિ તન ધિગતે અંગાર;
 મળ્યો મળ્યો ન અક્ષર સુણનાર, જઈ કહેનાર,
 પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૧

ગિરદ કદાપિ ભૂલ્યો છે તો છો ભૂલ્યો એ પ્રીતમ,
ચિતા ચિત કશિ મારે તેમાં હું નહિ ભૂલ્યો વચન;
ભૂલ્યો ભૂલ્યો કંઈ નારીના પ્યાર, ન ધરી દરકાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૨

વિરહઅનળથી બળી પડું કંઈ શીતળ થાવા સરમાં,
સરોવરે શકરીકા ધીકે જવું કે શરણુ અવરમાં;
બળ્યો બળ્યો કરું કાંઈ પોકાર, પિયુ પિયુના ઉચ્ચાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૩

દષ્ટિ કિરણની કલમ લઈ કંઈ ચિતર્યા ચિત્ર હઝાર,
પ્રિયતમ કેરાં પૃથ્વિપાટ પર પણ સહુ સરખાં યાર;
કર્યો કર્યો આંસુ અળતો મેં સાર, રૂધિર નયનધાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૪

પ્રેમ વસ્યો ત્યાં ભેદ કશો છે પછી કશી છે રીસ ?
બાલ મુકી દુનિયાંને નામ્યું પ્રિય પદપંકજ શીષ;
મુક્યો મુક્યો આ અખિલ સંસાર, મન ધરી પ્યાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૫

૧૩ પ્રિયદર્શન

રાજ ગઝલ-તિલક અથવા નટ-તાલ દાદરો.

(‘ક્યા ખરમે’ તકફતા હે દિલ ખેતાખ હે વહલા’—એ રાહ)

- આજ ઝાંકિ થઈ કાંઈ ચારની છે હરી હરી;
મતિ આંખડી બહુગારિયે છે હરી હરી. ૧
- નિર્મળ તને પરિમલ બહેકી ઉડે ગગન;
ખુશબો ઇરમ ગુલઝારની છે હરી હરી. ૨
- મદિરા થકી મદમસ્ત મહાલતી માનની;
કરમાં સુરાહી શરાબની છે^મ ધરી ધરી. ૩
- ચંદ્ર ચાલ પર કુરખાન ચાડે ચકોરવત;
ખ્યારીને પદે પદે મેં ગતી છે કરી કરી. ૪
- અહા માન મૂકિ ગુમાનિયે મિઠી આંખથી;
દિલમાં કંઈ ફરિયાદ મારિ ધરી ધરી. ૫
- શત કોટી ઉજવળ ચંદ્રશે ગોરે હાથથી;
ભરી ખ્યાલિ મસ્ત કલાલિયે રે ધરી ધરી. ૬
- અહાહા ! પડી પરછાંહિ ગોરી હથેળીમાં;
કોટી સ્વર્ગની ઝલકાઈ આંખ ઠરી ઠરી. ૭
- કંઈ કરોડ ખાલી કરી દુકાન શરાબીની;
સુધ ખ્યારિની એક ખ્યાલિયે છે હરી હરી. ૮
- કોણ નિદશે મદિરા મહારા મસ્તને;
મઝા કાંઈ જેણે લગાર એની કરી કરી. ૯
- સુખને કહે છે સજન શિખામણ મસ્તિની;
સુખ પંથમાં ગતિ મસ્તની છે ખરી ખરી. ૧૦

- ચંદ્ર ભિગતે અવધી કરી મળવા તણી;
ક્યારે ચંદ્ર તેહ ઉગાડશે રે હરી હરી ? ૧૧
- પુશ અવાજ કરતું શિરે મહારે ઉડે હુમા;
આજની નિશા પ્રિયા સંગ નહિ ઠરી ઠરી. ૧૨
- આજની નિશા હરી જો કરે કે પુટે નહીં;
ત્રિજગત ચઢાવું એ આખડી મેં ધરી ધરી. ૧૩
- રહું હું નિરંતર રંગ પ્યારીની સંગમાં;
નિરખું નયનભર મૂર્તિ મોક્ષ ભરી ભરી. ૧૪
- કવિતા કરી કહી શાસ્ત્રે તાનથી પ્યારિયે;
પુશ થઈ શિતળ ગોરી બાંહ કંઠ ધરી ધરી. ૧૫

૧૪ દરકાર

ગઝલ-તિલક અથવા નટ

- હું કરું છું ચાર ચાર ચારને ના દરકાર લગાર;
ખવાર છું ભરખ્યારમાં ચાર ન ઇન્તિઝાર લગાર. ૧
- ઘડી ખફા ઘડી ખુશી ઘડીક ગુમાની મિજાજ;
મરજી તમારી સાચવ્યે છું ચાર ન કરજદાર લગાર. ૨
- હઝાર ગુલે લાલા લઈ આવીને ખતલાવશે;
રંગ આ દિલ દાગને ચાર નહીં ગુલઝાર લગાર. ૩
- મહાલક્ષ્મિ મુકટ મરકત કરવા ચહે મુજ મન;
દરકાર નથી કાંઈ થશે ચાર ન દગાદાર લગાર. ૪
- મન કીર અલક જાળમાં ફસિયું ગતી કશી;
લઈ દામ નિપટમાં કરે ચાર ન સારવાર લગાર. ૫
- ચાર બેદરકાર સમું દુઃખ શું દુનિયાં મહીં ?
અંતર કોઈ તણો ભંગ ચાર ન થાય વાર લગાર. ૬
- ખસ દઈશ ગાળ કહિશ કંઈક મર્મ વાણિમાં;
વાત હુકુમમાં કરિશ ચાર ન અર્જદાર લગાર. ૭
- નિર્ઘય હૃદયકપાટ નહિ ઉચાટ કંઈ દિલે;
કોમળ યથા કામિની ચાર ન ખબરદાર લગાર. ૮
- મનસૂરને તનડે રૂધીર વહ્યું હતું પ્રિય નામનું;
મુજને તને પ્રતિરોમ ઝાંખી થાય છાપ વાર લગાર. ૯
- કંઈ સાચું કહે રે તને મસ્તાનના સોગન;
મનસૂરના સોગન તને પુરસદ ન મળે વાર લગાર. ૧૦

ઝુલેખા તણા સોગન તને યુસૂફના સોગન;
 ઘર આવશે એક વાર કે યાર નહીં પળવાર લગાર. ૧૧
 હાફેઝના સોગન તને ફરહાદના સોગન;
 બતલાવશે મુખ માધુરીની છટક એકવાર લગાર ? ૧૨
 અઘર અનમ ટેકિ મારી ગરદનના સોગન;
 ઝટ આવરે ઝટ આવરે મુજ પ્રાણ ન બળરદાર લગાર. ૧૩
 નહીં તો તને છે કુટિલ તારિ વાણિના સોગન;
 બતલાવ રે બતલાવ રે તે યાર નિઘાહ બાંકિ લગાર. ૧૪
 ફરહાદ શું હિસાબ માંહિ ભેદું ઘડિકમાંહિ વ્યોમ;
 બાલને કંઈ પા રે સજન તુજ મહિરાવાર લગાર. ૧૫

૧૫ નાદાન ખુલખુલ

ભેરવી ગઝલ

('મહોબ્બત ગેરસે તેરી છુડા દે યા રસુલુલ્લા' - એ રાહ)

ઉડો નાદાન મન ખુલખુલ, રહો ગુલઝારમાં ના ના,
 વફાઈ એક પણુ ગુલની દિઠી ભર ખ્યારમાં ના ના. ૧
 સુણાવો ગાનની તાનો જઈને દ્વાર દર્દીને,
 અરે બેદર્દીના દર્દે રહો દરકારમાં ના ના. ૨
 રહો જ્યાં ચંગ ને જિપંગ વીણા નાદ વાજે છે,
 ઘડી આ બેવફાઈના રહો દરખારમાં ના ના. ૩
 કદાપી રાતભર રો તું સહી શરદી ગરીબીથી,
 પરંતુ બોલ એ ખ્યારે બુલમગારે દિધો ના ના. ૪
 સુકાશે તાહરું ગુલઝાર પણે જો ગ્રીબ્મ આવે છે,
 પ્રજળશે વિશ્વ વહ્નીથી, રહે તુજ પાંખડી ના ના. ૫
 સકોમળ પાંદડી જિપર ઉન્હાં અમી થકી તારાં
 અરે અફસોસ આંસૂએ અસર કાંઈ કરી ના ના. ૬
 અબોલા પ્રીતમે તારી દશા ફેવી કરી ભારી,
 કંફુણાથી રડી ગાતાં નજર કાંઈ કરી ના ના. ૭
 પુબારી થઈ ચઢ્યો દ્વારે અરે તે દ્વારમાં તારી,
 કતલ કરતાં ખરે ખ્યારે અસર કાંઈ કરી ના ના. ૮
 નથી અડકાતું ચૂંટાતું ફરે ફેરા તું પછવાડે,
 ગરીબીની ગુમાનીએ ગરજ કાંઈ ધરી ના ના. ૯
 અરે એ પ્રીતમાં આખર ન પ્રીતમ પ્રેમિ પરખાશે,
 જશે ગુલખંધ વન થાશે ગુજર અંદર થશે ના ના. ૧૦

રૂવે તું રાતમાં જ્યારે હસે ત્યારે શુભાની શુભ,
 અરે એને દિલે દેવે દયા પેદા કરી ના ના. ૧૧
 સુગંધી વાસમાં બિદાર મફત છે જન્મથી તેમાં,
 ન બાકી બોલની રાખી કૃપણતામાં જરા ના ના. ૧૨
 વિધીના બિલટા અંકે સુવર્ણે કયાં થકી સુરભી ?
 તને કોમળ અહો મન કેરિ કોમળતા કરી ના ના. ૧૩
 વળી જો એ રહવારે સર્વ અંગોઅંગ બિલવીને,
 જઈ કરશે બિજે હાથે વફાઈ કંઈ ધરી ના ના. ૧૪
 બળાપા બાલનાથી રાતભર રાકાપતી દાઝ્યો,
 સસુરે જઈ પહચો શીતળ થવા શાંતી રહી ના ના. ૧૫

૧૬ ખખર લે

રાગ પહાડી-ગઝલ-તાલ દાદરો

- ('મરતા હું તેરે હિજમેં અચ ચાર ખખર લે' -એ રાહ)
- ઊતારના કંઈ પ્યાર એ દિલદાર ખખર લે, ૧
 ગમખવાર જીગરખવારની કંઈ ચાર ખખર લે. ૧
- મસ્તાન ગુલેસ્તાનમાં હેરાન છે ખુલખુલ, ૨
 ભર પ્યાર નથી ચાર વફાદાર ખખર લે. ૨
- સમશાન સમું ભાન જગત ધ્યાન છૂટિયું, ૩
 હુશિયાર છું હુશિયાર સમજદાર ખખર લે. ૩
- તુજ વાન ગોરે ધ્યાન છે મન માનમાં હવે, ૪
 પરકાર છે દિલ ચાર ખખરદાર ખખર લે. ૪
- કરું ગાન ગોરું વાન ઘુંઘટમાં ન રાખિયે, ૫
 પુરવાર કરું પ્યાર નિગહદાર ખખર લે. ૫
- મન માનતું નથિ માનતું નથિ ભાનમાં નહીં, ૬
 ગુલઝાર અલક તારમાં સરદાર ખખર લે. ૬
- મહેમાન કયો માનથિ અહેસાન છે દિલે, ૭
 તુજ પ્યારનો છું ચાર કરઝદાર ખખર લે. ૭
- નિશિ માન અર્ધ વાન તારું ગાન ગાઇને, ૮
 વહિ ધાર આંસુ સાર વારવાર ખખર લે. ૮
- પટ અંચળે મુખ ચંચળે સુદગંચલેથિ છું, ૯
 દિલદાર ગિરફતાર ગિરફતાર ખખર લે. ૯
- રહે સ્વાર્થના પરાર્થનિ બળબે બુગારિ પ્રીત, ૧૦
 સહુ જાર છે સહુ જાર વખત હઝાર ખખર લે. ૧૦

- કરી પ્રેમ કશો નેમ ઉરે કેમ ધારિયે,
કરનાર સુગમ પ્યાર બેશુભાર ખખર લે. ૧૧
- પિયુને સુખે સુખને દુખે દુખને ન જે ગણે,
નથિ પ્યાર કુલાચાર સમજનાર ખખર લે. ૧૨
- મુજ ઊરનાં ભરપૂર આંસુ પૂરને હસે,
સરદાર પુર ગમારના સરદાર ખખર લે. ૧૩
- રસનો વિજેગિ ભોગિ રોગિ પ્રેમપંથનો,
રસમારના રમનાર પ્રાણાધાર ખખર લે. ૧૪
- ગતિ ન્યારિથી વિહારી ! રહ્યા હારિ હારિ બાલ,
લાચાર છું લાચાર જીલમગાર ખખર લે. ૧૫

૧૭ કરે ને

ગરબી : કારી, ધન્યાશ્રી, પીઠ, ૧૦ સુરમાં

કરં કાળજી કુરખાન કિશોરી કરે ને,	૧
ખ્યારી પ્રેમનો બાંધેલ બીજી શું કરે ને.	
ઉડી જીવ વસે છે શ્યામ અલક વીખરે ને,	૨
ખ્યારી શૂન્ય આ શરીર શુદ્ધિ વીસરે ને.	
મધુર મુખડે પિયુષ રસ જે ઝરે ને,	૩
ખ્યારી પાન હું રસિક વિના કેા કરે ને.	
વિહ્વ વિષ પ્રસાર વેગ રગ રંગે કરે ને,	૪
કેાણ દર્શન સંજીવની લાવી ધરે ને.	
કરં વાતડી વિહારની ત્યાં શું સરે ને,	૫
ખ્યારી કેાણ તારા કંદમાં ફેરા ફરે ને.	
કરં કરની કલમ કલમ તને વીસરે ને,	૬
ખ્યારી છે શરમ શરમ તને ખરેખરે ને.	
તુજ કઠીણ મન તણી સરાણ ઉપરે ને,	૭
ઉતારી કટારી કાળજી કતલ કરે ને.	
કઠણ કાળજી ન કાંઈએ પિડા ધરે ને,	૮
મત્તક લાગશે કંઈ અરે કેામળ કરે ને.	
મદ્દત વૈદહો દવા દઈ કાયર કરે ને,	૯
ખ્યારિ પ્રેમિને ઉપાય એકે ના સરે ને.	
સહજ અંખર મુવાસ રહ્યો અંખરે ને,	૧૦
કેાણ અંખર તે માહરે તને ધરે ને.	

- રોમ રોમ લાગી લાહ્ય પિડા પરહરે જો,
 ઊંદ ઊંદ લોહી પ્રિતમ નામ ઉચરે જો. ૧૧
- મને આવશે જોવા ન ધરે માહરે જો,
 મુજ રોગ ચેપિ ચેપ સર્વને કરે જો. ૧૨
- મધુર ગાયન તું ગાયક ગા સુસ્વરે જો,
 મારા ગુણિયલના ગુંથ ગુણ મન ઠરે જો. ૧૩
- મૂર્ખ સમજશે ન મર્મ કાવ્યરસ ભરે જો,
 તેમાં હું શું કરું, શી પડી છે માહરે જો? ૧૪
- મસ્ત કુદરત રસ મસ્ત કવિતા ઉરે જો,
 લહિ બાલ શિરે સૂર્યમણિ મુકુટ ધરે જો. ૧૫

૧૮ દરદ દિલ

ભૈરવી-ગઝલ

દરદ દિલ કયાં બતાવું જઇ અધેથી ચારિ મારી ગઇ,
 કવીતા કયાં સુણાવું જઇ હવે તો વારિ મારી ગઇ? ૧
 જવું તે ઘેર શાને કાજ પરીક્ષા પ્રેમની ના જ્યાં
 નજર શાને જરા કરવી જહાં મહેમાનદારી ગઇ? ૨
 ધરે શી દિલ કંઈ આશા નિરાશા અંત આવી જ્યાં,
 પવન પાણી મહીં પ્યારી વફાદારી હમારી ગઇ. ૩
 જઇ મસ્તાનને પૂછું ગુફગમ ભેદ બતલાવે,
 કહે રે પ્રાણથી પ્યારા બલા શી રીત તારી ગઇ? ૪
 રહું દિનરાત મસ્તાનો મદીરા પ્રેમનો પીને,
 હવા લાગે ન દુનિયાની સરવ ચારી વિસારી ગઇ. ૫
 બલાઓ મેં લીધી તારી દુખી નિત હું સુખી તું ચાર,
 બધીએ પ્યારિ લે પાછી તુફાની રાત કારી ગઇ. ૬
 અહો કોઇ નામવર પંથી દયાળૂ દોસ્ત દેશેથી,
 મને આવી કહે કાંઈ ખબર કે બાગ પ્યારી ગઇ. ૭
 ધરી રતનાકરી સાડી સજેલી સુંદરી શામા,
 ધરા ધૂરંધરા અર્પું હવે ના ધીર ધારી ગઇ. ૮
 સહજ સહજે રિસાવું શું સહજ સહજે અહો પ્યારી,
 ધરે છે માન શા કાજે હવે વય તે વિકારી ગઇ. ૯
 લઈ મંદારની માળા ગ્રિવા ગોરી ઉપર અર્પું,
 અહો ત્યાં એ વિધીની રેખ પર શું મેખ મારી ગઇ. ૧૦

અહીં લહિ વાટડી તારી રહી મુજ સંગ સેવાયે,
 સખી શાણી હવે થાકી વસંતે જો વિચારી ગઈ. ૧૧
 રહ્યો છું વિહ્-દાવાગ્નિ તને સંભારિ રોયો હું,
 જગતને પોક મૂકીને મને ક્રોધલ વિસારી ગઈ. ૧૨
 ન થાએ નેહ તે સારો, વિરહ ખૂરો પછી થાએ,
 કંઈ શાણા હઝારોની મતી એ માંહિ મારી ગઈ. ૧૩
 કવીતાની જરબ પર તર્ક પાસેથી શુકન જોઉં,
 કંઈ મસ્તાન પોથી ફાલ કાજે નિત વિચારી ગઈ. ૧૪
 વિરહમાં પ્યારિનાં ગાનો સુણી થઈ મસ્ત ફેરોતો વાલ,
 બલા સર્વે હમારી ગઈ બલા સર્વે હમારી ગઈ. ૧૫

૧૯ કુઠાકવાણી

અરબી

- મીઠી મીઠી વાણી ખોલો રે, વાયસજી, કુંકમ રંગ વધાવું,
આવે જો પ્રમદા પટરાણી પંજર હેમ ઘડાવું. મીઠી૦ ૧
- ચૂલા ચંદન ચોળિ અરગજી ગંગાજળ નવરાવું,
શ્યામ ભાળ પર ભલક ભરેલું કેશરતિલક લગાવું. મીઠી૦ ૨
- સેહલદ્વીપ ગજ મોતી કેરા કંઠે હાર ધરાવું,
સુંદર શ્વેત સુગંધિ સુમનનું અંગે પટ પહેરાવું. મીઠી૦ ૩
- પાટલ પારિજાત ચૂંચીને વાયુ વ્યજન ઢળાવું,
ઉત્તમ અત્તર ઇંદોરીની મહેક તને મહેકાવું. મીઠી૦ ૪
- મણિજડિત કલગી શિર ઉપર ખાંડી છેલ ધરાવું,
પુર મંદિરની મૂર્તિ ફેડી ત્યાં તમને પધરાવું. મીઠી૦ ૫
- શાગરિ જન કરે ગોરે તમારી પૂજા પૂર્ણ કરાવું,
સુરજ સુધાકર પાસ તમારી આરતિયો ઉતારાવું. મીઠી૦ ૬
- જીવતી જન કર ખોળે છાતી પર તમને બેસાડું,
ઝોજી પિયુ સંગમના સૂચક કરે શું નિછાવર વાડું. મીઠી૦ ૭
- વેદપાત્ર બ્રાહ્મણની પાસે પાલખિને ઉપડાવું,
કનકાસન પધરાવી તમને સરઘસ સાડું ચઢાવું. મીઠી૦ ૮
- સારસનું સાજન મહાજનિયા મોર પપિહ તેડાવું,
કુટિલ કોયલને કરે બંદીજન કંચુકિ કીર બનાવું. મીઠી૦ ૯
- બુદ્ધુલ હંસનિ સંગિત નૃત્ય ગતિ મુજરો નેક કરાવું,
મેના ગણ મુખમિષ્ટ તમારા ગુણનાં ગિત ગવરાવું. મીઠી૦ ૧૦

ખલ બગલા નાપીક મશાલી સાજન માંહે ચલાવું,
 પંખીગણ છે નિદે તમને પંખીરાજ બનાવું. મીઠીં ૧૧
 કેા કેા શું પૂછેા જાણીને હું મસ્કરિ મન લાવું,
 આવાગમન વધામણિ આણી કેમ કહો છો આવું ? મીઠીં ૧૨
 આજ નિશા જો આવે પ્યારી ગૂણ તમારા ગાઉ ?
 મુજ મદિરાનો મીઠો પ્યાલો એક ભરીને પાઉ. મીઠીં ૧૩
 થાજે ચાતુર ચાડ ચિરંજીવિ એ આશિષ સંભળાવું,
 વિરહીના છે બહાલા વાયસ તે ગુણ કેમ ભુલાવું ? મીઠી ૧૪
 શું અર્પું હું બાલ તમોને, શી તતખીર રચાવું ?
 નિસ્પૃહ રાજનનો રાજા છું પ્રેમગરીબ કહાવું. મીઠીં ૧૫

૨૦ જિગરનો યાર

ગઝલ

- જિગરનો યાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે,
બધા સંસારથી એ યાર બેદરકાર જૂદો છે. ૧
- અરે હું બાણશે લજ્જત, પવિત્રીમાં પડી રહેતાં,
પ્રિયાની પ્યાલિની મસ્તી તણો કંઈ ખડાર જૂદો છે. ૨
- ગણું ના રાવ રાયને ગણું ના આપિ દુનિયાંને,
પરંતુ જાન આ પર પ્યારિનો અખત્યાર જૂદો છે. ૩
- હઝારો બોધ મંદીરો મહીં નિત્યે લલે થાજે,
અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જૂદો છે. ૪
- નથી તુજ બાપ માર્યો મેં અરે મૂખાં કહાં નિદે?
સમજ રે બેસમજ કે પ્રેમિનો આચાર જૂદો છે. ૫
- બધા પરકાર તોફાને થઈ ચંચળ ચુકે નીશાન,
અમારા ચિત્તનો ચાર અચળ પરકાર જૂદો છે. ૬
- લિધો જે પંથ તે હું કેમ ત્યાગું છો ભયો દુઃખે,
પ્રિયાનો મહારિ ગરદન પર તો આભાર જૂદો છે. ૭
- ધડીભર બેશ બતલાવું શિખાવું પ્રેમનો બદ્દ,
અમો બદ્દગરોનો યારનો ખાઝાર જૂદો છે. ૮
- શિખે જો પ્રેમ પૂરો તો જ અચળ અલેદ પામે તું,
નથી ત્યાં પ્રેમ જ્યાં છે લેદ એ વ્યવહાર જૂદો છે. ૯
- થશે શ્રીમંત ઈંદ્રાદિ થકી મુજ પંથ પર બાશે,
અરે એ કીમિયાનો યારનો કંઈ ખડાર જૂદો છે. ૧૦

- કરું શું મોતિમાલા હું અનૂપમ મારિ પ્યારીયે,
કર્યો નક્ષત્રનો મારે ગળે શણગાર જૂદો છે. ૧૧
- ભલે છો માહરા પંથે બધા એ દુઃખને દેખે,
મને તો સૂખસાગરદહેરિનો કંઠ જહાર જૂદો છે. ૧૨
- થયો જે પ્રેમમાં પૂરો થયો છે મુક્ત સર્વેથી,
મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જૂદો છે. ૧૩
- નજર મારી પ્રિયા વીના ન દેખે કંઈ જગત આખે,
બિજાના બંધકારી પ્રેમનો તો ચાર જૂદો છે. ૧૪
- ગુરુ આદેશ છે અમને અવળ પંથે પડ્યા જઈએ,
હુનીઆથી પછી આ બાલ બેદરકાર જૂદો છે. ૧૫

૨૧ ગુજરે જે શિરે તારે

ગઝલ

- ગુજરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે રહેજે,
 ગણ્યું જે ખ્યારું ખ્યારાએ અતિ ખ્યારું ગણી લેજે. ૧
- હુની આની જુઠી વાણી વિષે જો દુઃખ વાસે છે,
 જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે. ૨
- કચેરી માંહિ કાળનો નથી હીસાબ કોડીનો,
 જગત કાળ ખનીને તું વહોરી ના પિડા લેજે. ૩
- જગતના કાચના ચંત્રે ખરી વસ્તૂ નહીં લાસે,
 ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે. ૪
- રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
 દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહીં કહેજે. ૫
- વસે છે કોધ વૈરી ચિત્તમાં તેને તણ દેજે,
 ઘડી જાએ ભલાઈની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે. ૬
- રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરું એ સૂખ માની લે,
 પિયે તો શ્રી પ્રભૂના પ્રેમનો ખ્યાલો ભરી પીજે. ૭
- કદ વાણી સુણે જો કોઈની, વાણી મિઠી કુંહેજે,
 પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે. ૮
- અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું રહે છે દૂર માગે તો,
 ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે. ૯
- અહો શું પ્રેમમાં રાચે નહીં ત્યાં સત્ય પામે તું ?
 અરે તું બેવકાઈથી ચડે નિદા તણે નેજે. ૧૦

- લહે છે સત્ય જે સંસાર તેનાથી પરો રહેજે,
અરે એ કીમિયાની જો મઝા છે તે પછી કહેજે. ૧૧
- વફાઈ તો નથી આખી દુનીઆમાં જરા દીઠી,
વફાહારી બતા'વા ત્યાં નહીં કોઈ પળે જાજે. ૧૨
- રહી નિર્મોહિ શાંતીથી રહે એ સૂખ મોટું છે,
જગત બાજુગરીનાં તું બધાં છલ્ખલ જવા દેજે. ૧૩
- પ્રભૂના નામનાં પુણ્યો પરોવી કાવ્યમાળા તું,
પ્રભૂની પ્યારિ ગ્રીવામાં પહેરાવી પ્રિતે દેજે. ૧૪
- કવી રાજ થયો શી છે પછી પીડા તને કાંઈ ?
નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મઝા લેજે. ૧૫

૨૨

ચકોરી આ મતી મારી નયન ન્યારાં વિકાસી રહી,
 પિયુદર્શન સુધાંશુની જનમ જનમોનિ પ્યાસી રહી.
 ગયો કેા દેશમાં પ્યારો જગત અંધારું મૂકીને,
 ભલે ખારે ઉગે ભાનૂ, મને મારે ઉદાસી રહી.

[અપૂર્ણ]

૨૩

કહો કોઈ નહીં કોઈ મદિરામસ્ત મહારાને,
 નજર બદ ના કદી લાગેો વિરહના પ્રાણ પ્યારાને.

[અપૂર્ણ]

૨૪

ખિલાસ

રહે રહે રે દિપની શિખા હવે જો નિશા રહિ થોડી છે,
 મગજે મદિરામસ્તની હવે જો નિશા રહિ થોડી છે.

[અપૂર્ણ]

૨૫

ઉઠ ઉઠ મનડા રે ધર કોઈ ધિરજ ખાસી,
 મળશે અધરરસ થાતાં પિયુનો ઉપાસી.

[અપૂર્ણ]

૨૬

સુંદરતાનો તું છે સાગર, હું કવિતાનો નાગર છું,
તું અખંડ રસરૂપ, હું ધારક તે રસનો રતનાગર છું;
છલખલ મોહ પ્રપંચ જાળની તું ઉસ્તાદ બરાબર છું,
હુનિયાંને દમડીવત દેખું હું પણ જો કિમિયાગર છું.

[અપૂર્ણ]

૨૭

અલકબંધ ખોલતાં બલા મિબલ યાર,
હજાર લાખ મુશ્કનાં ખુલે ખુતન બઝાર.

[અપૂર્ણ]

૨૮

કોઈ પ્રિતમને પ્રણામ જઈ લગી લગી કહો,
મુજ બબર જે બરેબરી વળી વળી કહો.

[અપૂર્ણ]

૨૯

સખી કાણ એવી તાહરી, હઠીલી તુંને કરી;
બદમાસને કરે સખત સજા જો મળે ફરી.

[અપૂર્ણ]

૩૦

અલી એ ખુની, જઈ તાહરી ફરિયાદ કયાં કરિયે,
કઈ કેર્ટ કે અદાલત પોકાર જઈ કરિયે ?

[અપૂર્ણ]

૩૧

અરે દિલ, થઈ રહે તૈયાર, સજન ભરખ્યાર આવે છે;
સુગંધી હાર ગજરાની ભભકતી મ્હેક આવે છે.
સુરાહી એક કર, બીજે પચાલો પૂર મદિરાથી,
બગલમાં પ્રેમની પોથી કંઈ નુખરાં બતાવે છે.

[અપૂર્ણ]

૩૨

શ્વષ્ટ એક પ્રીતમજી કંઈ રસ્તે મળે જો,
મહી પદ્મવપટ રાખું કર નિર્મળે જો.

[અપૂર્ણ]

૩૩

હાડી એક મને મેળવે મુજ બેલડી જો,
પહું પાય તને માહરી સાહેલડી જો.

[અપૂર્ણ]

૩૪

ઊઠો! ઊઠો! સખી! આવે મારા છેલડા,
પ્રણત જન, વિદગ્ધ મન, પિયુષ રેલે છેલડા.

[અપૂર્ણ]

૩૫

મુકુટ ધરાવું તને નવલ લાડલી,
રવિમંડલ મણિ જડિત જડાવું.

[અપૂર્ણ]

૩૬

ચંદ્ર તિલકરજ કામણુગારું,
ઠાણે લલાટ રચ્યું સખિ વારૂં ?

[અપૂર્ણ]

૩૭

ઉઠી આજ ગયો માહરી મસ્તાનની ખાગે,
ખુશખો મગજ તર પૂર ગુલેસ્તાનની જાગે.

[અપૂર્ણ]

૩૮

અલકાવલીની ગૂંથણીની ગાંઠ ને છૂટે,
 દિલડાની પડી દોસ્તીની ગાંઠ તો છૂટે,
 સિજદો હજારવાર છે આશક ફકીરને,
 જેની કદમબોસિથી હસિની ગાંઠ તો છૂટે.
 [અપૂર્ણ]

૩૯

ઘડી ઘડિના નવા રંગી સજન અભિસાર ખતલાવે,
 ફરી મુખધ્રુવનો તારો અચળ પરકાર ખતલાવે.
 [અપૂર્ણ]

प्रकीर्ण कृतियो।

૧ સ્તુતિ

શાર્દૂલ

પર્યંકીકૃત ભૂમિકા નભપટે નક્ષત્રશ્રેણી મણી,
સ્વચ્છંદે વિહરે વિરાટ પ્રભુ ને માયા ચમત્કારિણી,
ભૂલી સ્વપ્રતિબિંબ સંભ્રમવશાત્ ક્રોધાકુલા ભામિની,
વારંવાર રિઝાવતાં શુભ કરો દષ્ટી જગત્સ્વામિની.

પુનઃ

જેતાં કર્પુરગૌર ભાલપટલે જ્યોત્સ્નાભર્યો ચંદ્રમા,
શ્રીમત્ શંકરસંગમે થઈ નવોઢા લજ્જિતા શ્રી ઉમા,
વારંવાર લઈ જટાલટ લલાટે ચંદ્રમા ઢાંકતી,
કેલીમગ્ન હજે સદાય કરૂણા પૂરી ભરી પાર્વતી.

પુનઃ

દેશે દેશ દ્વિગંતમાં પ્રગટિને શત્રુ સમસ્તો હણ્યા,
તારા તેજ ગણો ઘણા છલબલી સે'જે સમાઈ રહ્યા,
વેલાવેલિ (વળી) તમામ તરૂંએ તારૂં પ્રકાશ્યું બળ,
લક્ષ્મી ક્રોમળ કમલિને ગુણ નિધી અર્પી અહા એ ફળ.

૨ 'કવિનિશા'નું મંગલાચરણ

નારાય

રહો ઘડી ન બાનુરાજ, હું નમસ્કૃતી કરું,
 સમસ્ત દુઃખરૂપ છો, નિષેધમંગલ સ્મરું.
 ફરી ન આવશો, જુઓ અલક્ષ્મીરંગની દિશા,
 અહો ! પધારિ શાંતકારિ પ્યારિ માહરી નિશા. ૧
 કદાપિ કંજ, કંટકી, કુવિપ્ર પેટના ભરા,
 ભવત પ્રભાત પ્રેમતાં પ્રમોદ પામશે ખરા.
 જગત વિષે સમસ્ત સૌકુમાર્યસાર સુંદરી
 અને સુનિરપૃહી કવીનિ વલ્લભા વિભાવરી. ૨

૩ 'દંપતી ભાગ્યશાલી'

સગૃધરા

સ્વચ્છાએ તો પ્રકાશ્યો શરદ સમયનો પાર્વણી ચંદ્ર આરૂ,
ખ્યારીને બેલડીએ, લઈ કવિ વિચર્યો, શર્વરી સૂખ સારૂ,
ચોપાસે શાંત દીપી, કવિહૃદય સમી, સાબ્રની આનનશ્રી,
એકાન્તે મગ્ન નિર્બે, કવિ નિજ દયિતાની શશાંકાનનશ્રી. ૧
વેળમાં ક્રોમલાંગી નિકટ વિલસિને પૂર્વનાં પ્રેમી સંગે,
લેઈને એકમેકે કરતલ કરમાં સ્પર્શિને અંગઅંગે,
વાતો વ્યંગ્યાર્થ વાતે ક્રમ વિષ્ણુ કરતાં, વારિમાં વર્ત્તે ચાલી,
જ્યોત્સ્ના નક્ષત્ર કેરી નિરખિ રસ લહે, દંપતી ભાગ્યશાલી. ૨

૪ સરિતોપકંઠ—યદ્યદ્ધા

વસન્તે હે કાન્તે ! રમણિય ઉપકંઠે સરિતના,
 ઝઠોરો વાયૂની વહિ વહિ, પ્રિયા તુંય મનમાં
 ચતુર્દીશે ન્યાળી તરૂવર ડગાળી ઝુકિ રહી,
 અને કે સંકેત ખચિત સમજ્યો હું મનમહી. ૧

સમીપે આવંતા સુસુસુ સુસવાટે ચમકિયો,
 ખરે જાણ્યું જાવા જલદિ જળ દૂરે સુચવિયો,
 પછી તે શાખાની વટવિવરકુંજે છુપિ રહ્યો,
 રહ્યો સંધે ન્યાળી તુજ પદ સુશ્રેણી જ અળતો. ૨

અરે ના દીકું કે રવ ન વટવૃક્ષે વિરમિયો,
 અહા પ્રેમે અંધો શઠ ડગ મળ્યા આ જ કિમિયો,
 ભલે તે રો'તે એ સતત મતિ મારી ખિલવવા,
 ખરા પ્રેમાનંદે પુનિત પદ વારે ઝિલવવા. ૩

ભણ્યો'તો જે ગ્રંથે મન અનુભવ્યું તે જ સમીપે,
 ધુતારા તારાશા નયન ચળકાવી દુર રહે,
 અમી રમીતે સર્વે જન મન નધારો વસિ રહે,
 હસી ડંસી મેલા વિષમ વિષજવાળે હૃદ દહે. ૪

વળી તે એ જાણ્યું પિયુષ અધરે જેહ અમિ તે,
 દ્રવે અન્તસ્કર્ણે સતત તમ હાળાહળ દ્રવે,
 હઝારો લાખો કે અવર કથની એમ કથજો,
 નિશંકાએ આત્મા રટન તવ લાગી તું રટજો. ૫

નથી બીજી આશા અવધ વધતી એમ અટકે,
 છુટું હું રીખાતો તુજ વિરહ આવર્ત કટકે,
 કૃતી તેવી પામી મતિ ગતિ કરું તૂજ ચરણે,
 સદા નિર્ભયે હું વહું તુંશું ચિદાનંદ ઝરણે. ૬
 ઉતા ત્યારે સર્વે નહિ નહિ જદા એક મિલકું
 ત્યજતાં ત્યાગ્યાં મેં અક્ષળ ઉદગારે શું અદકું,
 કશું મારે ઊણું ત્યજિ દુર રહે આ જગ સહુ,
 રહે તું સાન્નિધ્યે અનુરત સદા હું ત્યમ રહું. ૭
 રિઝાવા બન્નેને રમણિ તરફજે પ્રસરતી,
 ઘટા પંખીવૃંદે કલરવ ભરી રે' લહરતી,
 વળી આ ભાનૂજ અમલ સલિલે નિત્ય વહતી,
 રહે પ્રેરી ઠંડી સમિર લહરે સૌરભ અતી. ૮
 કિંકા કાળે ભીંજ્યાં ગલનિકટ કૃષ્ણાગરૂ વળી,
 સ્તને લેખ્યા ગંધ મૃગમદ લલાટે થકિ ગ્રહી,
 વળી ઉદ્યાનેથી નવ પ્રસુત આ માલતિ અને,
 બકુલી પુષ્પોથી ષટપદ ગણ્ણાટ સહ તે. ૯
 જગદ્વ્યાપારો ને કપટપટુ મિત્રો ન ગમતા,
 મને લેખી ઘેલો તુજ ચિર અલાપે ખિજવતા,
 હશે સંઘા અંધા નયન રસ કુખી નહિ ઢળે,
 ન વા પોથી માંડી પુનિત તવ પાદાબ્જ નિકટે. ૧૦
 સદા એવા ગંદા નિરસ જનને તું પ્રહરજે,
 પવીત્રી મારી એ છકિ પછિ અજીઠી ન કરશે,
 વળી સર્વે કાળે તતપર રહું હુંય મનથી,
 સંકેલી લેવાને પર જનથી આસ્તર્ણુ જલદી. ૧૧

મળીશું જે કાળે દૃઢચક્ષુ માંડે જ રૂઝવી
 ઉધશોં ધશોં એ રજચરણઅંબૂજ તુજની,
 વળી તે તે કાળે અલકસુમ તારાં વિખરશે,
 અને એ આસ્તર્ણું સફળ કરિ જીવીત ઠરશે. ૧૨
 વહ્યો તે તે અંગે અતિ તુરગરંગે ઉદધિ ત્યાં,
 પ્રસારેતા પાણી સુરત રત કાળે ડુબિ પ્રિયા,
 વળી તૂટી પ્યારી નવલ કુલમાળા બકુલની,
 બધી મારી લક્ષ્મી હરિ હરિ હહા તેં દિધિ હતી. ૧૩

વિખેરાતાં વાયુ સુમન સુરભી આ ધરિ રહ્યો;
 વહી તે નાઝાઝી, અનિલ અણુચિત્યોજ અટક્યો.
 વિલાયાં તે ચૂલો ધબધબિત શલ્યે પલકમાં,
 દહ અશા તોયે પુનરજલયોગે સુરભવા. ૧૪
 ભલે કોટી ફેરા વિલિન જલયોગે સુરભશે,
 કદી જે આરંભે અનુભવિ દ્યુતી તે ન ભળશે,
 સુકાળે બિન્દૂથી ગઈ ગઈ મઝા શું મળિ શકે,
 ભરે મોટા સિંધુ સરસ રસથીએ અધિક તે ? ૧૫

મૃદ્ધ શલ્યે ભેદે રસિલિ હલ રેલે ટપકિયું,
 કરી દૃષ્ટી બીની અહહહ નિનાદે ગરજિયું,
 ભલે શાંતી કાંઈ લહિ મન મહીં તેય નટકી,
 વિચારે ના વાયે પ્રખર અરધે વૃષ્ટિ અટકી. ૧૬

પ્રવાહે બાકી જે ચિત ચિંતન ધૂને સુકવિયો,
 હહા દાઝયો દાઝયો તુજ સ્મરણ દાવાગ્નિ સળગ્યો,
 પછી પ્યારી ત્યાંથી તુજ વિરહવહ્ની શમિ જવા,
 જતો ધીરે ધીરે સમિપ નહતીરાઅવનમાં. ૧૭

દિઠાં મેં જે દૂરે સમિપ સહુ ના તે સુખ લહ્યાં,
 મનોથોં ને હેતૂ મનમહિં બધા ફોગટ વહ્યા,
 અધીરો આ ભુંગ કુસુમ સમણ કંટક ફર્યો,
 દશા મૂળે માઠી પર પદ ચિરાએ ફિકું હર્યો. ૧૮
 વિલોકી વેળૂશી નભ જલદ છાયા રદ છયું,
 અને દુઃખે ઘોર તિમિરપટ ધારી દ્રવિ ગયું,
 દ્રવી મેઘે પેલો નકલ મુજ ઉદ્ગારનિ કરે,
 અકાળે વર્ષા એ અફળ જળ હોડે તુટિ મરે. ૧૯
 પ્રતીચીથી વાઈ પવન પટપત્રો ઘસડતો,
 વિધી બાળા બાણ્યું રિધિ તુજથકી ભેળિ કરતો,
 તદા મેં એ લીધાં કબળ પટપત્રી પઠવવા,
 તુટી નિર્ભાગીની કલમ સહ આશા બધી યહાં. ૨૦

૫ વિરહતરંગ

માલિની

તરૂણિ તન સજીને સાલુડા શુભ્ર ઝીણા,
 જઇ નિજ પિયુ પાસે ગાય સૂરથી ઝીણા,
 મધ લઇ મહમાતી પાય ખ્યાલા પિયૂને,
 વળગિ પછિ સુકંઠે રીઝવે છે પિયૂને. ૧
 કર ઉર ગજરાથી દંપતી શોભી રે'છે
 મુજ કર ઉર અસ્થી હારથી શોભિ રે'છે,
 વિકળ થઇ ભમું છું પ્રીયવિહ્વલપે,
 ટકટક નિરખું છું સારિકાના અલાપે. ૨
 વળિ નિરખિ હસે છે મૂજને સારસાં આ,
 ભમું વિરહવિરાને વિહ્વ પ્રીયા થકી હા !
 ત્રિવિધ સમિર લાગે તંનડે તીર જેવો,
 અતિસ કુર થયો છે તાહરો વિહ્વ કેવો ! ૩
 જઇ પુછું કદળીને કેમ ના ખ્યારિ બોલે,
 મુક થઇ જઇ તેના પેટનો પ્રેમ બોલે,
 શુભ લહકતિ શાખા પલ્લવેથી રિભાવે,
 જઇ લપટું હું તોયે બોલતી એ નભાવે. ૪
 ઘડિ જઇ દધિ તીરે બેસિ બેઉ તરંગ,
 મુજ મન ઉછળે છે વિહ્વના તો તરંગ,
 ઉછળિ ઉછળિ આવે કારણે ઠાણુ એહ,
 હરખ નદિપ્રિયાને આપવા ભય એહ. ૫

મન ધરિ ઉઠિ દોડું ખ્યારિને ભેટવાને,
 પણ કહિ જઈ બેસું એકલો એક રાને,
 વણિ વણિ હું પુકારું ઘાડ ઘેરે પ્રિયાને,
 કવણ જઈ સુણાવે આ ધ્વનિ પ્રીય કાને. ૬
 નભસુત સુસવાટે સોરથી જો વહે છે,
 કયું પણ ન ગરીબની દાદ એ દીલ લે છે,
 વિનવું છું હું પ્રિયાને લેઈ સંદેશ જાને,
 પણ મન ગરવેથી દાદ લેતો ન કાને. ૭
 વિનવું વન જઈને ચૂક ને સારિકાને,
 હણિ મણિ જ હસે છે માહરી ઘેલછાને,
 તરૂ તરૂ લઈ જાએ સારિકા ચૂકડાને,
 સ્મરવશ થઈ લે છે ચંચુમાં ચંચુકાને. ૮
 હું જ અતિ નિરભાગી એકલો આથડું છું,
 રખડિ થઈ નિરાશી હું પથારી પડું છું,
 ગગન ભણિ નિહાળી ચંદ્ર સામે હું જોઉં,
 રસિક સ્મરિ પ્રિયાનું મૂખડું ચિત્ત પ્રોઉં. ૯
 ઉડુગણ સ્મૃતિ આપે કંઠમુક્તાવલીની,
 શશિ ઉર સ્મૃતિ આપે મૂખ તેના વળી-ની,
 મન કરું ઉડવા હું પ્રેમના પૂર પાશે,
 પણ પછિ પડિ જાઉં ભેટવાની નિરાશે. ૧૦
 ધુરી થઈ વિખરાએલી ગતિ માહરી છે,
 કળ નહિ કંઈ લાગે ચિત્ત તારી સ્મૃતિ છે.
 પણ જવ સ્મરું ભરે કાંધ પર ઝુલ્ફ છૂટાં,
 કળ દિલશું વળે છે, તોય રે પ્રેમિ છૂટાં. ૧૧

ભડભડતિ ચિતામાં બાળવી દેહ સારી,
 હૃદયશું તિર મારે એ ગતી ખૂબ સારી,
 ભમર ઉપર લાગે ગોળિનો માર સારો,
 પણ વિરહ પ્રિયાનો વેઠવો એ નકારો. ૧૨

અતિસ તન પિડાથી જીવવું એ અશક્ય,
 પણ અરિ થઇ લાગી પ્રેમ વેલી અભાગ્ય,
 હૃદય મહિં વસી છે તે જીવાડે દયાથી,
 મન રહિ ગઇ આશા કે મલે મૂળ સાથી. ૧૩

૬ મિષ્ટ ગાન

શિખરિણી

હજૂ ગા ને પક્ષી ! કદિ શ્રમિત ના કર્યું બનશે,
વિકાસી તું-સામે સુખ સુખ સુધાપાન કરશે;
રહેશે સ્થંભીને ચપળ નયનો આ તુજ ભણી,
મિઠા કંઠે ગાઈ દુખિત મનકું શાંત કરની. ૧

બન્યું શું વીયોગી ? તુજ પ્રિયતમા વેગળિ થતું,
નથી હા ! વીયોગી પણ સુખ વિષે ગાન કરતું;
અહા ! જહાલા પક્ષી મધુર સ્વરથી શબ્દ વદ તું,
ઉડે શા આનંદે ! નિરતિશય પ્રેમે વિલસતું. ૨

અહા ! આવી નીચે તુજ મધુર સૂણાવ ગિતકું,
નથી ખ્યાલું ઝેરી વિમળ પ્રિતિ ખ્યાલું છલકતું;
રહેજે ત્યાં ને ત્યાં અધરથિ સદા ગાન કરવા,
સુખી તારી વીણા નથિ જગત આ યોગ્ય સુણવા. ૩

અહા ! તારા બોલો મધુર ત્યમ તે નિષ્કપટિ છે,
અહા ! તું નિર્દોષી નથિ નથિ પ્રપંચી વિહગ છે;
ભરાયા છે સ્વાર્થી અહિત કરતાં સર્વ જીવનું,
નિહાળે ના પાછું જગત પુતળું દાંભિક તણું. ૪

પક્ષી: “ફળી વાડે વેલી રવિઉદય થાતાં ચમકતી,
રિસાઈ તે પાછી શશિઉદયથી શુષ્ક બનતી;
પ્રભાતે ખીલ્યાં આ નવનવિત પુષ્પો ચળકતાં,
ખિલી જ્યાં સંધ્યા ત્યાં તુરત ચિમળાઈ સ્વડતાં. ૫

અહા ! તે છે સાઈં ત્યમ ગુણુ વિષે શ્રેષ્ઠ સમજે,
 નથી એમાં કાંઈ અવગુણુ જ ગાઈ જન રિઝે;
 વહે છે નિત્યે આ કુદરતઝરે એક સરખો,
 તણાયે સૌ જીવે સખળ હિન સત્વાદિ પરખો.” ૬

૭ હૃદયમણિ

શિખરિણી

કરી ડાકી લાંબી મસુર મૃદુ શબ્દો ઉચરતા,
મળે કચારે સ્નેહી ગગનઘન એવું નિરખતા,
મળ્યો તેને પ્યારો તદ્દપિ હજી મૂને નહિ મળ્યો,
અભાગી તો હું છું અધરરસ પિયુનો નહિ મળ્યો.
મળી વર્ષાને જો ભગિનિ ચપળા રૂપ વિમળા,
મળ્યો બ્રાતા સ્નેહી પવન શિતળો સાદ્ય કરવા,
વળી ભેટી પ્રેમે, પિયુશું હૃદયે ચાતકિ ખરે,
મને ભેટ્યો નાંહી હૃદયમણિ શાને તું હજીએ ?

૮ ના ભુલાતો પ્રેમ

શાદ્દલ

હયો એ વહિ કાળ આમ જલદી કાં એ ન બહાલી ટકયો,
કુચું માત્ર સતાવવા ઉભયને રે દંશ તું ભાન જો,
થી પ્રેમનિ ગ્રંથિ શી પ્રિત સમે ગુંથી ન ગુંથી થઇ,
રેલી સુખ આશ સર્વ મનમાં ધારી ન ધારી થઇ. ૧

તારે રહી ત્યાં અને અહિં હું આ હુભાગ્ય કેમે જીવ્યાં,
શ્વાસે ભરપૂર દગ્ધ હૃદયે શાની ન ફાટી જતાં,
તાં જો કદિ રાખિ આશ કરવા ભેટી કરી પ્રેમને,
ના અંતર ભાગશે જીવનના રે અંત સૂધી હવે. ૨

કાલે આવિ દિધાં પ્રિયે વચન જો સંગી પ્રવાસે થઇ,
પાનંદે પથને કરી સુગમ ને સિદ્ધી ખરી સાધવી,
તહાઈ પ્રિય પંખિ, માઈ તું, બની એકત્રવાસી રહી,
ના લહાવ ખિલી પરસ્પર જ એ આશા ભરી બાલની. ૩

ખાં જોઈ ઠગાઇ મુગ્ધ વયમાં ગ્રંથી ગુંથી પ્રેમની,
થી તે ન ગુંથી થતાં રહિ કશી ખાકી કહે વીતવી,
ખંસૂકાં વહિ થાકિ તું, ત્યમ હું એ, તહોયે ન સિદ્ધી ફળી,
કાયાં થઇ મ્હાન દીન નયને તેજઃશ્રી છાંડી ગઈ. ૪

ના હું અધિકારિ ના તુંય અરે આંસૂ ઉન્હાં લૂછવા,
કાયાં નયનેથી બહાલિ વહતાં એ દેશ ભૂલી જવા.
ટીપાત ન પ્રેમિને ફરિ હવે, તહોયે રહ્યાં પ્રેમિ એ,
ક શું ભૂલિ શકાય માનવ થકી સાચો જડયો પ્રેમ જો? ૫

બુલાતો નહિ પ્રેમ તૃપ્ત ન થતો રહેતો ન છૂપો ઠરી,
 જવાળા અગ્નિ થકી ભૂકિ મંહિથી રહેતી સદા બાળતી,
 જે પહેલાં સુરખી હતી મુખ પરે તેને સ્થળે શ્યામતા,
 બાકી જે ટકતી જશે રહિસહી નિઃશ્વાસ નાંખી અહા. ૬
 આ આખી દુનિયાં ભરી વસતિથી તાર્મે પડ્યાં એકલાં,
 છૂપું આપણું દુઃખ વહાલિ, કળવા પાસે ન કેએ જરા,
 કોને છે પરવા ગણાય નિજનાં સંબંધથી સ્વાર્થનાં,
 કે આશ્વાસન દેઇ શાંત વચને કાંકે ઘટાડે પિડા. ૭
 આંસૂડાં વહતી બળી જળિ રહી ચીતા મહીં જીવતાં
 થાશે આખર નષ્ટ દુઃખિ જગતે જવાળાની તૃપ્તિ થતાં,
 જો જીવું મરતો દઈ પ્રભુચિને પ્રેમાંજલી આંસુની,
 અંતે હું હતભાગ્ય શાંત થઇને દીશા ગ્રહું તાહરી. ૮
 રે આશા ભરતી પળો હૃદયમાં કેવી ઠગારી ઠરી,
 આ વહાલી ક્ષણઆગિત ધારિ મળવા દુર્ભાગ્યને જો મળી,
 લેશે ધાર્યું હતું પ્રિયે મન કહે મોહિયિ બેલાં બન્યાં,
 દેશે પ્રેમ પ્રસાદિ આવિ દિનને અંતે રહ્યાં રાંક શાં. ૯
 પીડાતાં અહિં આમ દૈવ નિરખી રૂઝું શું આનંદતું,
 હા હા એ નિષકુર અન્ય દુખથી ના આર્દ્ર કાંઈ થતું,
 મૌજ્યેન્દ્ર (?) મળશું હવે મરણ જે વ્યાધીયિ વહાલું થયું,
 જો હું એ નહિ બોલું બોલિશ તું ના એ દુષ્ટ સાથે કશું. ૧૦

૯ થયે ચાતુર્માસ—

શિખરિણી

થયે ચાતુર્માસ પતિસહિત પત્ની થઈ ખરે,
થઈ સંઘે શાંતિ પ્રથવિ તન સાડી લિલિ ધરે,
ફળે ફૂલે વૃક્ષે હરખિ સઘળાં પક્ષિ સુખ લે,
ખળ્યું ચોમાસું આ અતિશ દુખદા પ્રીય વિરહે. ૧

થઈ સર્વે ભેળાં નિતિથી કરતાં ગાન વિભુનું,
હિંદુળે હિંચંતાં પ્રિતિથી કરતાં દર્શ પ્રભુનું,
પ્રિતે ખેલે પાસે મળિ પ્રિય પ્રિયા મિત્ર સરવે,
મને ચોમાસું આ અતિશ દુખદા પ્રીય વિરહે. ૨

પડે પાણી ધારા દધિ મહિ તરંગો ઉછળતા,
પુરે શબ્દે ગાજે ગગન ઘન આનંદ કરતા,
પતી સંગે ખવા ત્વરિત ગતિથી જો નદિ વહે,
ફૂલ વર્ષા સારી તદપિ દુખદા પ્રીય વિરહે. ૩

ઉંચી દૃષ્ટી રાખી મયુર મધુરા શબ્દ ઉચરે,
તિને શબ્દે ગાયે ભુ મહિ તમરાં રાત્રિ સમયે,
કરી શબ્દો ઊંડા જલનિ મહિ દાહર વિચરે,
ફૂલ વર્ષા સારી તદપિ દુખદા પ્રીય વિરહે. ૪

થઈ સ્નેહે ભેળાં પિયુ પતનિ સરવે નદિતટે,
જીવે પાણી વહેતાં ધુધુધુ કરતાં વેગ નજરે,
નહીં સાથે મારો હૃદયમણિ પ્રેમી પિયુ જદા,
વૃથા હું જાઉં શું નદિનું નિર નેણું નિરખવા ? ૫

કરે છે માળાઓ ગગનચર વૃક્ષોનિ ઉપર,
કરે છે ચારા ને પશુ સકળ આજે ભુમિ પર,
કરે છે સ્વચ્છંદે સકલ જન થાતાં ખુશિ ઉરે,
ઝરે છે ધારા બે જલનિ દગથી પ્રીય વિરહે. ૬

૧૦ પ્રણયાર્પણ

શિખરિણી

પ્રિતીબન્ધો તોડી, સુહૃદ ! કદિ તું દૂર વસતો,
 કદાપી તહારા તે કઠિન-હૃદયે ખૂબ હસતો;
 તન્યાં બન્ધુ, બહાલાં, ન સુહૃદ-જનોને ય ગણતો,
 તથાપી તું મહારા હૃદયથી ન દૂરે કદિ જતો. ૧
 સહુ પ્રહ્લાંડોમાં રવિ શશિ ગ્રહો તારક રથા,
 પ્રિતીથી બંધાઈ, કુદરત શિથ તેથિ જ રથાં;
 જનોમાં-સૃષ્ટીમાં, પ્રણય બળ છે માત્ર જ, ખરે !
 તથાપી, ત્હોં તોડ્યું, અસુર સમ આ શું કર્યું ? અરે ! ૨
 ન શું તહારા ચિત્તે સુહૃદ છળનો તાપ દહતો ?
 ન શું તહારા ચિત્તે, પ્રિય વિરહનો અગ્નિ બળતો ?
 ન શું તહારા ચિત્ત પિતૃ પ્રણય સૌ શાંતિ હરતો ?
 અરે ! હા ! તું કેવો દુખિત-હૃદયોનેય દહતો ? ૩
 તથાપી જોજો તું કઠિન પ્રિતિનો બંધ તુટવો,
 ન મહારા-તહારાથી, જગપતિ થકી તેય તુટવો,
 વસે ન્યાં દિવ્યાત્મા પ્રણય, તહિં છે સૌખ્ય વસતું,
 વસે જો આર્તીમાં, દુખ સહુતણે ત્યાગ કર તું. ૪
 તહારી જે મૂર્તી હૃદય મુજમાં છે નિવસતી,
 દિસે તે અત્યારે મુજ મુખ પ્રતી હાસ્ય કરતી,
 ઠહું છું ત્હોને: “તું નહિ ત્વરિત જો અત્ર ફરશે ?
 પ્રિતી દાહે, દુઃખી, તુજ પ્રણયનું ખિન્દ ———.” ૫

૧૧ 'કર્પૂરમંજરી'નું અર્પણ

અનુપરામ મગનલાલ દીનબંધુને

વસંતતિલકા

- શોધ્યો નથી જગત સાંપડતો સબંધ,
બંધુ તણો સુખદ શાંતિદ પ્રેમબંધ;
મારે નહીં અનુજ કે પ્રિય પુષ્કારો.
તે તે ખરી ગરજ માહરિ બંધુ ! સારી. ૧
- ઉરધ્વાસ શ્વાસ સહ શ્રોણિતસ્રાવ થાતો,
તે અંતરે પરમ પ્રેમ થકી જિંદ્યોતો.
જ્યારે પડી શિર પિડા, પ્રગટ્યો પ્રભાવ,
તે વીસરું ન તુજ મૂજશું પૂજ્યભાવ. ૨
- તોએ શિખામણ કંઈ તુજને દઉં છું,
જેકે વિવેકવય માંહિ નિપુણ્ય તું છું;
દેખાય આ જગત-રંગ તણી બહાર,
કાળે થતી ઝલક ઝાંખિ દિઠી અપાર. ૩
- ચેતાવું છું પ્રથમ કે તુજ બંધુ-ટેક,
બૂલીશ ના જનમ ફૂલ તણો વિવેક;
હું જ્યેષ્ઠ તું અનુજ એ પદને લગાર,
જેજે ન બાપુ ! લજવીશ થઈ * * * ૪
- મેં આ કરી કૃતિ ખરી તુજને રિઝાવા,
તેમાં અલાપ મૃદુ ભાવિત રાગ ગાયા;
તે સાથ નામ લખું અક્ષય ચારૂ તારું,
બંધુ ! તને હૃદય સોંપ્યું ધવાયું મારું. ૫

તારા જળે દિવસ શાન્તિભર્યા સદાયે !
 નાના પ્રકાર મુણ્ડતાં કવિતાતરંગે !
 એ આશિષે દઇ વધામણિ લેઇ હસ્તે,
 આ માલિકા અરપું કેામળ તૂજ કંઠે ! ૬

હૃદયે

અભિનવ રતનનિ માલિકા અરપે જન ધનવાન;
 નિર્ગુણ અક્ષરમાલિકા અરપું તને ગુણવાન ! ૭

૧૨ વિધિને

વસંતતિલકા

આકૃષ્ટ કીધ મન મોહક કાન્તિનાથી,
 સંતુષ્ટ કીધ નયનો પલમાં બતાવી;
 “લે તહારં આ, સુભગ,” સાંભળિ “આવ, રત્ન,”
 હસ્તે પ્રસારિ કર્યું મેં ગ્રહવા પ્રયત્ન. ૧
 ત્યાં તો છુપાવિ દઇ તે સમ એક ગ્રાવા
 દીધો; નહીં સમજવે કંઈ ભેદ બેમાં;
 લીધો ઘણી ઉલટથી કરને પ્રસારી,
 મૂર્ખત્વ તે મનનું સંત પુછું વિચારી. ૨
 એ રત્નથી હું ખુશિ અંતર થાત કેવો !
 આનંદથી રમત તેહનિ સાથ ને શો !
 પામું છું ખેદ અતિશે અવલોકિને આ,
 નેત્રે વહે હૃદય અશ્રુ મુકે નિસાસા. ૩
 જો આપવું ન હતું—શું કરવા બતાવ્યું !
 ભૂદયો:-કહ્યાથિ અથવા ફલ શું હવે એ ?
 આવો તથાપિ વ્યવહાર કઠોર કેા શું,
 તહારા સમે ઘટિત આચરવો વિધી છે ? ૪

૧૩ પ્રેમવિવેક

તોટક

મળતું ઝરણું વહિને નદિને,
 મળતી વહતી નદિ સાગરને;
 ઉડતી લહરી મળતી અનિલે,
 સુસવાટ કરી રૂપ માફત લે. ૧
 મળતાં રમતાં સહુ એક મળી,
 જગના નિયમે વશ થાય પળી;
 મળતી નથિ કેમ પ્રિયા રસિલી ?
 હૃદયે મળશે કદિ હે છળિલી ! ૨
 કરતા ગિરિ ચુમ્બન આ નભને,
 લહરી મળતી સહુ ઊછળિને;
 ખિલતાં હસતાં પુલકાં નવલાં,
 ચમકે પવને મૃદુ પર્ણ લિલાં. ૩
 ચુમિ લે રવિનાં કિરણે ભુમિને
 હસતો નિરખી શશિ સાગરને;
 સમજીશ વૃથા સહુ સૂખ ગણે,
 ભરશે ન પ્રિયા ! મુખ ચુમિ તહને. ૪

૧૪ 'કાલોપાલંભ'*

શાર્દૂલ

રે રે કાળ ! તહારિ પાંખ સખળી સર્વત્ર ગજી રહી,
 જેની ઊપર એક પાછળ બિજો કલ્લાક જતો વહી,
 જેના શ્રીઘ્ન વૃષા વસંત સમય સ્નેહી થઈ સંચરે,
 ખેંચી જાય જગત સમસ્ત વહિને શૂન્યાવસાને ખરે. ૧
 મારો જન્મ થતાં જ દુઃખ તણિ તેં જે બક્ષિસો છે કરી,
 તેથી અર્પું હું ધન્યવાદ તુજને આનંદથી ઊભરી,
 તે બક્ષીસ અપાર ભાર વહું છું જે એકલો હું હવે.
 સંતોષે રહું તેથી જે વણિ કંઈ શાન્તીનિ આશા થવે. ૨
 પ્યારાં પ્રેમિ અને સ્વળંધુજનને સન્મિત્ર જે માહરા
 ના ઇચ્છું કદિ તાહરી પળ કટૂનો સ્વાદ ચાખે જરા,
 જે જે આપ્તજનો ગયાં સ્વરગની શાન્તીભરી કુંજમાં,
 તેનો સ્પર્શ કરી શકે નહિ કદી તેથી હું આપું ક્ષમા. ૩
 સર્વે શાન્તિ હજો સદાય વસિયા જે સ્વર્ગમાં તેમને,
 તારાં દુઃખ ભવિષ્યમાં કદિ હવે કંટાળશે ના મને,
 વીત્યા વાસર જેટલા મુજ તણા તે રૂણ તારું થયું,
 તેનો દુઃખ અવેજ વાણિ ચુકતો સર્વે અદા મેં કર્યું. ૪
 તારાં દુઃખ સદ્યાં તથાપિ કંઈકે તેમાં હતું સૂખ જે,
 જે કે અંતર દાઝતું પણ ભુલાઈ ત્રાસ તારો જતો,
 આવે દુઃખ તથાપિ જે વહિ ગયું તે સર્વદા જાય છે,
 તારા તો પ્રતિ આવતા ગણિ ગણી કલ્લાક લેખાય છે. ૫

* આ કવિતામાં બાહ્યરૂપ કવિના વિચાર પણ મિશ્ર છે. [કવિ]

ચારે પાસથિ જ્યાહરે સ્વજનમાં આનંદ છાતો હતો,
 જોતાં વેગભરી ગતી તુજ તણી શોકાગ્નિ ઝાઝો થતો,
 તારૂં વાદળ ભીષ્મ ને ગભિર તે સૂર્યપ્રભા છાવરે,
 જા, જા, નફ્ફટ ! ના નિશા કરિ શકે તું દુઃખની આખરે. ૬
 આત્મા મૂજ તણો નિવાસિત હતો તારા મહાકાશમાં,
 ત્યારે એક જ ખિંદુ તૈજસ હતું દેખાતું આકારમાં,
 તેથી સૂચન સારૂં એ થતું હતું તુંએ સદાનો નથી,
 પીડા સર્વ પડી શિરે મુજતણે આવ્યો અહીં જ્યારથી. ૭
 તે આનંદ ગયો સદાય ગણુવો કલ્લાક કર્મે રહ્યો,
 તારૂં રૂપ થતાં ઉપસ્થિત બધો જો ભાર વહેવો રહ્યો,
 જોકે અંતક સર્વનો જગતમાં તું સર્વ ચિત્તે લહે,
 આ સંસારનિ રંગભૂમિ ઉપરે જો સર્વ ખેલી રહે. ૮
 આવે એક પ્રસંગ કે નહિ કદી તેને વિદારી શકે,
 જ્યારે તારિ ત્વરીત કે ધિરિ ગતી ના જીવ જાણી શકે,
 જ્યારે સર્વ તુફાન ભાવિ જગતે ઉન્માદથી ગર્જશે,
 નિદ્રાવસ્થ પ્રગાઢ શાન્તિ સમુદે આત્મા હમારો હશે. ૯
 આહા ! તે સુખની ઘડી તણિ સ્પૃહા અત્યંત હોતે કરે,
 ત્યારે સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થશે તારા હું આશા ધરે,
 આહા ! પૂર્ણ ઉમંગ શાન્ત રસમાં શું વૈર તારૂં કરે,
 છોને નાલ પ્રહાર કાળ કરતો નિર્ભય આ પથરે. ૧૦

૧૫ તરંગ

મહીરીય

અનંત કાળ ઊદ્ધિ પ્રવાહના તરંગે,
ચઢ્યો અનેક વાર બાલ તું વિવીધ રંગે,
વાગતામાં છોળ એ તરંગના ઉછાળે,
વહ્યો ભિન્નધને શરણુ વિના અરે અકાળે. ૧

મહા મહા વ્યથા પછી તું આવતો કિનારે,
ઘડીક ખેલ ખેલતાં તણાય બાલ ત્યારે,
તણાય જો તણાવું શોક ને રૂઢીત શાનાં ?
નવા તરંગ દેખતાંય હર્ષ હાસ્ય શાનાં ? ૨

ખેલિ લે ઘડીક બાલ ખેલવું રહ્યું તે,
તરંગ એક આવી જોરમાં વહી જશે રે,
ઝીલિને તરંગ શાન્તિ પામવાનિ આશે,
પ્રમાદથી ન મૂઢ ખેલતો રખે તણાશે. ૩

દાખિને તરંગ જો પ્રયાણસૂખ લેવું,
શોધિ કાઢ નાવ કયાંક સાધુસંગતીનું.
લઈ જશે જહાં ન કાળના તરંગ પહોંચે,
ચર્ચશ મુક્ત વ્યર્થ આ ઉપાધિ જાળ છૂટયે. ૪

૧૬ દેળે દોષ ન કવિવરને

૫૬

દેળે દોષ ન કવિવરને જે લતાકુંજ આરામ કરે,
 સુખ શાન્તી જ્યાં વસી રહી છે, હસી કીર્તિનો ત્યાગ કરે. ધ્રુવ
 મહાન કૃત્યો કરવા માટે જન્મ જગતમાં તે તો ધરે,
 વીર શિરોમણિ ધનુર્ધરોના યશ ગાવા મન આશ ધરે,
 કાળ ગતી નહિ હોત વિલક્ષણ વિધી હોત અનુકૂળ ખરે,
 હૃદયે તેને ખળતી હોતે દેશભક્તિની જ્વાળા ખરે,
 જન્મભૂમિના પ્રેમ પૂરમાં વચનો તેનાં નિત્ય તરે.

દેળે૦ ૧

અફસોસ ! દશા શી આ ભૂમીની વૈભવ નષ્ટ થયો જ ખરે,
 માનવન્તના માનભંગને માટે સેવા ભાર ધરે;
 પ્રજા તેનિને કેા નવ પૂછે જો પ્રપંચ પગલું ન ભરે,
 કામ આંહિ શું દેશભક્તિનું, રાજદ્રોહમાં નામ કરે !
 કુળખોળુ ને દેશદ્રોહિયો બેસે હાથી હોદ્દા પરે.

દેળે૦ ૨

વૈભવ સાથે શ્રદ્ધા પણ ગઈ, અભિમાન ન પડે નજરે,
 કાયર કપટી અનાર્ય દીસે આર્યજનો આ ભૂમિ પરે,
 છેવટ શીખ્યા કપટો કરતાં તેથી દુર્ગતિ કેવિ હરે !
 મહા પદ્મિએ ચડવા માટે, કાંકાં મારી આંહિ ફરે,
 અંધકારમાં માર્ગ ન જડતાં, મશાલ દ્વેષનિ હાથ ધરે.

દેળે૦ ૩

૧૭ મન-આત્મભાવ

ગરલ-સોરઠ

- ઉડિ જા તું ગાફેલ ગાબરા !
 તારે અંતરે શી આંટી રહી !
 તારિ પાંખ પ્રોઠ થઈ હવે,
 યશ વાણિનો કવિઓ કવે,
 રહિ રિદ્ધિ કર જોડી નવે,
 તોયે આ શી આસક્તિ રહી !—ઉડિ જા૦ ૧
- આ તો જાળ સ્વાર્થનિ છે રચી,
 કામ ક્રોધ ક્રોટ રહ્યો મચી,
 ખોઈ શુદ્ધિ લાખ ગયા પચી,
 પણ ખોઈ તે ફરિ ના જડી !—ઉડિ જા૦ ૨
- નિશા પ્રેમનો જે ધુટી પીએ,
 તેને રંગ નિત્ય નવા જડે,
 તે બ્રહ્માંડમાં નિજાનંદ લે,
 એ ખુમારિ તુજ નયને ચડી !—ઉડિ જા૦ ૩
- છે તું અન્ય કોઈનિ શોધમાં !
 તો તો ધૂળ પડિ તુજ બોધમાં;
 નિજ રૂપથી બિજું શોધ માં,
 સર્વ એ જ છે વિસર્ગો અહીં !—ઉડિ જા૦ ૪

દેખે નારિમય કે સોને ઘડયું

કોઇ જીભ-લટ-નયને અડયું,

કોઇ કયાં અને કોઇ કયાં પડયું !

પણ વાત તો કહીં નિ કહીં ?—ઉડિ જા. ૫

હતો વાલ તો સુધુ ભાસતું,

વધ્યાં વર્ષે જ્ઞાન મળ્યું ઉંધું,

પરભાવ-મન-ખનિયું કુડું,

મળે વાલપણ પાછું કયાં જઈ !—ઉડિ જા. ૬

પોયિ વિશ્વની લાણી ભુલ તું,

પણિયાં છતે ખન વાલ તું,

ખરિ મસ્તિ એ ખરું સૂખડું,

પછિ પાપ પુણ્ય અડે નહીં !—ઉડિ જા. ૭

૧૮ “ ફિકર શાની પછી માની ”

ગઝલ

નહીં સ્વારથ નહીં જોડું, નથી જોતું અમારે કંઈ,
 મુરખ માનો ભલે માનો, અમારે મન નહીં કાંઈ. ૧
 કરમ કરશે થશે તેવું, જહીં મળશે તહીં જાવું,
 અમારે એ નથી સ્વારથ, પરમ પ્રેમે અમે સાથી. ૨
 થવાનું જે થશે તે તો, અરે! કીધું એ કેાનું રહે,
 પરમને પ્રેમ સોંપો તો, ફિકર શાની પછી માની? ૩
 નથી જોતી નહીં માયા, નહીં કાયા અમારી કયાં,
 ફિકર કાયાતણી શાની? થવાનું જે થશે તે તો. ૪
 નહીં માયા અમારે શું! તમારું એ નથી તો શું?
 તહીં જાતાં કંઈ છે શું? ફિકર શાની પછી માની? ૫
 અરે! મન મેલ તું માયા, ઉપાધી આંધળી કાયા,
 અરે! જો એ મુકે તો તો, ફિકર શાની પછી માની? ૬
 નહીં રડ તું મુઆ તેને, પરમ ધામે ગયા જે જે,
 નહીં રડનાર તું રહેનાર, ફિકર શાની પછી માની? ૭
 જવા દે ને જનારાને, ઉઘાડી જ્ઞાનચક્ષુને,
 સહુ ભેગાં થશું એકે, ફિકર શાની પછી માની? ૮

૧૯ બેકદર દુનિયાં

અહિં બેકદર દુનિયાં તણી દરકાર નહિ હમ મસ્તને,
 ફરિયે ચહે દિલ ત્યાં અને દિલ રહાય તે કરિયે અમે. ૧
 ગમિ બેકદર અમિરી તને, જો ઇશક આ આલમ તણી,
 અમને ગમી તો ફકીરિ આ, પ્યારી ખલક ખાવિદને. ૨
 અમિરી મુખારક રૂહો તને અમને ફકીરિ અમારિ આ,
 તુજને મુમાન અમોરિનું મસ્તી ફકીરિનિ ઓર હે. ૩
 મહેલો ઉચા વસવા તને, આલમ બધી માલેકની
 હાજર સદા વસવા અને ફરવા અમે આ ફકીરને. ૪
 માચક તારિ બેકદર ભરી ઇશકની ખારાધથી,
 આ સનમ તણી દિલદારિમાં હમ જાન આ કુરખાન હે. ૫
 થાએ ખુશી જે તું જોઈને તને અમે હસિયે ફકીર,
 હસું જો હમારિ ફકીરિ તું એ અમિર અહિં આ વખતના. ૬
 મોતી હિરા ગમતા તને ઉમદા નવા પોશાક ને,
 લઇ ખાક ખુદાના નામની દિલ ચોળિ જો પાગલ અમે. ૭
 સારંગિયોના સૂરથી ગુલતાન જો ઇશક જાનમાં,
 ફેરી અમારિ આલેકની-માં મસ્તનો હમ ગંવાર હે. ૮
 પી પીતું પ્યાલાં શરાબનાં માચકને હાથે અમીર,
 પળભર કદી મુખ લોગવે એ ફેફની ઘેલાઇએ. ૯
 તું જો પિયે ઉસ્તાદના આ હાથનો પ્યાલો મિઠો,
 લહેજત હવે લઇશું અમે ઉમદા અમર એ ફેફમે. ૧૦
 બેદિલ તું દોસ્તોનિ યારિમાં મગફર રૂહો બેકદર,
 સાહેબ અમારા દોસ્ત ને મગફર હમ એ યારિમે. ૧૧

૨૦ બેદાદની દાદ

સોરઠની ગઝલ

કહો કયાં જઈ કરવી અરે ફરિયાદ આ દિલ દર્દની,
 ખોળી વળ્યો સૌ ખલક પણ અદાલત ન દિઠિ ઇન્સાફની. ૧
 નહિ રાહ કે ફરિયાદ કોઈ સુણવા અહીં કાજ મળે,
 પ્રસર્યું બધે અંધેર જહિં શયતાનના પાળા ફરે. ૨
 દુનિયાં બધી દોરંગિ તે ઇન્સાફ શું આપે અરે,
 દંટે દુખીને ઊલટી બગદોષ વણસમજે કરે. ૩
 નહિ રાહ કે ફરિયાદ તો બેદાદને રડવું કશું,
 ન જોનાર કે લહોનાર જ્યાં આંસૂ તહાં રડવું કશું? ૪
 બાણે ન જે હેવાન તે દિલ દર્દની વાતો કંઈ,
 શાણા થઈ ફરતા બળે ઇન્સાફની ના રહિ જહાં. ૫
 લાગ્યું જહાં દિલ એકશું સો સો ખતાવે દુનિયાં,
 રડિયે રહી જો એકને ક્હાડે હસી ક્હાપણુ બયાં. ૬
 ચાહે જીગર એકાન્તમાં જઈ ખેસવા આરામમાં,
 ગરદન થકી પકડી લગાડે સ્વાર્થના સહુ કામમાં. ૭
 ઘડિ કાવ્યના આનંદમાં સુર ક્હાડતો વાળું લઈ,
 તોડે પડી વચમાં ચડેલો તાર ત્યાં આવી અડી. ૮
 લહેજત બગાડે ખવાબની બૂંસી છપી ફૂડી પડી,
 સુમ થાય પ્યારાં પૂતળાં પળભર અરે નજરે ચડી. ૯
 બેદા જઈ બેહેશ્તમાં શાન્તી જહાં વરસી રહી,
 ત્યાંથી ઉઠાડી ઘાલતા દિન રાતની ઘાણી મહી. ૧૦

બાલું ગણાવી કેટલી દિલ દર્દની ઘાણી અરે,
 ગુજરે સિતમ બહુ રાંક પર પશુ હાલ કયાં તેની મળે ? ૧૧
 ધારી હવે કરવી અપિલ માલેકની દરબારમાં,
 વાગે અહલ ઇન્સાફનો જ્યાં ઘંટ હરગિઝ હાલમાં. ૧૨

૨૧ ભ્રમિત મન

અરે નાદાન પ્રેમીલા તને મન ભૂત શું વળગ્યું?—
 ભમે જઇ શોધવા ંહાલી સરિતવલી ગુફાઓમાં! ૧
 અરે ઓ મૂઠ રાગીલા તું શાં આ ક્હાડતું બેલાં,
 ઉઠે સૂતી સ્મશાને ના, વિરામી એ સદા માટે. ૨
 સુણે પોકારના તારા રૂઢિત તારાંય ના દેખે,
 પડી છે ગાઠ નિદ્રામાં જગાડી તો નહીં જાગે. ૩
 અરે ભૂ વ્યેમની વચ્ચે હિંચી પ્રિયને રહ્યું જો તું,
 હિંચે તે વ્યર્થ તું જોવા જુદે તે વ્યર્થ આશામાં. ૪
 થઈ અદશ્ય દેખાયે હવે ના એ પડી નજરે,
 ગઈ કંઈ દૂરના દેશે નજર નાંખી ન ત્યાં પહોંચે. ૫
 નજર નાંખી ઘણીએ પણ પ્રિયા જોવા ન જો પામ્યું,
 ભુંડા એ આશ છોડી દે ગયાં તે ના વળે પાછાં. ૬
 ચિતામાંની વિભૂતીને લઈ લઈ અંગ તું ચોળે,
 ફળે કહે કાંઈએ એમાં વૃથા છે બેલછા તારી. ૭
 ગયું તેને જ રોવું શું? ગયું તેને જ જોવું શું?
 ગયું તેને ગયું જાણી મુકી દે જોવું ને રોવું. ૮
 રહી થાક્યાં નયન તારાં નિહાળી આંસુડાં ઊંઠાં,
 શમી ના જવાળ તેનાથી મળી ના ંહાલિ આવિને. ૯
 સ્વરે સૂણ્યા પ્રિયા મૂળે ફરીએ સૂણવા તેને,
 હવે તું આશ છોડી દે ગળી ગઈ વાયુની લહરી. ૧૦
 મળાયા તે ન સૂણાયે ફરી આવી પ્રદેશે આ,

છતાં તું મૂઢ જેવાને ચડી સ્મરણે સતા'વાના. ૧૧
 હતું તે એક વેળાએ, હતું ત્યારે હતું સૌએ,
 સ્મરણને રાખ દાળીને રજે એને સળી કર તું. ૧૨
 વિધીના યોગથી આવે વિધી યોગે છુપાએ જઈ,
 ગયું શું તાહરું તેમાં રૂઢિત એવાં રચે શાનાં. ૧૩
 ઘડીમાં આવિને જાયે રચી આશા ઠગી જાયે,
 ઠગાએ તોય ધર્યે એ ન તારાથી ખિણું લોળું. ૧૪
 જતું તે જાય છે, આવે ભલે તે આવતું સહજે,
 ખિલીને નાચતું તું ના રડી રચતું રૂઢિત ના કંઈ. ૧૫
 અરે જો પ્રેમનું ભૂખયું સમજ મન પ્રેમ તે શું છે,
 પડી બ્રાન્તીમહીં વસ્તૂ જુડી લઈ ના થતું રાજી. ૧૬
 જવા દે મોહ માયાનો પ્રભૂના પ્રેમમાં લોટી,
 વિયોગી થા ભલે યોગી પ્રભૂના પ્રેમનું રાગી. ૧૭
 પ્રભૂના પ્રેમનું ખ્યાલું લઈ કરમાં ભલે પી જા,
 તૃષા તારી છિપાશે ને થશે ના કાંઈ ઉત્તાપ. ૧૮
 પ્રભૂના પ્રેમના ક્ષેત્રે ખિલેલાં પ્રેમનાં પુષ્પો,
 ગુંથીને કોટમાં પહેરી વિજયમાળા સુગંધી લે. ૧૯

૨૨ આલેક

હમે તો જઈ ગળવીશું બધી આલમ,
 ખુદાના નામના જ્યાં ત્યાં કરી આલેક.
 કદી રોશું, કદી હસશું, કદી ગાશું,
 અહીંની બેવકાઈને કરી આલેક.
 શરાબે ઇશ્કનાં ખ્યાલાં પિતાં ઢાળી,
 પિવાડીશું મિઠી સૂઝા કરી આલેક.
 તણ હઈ જહાંગિરી જૂઠી ફકીરીમાં,
 ખુદાશું દિલ લગાડીશું કરી આલેક.
 દિવાની દુનિયાની આ ઘડી બેની,
 સુણી લેશું રહી દરબાર કરિ આલેક.
 ચહે દિલ ત્યાં લઈ નિશાન ને ડંકા,
 અડિંગા જઈ મચાવીશું કરી આલેક.
 મચાવી ધૂન ને મસ્ત થઈ રહેશું,
 સદા ઉસ્તાદની સાથે કરી આલેક.

૨૩ અબોલા

ગીતિ

કેમ અબોલો ભલો નીચો આંખડિ કરી કેમ પ્યારા ?
 શું તું નિર્દય થાયે ? ઉડી ગયા છે સકલ હોશ મારા. ૧
 દિવ્ય દેહડી તારી અબોલિ દીસે કેમ મારિ પાસે ?
 મો'ડે મો'ડું ન સૂઝે સકલ જૂમિ અંધકારમય બાસે. ૨
 શું રિસાવું આ વખતે દુઃખિ પ્રિયાને અધિક દુઃખ દેવું,
 સહુ સમજે છે તું પણ કેમ ધર્યું તે મોનમત એવું ? ૩
 જો પેલો દીસે છે વિશાળ નિર્મળ પાણિકુંડ પ્યારા,
 વળિ ને પણે વહે છે કર્ત્રિમ સરિતનિ ધિમે ધિમે ધારા. ૪
 તેમાં જીવ જંતુઓ અનેક રમતાં ધરી ચિત્ત ઉલ્લાસ,
 ઝઘાસતનુજ અહિયાં મૂકે ન ઉંડા ઊંડા નિશ્વાસ ? ૫
 બોલું બોલું મન થાયે, હોઠે આવે પણ ન જિયરાય,
 અધુરો શબ્દ વદાયે, શંકિતજન ગતિ સદા એવિ થાય. ૬

૨૪

(શુરુ ગોવિંદના મહિનાનો તાલ)

શ્રવ તલસે મળવા ધણું, હો ંહાલીરે,
 પણ અફળ બાય ઉપાય, મારી ંહાલીરે.
 મેહ થયો વેરી વડો, હો ંહાલીરે,
 બાળે મુજ કેમળ કાય, મારી ંહાલીરે.
 ભણુકારા વાળે ધણા, હો ંહાલીરે,
 પણ ના દેખું કાંઈ પાસ, મારી ંહાલીરે.
 યાય રામ સરવે ઉભા, હો ંહાલીરે,
 રામે રામ પ્રગટે લ્હાય, મારી ંહાલીરે.
 ભૂત પીયે મદિરા પીયે, હો ંહાલીરે,
 વળી ડસે ભુજંગમ પાય, મારી ંહાલીરે.
 તીવ્ર ઘાવ કંઠે પડે, હો ંહાલીરે,
 તે સર્વ દુઃખ ખમાય, મારી ંહાલીરે.
 જેણે મદિરા પ્રેમનો, હો ંહાલીરે,
 પીધો તેનો ન ઉપાય, મારી ંહાલીરે.
 મેહ ઘાથી છેદાયું છે, હો ંહાલીરે,
 જે પ્રેમીનું કેમળ મંન, મારી ંહાલીરે.
 ચાલે નહીં ઉપાય કંઈ, હો ંહાલીરે;
 એતો શુરી શુરી પાડે તંન, મારી ંહાલીરે.
 ઉલટા વિધિના અંક છે, હો ંહાલીરે,
 પ્રેમીને વિયોગનું દુઃખ, મારી ંહાલીરે.

૨૫ બ્રમરા રે

દેશ-સારંગ. ભૈરવી. બિહાગ

આંચો કંઈ લાંચો સંદેશ, ભોગી બ્રમરા રે.
 અલક વર અત્તર ભર સૌરભમાં,
 તુજ નિરંતર આસન ઘેશ. આંચો કંઈં
 શ્યામ અલકમય શ્યામતરંગી,
 ધન ધન તારો શ્યામલ વેશ. આંચો કંઈં
 ધન ધન તારી વૃત્તિ વિરાગી,
 ધન ધન તારો અલક ઉપદેશ. આંચો કંઈં
 કોમલ કમલથી કોમલ આનન,
 દર્શન તારે યાર હમેશ. આંચો કંઈં
 વિશાળ કપોલ પરે વિખરેલા,
 છુપિ છુપિ સ્પર્શ કરે છે કેશ. આંચો કંઈં

૨૬ જઈ કહો માધવને—

(ભૈરવી અગર ખમાયમાં ગવાશે)

જઈ કહો માધવને, ઓધવ, લે ખખર હમારી,
 ંહાલાના વિરહથી ઝૂરે સકળ વૃજની નારી. જઈ૦
 વાઈ વાઈ ત્રેહ દીધાં ંહાલા વારિજલોચન
 એક વાર દર્શન દો પ્રિય દક્ષ ચિત્ત ધારી. જઈ૦
 કેમ થયા સ્મૃતિભંગ વિહારી ગોકુળ કેમ વિસાર્યું,
 વાંક શે શશાંક વૃજ વૃન્નંગના વિસારી ? જઈ૦
 વેણુ શાં વધા'તા વાલમ 'ંહાલીનહીં વિસારું,'
 વેણુ વિસારી વનિતા ંહાલીને વિસારી. જઈ૦
 કેમ ન આવે કામ રૂપ કીકી તણી આગે ?
 શુચિ સ્વરૂપ સોહામણું મતિ હરે હમારી. જઈ૦
 શિશુપણે ઉત્સંગ લઈ વેલી થઈ ખીલાવ્યા,
 મંન મહા મોહ માણી માયા મહા વધારી. જઈ૦
 બણ્યું કે તન ખુંચશે પ્રિય પદ્મવયુને
 તુરત ઉત્તંગે નચાઈ ંહાલા વેણુવિહારી. જઈ૦
 વૃજનાયકે નચાવી જેમ નાયકા વૃજ નાચી,
 હાલ હાલ હોંસે બણી લાજ ના ગણકારી. જઈ૦
 તજવી હતી આખર જો આમ અમો રીખાવી,
 માધવ માધવ વૃષ્ટિએ શે કાજ ઉગારી ! જઈ૦
 વેર વાળ્યું વાલમાએ બાળપણનું મોહું,
 સ્તન ખુંચ્યાં હતાં હમારાં જવ નચાવ્યા નારી. જઈ૦

કટાક્ષ કાપે કાપી કામનીને કમળલોચન,
 કામ કાપે કામનીના ચૂરી અધર ખ્યારી. જઈ
 તરૂણી તનયા તટ તણાઈ તારૂણી આવતી,
 વેણુથી તે હાય વાલમ વેણુ વાળો ખ્યારી. જઈ
 વેર બહાલા વાળીએ શું છોકરાંની રીતે,
 રસિયા શું રીસાઈએ એમ માયાને ઉતારી ? જઈ
 બાળાઓને બાંહ દઈ પાથ કંઠ દીજે,
 લક્ષ્મી કટાક્ષ ધારી દ્યોને બાણુ મારી. જઈ
 મત્ત માતંગીનાં માન મારથી ઉતારો,
 નિત્ય જાનુમર્દનથી હારે વૃજનારી. જઈ

૨૭ રાધિકાસંદેશ.

રાગ મોસાળાનો

આવ્યા હા'ડલા દિવાળી કેરા, પંથી ઘેર પધારે ઘણેરા,
નાથ થાવ ન આમ નમેરા, મોહન બહેલા આવળે મથુરાંથી. ૧
મારી સખીઓ સાસરીએ સ્વીધાવી,

મારી ભાણીઓ પણ આંણે આવી,
વાટ જોઈ જોઈ હું વાજ આવી,
મોહન બહેલા આવળે મથુરાંથી. ૨

છેવટ સસરાળને મોકલાવી, મને બીજે આંણલિયે બોલાવી,
લોકલજ્જ સાસુળને આવી,
મોહન બહેલા આવળે મથુરાંથી. ૩

વળી એમણે જે જે કહાવ્યું, મારી માડીએ તે તે કરાવ્યું,
જાણે રખેને રસિક પાડે વાંકું,
મોહન બહેલા આવળે મથુરાંથી. ૪

ફૂડી રચશું આપણુ દીપમાળ, કરશું મેડીઓ ઝાકઝમાળ,
આજ શોભે ન થાવું રીસાળ,
મોહન બહેલા આવળે મથુરાંથી. ૫

પૂછી જોજો ઉદ્ધવને તમારા, હાલ શા થયા છે અહીં મારા,
જાવ જાવ શું જીવણુ થાઓ ન્યારા,
મોહન બહેલા આવળે મથુરાંથી. ૬

લોક લે પૂઠે વાત કરે છે, સગાંસાગવાં ટોળ કરે છે,
મારાં સાસુજી નયણાં ભરે છે,
મોહન બહેલા આવળે મથુરાંથી. ૭

- પ્રીતમ પરણી પરાણે તમોને, જ્યેથો વિચાર્યો નહીં તે સમો ને,
 શીઠ પાતળીઆ પજવો અમોને,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૮
- બણાવીને મોકલિયા ઉદ્ધવને, ખોટા દીલાસા દેવાને અમને,
 જાવ જાવ શું જાદવ કહીએ તમને,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૯
- કાળા માત્ર નવીનનાં વિહારી, એ તો જાણે ન પ્રીત વધારી,
 તજે પોતાનાં કારજ સારી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૦
- યજ્ઞે લાગી લાગી રાખી ઘેરી, કરતા પાતળીઆ પળશી ઘણેરી,
 કાટયું ગુમડું વૈદ્ય થયો વેરી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૧
- મારી માતાએ બહુ બહુ વારી, લોક કહેતા એ કપટી મોરારી,
 તોય તમને વરી ગિરિધારી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૨
- ખેલાં અનહદ પ્રીત બતાવી, પ્રેમ કાંસામાં કાંસુ ફસાવી,
 જતાં મથુરાં શું પ્રીત પલટાવી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૩
- અહીં મેં હીરનાં ચીર મગાવી, કાચા કીરમજી રંગે રંગાવી,
 કારો મોતી ને મણીએ ટંકાવી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૪
- હીરા મોતીના હાર ગુંથાવ્યા, સાળુ સાડી ને કમખા કરાવ્યા,
 ત્યારે રસિક શું આપ રીસાયા,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૫

- હોળી ચોળી અંબોડલા વાળી, પત્રચનાઓ રચતા રૂપાળી,
 જોતા અમને જાદવ ન્યાળી ન્યાળી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૬
- પગ ખોળામાં લઇ ખુટા વાળી અળતે વેલો ચિતરતા રૂપાળી,
 લેતી સખીઓ હસી હસી તાળી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૭
- આંખ રજ કુંકી નાંખવા માટે, કિંવા બિંદગી કરવા લલાટે,
 ભૂધર લેટતા યમુનાને ઘાટે,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૮
- એકવાર વૃંદાવન આવી, મને વિષ પાઇ શયન સુવારી,
 ભલે જાણે પછી ગિરધારી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૯

૨૮ મહિના

ગરબી

ત્યાં દાણી થઇ કાણુ ઘેરશે, સખી આલું રે,
 મહામોંઘા દઇશું દામ, સંદેશે કહાલું રે.
 હશીને કાણુ ખોલાવશે, સખી આલું રે,
 કાણુ કરશે લીલા દહેર, સંદેશે કહાલું રે.
 માગશર મોટાઈ માગીએ, સખી આલું રે,
 દે જીવણ જુગદાધાર, સંદેશે કહાલું રે.
 યોષે પ્રેમદા વલ્લવલે, શો દાવો રે,
 હો નંદ જશોદા માત, હરિ ઘેર આવો રે.
 જુમનાંજીમાં દડો પડ્યો, શો દાવો રે,
 કાળી નાગ નાથવા કાજ, હરિ ઘેર આવો રે.
 ઈંદ્રે ધન વરસાવીઓ, શો દાવો રે,
 ગોવરધન ધરવા કાજ, હરિ ઘેર આવો રે.
 જુમનાંજીમાં ઝીલતાં, શો દાવો રે,
 વળી ચીર હરવાને કાજ, હરિ ઘેર આવો રે.
 બહાલા હતા તે વેરી થયા, શો દાવો રે,
 વળી લોકલજ્જને કાજ, હરિ ઘેર આવો રે.
 યોષે તે પ્રેમદા મુકી ગયા, શો દાવો રે,
 ગયો જીવણ પ્રાણુધાર, હરિ ઘેર આવો રે.
 માહે મળવા નાથને, મન દીસે રે,
 હું જોઉં ચોદિશ વાટ, કંઇ નવ દીસે રે,

શિયાળે સુખ સાંભરે, મન હીસે રે,
 નવ જાએ વેરણ રાત, કંઈ નવ હીસે રે.
 મોરલી સુણવા માહરું, મન હીસે રે,
 મેં શોધ્યું વૃંદાવન, કંઈ નવ હીસે રે.
 શું કરતા હશે નાથજી, મન હીસે રે,
 મેં શોધ્યો સર્વ જોવાળ, કંઈ નવ હીસે રે.
 માહે મન વિમળ થયું, મન હીસે રે,
 હો. જીવણ જીગદાધાર, કંઈ નવ હીસે રે.
 [અપૂર્ણ]

૨૯ ‘સતી દહન’માંથી

. ૧ .

જય જય સતી શિરોમણિ નારી, જય જય સતી શિરોમણિ નારી.
 વૃત્તિ એહ પરિષ્ઠ છે તારી, જય જય૦
 નારદ દક્ષદુહિતાને દાખે ભવ લોળો ભર્તા કીજે,
 અખંડ સૌભાગ્યની અવિનાશીને વરી થાય, એ ઇચ્છા મારી. જય૦
 મેં કીધી નિંદા નરમુંડધારીની તુજ ટેક જોવા કાજે,
 વર એકનિષ્ઠાથી ભક્તિ કરીને વાત નથી કાંઈ ભારી. જય૦
 એ પતિ પુનિત પ્રમાણિકને વળી વરદાયી ને યોગિન,
 સર્વ જગતનો ધોરીધણી એ અવિનાશી ને આચારી. જય૦
 જેને બ્રહ્મા ઇંદ્રાદિક સેવે સેવે અસુરગણ સર્વે,
 જેનું મુની નિત્ય ધ્યાન ધરતા જેણે મહા માયા મારી. જય૦
 નહીં એને સ્થાન સ્મશાન તણું મૂર્ખ લોક કહે છે સ્મશાની,
 જગત વિનાશ પછીના સ્મશાને એ એક રહેશે નારી. જય૦
 કાળસ્વરૂપ ના માયિક કાળી એહ ધરે છે બાળી,
 એણે ત્રિકાળ ધારણ પોતે કીધા જગત ચલાવે ધારી. જય૦
 નહીં વૃષભાસન આખડલાનું, વૃષભ ધર્મનું આસન,
 વૃષભ શું એવા જગત પ્રભુને, જે છે જગત ઉપકારી. જય૦
 એ તો ત્રિભુવન પતિ રૂડો મળશે તો નહીં તુજ જેવી કેા ભાગી,
 સત્વર એનો કર ઉપચાર કે સુખે રહો પિયુ પ્યારી. જય૦

. ૨ .

નારદ, કેાણુ સાધીએ સાધન સાઈ ?

સતી કહે, શું વ્રત હું ધાઈ ?

નારદ૦

પુનિત પાવન પતિ કેમ હું પામું પંથ મુગમ બતલાવે,
 પ્રભુની પ્રીત પ્રમાણી પામું અખંડ સૌભાગ્ય માટે. નારદ૦
 સૌંદર્યસાગર એ સૃષ્ટિસ્વામિ ને હું તો કુરૂપની ખાડી,
 કયમ વરશે મુજને એ પ્રીતમ, મુની, મને કહો વારૂ. નારદ૦
 મૃગપતિ વરવા મૃગલી ઇચ્છે, કયમ કરી તે પાર પડશે,
 ચક્રેશી ચંદ્ર મુખ ચુંબન કરવા ત્યમ હું મન મુજ ધારૂં. નારદ૦
 અલેદગમન આકાશે કરવા ધારે પોતાના ઉરમાં,
 એમ ધારી ચિત્ત વિહ્વળ થાએ મન કહો કયમ માટે? નારદ૦
 વર્ણવે કોણ વિનતિ વિનિતાની વન્હિલોચન આગે,
 કોણ પ્યારા પિયુને સમજાવી રાખે રૂઠું પણ માટે? નારદ૦
 મુનિ કહે, સખીઓ સાધશે શાણી માતપિતાને તારાં,
 હું જઈ સાધું છું સાધુ પતિને હું પણ પાળું તારૂં. નારદ૦

કહે।

નારદ વચન કહી ગયા પાસે ગુણદરિયાવ,
 સતિને પછી વિરહ તણે પ્રગટ્યો પૂરણ તાવ.
 લાગી લગન પિયૂ તણી મુખ શંકરનું નામ,
 વામા વ્યાધી વેઠતી, ઘડિ પણ નહિ આરામ.

. ૩ .

(લાવણી-ઝીંઝીટીની હુમરીમાં પણ ગવાશે)

મળશે સ્વામી શંકર નામી, સતિ, દુઃખ વામી સૂખ થશે,
 મનની વેહી અવર નિસ્પ્રેહી વૃત્તિ સ્નેહી પૂર્ણ થશે.
 કોમળ બાળી દેહ પ્રજ્ઞળી મન બાળી રાખે કાયા,
 એ મન રંજનિ દિલ દુઃખ ભંજનિ આહે નિરંજનિ શિવમાયા.

એ અવિનાશી અખંડ વિલાસી આત્મ ઉપાસીને પામે,
 વ્યાધી વામે સહુ સુખ પામે શંકર નામે સુખ ભમે;
 પ્રીતે પરણાવો, મન લાવો ને વ્યેને દહાવો લગ્ન તણે,
 સંતત સૌભાગિની ચિરવિલાસિની શિવઉપાસિની પુત્રિ ગણો.
 પ્રસૂતિ ખેલી, નિજ ચિત ખેલી, એ શું ખેલી મુજ ખેની,
 પણ દિલ શંકી, મોલમયંકી કરશે અંકી મુજ ખેની.
 જઈ પતિ પાસે, અતિસ હુલાસે, મન ભરિ આશે સમજાવું,
 પણ શંકરને હરકત હરને મુનિવર હરને કથમ પાવું.
 વળતી ખેલે ખેલ અમોલે પટ ખેલે સતિની ખ્યારી,
 એજ વિહારી મળશે ખ્યારી દિલ ધારી માતા મારી.
 નારદ કથન છે, આખું વચન છે, ગયા જ્યાં વન છે એ ભવને;
 હર્ષયિ જાવે પ્રિત ઉપજાવે અતિશય લાવે એ ભવને.
 માતા ખ્યારી વિનતી ધારી દિલમાં મારી સમજાવો,
 દક્ષ પિતાને સુખ વનિતાને વિરહ દુઃખિતાને ઉપજાવો.

ઉપલે.

સુખ ઉપજાવો ખ્યારીને કહી ગઈ સખી સતી પાસ,
 નારદ ભવ પાસે ગયા થશે પુરી સતી આશ.

૩૦ આપૂક

ન્યારા કવિતા ફેરા ન્યાય, મૂર્ખો મનસુખ લેવા જાય. ટક
 ચઢાય એટલાં ચઢાવ ચશમાં, જોવા કાળ્ય કળાય,
 જનમઅંધ તું અણુસંસ્કારી, દર્શન તને ન થાય. ન્યારાં
 ‘ઇઝ’-‘અસ્તિ’-‘છે’, બદલીને મોટા ગ્રંથ રચાય,
 પ્રત્યયનો કરિ અંતર કહે કયમ પંડિતમાં પરખાય ? ન્યારાં
 બાપ થકી નહિ બોધ લણ્યો કયમ મનકું તુજ લહરાય ?
 નથિ કવિતાની પાટી પર તેં નાંખી ધૂળ જરાય. ન્યારાં
 નથી શબ્દસંઘર્ષભાધુરી કરિ, કરિ તરબુમાય,
 પૂર્વ પંડિતે ઘણું કર્યું છે તે શું ડોહણ્યું હ્યાંય. ન્યારાં
 હુનિયાની દોલત આગળ તું ઘણો ગરિબ દહેવાય,
 દમડીના પુસ્તક માટે તું, દામ શું ખરચે હાય ! ન્યારાં
 નથિ માલમ કરવું કયમ લાલનપાલન કાંઈ જરાય,
 કરે શું કરવા કવિતા ફેરી કિંમત હલકી હાય ! ન્યારાં
 આપ દિવાનો કવિતા મુરખો કરવા લાલચ જાય,
 ગુણવાળી ગોરી તે તુજથી ફોસ હઝાર પળાય. ન્યારાં
 કર વકરો નહિ કવિતા ફેરો એ નહિ વેચી જાય,
 બાડબુંજની દુકાન સમ ત્યાં નહિ મમરા વેરાય. ન્યારાં
 મૂર્ખ મંડળે તને લહ્યો’તો બૃહસ્પતી જગ માંય,
 પણ આખર રાહુ સમ નિવડ્યો નવી પ્રજાની માંય. ન્યારાં
 બાલ ગયો મીઠાઈ ખરિદવા તારી દુકાન જ્યાંય,
 પણ ઊંચી દુકાન, મિઠાઈ ફીકી, દીઠી હાય ! ન્યારાં

૩૧ મુક્તકો

૧

વસંતતિલકા

પીયે મધૂ રતિયિ એક જ પુષ્પપાત્રે
જે, બેસિને ભ્રમર નીજ પ્રિયાની સાથે;
શૃંગે ધસે હરણુ અંગ હરીણિ કેરાં,
જે સ્પર્શથી મિચતિ ચક્ષુ મહે ભરેલાં.

૨

કવિત

શલક તણી સીમા સુધી પોચીઓ સમુદ્ર જેની,
જગત મંડળ બાર પૃષ્ઠ પર ધર્યો છે.
ઢાઢ માંહીં ધરી ધરણી હિરણ્યકશ્યપ જે,
જેણે વ્યાઘ્ર નર પોતા ઉપર વિદાયો છે.
પદમાં ભુવન ક્રોધ માંહી ક્ષત્ર ગણ શરે,
રાવણ પ્રાણીએ પ્રલંબાસુરને ધાર્યો છે.
વિશ્વ તો વિચારે અધરમી તરવાર જેની,
તેને વારે વારે નમસ્કાર તો હમારો છે.

૩

કવિત

કુંવારી હતી હું જ્યારે કામણુ કર્યું તું ત્યારે,
તજે વર વળી તજે ચૈત્ર કેરી જામની.
કદંબથી માલતી સુગંધ ભરી મરૂતની,
લહરી લહકી ભીઠી તેજ અભિરામની.

હું એ તેની તે જ પણ રેવાને કિનારે સાથે,
વારે વારે વૃક્ષ [વેલીઓ] નીચે આરામની,
રમી રમી પ્રીત રંગ અનેક ઊઠે તરંગ,
ચિત્ત કરે આહના બહાર લેવા કામની.

૪

કવિત

વાર વાર બહાલીઓએ વારી વારી રાખી, પણ
વાતમાં ને વાતમાં વીતી ગઈ વિભાવરી.
વાર વાર પ્રેમના પયોધિ રૂપ પ્રાણનાથ
પાય પડ્યો તોય મતિ રહી ગઈ બાવરી.
ગુંથી ગુંથી હાર વાડી સખીયાં તયાર ગયો,
યાર કરમાય છે ગુલાબ ગુલદાવરી.
રસિક રસાળ કયો બાલને બેહાલ તને,
ધિ:રે ! હઠીલી નાર(જેને) મહા મોહમાં વરી.

૫

સવૈયા

ધીરજ કેમ રહે, સખિ, સાંભળ કાગળની ન લખી કટકી,
હું રહિ રોજ મરી મરિ વાલમ વીણ મતિ રહી છે અટકી.
પ્રીતમ પ્રેમનો ટેક મને રહે છે, અલિ, મન માંહે ખટકી,
આતુરના ચિતની કરે કોણ સુપ્રીતમના મનની અટકી ?

૬

વસંતતિલક્ષ

આતુર્યતા શુક તણા સ્વર સારની છે,
માધુર્યતા કવિ તણા મધુ સારની છે;

આતુર્યતા પ્રિય પદામ્બુજ સારની છે,
જે જે કર્યું પ્રિય પદે અનિવારની છે.

૭

વસંતતિલકા

જોકે હું છું તુજથી ચોજન પંચ દ્વર,
ગૂમાવું છું દિવસ વર્ષ સમા જરૂર.
પત્રી પ્રિતે મિઠિ હું માવું છું ભેટિ ઊર,
સામી લિધે ઘડિક સુહૃદની હજૂર.

૮

કવિત

પેખીને અવાસ સૂનો જીરી પર્યંક થકી,
પળી પિયુ પાસ ધીરી ધીરી સુતરંગથી,
વેશ કરી જાઘતો હતો ન જાણ્યું બાલિકાએ,
ધારી ધારી જોઈ મુખ ચૂમિયું ઉમંગથી.
પણ પેખીને કપોલ પુલકિત શંકા થઈ,
હસી પડ્યો પ્રીતમ ખ્યારીના પ્રીત રંગથી.
ભામિની લજ્જિત ભાળ્યું ભૂમિકાનું સામું, પિયુ
વાર વાર ચુંબન કીધું છે કામ રંગથી.

૯

દૂદો

અહીં સાસુ અહિં હું સુવું પથિક ! જો તું જવ દિન;
પડિશ ન મુજ શય્યા ઉપર, રાત્રે દષ્ટિબિહીન. ૧

૧૦ બાનુ*

છપ્પય

ઉદયગિરી પર ઉદય થતાં વાંત જ જગ જાગે,
ચંદ્ર ભોમ બુધ ગુરૂ અસ્ત તુજ આગળ પામે.
ઉજ્જવળ ત્રિભુવન થાય કરે તમ-હરિમાં વાસો,
અહો બાનુ ! એ રીત જગતમાં નિત્ય પ્રકાશે.
આ સહુ શિદ્ધિ મળી ખરે ગુણ એક જ સંગ્રહ કરો;
મૃદુ ગુણિ કમળ સુહૃદ ગૃહે ઉદય થતાં લક્ષ્મી ભરો.

૧૧ ચંદ્ર*

છપ્પય

હરિનું તું છાં નયન મુકુટમણિ હરિનું ફહાવે,
ઉદધિ પિતા તુજ વળી, બંધુ લક્ષ્મીનો ફહાવે.
તું મનસિજનો મિત્ર અમિત ગુણગણ તું ધારે,
પરંતુ અવગુણ એક થકી યશહાની તારે,
શેષ સુરેશાદિક તને રહ્યા શિખામણ દઇ પરા,
પણ સંગત મૃગની, અહો ચંદ્ર, ન ત્યાગી તેં જરા.

૧૨ ચંદ્ર*

પિતા પ્રયત્ન હમેશ : તાહરું કલંક જાવે.
શેષ સુરેશ મહેશ શિખામણ દઇ સમજાવે
ગુણગણનો ભંડાર જગત જશહાનિ કહાવે,
એવી હઠ તુજ, ચંદ્ર, મહા શંકા ઉપજાવે.
ગરિબ બિચારું મૃગ હવે મુજને ત્યાગી કયાં જશે-
ટેક ધરી મૃગ ના તણે, જરા ન હાની જશ વિશે.

૧૩ ઘન*

સવૈયા

તાપ સહો રવિકીરણનો શિર ઉપર વિદ્યુત તાપ ધિકાવે,
 તોય પિધું અતિ ક્ષાર સમુદ્રનું અંતરઅગ્નિ મહા ઉપજાવે.
 ધન્ય ધરા પર ધાર ધરી જલની જગ નૂતન સૃષ્ટિ સજાવે,
 હુઃખ સહું પર-કારણ તેયિ, અહો ઘન ! ધન્ય તને જગ ફહાવે.

૧૪

સવૈયા

ચંદ્ર કલંકી પણ નહિ જૂએ સૂર્ય સામું ચિત આહિ ચક્રાર,
 ઘન કાળો શશિ સૂરજ ઢાંકે, અખંડ આ'શે ચાતક મોર,
 ઉષ્ણ કિરણ કીરણ કરનાં પણ થશે ચંદ્રથી કંજ નિરાશ,
 સ્વાર્થી પ્યારિ અનેક મળે, પણ હું બાંધ્યો તુજ પ્રીતી પાશ.

૧૫

સવૈયા

મંડપ હું અઢિ ખુશિ થકિ પણ નાખુશિ ત્યાં પ્રસરેલિ જ ભાળી,
 યુસ્તક પ્રાણ વિના પરખ્યાં વળિ જ્ઞાન વિના મહિભાષ નિહાળી
 ધારું છું ધીર સિતાર કહે મન વીર મૃદુ મૃદુ વાણિ રૂપાળી,
 ચતન પુરા થકિ સાદ કયો 'કરૂણા' થયો નાદ શું ઘંટકિ ઠાલી.

૧૬ એક પાદપૂર્તિ*

ગીતિ

મધુ પીતાં પ્રતિબિંબ્યું હરિમુખથી વિશ્વ પાત્રમાં આવે,
 તે પીવા આવેલી માખી જગ નિજ પદે જ કંપાવે.

* 'અન્યોક્તિ' શીર્ષકથી આ ચાર શ્લોક "બુદ્ધિપ્રકાશ" જુલાઈ ૧૮૯૩માં 'બાલ'એ સહોથી છપાયા હતા. -સં.

* 'માખી જગ નિજ પદે જ કંપાવે' -ઉપર. -સં.

૩૨ પ્રેાષિતાપચીસી

દોહરા

એક દિવસ નિજ કંથનું અંબર નિરખી નેણુ,
ત્રેહ વ્યાકુળ થઈ વદનથી વદી વનીતા વેણુ. ૧

મનહર

૧

વાલી સખિ વાલી તણ વાલમ વિદેશે ગયા,
વાલ નવ રાખી દયા વા'લને ઉતારીને.
ધણી વિના ધારી મને વસંત વધારે પીડે,
પ્રેમી પ્રાણનાથ પાખે કયાં કહું પુકારીને ?
દિવસમાં દિલ વિશે વાળે છે વિયોગ વેર,
રજનીમાં રતિપતિ ચલાવે કટારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દુખેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨

અંગલા ને બાગ મહીં વન ને ભુવન મહીં,
ચાલે છે ચતુર નર અંકે ગ્રહી નારીને.

૧ આ કવિતા રાધિકાજીના વિયોગ પર લાગુ પડે છે ત્યારે
પ્રથમના દોહરાને બદલે

“રાધા લલિતા સંગમેં બદન ગોપાલ વિયોગ

બ્યાકુલ બામા કૃષ્ણ બિન કહત ચહત હમ યોગ ?”

આ દોહા બોલવો. વળી ન્યાં ન્યાં “પ્રેમી પ્રાણનાથ પાખે”
લખ્યું છે ત્યાં “કુંજના વિહારી વિના” એમ બોલવું.

પક્ષી પુરા પ્રેમ કરી વિહાર કરે છે વળી,
રહે છે સદાને શબ્દ મધુર ઉચારીને.
દેખી દુઃખ થાય અને અંગમાં અનંગ જાગે,
પ્રેમી પ્રાણનાથ પાખે કયાં કહું પુકારીને ?
શાશ્વી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે કયારે વેદના વિચારીને ?

૩

નારીના ગુના નિહાળી અંગે વેદના વધારી,
વિદેશે વસ્યા છે માત તાતને વિસારીને.
પ્રીતે લખ્યા પત્ર પણ પત્રને નિહાળ્યો નહીં,
વધારે રિસાયા કે શું પત્રને નિહાળીને ?
સમાચાર વારવાર કાળ્યા મેં વિનય કરી,
મોકલ્યો સંદેશો પ્રાગ સાથે ના સંભાળીને.
શાશ્વી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે કયારે વેદના વિચારીને ?

૪

લાગે સુનકાર મને શેરી ને બજાર શેર,
પ્રાગ દુઃખકાર દેખું દિવાલો ઘોઝારીને.
મંદિર માનીતા વિના ખંડેર અચિત જાણું,
ધમ્મું નહિ અંતરમાં ઓપતી અટારીને.
મુખ આપનારા થયા બગીચા સંતાપકારી,
આપે છે અપાર કષ્ટ કામને વધારીને.
શાશ્વી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે કયારે વેદના વિચારીને ?

૫

સુવાસિત સેજ એજ અગનીનેા કુંડ બાણે,
કૂલને અંગારા અંગે કરતા ખુવારીને.
આબૂધણુ એ છે બાણે તપાવેલાં તાપે કરી,
રમતગમત રહે રાજ અસિ મારીને.
હાય હાય કરીને પુકારે હવે હામ તજ,
કામ કરે કરે કરે હિંમતને હારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂખેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૬

સાત પાંચ સખીઓનું જૂથ જળ વાટે જાતાં,
કરતાં વિનોદ સ્વામી સુખને ઉચારીને.
વદી એક વનિતા વિયોગ બહાલાનો થવાથી,
દુનિયાં દેખાય ખારી નારી આ સંસારીને.
પ્રાગજ એ વાણી સુણી વ્યાકુળતા વધી અને
સોચ કરી રહી નીચી નજરે નિહાળીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂખેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૭

સરોજ સલિલ વડે સલિલ સરોજ વડે,
સલિલ સરોજ આપે સરને શોભાવીને.
નર વડે રતિ અને રતિ વડે નર શોભે,
રતિ નર વડે પામે નારી શોભા સારીને.

પ્રાણપતિ તણું પરદેશમાં પ્રયાણ તેથી,
સૂકા સર જેવી સદા લાણું નરનારીને,
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૮

નળ વનવાસ પામ્યો પુષ્કર પસ્તાયો અને
રાવણ રોળાયો જાણ્યું એવું દુઃખ ધારીને.
તોપણ વચન-પાસે^૧ કંકાસ જુગાર રમી,
સ્વામી દરશનરૂપી ખેડી વીત હારીને.
હામ હામ વડે અને મળે છે અનાજ એથી,
ખેડી હવે ફળ ફૂલ ધાનને વિસારીને,
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૯

સંપ કરવાથી મળે સંપત્તી સંસાર માંહી,
સંપથી મળે શાખાશી નર અને નારીને.
સંપ વડે સ્નેહી વધે સંપથી સંકળ વામે,
સંપ વડે રહે સદા વેરી વશ હારીને.
એવા એવા કૌટિ લાભ ખોયા મેં કુસંપ કરી,
ખોયું રતિ સુખ એજ સાલે સાર સારીને,
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧ જુગાર કમાવાના સાહિત્યનું નામ છે.

૧૦

ચંદ્ર વિના ચોર જેમ નિશિમાં જણાવે જોર,
સોર કરે સૂર્ય વિના ઊલૂક ઉચારીને.
સિંહ વિના વન મહીં જાંબુક જણાવે જોર,
ઠગે ઠગ લોકો જેમ લોળા જનો ભાળીને.
તેમ પ્રાણપતિ વિના દેખીને પિડાતી મને,
અનંગ અપાર પીડે કામના વધારીને.
શાશ્વી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૧

સૂર્ય વિના સરોજ તે સલિલે સંતાઈ રહે,
કલાધર વિના પામે પોયણી ખુવારીને.
નેત્રો વિના અંધ મન અંધારું અખંડ લેખે,
પ્રાગ રામ નામ નાખે ભક્તના વિસારીને.
શશિ વિનાની શી કાળી લાગે છે ઉદાસકારી,
તેમ રહું પ્યારા વિના દુઃખ દિલે ધારીને,
શાશ્વી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૨

ચૂરો શસ્ત્ર વડે યુદ્ધે અરિનો સંહાર કરે,
ઔષધિથી વૈદ નાખે રોગને વિહારીને.
ભૂપ બલા સૈન્ય વડે શત્રુને મનાવે હાર,
અજ્ઞાનને જ્ઞાની નાખે જ્ઞાનથી નિવારીને,

પણુ તત્ત્વ પ્રેમે કરી પીડા હરે ખ્યારીની જે,
ક્યારે સિદ્ધ કરશે પ્રવાસથી પધારીને ?
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૩

વાયુ થકી વીશગણી પીડા પેટ વ્યાધી, તેથી
પચીસ ગણી ગણે છે પિત્તની ખુવારીને.
ત્રીશ ગણી તાવ તાલીઆની, તેથી એંશી ગણી
સંનિપાત, તેને શકે ઔષધિ નિવારીને.
ઠોટિ ગણી પીડી ખ્યારા વિરહની વેદનાને
શકે ના નિવારી વૈદ, હામ રહે હારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૪

સ્વામી વિના મુણુ સખી શે'ર વન જેવું લાગે,
સ્વામી વિના દુઃખ રૂપ જાણું જગત જાળીને.
સ્વામી વિના સખીઓનો સંગ પણુ સુઝે નહીં,
સ્વામી વિના ખુદ્ધિ શુદ્ધિ રહું છું વિસારીને.
રાત અને દિવસમાં ધ્યાન હું સ્વામીનું ધારું,
રટણ કરતાં રહી રસતલે હારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૫

સ્વામી જો સમીપ હોય અનજળ લાગે સારાં,
વિયોજે લાગે તે ખારાં નારી વફાહારીને,

સ્વામીને સમીપ દેખી અંગમાં ઉમંગ વધે,
પરદેશ ગયે વેદનાથી રહે હારીને,
સ્વામીના વિયોગે સુખ સાંપડે ન એક રતી,
મતિ ને મૂંઝાય એવું ઉરમાં ઉતારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને?

૧૬

દેહરૂપી નગરી આ પ્રજા રોમાવલી રૂપી,
ગેહ રૂડાં શરીરનાં અંગ ઠામ ઠારીને.
રાજાજીનો મહેલ પ્રેમ રૂપી ન્યાં શોભે છે સારો,
દેખું છું ત્યાં વાણીરૂપી બેઠક અટારીને.
સારાં સારાં ચિત્રરૂપી દૃષ્ટાંતની વાતચીત,
તે સહુ ઉદાસ અનીનાથ (?) વિના હારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને?

૧૭

શુદ્ધ સ્વરવાળી બેની કેાકિલા અરજ સુષુ
ગરજ પડી છે માટે વિનવું વિચારીને.
ભ્રૂડી દેશોદેશે જઈ આંખા તણી ઠાળે બેશે,
અને મુસાફરો પણ બેશે છાયા ધારીને.
યતાં મુલાકાત તેની સજનોના સાથ સાથે,
મળ્યા હશે નાથ મારા તેથી કે' ઉચારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને?

૧૮

આવો મેંનાબાઈ તમે પ્રવાસીની ખેપ કરી,
 નર અને નારી આવો પત્રને પસારીને.
 સમાચાર પૂછે તેને કો'છો ફડા સ્વરે કરી,
 જેથી ધરે હિમત વિયોગીઓ વિચારીને.
 પ્રાણનાથ મારા પરદેશમાં ગયા છે માટે,
 આપો પત્ર અને કહો સંદેશો ઉચારીને.
 શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
 આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૯

હારીને હમેશે સખી નાણું છું નિસાસા મુખે,
 દુઃખે થઈ દૂખળી ને રહી હામ હારીને,
 પુકારીને પ્રાણનાથ નામને હું થાકી હવે,
 દે છે દુઃખ પક્ષી કેવા શબ્દથી પુકારીને,
 ઉચારીને ગુણ તથા નાથ નામ જાવે જપી,
 પક્ષીને સંદેશા પૂછું વિનતી ઉચારીને,
 શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
 આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૦

પંખીઓનું ટોળું પ્રાદ આવતું આકાશે દેખી,
 કાલાવાલા કરી પૂછું હામ હૈયે ધારીને,
 લાગ્યો હોય * મારા પ્રાણનાથનો સંદેશો કહી,
 પંથમાં ફરે છે માટે વદ વિસતારીને,

* રાધિકાજીના વિયોગવર્ણનમાં “મારા પ્રાણનાથનો” ને જલ્લે
 “કુંજના વિહારીનો” એમ બોલવું.

આપુ હું ઇનામ કહી સ્વામીનો સુપત્ર આવે,
પણ અરે કહે નહીં કાંઈ તે ઉચારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૧

રે પવન પ્યારા ભાઈ વસન વિખેરે શાને,
માન માંડે કહ્યું કાંઈ શાણપણ ધારીને.
દેખને શરીર માંડે સુકાયું સંતાપે કરી,
વિરહ વધારે વધુ બળથી બિમારીને.
મુસાફર તું છે તને વૈદના પ્રમાણ માનું,
કંથના સંદેશ રૂપી જો દવા દે સારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૨

સખી જો આ હોળી ગાઈ માનવીઓ હામ હરે,
દુઃખ દિલે કરે સદા વસંત ઉચારીને.
સંત કોઈ આવે તો હું આદર સો આપુ સખી,
સુઝે નહીં વાત બીજી વિજેગ વિસારીને.
જેગ લેવા ધાડે કોનો ઝેરના સેવન માટે,
દોડે દા'ડી દા'ડી પુત્રી કુબુદ્ધિ પ્રસારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૩

બોલતો વાયસ ને હું દેખું દાર સામે કરી,
 ધારં તેથી ધારણા હું આશા ઉરે ધારીને,
 દાર ને ઉઘાડે કોઈ તોપણ વિચાર એવા,
 આવે છે જે-આવે પ્રાણનાથ દુઃખી ધારીને,
 આખરે નિરાશ બની ઉલટું મુંઝાવું પડે,
 જડે ના ઉપાય કશે હું વિયોગી નારીને,
 શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
 આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૪

આજ આવે કાલ આવે કોઈ તો સંદેશો લાવે,
 કહે સમાચાર જે વસ્યા છે, આણે ઠારે છે.
 કીધો છે સંદેશો આમ કેને મારી પ્યારીયને,
 અમુક દિવસે ઘેર આવવાનું મારે છે.
 આવા આવા લાગે બાણકાર બારે બારે સખી,
 વહું શું વધારે ? વધુ દુઃખ એ વધારે છે.
 શબના આકારે પડી રે'વું પડે દુઃખે સખી,
 ચીત ચોટયું છખી પ્રતે તે હૈયાને સારે છે.

૨૫

કેને ફરિયાદી કરું ને પગેરું શું બતાવું,
 નથી બની ચોરી આ તો નાશી ગયા નાથ છે.
 મુખ તે સંતાયું જેમ સ્વપનામાં દ્રવ્ય અને
 મળે રાજલોગ પછે ઠાલામાલા હાથ છે.

પણ તે તો સાઈ, જાય હોય તે તો મુળશું ના,
ગયાં મારાં રતનો ને દુઃખ થયું સાથ છે,
પોકારું પોકાર કરી કાંકાં હવે ફોક માઈ,
લોકો કહે ભીડે ભૂંડી બાવળીએ બાય છે.

...

...

...

૧

ફિરીટ હંદ

માન પતી પરદેશ ગયે સખિ, પ્રાન પુકાર કરે પરિપૂરન,
બ્યાકુલ દેખ કટાર ચલાઈ કેં, અંગ અનંગ કરે સખ ચૂરન,
હાંસિ લગાવત ભાગ બિહંગ, બિહાર બતાઈ સદા સખ ફૂરન
પ્રાનિ સતાવત હે સખહિ અખ, મેં લગિ સ્વામિ બિના મન ચૂરન.

૨

સોરઠા

બુદ્ધિવંત સુબ્બન, ભયે દુખિત મમ બચન સુનિ;
કીન બિદેશ પ્રયાન, સો મિલહિ સખિ કવન વિધિ ?

૩૩ કુદરત-૧

(બાહરન કવિના ચાલ્લડ હેરલડ ઉપરથી)

હરિગીત

શાન્ત રજની ઉદિત થાતાં નગ શિખર મળિ અભ્રમાં,
 ઢંકાર્ધ રહ્યો વાદળ ભુરે મહતા ભરે કુદરતમાં;
 અધિધ કાંઠે અનિલ લહરી ખિલતિ કળિ શું ખેલકતી,
 શાન્ત પટકુળ અંધકારે ઘેરિ આ અવની બધી. ૧
 શ્રવણે પડે જ્યાં ધિમે રહિને જલધિમાં બિંદુ પડે,
 મધુર ઝીણા સૂરથી કોકિલા ઊડે રાત્રિએ;
 રજનીમાં માધુર્ય ભરતી ભટકતી આ કોકિલા.
 જિહ્વગી શિશુ તલ ગણીને ઊડતી સુર ગવિતા. ૨
 ઇંચાનુસારે ગમન કરતી ગાન મધુર તરવરે,
 કંઈક બીજાં પક્ષિઓ આલ્હાદમાં ઊડ્યાં કરે;
 તરતિ સરિતા મગજની આ કલ્પના ઊડે અહિં,
 આકળ તણા બિંદુ વિષે જ્યાં તેજ તારક મળિ જઈ; ૩
 પ્રેમ અશ્રુ હૃદય પૂરે રંગ કુદરત રજનીના,
 મિશ્રણ બને તૂપારમાં મન પ્રેરતું સુપ્રેમમાં;
 સ્વર્ગના કવિતારૂપી આ તારલાઓ તો દિસે,
 અતિ સુંદરા નભ પૃથમાં સુજ ભાગ્ય કૌર્યું વીધિએ. ૪
 ભાગ્ય જનનું રાજ્યનું સર્વસ્વ તુજમાં છે લખ્યું,
 નિષ્કુળ પ્રયત્નો આશ મનની ચિત્તને ડાળાવતું;
 કાંતિ ગંભિર પ્રેમને સન્માન ઉત્પન ઝટ કરે,
 લક્ષ્મ કીર્તી શક્તિ છંદગિ નામ તારક સૌ બણે. ૫

હે રાત્રિ દેવી, કીર્તિ વાળી ભભકતુજ ખેડેકી રહી,
જન જગતના ઘોરતા નિદ્રા વિષે મશગુલ બની;
પણ ભાગ તુજના ભભકમાં હું લીન થઇ વીચારું જ્યાં,
સુંદર સરોવર ચળકતું વરષાદ ખિંદુ પડતું ત્યાં. ૬

અબ્રાવલી આનંદમાં ગાળી રહી ધ્વનિ ધૂનથી,
ધરતિ કંપિત ચલિત ચિજ પર હસિત વદને ધુરકતી;
આકાશ, પર્વત, અનિલ, સરવર વિજલિ, સરિતા, હે તહમે !
રજનિમાં ગાંભીર્ય પટકુળ પ્રેરતાં હૃદયે તહમે. ૭

રાખિયો જાગૃત મહેને વીચાર ઝાઝા સોંપિને,
ભણકાર ભરતું કંઈક મનમાં કલ્પના ઊડે નલે,
હે ભવ્ય તોફાનો, તમારું સ્થાન સ્થિર કયાં આવિયું ?
(કે) મનુષ્ય હૃદની ઊર્મિસમ અસ્થીર સ્થાનક આવિયું ? ૮

કે ઉચ્ચ સ્થાને ગરૂડ સમ ગંભીર થઇ ઊડો તહમે,
જગત જન તોફાનમાં સ્થીરતા કદિ કયમ લોગવે ?

૩૪ 'ઝીણો ઝરો'

વસંતતિલકા

(ઇચ્છેલ ઉપરથી)

દેવી રતી ગણુ લઈ પુલવાસ પ્રેરે,
 રૂડા વસંત સમયે કળિ પુષ્પ ખીલે:
 ગાળુ રહ્યું ધુનમહિ મધુરાંજ ગાને,
 ફૂંફ જવાળ કરતી ઘણિ કોકિલા ને. ૧
 પક્ષી ભણે અવનવું નવ શીખ લેને,
 ઊડે નભે ભભકમાં હરખે ભરીને;
 ભૂરાં નભે અનિલવાસ ઘણીજ ખડેકે,
 પ્રેરે હ્રદે ક્ષણિકમાં રતિ, રાગ આણે. ૨
 શાખા તરૂં ધરતિ છાય પ્રસાર પામી,
 ખેસું કદા વિકટસ્થાન ઘટા ભરેલી;
 વેલી અને રસિક છોડ ઉગેલ સ્થાને,
 ઝીણો ઝરો મધુરતા શ્રવણે કરાવે. ૩
 બેઠા અને મુજ પ્રિયે ઉભિ કાવ્ય દેવી,
 અંતે વિચાર કરતાં દુઃખરૂપ વાડી:
 ગંભીર આશ ધરતા મગરૂર ભારે,
 દેખ્યા ખરે જગતમાં જન સ્વાર્થ કાળે. ૪

૩૫ તરંગ

(ખાધરનની કવિતા ઉપરથી)

હરિગીતિ

તરંગનો શું રંગ ઉજવલ રમ્ય નભમાં શું ઉડે,
 અવનિપરનું આ બધુંએ મન અલૌકિકતા ભરે;
 સ્થાન મુજનું આ રહ્યું પણ મન ઉડે અવની થકી,
 અધર રહિને જીવ જાણે વિમાનમાં બેઠા પછી; ૧
 નિહાળતું આ દુખ જાણો જગતમાં જે વિસ્તરી,
 પણ અવનિ સાંકળ ખેંચતી વિમાન મન ગભરાવતી.
 હે પ્રેમ ! ત્હારું વસન આ અવનિ મહીં દિસતું નથી.
 સ્વર્ગના ખેચર ખરે તુજ દ્રષ્ટિ ઝાંખી નહિ થઈ; ૨
 પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખિને તુજ ભક્ત તુજમાં લીન છે,
 અંતઃકરણના ભિન્ન ભિન્ન તુજ ભક્ત સર્વે થાય છે;
 દ્રષ્ટિએ દીઠો નથી ને દેખશે નહિ (જન) કેા કદા,
 આકાર કેવો રૂપ ત્હારું શૂન્ય મય દીસે સદા; ૩
 મન તણી ઉર્મી થકી ઉત્પન થયેલો તું દિસે,
 બ્રહ્માંડ કદ્યે માનવી ત્યમ જન્મ ત્હારો મગજ છે;
 વિચાર એ આકાર કેવા ચિત્ર ચિતરે મગજમાં,
 અંતઃકરણ જે તૃપિત હોયે દગ્ધ દુઃખી અવનિમાં; ૪
 અધિક દુઃખા ભોગવે સંસારની ઘટ માળમાં,
 કદ્યનારું મન ગમે ત્યમ વ્યાધિ લાવે મગજમાં;
 શિષ્યકારી ચિત્ર પાડે ચિત્ર તેવું ક્યાં વસે ?
 કદ્યનામાં પૂતળિ કદ્યી જગતમાં ક્યાં(થી) જડે ? ૫
 પ્રેમ બોલે તે બકે યૂવાનિનું તોફાન છે,
 ઉપચાર કરતાં અધિક દુખનો ઝટ પ્રગટે મન વિષે.

૩૬ કવિની ચક્ષુ

(શેક્ષિપયર હપરથી)

દૃષ્ટા

મનહર ભ્રમમાં ધૂમતી કવિની ચક્ષુ જેહ,
 નજર પલકમાં અવનિપર પળમાં સ્વર્ગે છેક; ૧
 ઘટા થઈને કલ્પના અદ્રશ્ય વસ્તુ જોય,
 આકાર કદી હોય નહિ કલમ કવીની તોય, ૨
 ચિતરી આપે રૂપ, અવકાશ ધરે જનધામ,
 કલમ કવીની કારમી પાડે ચૂન્યનું નામ. ૩

૩૭ સૂર્યોદય

વસંતતિલકા

રાત્રી જતાં તિમિર તીવ્ર જવા જ માગે,
 રમ્ય પ્રભા ક્ષિતિજમાં દિસવા જ લાગે;
 ભવ્યાંબરે વિલસતી અતિ નીલ કાન્તિ,
 વૃક્ષાંતરે કિલકિલાટ અનંત થાતી. ૧

પ્રાચી દિશા અરુણ દર્શન થાય અન્તે,
 રક્ત પ્રકાશ અતિ રમ્ય સુવર્ણ રંગે;
 જાયે ક્રમે પ્રસરતો પટ મેઘ માંહી,
 નાના પ્રકાર દિસતી રમણીય છાંહી. ૨

પૂર્વાર્ણવે ઝળઝળાટ જરા જણાયો,
 દેદીપ્યમાન ગગને ઉગતો મનાયો;
 આઠ્યો ક્રમે ઉપર રક્ત વિશાળ ગોલ.
 આદહાદ આ જગતને મન છે અમોલ. ૩

લાંબાં કરો ચળકતાં પ્રસરાય ત્યાંથી,
 ઉગ્ર પ્રચંડ અતિ અક્ષ છવાય જ્યાંથી,
 પૃથ્વી પરે જવનિકા સુસુવર્ણ ઠેરી,
 વિસ્તીર્ણ એક નિધિ રંગ ઘણા ભરેલી. ૪

દેદીપ્યમાન શરપંક્તિ સુવીરની આ ?
 કે છે ધ્વની વિમલસુંદર વીરની આ !
 કે સોજવલા સુકવિતા કવિરાજની છે ?
 ના ! અંબરે કિરણની શ્રુતિ હાર ઢીસે. ૫

શ્રીમંદિરે ગિરિશિરે તરુવૃંદ ઠાળે,
 જો રક્તિમા સકલ કૌમલ પત્ર ગાળે;
 છાયા વિશાલ પડતી તરુની પછે જો,
 બાળો, ખરી સમજી, કૌતુકમાં રમે જો. ૬
 લીલા વનસ્પતિ સુશોભિત પૂર્ણ બાળી,
 મોતી સમાન ચળકે દવબિન્દુ હાલી;
 આપે સુગંધ કુસુમો કમલો ખિલે ને,
 આદર્શતા વિમલ આ સરના જલે છે. ૭
 ભૂંગો ચતા કમલબંધ થકી જ છૂટા,
 પંખી ઉડાઉડ કરી ચિશુથી વધૂટયા;
 ચંડાંશુ બિંબ ઝળકે સરિતાપ્રવાહે,
 તે હેમનો સરસ સ્રોત નદે તણાયે. ૮
 સૂર્યપ્રભા કનકના ગિરિઓ બનાવે,
 લીલી સતેજ અમરાઈ અતી દિપાવે;
 ગૌ દોહવા કુલવધૂ પતિસેજ છોડી,
 સૂર્યપ્રકાશ નિરખી ઝટ બાય દોડી. ૯
 તે મિત્ર એક જગનો કૃતિ ધન્ય જેની !
 નારી સ્વનાથ ભુજપાશ તજે બળેથી;
 બાતાં સલજ્જ પતિનું મુખ ચુંબતી તે,
 તે મિત્રને રિપુ સમો મન લેખતી છે. ૧૦
 સ્નાને થકી વિમલ દેહ થવા જ માટે,
 આલ્યા અનેક મનુષો સરિતા સુધાટે;
 સન્ધ્યા કરી અરપતા જલ અર્ધ દ્વારે,
 પોતાં અનેક નર નાર નહીકિનારે. ૧૧

આપે મળા સઠલ મંગલ તૂર્ય લેરી,
 બોલે મયૂર ઘન ગર્જિત મોહકારી;
 શ્રીમંદિરે વિમલ ઈશ્વર નામલોચ,
 તેને સુષ્પી જન તહીં તજતા ન દોષ. ૧૨

શ્રીઓ પુરે વિવિધ રંગિત સાથિયાઓ,
 ચાંદલાદિ સુંદર કરી મન મ્હાલતીઓ:
 પાણી ભરી શિર પરે લઈ બેઠલાંઓ,
 જાતી ઘણી લટક સાથથિ પ્રેમદાઓ ૧૩

જાણે ત્વરાથિ લઈ બાલક હાથ પાટી,
 મંદીર મંદિર મુકે ફુલપાન માળી;
 નાદ્યા વિના તિલક ખોદું કરી કપાળે,
 જાતા અનેક ગુરુજી યજમાનભાવે. ૧૪

કાને પડે વિમલ સુંદર પાઠ વાણી,
 અલ્લાહ કેા મુસલમાન વદે વખાણી;
 કાળ્યેા પ્રભાતભજનાદિ અનેક ગાતા,
 મ્હા પી કરી જન બજારનિ માંહ જાતા. ૧૫

આવો અનંત જગનો વ્યવહાર ચાલ્યો,
 સૂર્યોદયે તમપ્રભાવ અનંત ટાળ્યો;
 કાર્યોર્થ આ જગત જાગત કામકામે,
 શાંતપ્રદેશ પરના પશુ ના વિરામે. ૧૬

આવો રૂડો ચમતકાર વિલોકિ હું તો,
 આભારથી અધિક ઈશ્વરને નમું જો;
 “ તારો અનૂપ ઉપકાર ન જાણ ગાયો,
 તું તો દિનેશ સહુને મન પૂર્ણ ભાળ્યો.” ૧૭

૩૮ નૈરાશય*

હરિગીતિ

ઉબ્બ સૂરજ બ્યોમ નિર્મળ ચપળ ઉર્મી ચળકતી,
 મધ્યાન કિણે વસન શ્વેતે નીલગિરિ શું ઓપતી.
 શ્વાસ ભીના વાયુનો ગતિ મંદ સુખકર લાગતી,
 અર્ધવિકસિત કલિમુખેથી ગંધ સ્ફૂરી આવતી. ૧
 અનિલ, પક્ષી, ઉદ્ધિ, ઉર્મી, ગ્રામકોલાહલ બધું,
 મિશ્રણ બને એકાંતમય તે શાન્તિ મન વિસ્તારતું;
 અગાધ જલની અચર આદર દૃષ્ટિએ આવી રહી,
 લઘુવેલ લીલી ભૂરિ રંગિત પિઠ પરે પથરાઈ રહિ. ૨
 તેજ રૂપ ઉભ્યોવલી હું કંઈ જાણે જોઉં છું,
 તારક તણા શીકરરૂપે તે તેજમિશ્રણ બનિ જતું;
 રમ્ય રેતીપર કરે એકાંત મુજનું સ્થાન આ,
 મધ્યાન ભરતી બલક ભરતી ઓપતી આ જ્યોત્સના. ૩
 માપેલ ગતિથી હળુ રહીને સ્ફુરિત અંકુર બોલતો,
 કેવી મઝા જો આ ક્ષણે કેા ભાગ લે મુજ મગજનો!
 પણ હાય મુજને આશ નવ આરોગ્યતા કાયા મહી,
 નવ શાન્તિ હૃદયે બાઘ પણ ઉકળાટમય આ મેદિની; ૪
 લલિત કરતાં અધિક કિમતી સાધુ પુરૂષ સમાધિથી
 સંતોષ વૃત્તી પ્રાપ્ત કરતા તે જ મુજમાં નવ વસી;

* આ કવિતા ઇશ્રજ કવિ શૈલીની કવિતાનું અનુકરણ છે.

(એપ્રિલ ૨૨)

કિરતી નથી, શક્તી નહીં, પ્રીતી નથી, અવકાશ નહિ,
 સર્વે મનુષ્યો દોડતાં આનંદથી પૃથ્વી મહીં; ૫
 હસ્તે મુખે આયુષ ગાળે હંદગીને સુખ ભણે,
 નૈરાશ્ય પ્યાતું નવિન ભરિયું ભાગ્ય કાળે વીધિએ;
 પણ આશ વિણ નૈરાશ્ય આખર મન ગૃહે છે નમ્રતા,
 જ્યમ પવન પાણી શાન્ત પામી સહ્ય ગુણ તે સુચવતા; ૬
 શ્રમિત શિશુ રૂપ દગ્ધ જગતે સુધ્ધ જઇ આંસૂ થકી,
 જંજાલમય ઘટમાળની આ હંદગી રડિ કાઢવી;
 એવિ હંદગિ કાઢતો હું, કાઢવી પડશે વળી,
 દેવિ નિદ્રા મૃત્યુ મુજ તન સ્થૂલ ચોરે ત્યાં સુધી; ૭
 આત્મ ઊંચે પડતું રાખી વદન શ્રીકું આહું છું,
 મરતા મગજમાં અધિ ગંભિરઘોષ મન ઇચ્છા કરું.

૩૯ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય

શાદ્દલવિકીડિત

લીલી શાલ ધરી ધરા નવિન તે દીપે અતી રૂપમાં,
 વૃક્ષે આ મધુરો મયૂર રવ શું ગાજી રહ્યો ધૂનમાં,
 ચંપા વાસ ગુલાબ આ અનિલ તો લાવે મૃદુ દહર શી !!
 શોભા આજ અનૂપ આ વિરહિને લાગે રતી આર શી ? ૧

આલિંગે અતિ વેલ હેત કરિ જો વૃક્ષે લપેટાય છે,
 પ્રીતે પ્રીતમ સાથ ગેલ કરતી અત્યંત સોહાય છે;
 આંખાવૃક્ષ ચઢી જ કૌયલ કરે મીઠો ટહૂકો સ્મરે,
 મોરો આજ મધૂર નાદ કરતા સૌન્દર્ય શોભા ભરે. ૨

થેલું પેલું ઉઠે જ આતક પછે રાખી તૃષા વારિની,
 પીધું મોદ કરી વૃષાદ જલ તે શાન્તી કરી ખ્યાસની;
 સંધ્યા શ્યામ મનોહરી સુદીસતી જો શ્યામ સાડી ધરી,
 જિંચે આ નભની છળી અવનવી છાંટી વળી આવતી. ૩

ધોળી વાદળિ જો સવેગ પળતી કયાં કયાં અરે જાય તું ?
 આલી શું પ્રિયનો મિલાપ કરવા શ્વાસે ભરી જાય તું;
 તારા ને શશિ શીજ શાન્ત રજની ફીકી ઝિણ્ખી ચાંદની,
 દીવાદાંડિ જ સ્થાપિ સ્થાન રહિને પ્રેરે પથી નાવની. ૪

અખી જિર રુકુરે વળી વમળથી ગાજી રહી ધૂનમાં,
 સંધ્યા શ્યામ મનોહરી નભ વિષે અશ્વો રૂડા રંગમાં;
 પાઠે શું પ્રતિબિંબ તે મગજમાં ચંદા ખિલી તેજમાં,
 સર્વે સ્થાન કરે પ્રભુ મધુરતા સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૫

દોડે મસ્ત બની વરાળબળથી હોડી અહંભાવમાં,
મહાલે છે જલધી પરે અગમ આ કિલ્લા મહા યુદ્ધના;
નાના નાવ વિષે ફરે મનુષ આ પ્રેમે ભર્યું નીર જ્યાં,
પક્ષી સ્નાન કરી કલોલ કરતાં સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૬

દષ્ટી દૂર કરે દિસે કુદરતે માયા બધે વિસ્તરી,
ભિલા શું મહતા ધરી નગ ભુરા અબ્રોતણા રંગથી;
ચિત્રી રંગ અનેક મેઘધનુષે અબધી ભર્યો રંગમાં,
શીળી શાન્ત શશી ઉભી વિનયથી સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં ૭

ભિમાં પશ્ચિમ ભવ્યરૂપ ધરિને મહોટાં મકાનો બધાં,
કીર્તિસ્થાપન કૃત્ય આ મનુષનું શોભા ભર્યું ઠાઠમાં;
નાનું મસ્તક છે ભલે પણ કરે કૃત્યો અમત્કારનાં,
કેવું ભવ્ય બને બધું કુદરતે સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં ! ૮

કા, કા, કાગ કરે ઉડે જલપરે બુદ્ધી ધરે ભક્ષમાં,
મરછો ભક્ષ કરે ઉડે મનુષ શું સ્વાર્થે ભર્યો પૃથ્વિમાં;
પક્ષે પક્ષ ધરી ઉડે યુગલ આ પક્ષી પુરા પ્રેમમાં,
પ્રેમી અંકુર આ બધું સહજમાં સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૯

ચંદા સ્નાન કરી કુદે જલધિમાં આવી જઈ રંગમાં,
પર્યંકે રતિરાગ કાન્ત રમતો પ્રીતી ભર્યા નીરમાં;
શાન્તીરૂપ દિસે જ તેજ તુજનું માયાવથી સ્નાનમાં,
પ્રેમે પંડિત પાનપૂર્ણ મગજે સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૧૦

૪૦ કુદરત-૨*

હરિગીતિ

પ્રેમ પ્રેરિત દષ્ટિ ખેંચે પાથયો પારદ બધે,
 હર્ષણુ વિષે પ્રતિબિંબ તારા અબ્જ ગીરી ભવ્ય છે;
 માધુર્યતા ને શાંતથી આ સ્થાન ચિતને રચતું,
 પણ મનુષ કોલાહલચક્રી નવ યોગ્ય દર્શન વિભુતણું, ૧

જન સમાજથિ દૂર ઇચ્છું સ્થાન સ્થાપું અરણ્યમાં,
 ધિક્કાર વાણી નવ કદી કાઢું મનુષની જાતમાં;
 સર્વે મનુષ્યો યોગ્ય કયાંથી હોય આ જંજળમાં,
 અથડાઇને ફૂટાઇ વળિ પણ ચિત્ત રાખે શાન્તિમાં. ૨

ઉકળતા આ કુંડમાં ઉકળાટ મન ઉદ્વેગમાં,
 સંસાર બંધન ગ્રસ્ત વ્યાધી ભુંદળી છે અવનિમાં;
 દુઃખ આપી દુઃખ લેવું એ જ શિખવે જગત આ,
 ઇર્ષાતણા જ્યાં યુદ્ધમાં સર્વે મનુષ્યો રાચતા. ૩

ફાંફાં ઘણેરાં મારવાં યત્નો ફલિત થાયે નહીં,
 મિથ્યા દિસે આ અવનિમાં જીવતર બધામાં ધુળ પડી;
 વર્ષો ગુમાવી આત્મ બાળી રૂધિર બનતાં અશ્વુ તો,
 ભવિષ્ય રંગે કૃષ્ણ પક્ષ સમાન કુરૂપ દેખતો. ૪

જીવનફળ આ સરત નિષ્ફળ અંધકારે ઘેરિને,
 નિષ્ફળ પ્રયત્નો મનુષના પણ દોડિ બાઝે કીર્તિને;

*આ કવિતા બાઇરન કવિના આઇડલ હેરલ્ડ કાવ્યના સર્ગ ત્રીજામાંથી અનુકરણ છે. [કવિ]

દરિઆ વિષે જે ખેલનારો ખંદરે વિશ્રામ લે,
પણ કંઈક એવા અચળ ભટકે ભવ્ય અખ્ધી પિઠ પરે. ૫

ઠંડાણરૂપી મન હલેસાં ખાય તે લંગર વિના,
દુઃખદરિયે ઝૂકતું તોફાનવાળા વમળમાં;
લઘુ દષ્ટિ નહિ મુજ જીવન કુદરત અંશના અણુરૂપ છે,
ભવ્ય ગિરિની આવલી તૃપ્તી હૃદે પૂરી કરે. ૬

શાન્ત કુદરત નહોતિ ત્યાં રસ વમળના ઉભરા ભરે,
પણ વસ્તિવાળું સ્થાન કોલાહલ ધકી પીડિત કરે.
કુદરત વિષે ખામી જડે તો માંસ મૃત્તીકાનું આ
શરિર મુજનું સાંકળે જોડાયતું આ અવનિમાં. ૭

નહિતર ઉડે આ આત્મ ગિરિવર નભવિષે અવકાશમાં,
ઉછળતા આ જળતણાં તારકતણા તે સંગમાં;
કુદરતતણા જીવન વિષે મિશ્રણ બને મુજ હૃદયનું,
દુનિઆ દિસે રણ દુઃખને કંકાસરૂપ હમેશનું. ૮

પશ્ચાત્ત પાપોનું હવે પરિતાપ રૂપ આ જીવન શું,
નાખિયો દુનિઆ વિષે જ્યાં દુઃખ સાદું મચિ રહ્યું;
પણ આત્મ મુજનો ઉચ્ચ સ્થાને પક્ષથી ઊડે ઉંચે,
તે જ આત્મા નુતનરૂપે નવિન કળિ વિકસિત કરે; ૯

પક્ષ પરનો સ્વાર ઊડે, ગગન સુધિ ધૂમ્કા કરે,
પવનના તોફાનથી અથડાઈને સંગિન બને;
પણ લાત મારી અવનિમાં મૃદુરૂપ તજી બંધન બધાં,
વિટળાયલાં જે જગતમાં, ઊડું તરંગે ગગનમાં; ૧૦

ધિક્કારવાળી કાયમાંથી મુક્ત આત્મા ભિક્ષિને,
 જળચર વિષે ખેચર વિષે ભવજંતુ ભવ ઇચ્છું ભલે;
 હંદગી આ પંચભૂત વિષે અરે જ્યાં મળિ જશે,
 શું લાગશે નહિ આ બધું ચળકાટ વિષ્ણુ મમતા ખરે; ૧૧
 આકાર વિષ્ણુ વીચારવાળી સ્વર્ગ દેવી સહ રમું,
 પ્રભુ આત્મ પદમાં લીન થઈ આદહાદ ઉત્પાદક બનું.

૪૧ સૂર્યાસ્ત

શિખરિણી

સરીતાને કાંઠે, ઉરમિ ઉર આવે સહજ તો,
 દિસે કિલ્લો કેવો, ગહન બળવાળો ધુરકતો;
 બુઓ જૂની વિદ્યા, નવ શિખરિણી તે પરિશ્રમે,
 બધું સારૂં સૂઝે, સમયક્રમ આવે અવદશે. ૧
 ભણ્યાં પૂર્વે શાસ્ત્રો વિજય તનથી સ્ફટિત થશે,
 કર્યો ઊભો દંડો, નવલ શિખિ વિદ્યા પુરવ જે;
 અરે આ તો ચાલ્યો અરસપરસે વાદ કરતાં,
 પ્રભા દીવો જોને હળુહળુ અદ્રષ્ટે ક્ષિતિજમાં. ૨
 ગયો અર્ધો પોણો કનકમય ગોળો પર જગે,
 નલે કિણી રાતાં અધિક ઘટ રંગે રસ પુરે;
 પડે તે તો ઊંચા નદિપટ પરેથી વિખરિને,
 ભરે શોભા સર્વે કુદરત વિષે તે ચળકિને. ૩
 ઘણું રંગી રશ્મી ઘનપટ મુખે શું ચિતરિયાં,
 પડી પ્રત્યાઘાતે નવનવિન રૂપે જલભર્યાં;
 છુટાં અક્ષો દોડે કવચિદ અપિ કલ્પ મગજમાં,
 કંઈ અશ્વો હસતી હરણ અજ આદી રમિ રહ્યાં. ૪
 નહીં ભાસે સાડી જડિત રતને જે નિરખતી,
 નથી ચંદા ખીલી પણ સમય અસ્તે નિકળતી;
 મહા તેજ સ્વાંગી ક્ષિતિજ તજ રક્તાનન થકી,
 ગયો શોકે રાતાં ઘનધુમટ થાતાં વિરહથી. ૫
 વળી સાચકાળે તિમિર પટ ઘેરું અવનિમાં,
 લહે સર્વે શાંતી, ઉડગણ ઉડે છે રસિકડાં;
 બધાં દોડે માળે જતન જીવ બુદ્ધી મન ગ્રહી,
 કરે મીઠા લહેકા કિલકિલ કિનારે હરવથી. ૬

હવે વારી કાળાં, સમિર મૃદુ આવે હળુ ગતી,
 દિસે ઝાંખી વસ્ત્ર, સહજ રજ ઝાંખી રઝળતી;
 પડ્યો ઓચિતો શું, રજનિ દિન માંહી ફરક, રે,
 થયું સર્વે જૂઠ્ઠાં, તિમિર તમરાંથી ઘટ બને. ૭

ભર્યા તાપી નીરે, ખળખળ વહે છે ગતિ થકી,
 ઉવારે સાહેલી જલભરન આવે હરખથી;
 ઘડા મૂકી માથે યુવતિયુથ ડાલે અનુપમે,
 વયે નાની મોટી અધિક શિશુ ચેષ્ટા કરિ રમે. ૮

દિસે દ્રુમે સામે સરિતપટ રક્ષા કરિ રહ્યાં,
 ઉભા બાણે દારે અનુચર વિભૂ કિંકરતણા;
 રૂઢી સંધ્યા કેવી કુદરત તણા રંગ ભરતી,
 જડાત્મા ચીળે આ સજીવ રૂપ સાથે મહકતી. ૯

ખિલી ચંદામૂળી કમલિનિ પરાગે કળિ ખિલી,
 પુરા પ્રેમે કેલી કમલતલ છેદે નવ કદી,
 ખિડાઈ પ્રીતેથી ભ્રમર નવ છેદે પ્રિયતમા,
 ભલે વંશે કેરે સહજ પ્રિત ખાંધે અનુપમા. ૧૦

ખિન્ન પુષ્પો ખીલી રજનિ રમવાને વિકસતાં,
 ખિડાયેલાં સૂર્યે મુદિત મન સાથે નિકળતાં;
 ખગોળે ખેલે જો રસમય બની રમ્ય વનમાં,
 પ્રભૂ રૂપી તારા, અગમ ગતિવાળા સ્વરગના. ૧૧

પ્રભૂ માયા કેવી જગતમહિં શોભા ખિલિ રહી;
 સદા સ્નેહી સંગે શિતળવત માયા વહિ રહી;
 ખરે સાચંકાળે વરણુન કરું શું ? મતિ નહીં.
 પ્રભૂ પ્રીતી મોક્ષે પુનિતપદ ઇચ્છા મન ધરી. ૧૨

૪૨ શીલરક્ષા

(પવન અને વાદળી)

શિખરિણી

ફસાવીને લાગ્યો અનિલ સરલા વાદળિ સતી
પરભ્રીની પૂઠે વિવશ, મતિ થૈ નીચ વિકૃતિ;
જઈ જ્યાં આલિંગે નિકટ, ગમ્મ નાસી દુર ખસી,
ગયો ને વાંસે આ પણુ ઝટિતિ કામાતુર ધસી. ૧

ગમ્મવી મૂગ્મવી અખિલ અનિલે હર્મ્ય મુકિયો,
નહીં દીધો થાવા તદ્દપિ સતિએ સ્પર્શ સરખો;
તથાપી ચાલે ક્યાં સુધિ પુરુષ આવા બલિ કને
ખિચારી બાલાનું? સતિ પરિત્યજે તો શું શિલને? ૨

ગણીને એ બહાતું જીવિતથિ વધારે પતિવૃત્ત,
વડી પ્રાસાદેથી નથિ નિરખિ ઊપાય અવર;
ઉંચું એવું ને એ ભવન વણિ કે તચ્છરિરના
પડ્યા નીચે થૈને અગણિત ઝિણા સાવ દુકડા. ૩

ઘટે છે સન્નારી વદલું શતધા 'ધન્ય' તુજને.
કરી, આપે શોભા સકલ કુલને, એવિ કૃતિ તં;
તને આશંસે જે મધુરું ઝિણું સંગાન શ્રવણે,
સમે શાંતીને આ તરવર તું આલ્હાદક ખરે. ૪

ન ધાર્યું આ કીધું નિરખિ સતિએ સાહસ અને
રહ્યો ઊભો ત્યાં એ બહુ વખત દિઃમૂઠ બનિને.

ન બાણ્યું કે જીવે પતિત અહિંયાંથી નવ કદી,
 વળ્યો શોધી ત્યાંથી અબુધ સહુ સ્થાનો અવતરી: ૫
 જઈ જોયા પહાડો છુપિ કહિ હશે એમ સમજી,
 ઘટા વૃક્ષો ફેરી પણ નવ મુકી બાકિ હુંડવી;
 રખે મારી ઠકા તહિ રહિ કરે અદૃ હસતી,
 કરી મૂક્યો માની ક્ષુભિત જઈ આખો ય ઉદ્ધિ. ૬

૪૩ શુષ્કવૃક્ષ અન્યોક્તિ

શેલા

દલ, ફલ, પુલ, રસ નથી કાંઈ; એ સર્વે પાખી
શોકજનક દેખાય કાન્તિ હા કેવી ઝાંખી !
ગહન કાલની ગતિ પ્રથમ સ્થિતિ કેવી સારી
હશે ! અને થઈ આજ દુઃખ કેવી કરનારી ! ૧

દિવસેશ્વર-કર-કલાન્ત વિસામો લઇ છાં પાન્થે
સુખાનુભવ બહુવાર હશે લીધેલ નિરાંતે;
અનેક તિર્યક-કુલો અહીં માળા બાંધીને
રહ્યાં હશે ચિરકાલ, ગયાં ક્યાંહી ત્યાગીને ? ૨

સ્વાર્થ લેશ એ હતો ત્યાં લગી સર્વે વસિયાં;
પછિ મનગમતે સ્થાન જવાને ત્યાંથી ખસિયાં.
જગત્ તણો એ નિયમ-‘સર્વ સ્વાર્થનું સગું છે.’
સરી રહ્યો સ્વાર્થ કે પછી કેા ભાવ ન પૂછે. ૩

ધનવાન હુંએ હતો આવતા ત્યારે કેવા !
થઈ સંબન્ધી મિત્ર સ્વાર્થ સૌ સાધી લેવા;
હવે થતાં ધનહીન રહ્યો હું થઈ એકાકી;
પરિત્યજ સૌ ગયું એક પણ ન રહ્યું બાકી. ૪

૪૪ અમરાન્યોક્તિ

દક્ષિણી લાવણી

જો અમર ! ભમે છે ક્યાંય, તું ચંપકવનમાં !
 શું કીધો કંઈએ કહી, વિચાર ન મનમાં ?
 હે મધુપ ! મળે નહિ મધુ, તું જોને વિચારી,
 ક્યાં અવળે મારગ જાય, લીધું શું ધારી ? ૧
 છે સૌ દક્ષામાં દક્ષ, ખલકમાં ખ્યાતી,
 તું જાએ જૂલો પડી, ન જાણું શાથી ?
 શું ભલકભરેલાં ભારી, કુસુમો નિરખી,
 રૂડો છે રંગ તથાપિ, ન લીધાં પરખી ? ૨
 ત્યાં જઈને કદિ જોસીશ, વધાવી લેશે,
 તુજને પ્રણમીને માન, ધણું તે દેશે.
 જોઈને ખુશ થઈશ, ઉપરની પ્રીતિ,
 બીતર નથિ ભારી પ્રેમ, આણુ પ્રતીતિ. ૩
 તું ધરીશ પ્રીત હૃદયહાર, ઉપર જો તેની,
 બિતરથી ન ભજે તને, સત્ય ગણી લેની,
 નિરખીને ઘેલો થયો, અહ્યા તું અલિ રે !
 શોભે યદિ સાર ન મળે, શું ચંપકળી રે ? ૪
 તે પ્રીત કરી મકરંદ, તને નવ દેશે,
 વળગ્યું તુજ અંગે હશે, સહુ તે લેશે.
 જો જો સરમાં તવ ખિલી, સરોજિની ખ્યારી,
 કેવી છે ભલકાલેર રંગ ખલિહારી ! ૫

કેવી તે તારે કાજ, દીસે ઉમંગી,
 અતિશે આતુરતા થકી, ઉભી તન્વંગી.
 જો કેવો આવે ખઠાર સુગંધીનો આ,
 મન દગ નાસા રસળરસ, જરા તો જો આ ! ૬

છે સહાય સીધો પંથ, અરે એ તારો,
 કે ભ્રમર પદ્મિનીપતિ, સહાનો ખ્યારો.
 તુજ ગણુ ત્રીપુર પ્રવિણુ, ભ્રમર રસજ્ઞાતા,
 શું જાણે એમાં જૂલ, ભ્રમર રસમાતા. ૭

હૃદય, રૂડી આ વાત, તું જો વિચારી,
 કહ્યું મારું મનમાં માન, ન થા અવિચારી.
 તું આમ વિચારી જઇશ, ન ચંપકવનમાં,
 ખુશ પદ્મપરાગથી રહી ? નકી કર મનમાં. ૮

૪૫ સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના

સિખરિણી

ઊરે શું સંતાપે અમિનિધિ સમું ગાન સુણતાં ?
 અને રોકે આજે કવણુ તનને સૌખ્ય સજતાં ?
 કચહાં સંતાઇને પળ પર હતી હર્ષવહતી—
 તનાઈ કયાં ઓ'હો સતત રડતી ભક્તિઝરણી ? ૧

સહૂ મીઠું મીઠું અનુકુળ સુધાશું દગ ચહડે,
 સ્વરૂપે સોહાતું જગશું ઉર અંકે મજ અડે;
 રહ્યાં છે ઊરો એ વિહરિ વસુધા-પ્રેમવનમાં,
 તથાપી ચોંકું શે સકળ જનને પંથ પળતાં ? ૨

હઠે છે હૈયું એ ગત સમયનાં છેદિ પડને,
 કંઈ શોધે છે જે સમયરસ આથી પણ વધે;
 ઠરે સ્થાને રૂપે સુકવિ કવિતાએ સ્વરરસે,
 અને આલિંગે ત્યાં દગ ધર્યું ધર્યું એ સુદૃઢને. ૩

વહે આંસૂ વેગે સુદૃઢ ઉરશું ઊર મળતાં,
 વહે આંસૂ વેગે સમય ગત આવાશું ભળતાં ?
 વહે આંસૂ ઊણું અનુભવિ દ્રવી મિત્ર વિખુટું,
 વહે બાણું, બાણું નહિ તદપિ શું નિર્લજપાણું. ૪

સખે તેં તછોડયો તજિ અમરપૂરે જઇ વસ્યો,
 રડાવ્યાં સંબંધી;—તુજ ઉર કળ્યો ભાવ ન કશો;
 વિકાસી આંખો આ નિરખિ દિનરાત્રી રહિ અતિ,
 અરે દેખાડયું ના તુજ હૃદયના પ્રેમશું રતિ. ૫

નિધીને કંઠે, ને ઉપવનતટે, ઓમઉદ્ધરે,
 અવાળે દોડાવ્યા, સ્મૃતિ ન દિલ તેની જરિધરે;
 ભુલે વા ભૂલાવે, કંઈ ન કળવા શક્તિ મજમાં,
 કહે ઓ વહાલા, ના કયમ સહિ શકે હર્ષ મળતાં ? ૬
 મને રીઝાવા તું હૃદયથિ સદાકાળ મથતો,
 નિરાશાનું બિન્દે પશુ મજ ઉરે બાળિ જળતો;
 સુધાને સ્વર્ગેથી પશુ નિપજવા યત્ન કરતો,
 મને લાંબે કાળે રસશું ભળતાં કાં પટકતો ? ૭
 તળ્યો તે ત્યાંથી મેં નથિ નિધિવિધૂયોગ નિરખ્યો,
 તળ્યો તે ત્યાંથી મેં નથિ હજુ ઉષારંગ પરખ્યો;
 તળ્યો તે વહાલા તો સરિતતરુને ઘાટ રમતો
 તળ્યો છે મેંએ તે કુહુરવ છળ્યો કુંજ નમતો. ૮
 અરેરે, એ આજે:-રસિક સુરશું આત્મ રસ લે,
 અને બાઝી કંઠે હૃદય ધખતો શોક શમવે;
 મિઠા રેલતા એ ધ્વનિરસ તાણું બિન્દુ અમિનું,
 ધુંટાવે શું વહાલા ઉરસું રહડિને માંડ મળિયું. ૯
 સખે વહાલા, વર્ષે નયન જળધારા અનુટિતા,
 રહડે વેગે પાછી તુજ વિરહની દુસ્સહ દશા;
 હવે તો દે ઝાંખી દુરથિ દગનું દૈન્ય હરવા,
 અને નાદે લાંબું હૃદયનું કુણું હીર ઝરવા. ૧૦
 સખે, જો ઊરે છે, નયન વિષયે કેમ ન મળે ?
 ત્વચાને કાં સ્પર્ષે અમૃતરસનો લાભ ન વહે ?
 અને વાણીનો તે રસનિધિ છળાવે કયમ નહીં ?
 કરોએ લીડીને કયમ નજ જીવાડે અવ અહીં ? ૧૧

હયાથી પ્રેમેથી અતિવ અથવા રહેક થકિ એ,
હતું તેવું તહારું તન મધુરું ધારી ફરિયિ એ,
અખાડયો રહેલાં તે પુનરપિ ધરી પ્રેમ રસને,
ઉગારી લે તહારા હૃદય વળગ્યાં બંધુજનને. ૧૨

ઉગારી લે, અર્પું હું ચ જગત સૌન્દર્યરસને,
અનુબંધે આપ્યા સુરગત મિઠા ગાનયશને;
ઉગારી લે, ખુલ્લું કવિતરસ વ્યાપ્યો રસ તને,
ઉગારે અર્પાશે સકળ મધુરું આ પ્રિય સખે ! ૧૩

ઉગારી લે હૈયું ટમટમિ રહ્યું જોડિ કરને,
ક્ષમા માગી લેવા, કહ્યું કદિ કટુ હોય તુજને;
અને ઉત્કંઠા છે વિસરિ સહુ હ્યાં ત્યાંહવું કટુ,
ધરી કંઠે બાહૂ ચિર વિલસિએ પાછું મધુરું. ૧૪

૪૬ સહનશકિત*

હરિગીત

સ્વભાવબળથી વૃક્ષ ઉગતાં ખડકનાં ક્રોતર મહીં,
જડમૂળ સ્થાપે જમિન નહિ પણ નાશમાં ભિભાં રહી
ધુરકતાં તે હસિત વદને ઉદ્ધિરૂપ તોફાન મહિં,
ગગનતક જે ગર્વ કરતાં ઉચ્ચ કદ ધારણ કરી,
જીલતાં ટક્કર ખરે ગિરિરાજના શીખર લગી,
બાપથી બેટો અધીકે મહત્ત્વ લીધા પછી,
દુઃખમાં મુળ સજડ સ્થાપે જડ ખમે જ્યાં દુઃખ આ,
ચૈતન્યવાળું મગજ ધીરજ દુઃખ ખમતું રહે સદા. ૧

જીવંત દુખ સહન કરવું હૃદય દુઃખિત ભૂમિમાં,
મૌન્ય ગર્ધવ ભાર દુખથી માર ખમતો અવનિમાં;
વૃષભ ખેંચે ભાર જગમાં મુખ થકી બોલ્યા વિના,
દષ્ટાંત નવ હસિ કાઢવું જેમાં રદ્યા સદ્ગુણ ધણા;
પ્રાણિઓ પણ પ્રેરણા વિણ દુઃખ ખમતાં જ્યાં દિસે,
પ્રેરણાની બુદ્ધિવાળું ઉચ્ચ મૃતિકા રૂપને;
ધારણ કરી આ મનુષકાયા દુઃખ ખમતાં ડર નહીં,
દિન એકનું દુખ જગતમાં ક્ષણભર ખમે ધીરજ ધરી. ૨

દુઃખ જાતે નાશ પામે, નાશ જન કિંવા કરે,
અંત આખર બેઉનો તે નાશમાં મિશ્રણ બને;

* ઇશ્રી ઉપરથી

કંઇક નિકળે દુઃખમાંથી આશ હૃદયે ધારિને,
 પ્રપ્રલિત બની સંસારની ઘટમાળમાં ફેરી ફર્યે;
 કંઇક બીજા બાપુડા તે દુઃખથી વાંકા નમ્યા,
 વહન ફીકું પૂણિ જેલું લઇ ફરે છે જગતમાં;
 બુદ્ધિ આત્મા ઉચ્ચ નિચ પદ સારું કે નરસું ગ્રહે,
 ભક્તિ મહેનત યુદ્ધ યાદી ચિત્ત તે શોધ્યા કરે. ૩

તે જ દુઃખ ઉભરાઇને કદિ દુઃખ ઉભરે દાખતો,
 વીંછી તણી જ્યમ વેદના અંકૂર સ્ફૂરી આવતો;
 દષ્ટિથી અદૃશ્ય રહિને દુઃખકંટક હૃદયમાં,
 સહજ વાતે ભોંકિને દુઃખમય કરે જન જગતનાં;
 ચમક ધબકારે કરે ને દુઃખ ઉછળે વેગમાં,
 ઉત્પન કરે તે ભૂત કલિપત જોયલાં નહિ સ્વપ્નમાં;
 નિદ્રાધ સંધ્યા રમ્ય ચંદા અનિલ ઉદધિ ગાન આ,
 વૃક્ષ પર કલરવ કરંતાં પક્ષિ કુદરત બોલતાં. ૪

૪૭ પરોપકાર

શાર્દૂલ

રે રે આમ્ર ! પરોપકાર કરવે તું પૂર્ણ જ્ઞાતા ખરો,
તારો એકજ અંશ આ હૃદયમાં વિશ્વેશ બાવે ભરો;
તો તો પૂર્ણ કૃતાર્થ હા ! હૃદયને આનંદની શું સિમા,
આપે તું અથવા મને હૃદયમાંએ અંશ તારો અહા ! ૧

ખિમ્બે સૂર્ય પ્રચંડ તાપ ધખવે આ જગતને બાળતો,
તાપે કલાન્ત થયેલ પાન્થ જનને તું શાન્તતા આપતો;
વર્ષામાં વરસે અતી જલદ તે હા આત્મ અર્થે નહી,
તોએ તે લઇ આપતાં ગરજ તો બ્રહ્માંડને ગાજવી. ૨

તારી ગંભિર શાન્ત મૂર્તિ જગમાં હા વૃક્ષ બીજાં ધરે,
તાપે કલાન્ત થયેલ પાન્થજનને ને શાન્તતાએ કરે.
તોએ તે સઘળું અનૂકરણ છે તારું અમે જાણીએ,
જો કે ધન્ય ગણી અનૂકરણને બાવેયિ નીહાળીએ. ૩

રે હા ! તે સઘળું ખરું પણ ઉરે આ એક આશ્ચર્ય તો—
મીઠાં જ્યાં ફળ ત્યાં ન ગંભિરપણું, ગંભીર્ય ત્યાં ના ફળો.
એનો તું અપવાદરૂપ બનિઓ, કે' બ્રાત ! કેવી રિતે ?
તેં કાંઈ વિધિ યાચના કરિ હતી ? યાચું હું, જો દે પ્રિતે. ૪

યાચું જો કંઈ દે તથાપિ પ્રિય !—જે તારી જ તુલ્યે થવું,
તે આ ભાલ વિષે નથી જ લખિઉં આનંદનું બહેળિયું.
તારાં મિષ્ટ ફળો અનંત જનનાં હૈયાં હશે ઠારતાં,
મારાં તો કટુ વાક્ય કૈંક જનનાં હૈયાં હશે બાળતાં. ૫

તું તો મિષ્ટ ફળે લચેલ તદ્દપી શો નમ્ર શાણો દિસે,
 હું તો ઉદ્ધત ગર્વયુક્ત અમથો સ્વાર્થે ભરેલો જ રે.
 હાં ! તારી શુભ વાસના પ્રસરજે હૃત્પુષ્પ તારાં થકી,
 કેટીધા ભ્રમરો તને અરપશે હા ! ધન્યવાદો નકી; ૬
 કેકીલા નિજ કંઠનો અરપશે ટૂંકોકો મિઠો લે તને,
 અર્પું આ યશગાન ભ્રાત, પણ શું તું કાંઈ તે સાંભળે ?

૪૮ વ્યંજનાંક સંજ્ઞા

કહા

વ્યંજન અક્ષરને પ્રથમ અનુક્રમે લખિ યાર,
અંકનિ સંજ્ઞાની સરસ, કવિજન, યુક્તી ધાર. ૧

એકથિ દશ દશ વધિ વધી શત કરી શતક ધાર,
મનગમતો સંવત તને મળશે અક્ષર સાર. ૨

તજ બે અનુનાસિક 'ન-ણુ-' તું, 'શ પ-સ' એક 'લ-ળ' લેખ,
જોડાક્ષર બે અંતના નહિ ગણિ, ગણુના દેખ. ૩

જોડાક્ષરમાં આઘ જે વ્યંજન તે ઉર ધાર,
રેફ બિંદુ સ્વર છોડિ દે પછિ કર ગણુના સાર. ૪

ક્ષજા ક્ષરકજ સમ લહી કર કવિતા નિર્દેશક,
લેહલયો મનમાનતો કર સંવતનો અંક. ૫

૪૯ શ્રી રીપન પંચદશી

દાહરે

સંવત સૂરજ વેદ ગ્રહ, શશિ મૃગશિર સુમહંત;
સ્વામ ત્રયોદશિ વીચરે, વીર વિલાયત પંથ. ૧

કવિત

દૈવને શું હાખવીએ દા'ડી દા'ડી દુખ પડે,
બળી બળી બળતરાની માંહ બેશી રહીએ;
અંતરની આધી તે અગાધ હોય તોય પણ.
ઠાણુ આધી-હન આગે આપે આંધી કહીએ;
શાણુરો સનેહી સાથ મેલી પળે પંથ નિજ,
શું શું કહીએ શું નહી મોન થઈ રહીએ;
જગ પ્રેમી પ્રેમ અંશ પારથ સમાન રાજ
રીપનના, ગુણના સમાજ ગ્રંથ ગહીએ. ૨
વાંચીએ છે વારવાર વૈદેહીના વંહાલા કેરં,
વખાણીઉં “વાલમિકે” રૂહવાય છે “રામ રાજ”
ધર્મરાજ તણું ધાર્યું ધ્યાનમાં હજીએ ચાલે,
ધરામાં ધરાયું ધર્મ ધામ એક “ધર્મ-રાજ”;
દારૂણ વિદારી દુઃખ દવાનળ દયા કીધી,
દેશીએને દાન દીધું છે સનેહથી “સ્વ-રાજ”;
હોંદુ હદનો રખેયા ભરી બીડનો તું ભેયા;
(તારા)રાજની કથાશે કહાણી થે ગયું “રીપન-રાજ.” ૩
ફારસીમાં ફાંકડાઓ ફક્કડ સીકંદરની,
કા'ણીઓ કથે છે મળવા કાળે આખે હયાત;

દેશમાં વિદેશમાં ગરાડ ગિરિ ગહવરમાં,
સરિતા સમુદ્રમાં અટવિ વળ્યે આરા રાત;
છંદગાની ભેગ જળ ઝરણુ ભે જડયુ' ભત,
જગમાંથી ભત કોઈ નહિ જળ પી ધરાત;
(પણ) પાંચ સ્હસ્રકોશનો પયોધિ પારાવાર કરી,
પામીઓ રીપન હદ હીંદમાં યશ હયાત. ૪

નહૂષે ચલાવી નાવ નીરધિમાં નાંખ્યે દાવ,
જગમાં જણાયું નથી ઝાઝું ઝાહર નીશાન;
પેગંબરના પયામે પરદેશે પોચનારા,
પાંચ વર્ષે પદવારી પર્વયા અરબસ્તાન;
નાદીરે નાદાની કરી નાશ કયો નાહક ભે,
નર અને નારીનો ધીકાર ! એનું નરમાન;
(પણ) વિલાયત વાસી વીર વહાલે વરતાવી વડી
વીરતાઈ વાહ ! ખરી મરદાઈ એ મહાન. ૫

પુરાણોનાં થોથાં વાંચી વાંચી હું તો નીતનીવ,
ભરમાણે હતો મારી ભૂલ કેરા ભાનથી;
દશ અવતારની અવધ આડી વાળી લાગે,
મને નથી કીધું કામ વિચારના વાનથી;
તેમાં એ તમામ માંહી મારામાર શ્રોણીતની
ધારના પુકાર વાર વાર સુણ્યે તાનથી
પણ પ્યારે પ્યારને પોખીને કરી પહેલ પોતે,
ભારત ઉધાર્યો અવતાર એ એમાં નથી. ૬

કવ્ય

કર્યો સિકંદર શુરે, ખરો આઈનો વખાણું;
 જેમાં જગ બહર, જણાતું એવું બાણું;
 બામ બુઓ જમશીદ, તણું વખણાયે આણું;
 હરસિધીમાં દીકું, વિક્રમે દૈવત આણું;
 (પણ) રીપન મહારાજે રચ્યો, ભરતવાસી અંતરતણો
 નિજ ગુણ-ભૂતિ સ્થાપિને, ખરેખરો એ આઈનો. ૭

મીનારા મુંબાઈ તણા, તુજ બતો જોશે;
 ભરતવાસિનાં મન્ન, વળાવી તુજને રહેશે,
 પ્રવેત કિનારા તણાં, મિનારા માપો માપી,
 વળી અદેખાં મન્ન ત્યાંહનાં રહેલાં ટાંપી;
 વાટ જોઈ વહાલા તણી ઉભાં છે આદર થકી;
 ઉંચાં ઉંચાં કરી ડોકીઆં વહે વડા વિરની વકી. ૮

કવિત

વહાલા માંહી વધરો વલોવ્યો તે વિશેષ કરી,
 પણ વહાલ આણું અંત ભારત પ્રજાની પર;
 ભૂલશે સુધીર વીર ! કેમ તૂજ વીર કૃતિ,
 પ્રેમી પ્રજા પ્રેમ પોખીઓ છે જે પોતાની પર;
 ભારતની ભામિનીનો ભાગ્યચંદ્ર ઉદે કીધો,
 આશીશ અપાર તું કમાયો છે અવનીપર;
 જુગજુગ જશ બગશેજ પારાવાર વળિ,
 રે'શે ગુણગાન તુજ દૈવી ભૂમિકાની પર. ૯
 આવે છે ઘણામ હરસાવે છે અપાર હેત,
 લાવે છે વખાણુ લાંબા લાંબા તો લખાણુમાં;

પાંચ વર્ષે પરવરે પોતાને પ્રદેશે જ્યારે,
 બ્યર્થ કરે કે'ણુ વડાં વડાં જે વખાણુમાં;
 ભૂલીશ ન ભારત પ્રજાને કદી ઘેર જઈ,
 ભેજો થઈ ભાઈઓના મતને વખાણુ માં;
 ભારતના ચંદ્ર ! રે'મ રાખજે રહી સ્વદેશ,
 ભારતપ્રજા ચક્રેરી કેરા સુકલ્યાણુમાં. ૧૦

નગારાં ને નોખતનો થાય નાદ પરનાદ,
 ત્યાં તે-તુતીની અવાજ ક્યાંઈ સંભળાય છે;
 પણુ પુરે પ્રેમ પુરેપુરું પાઠવ્યું પુનીત,
 પ્રતિબિંબ જેહ પડ્યું મુજ મન્ન માંહ છે;
 વીલાયતવાસી કંઈ વસી ગયા આવી અહીં,
 જડ્યો નથી જોટો જેનો એવો જન્ન જાય છે;
 ભવિષ્ય શું ભાણું ? નથી ભાળતો ભડસો કાંઈ,
 પળપળ આયુષની અવધ ગણાય છે. ૧૧

પાંચ કે પચાસ પાંચસે કે પુરા પાંચ લાખે,
 પ્રલય પયોધમાં જરૂર જગ જેળશે;
 મોટા મોટા મહીધર મેરૂ મહીમાં સમાશે,
 જ્યારેત્યારે જળના જમાવમાં ગરકશે,
 ગાઢા ગઢકોટ કીર્તિ-કોટ કીર્તિ-માન તણા.
 મોટાં મોટાં ઝાઝ કીર્તિ કેરાં ત્યારે ડુબશે;
 પણુ વીરા તારા વડા યશની વિભૂતિ આગે,
 ધન સરવને માથે ફરર ફરકશે. ૧૨

દોહરો

રત્નખચિત નવમાલિકા, અરપે જન ધનવાન;
અરપું અક્ષરમાલિકા, આશિશની ગુણવાન. ૧૩

કવિત

આપું શું હું આશીષ અપાર તારા આયુષની,
આપે યશ લહી ચિરંજીવ થઈ રહ્યો છે;
રાજ્યમાં સુકાજમાં શું આપીએ આશીશ, આપે,
મહારાજ ભારતભૂમીને થઈ રહ્યો છે;
સ્મૃદ્ધિ કેરાં સાધનની સંભારીએ વાત કથી,
પારાવારા પ્રોઠ સુપ્રતાપ છાઈ રહ્યો છે;
ખ્યારા તારો પુખ્ત પનોતો પરીવાર રહો,
અખંડિત એજ અભિલાષ મન રહ્યો છે. ૧૪

માગતો નથી હું માન મહીમંડલમાં ફરી,
જાચતો નથી હું કાંઈ કવિતા બનાવીને—
રાખતો નથી હું કાંઈ કવિતાનો કય કરી,
ભાખતો નથી હું કીર્તિ કાવ્ય ઉર લાવીને;
લાખ કે કરોડ મળે આશીશ ન આપું “બાલ,”
નાગરનો ગરવ હું મન માંહી લાવીને;
“છત્રપતિ ! તુજ છત્ર છાય રહો છાઈ નિત.”
ભારતનો થયો કૃતારથ દરસાવીને. ૧૫

દોહરો

સંજ્ઞામાં આળેખિયું વીરચરિત્ર વિશાળ;
શુરુકવિ “દલપતરામ”નો પદરજ સેવક “બાલ.”

५० विजयाप्रशस्ति

कवित

१

उमगयो अथाह नेह वरस्यो प्रजानहुको
मेह जन जन प्रति सुखमा सुधारी के
आङ्गल महेश्वरीको अर्ध शत बीते पर
देदेके बधाई नव मंगल उचारीके
झगर मगर दुती नगर नगर फैलि
बगर बगर व्हे अनंद रूप बारीके
भव्य भक्त भारत प्रजानितौ प्रमान लई
कीरत कुमारी रूप कीरत कुमारीके.

२

चपक उठयो चीन औ झपक उठयो झुलुऔ
खलक खुरासान दाबि बलख बुखारे लौ
खलकि खलकि उठयो खलक दलक उठयो
देस देसको विरुद हलक मुछारे लौ
बीरनमें बीर महावीर जैसँ मार डारे
धीरनमें धीरहुकी अकल उतारे लौ
ऐसी महारानी मातु भारत प्रमानी जाइ
कहां लौ बखानी कृपा कीरत हमारे लौ.

३

प्रजा मन बासीकी करयौ कीर्त खासीकी
धरैया धर्म रासीकी हरैया दुख पासीकी

कल्पतरु पासीकी कपट कलि नासीकी
 कटैया पाप फाँसी खंड खंडन प्रभासीकी
 ग्यानकी गरैया औ हरैया छत्र धारोनके
 छत्र औ धरैया दया मैया सी उजासीकी
 भारतकी ईश्वरी महेश्वरी लौ छाड़ रहो
 उमर दराजये असीस भर्तबासीकी.

४

जा दिन लौ दरसैं दिसानमै दिनेस दुति
 मानमैं रहेगी मरजाद महा बारीकी
 पदमासन पसारैं जा दिन लौ प्रजा छाड़
 रहे पदमापति औ पार्वती पुराणीकी
 ता दिन लौ भारतकी मात करुनारतकी
 आरतकी हारी कुल कीरत उजारीकी
 धर्मधारी पर्म छत्रधारिनमैं छत्र रूप
 कीरत रहेगी चीर कीरत कुमारीकी

[भारतको और राज्यमाताको परस्पर टेक]

५

पलटैं जो भान आसमान हुतैं मान छोरि
 महिमा घटत यदि बारी औ क्रिमानको
 छुटिहैं न छल करी भारत प्रजा सुभोरी
 कबहु लहेगी न प्रताप ताप आनको
 मरौरे डारे मान महिपतको गुमान तोर
 डारे तौर रोर डारे सान सुलतानको
 भुखेगी न भारत प्रजाकौ ये भवानी रूप
 धारत अजौ मनि मुकुट मुलतानको.

૬

દુહા

માઘ કૃષ્ણ તિથિ નવમિકા વિજયા વિજયાનંદ
અર્પિત ભક્ષરમાલિકા વિજયકુંવરિ સુલકંદ.

વિજયાનો મુકુટમણિ ભારત ઉપર સદા પ્રકાશો.

કેવી વિજયાનો ?

(ગુર્જરી અથવા આસાવરી રાગે)

શચિ મહેશ્વરી કે વિમલા કમલા ભારતિની પ્રભા શી
છત્રપતિ શિરછત્ર મુકુટમણિ રમણિય કીર્તિ વિલાસી—
શરણાગત જનમેરળમાતા મંગળમય સુખરાશી
(જેની)ભરત પ્રતિષ્ઠિત ભારત ભુમિપર મુકુટ પ્રભા સુ-પ્રકાશી.
કુળઅવતંસિની અરિકુળધ્વંસિની દારુણ દુઃખવિનાશી
ચતુર ચિત પાવન કરણ ચરિત્રી ધરીત્રી સમાન હુલાશી
કરુણાપુરિત પ્રજાપર હૃદય કરી વનવાટિ પ્રકાશી
નિજ જન હિંદ પ્રજાગણિ જેના સંકટ સમય ઉદાશી
જે વિજયાકુંવરી વિજયાફલ ભારતની કમલાશી
ત્રિભુવનઈશ્વરી સમ પ્રતાપ પુર તે મહિમા ગુણરાશી—૭

કેવો મુકુટમણિ ?

રવિ મંડલિ લજ્જે શશિ કુંડલિ જટિત મણિમય જાણે
શેષ ગણેશ સુરેશ મહેશ રમેશ ધનેશ પ્રમાણે
કીર્ણ લસે વિસતીર્ણ સહસ્ર ઉદીત પ્રભાકર જાણે
સ્વચ્છ ચંદ્રિકા યુક્ત અલૌકિક દર્પ અમરગણ આણે.
નૂતન દેશ વિદેશ પરાક્રમ પ્રૌઢ પ્રતાપ પ્રમાણે
ગર્વ ગરિષ્ઠ વરિષ્ઠ પ્રભંજન દુખ તમહારક નાણે

સત્રાજિત કરભૂષણગત મણિ રણજિત પામી શાણે
અર્થો તે ઝળકે ઝગમગતો ઘસિ અમર સુકુટ શાણે
એવો સુકુટ મનોહર વિજયાશીર વિજય ચશ કાળે
ચંદ્રલલામ લલામ સુધાકર રેખ સુધા છળિ છાળે- ૮

કેવા મારત ઉપર ?

મુનિમનમાન્ય અલૌકિક સુંદર પૂર્ણ પ્રતાપિ સુનામી
પૂર્વ પરાક્રમિ ધીર ધુરંધર વેદ વચન અનુગામી
પૂર્ણ પુરુષ અવતાર ચરિત્ર અખંડિત કીર્તિ વિરામી
પદ્મસુતા લળિ પ્રૌઢ અરીકુળ ચિત્ત કપટરત જામી
દૈવ ગતી વિપરીત કરી હરિ અધમ ગરિખ અવગામી
માતુસુકુટ કીરણ જળહંતું નજર પડી મુદ પામી
આનંદીત થયો પ્રતિ રોમે માતુકૃપાનો કામી
રંગ રંગ શ્રોણિત ઊછળતું વિજયા શિરછત્ર વિરામી
રાજ્યભક્ત લોળો એવો આ ભરતખંડ બડલાગી
પરમેશ્વર પાસ ચહે વિજયા પદ ટેક નેક અનુરાગી- ૯

ક્યાં સુધી ?

શુચિ સુર સરિતા સ્રોત વહે નભ મંડળ બાનુ પ્રકાશ કરે
ઉદય અસ્ત ગિરિવર સુંદર જ્યાં સુધી પુરંદર તાજ ધરે
સારરૂપ ભગવતી ભવાની ભવ્ય ભારતી જગ વિહરે
પ્રલયપયોધિ છકે છક છાકી ગિરિશ ગળે નિજ ગૌરિ ધરે
જ્યાં લગિ રહે સતીત્વ સતીમાં તત્ત્વતત્ત્વ ગતિમાં વિચરે
વેદ વાણિ જ્યાં સુધી વદાયે પ્રપંચ જ્યાં સુધિ ના વિખરે
ભરત પ્રભ ટેકી જ્યાં સુધિ રહે રાજ્યભક્ત ઉરમાંહિ ધરે
માતુસ્થાન વિજયાને અરપી તન મન ધન નિજ સાર્થ કરે
ત્યાં સુધિ ચીરંજીવ કૃપાશિલ નવલનવલ નિત રંગ છાળે
શુભ અલખેલી પ્રભ સુખ વેલી તણે શ્રેય ભારત કાળે-૧૦

કેવી રીતે

(વસંતતિલકા)

શંભૂજટાજીટજટીત વિરાજમાન
નક્ષત્રનાથ નિત નૂતન દીપ્તિવાન
પૂર્ણપ્રભા શરદ શર્વરિકા સમાન !
લ્યો કૌમુદી કિરિટ ભારત ભાગ્યવાન

૧૧

વિજયા તને શું આશીર્વાદ દર્શ ?

જંગલો—

મુકુટ તવ શિર ચિર સ્થાઈ રહો રે

વિજયા વિજય વધાઈ !

૧

તલપદ પદમા પ્રક્ષાલન પથ

પુનિત પ્રજા શિર છાઈ રહો રે—વિજયા વિજય—૨

પદમાપતિ પદમાસન પાર્વતિ

પતિ તવ શિરછત્ર છાયા છહો રે—વિજયા વિજય—૩

તન મન ધન અર્પિત શરણાગતિ

વત્સલ પ્રભાવ નવ નિત્ય ગ્રહો રે—વિજયા વિજય—૪

અભિનવ રંગ સદા સુખ સંગમ

પ્રભુ પ્રતાપ તુજ દુઃખ દહોરે—વિજયા વિજયા—૫

અચિત મણિવર મુકુટ ચંદ્રિકા

ભારત ચક્રોર મુખ નિત્ય વહોરે—વિજયા વિજય—૬

પુત્ર પરીવારે નવસુખ સંપત

નવલ નવલ નિત્ય લહાવ લહોરે—વિજયા વિજય—૭

અષ્ટક મણિરૂપ અક્ષરમાળા

વિજયા કંઠ અમર રહો રે—વિજયા વિજય—૮-૧૨

५१ श्रीमान् शंकराचार्य आगमन प्रसंग

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमन्महाराज चरणशरणहीनदरहरण
विज्ञसुखकरण प्रजागणभरण गुणिगणमण्डन पाखंडधर्मखंडन सर्वजनरञ्जन
दुर्मुखसुखभञ्जन हितकारि सकलविद्याधारि वेदांतबनविहारि सन्मार्गचारि कल्या-
सागर निजराजकृत्यनागर गुणाकर प्रतापदिवाकर यशस्सुधाकर परमोदार
सदुपकारकार यतिराजराज श्रीमतीद्वारिकापुरीमठाधिप ॥ श्रीराजराजेश्वर-
गुरुस्सदा कृपाशीलो भवतु ॥

दुहा

निर्मल हृदयसमुद्रमें उमग्यो प्रेम प्रवाह ॥
आदरसों किय पाहुने आलय यतिवरनाह ॥१॥
धन्य हमारी कृति पुरन पूरवके परतापु ॥
परमहंस प्रिय प्रेमसों पद सुपरस किय आपु ॥२॥

सुसुधुकी गुरुप्रति भावना

अष्टपदी

प्रभु हम प्रेम उपासी पूरन निर्मल अंतर बारे ॥
लक्षण विलक्षण प्रेम मदोन्मत प्रेमके पूजनहारे ॥१॥
तत्त्वमसि तरु पल्लव शाखा बुलबुल वासनहारे ॥
रमणिय वेद वचन वन उपवन गहन सौ भूले विचारे ॥२॥
प्रिय दर्शन विरहित अति अकुलित चलितचित्त दुखारे ॥
प्रभु तुम्हें चातुर हम विरहातुर आतुरता यहि टारें ॥३॥
इष्टमुरत सुवर्षिष्ठ सुरतरत पूरन कीजें प्यारे ॥
अभिष्ट पदार्थ गरिष्ठ गर्थ प्रिय मिलन मित्र हमारे ॥४॥
संसृति कुले कुलिन बिजमूले मन हींदूले हींचनहारे ॥
गति अति संगित अमित आनंदित नयन शिबिरवर खेलत हारे ॥५॥

लोक विचारे हम दुराचारी मन कछु खेद न धारे ॥
 जाको प्रेम प्रभाव बह्यो चित जग पुनीत सो बेद पुकारे ॥६॥
 भयकर चक्र चलित उदधीगत रंक गतीकोऊ बुझनहारे ॥
 कहा उपकंठ उपस्थित जानैं उरकी हमारे पडे जो बेचारे ॥७॥
 अदभुत प्रेमल बालकी बानी मोहि मंदाकिनी देत सुहारैं ॥
 अंतरभाव परमपदपावन समज लेहि जन समजनहारे ॥८॥

हरिगीतिका

बादिजने मृग मंडली गतकरत क्रीडा सोहहीं ॥
 वेदांत वचन वनांत विचरहि कांत केशरि मोहहीं ॥
 वदन चंद्र मयूख सुवचन पियुष प्रिय प्रभु पावहीं ॥
 संसार पावक प्रबल प्रज्वल ज्वलत जन उद्धारहीं ॥१॥
 दाम जुत कटि मेखला सुरपति धनुष मन भावहीं ॥
 फहरात अंचलपट सुचंचल चंचला चमकावहीं ॥
 भक्ती सुधा बरखाय मन बरखा स्वरूप नित आवहीं ॥
 संसार पावक प्रबल प्रज्वल ज्वलतजन उद्धारहीं ॥२॥
 सुमत-रत-जन नम्रशालीरूप अनुप प्रमुदित भयो ॥
 दृढ भक्त सरस चक्रोर बंधु पियुष सिंधु प्रभुउयो ॥
 वीहारे परमानंद ज्योत्स्ना करि शरद रूप धारहीं ॥
 संसारपावक प्रबल प्रज्वल ज्वलतजन उद्धारहीं ॥३॥
 उपवीत पुनित अकलित कला तिन कालको धारन किये ॥
 षड संपत्ती संसार दोहन कर प्रचारित जिन किये ॥
 जिन श्रुतिकुमुदिनीपुनीत प्रिय शशिसरिसरूप धारहीं ॥
 संसारपावक प्रबल प्रज्वल ज्वलतजन न उद्धारहीं ॥४॥
 प्रभु अंशको अवतार वारमवार खल संहारको ॥
 साधू जनन ऊद्धार अरु अद्वैत मत सुप्रचारको ॥

विशुद्ध आत्मबोध महात्म असि करी अघ काटहीं ॥
 संसार पाबक प्रबल प्रज्वल ज्वलतजन उद्धारहीं ॥५॥

दुहा

संवत सूरज वेद ग्रह शशि पुनि शुचि माघ मास ॥
 विमल नवमिका रविरजनि गुरुपदग्रहन उल्हास ॥१॥
 प्रेम प्रनाम सुप्रेमजुत किजै स्विकार दयाल ॥

लखीतंग

प्रभुपदकमल, रसअनुरागी
 बाल ॥२॥

५३ 'बेनीबालसाहित्यसिंधु'—मांथी बालछूति

अथ ग्रंथउद्धारकको विनय

सोरठा

जासौं यह हम देह जासौं पुनित मती मिली ।

ऐसे सुमतिन गेह मातपितापद नाऊं सिर ॥ १

गुरुको विनय

कवित

जाके सब गुननि हैं सुख धाम दुःख वाम

अलित ललाम बाके नाऊं अभिरामको.

परम पुनीत सुमति हैं धारी चित्त जाको,

भारती उपासनाके काम अष्ट जामको.

जाको सुपसाय पाय तिमिर सबही जाइ,

भारे मन वारें जैसे चंद्रमा ललामको.

“बाल” कवि राज राजा डाहिया भाईके सूत,

हे प्रनाम मेरो ऐसे दलपतिरामको. २

कवि बालको बेनी प्रति संस्कार

कवित

उदो भान आसमान आइके प्रमान बीच

अथयो न जान्यो कोउ दिन बितैं बांको हैं.

खंडित सुपुत्र ग्रंथ नाम नही राख्यो चीर,

काल बीते संसकारी मित्र मिल्यो जाको हैं.

कबताको चीर बांको बांको जसचंद जाको,

जालमके जोरमे झमाको जहांको हैं.

अकल उजागर प्रभाकर जो “बेनी” गुन—

भागर कहाँको “बाल” नागर कहाँको हैं. ३

...

...

...

आक्षेपो यथा

कवित

धरि कै ऊमाह देखि देखि रहि राह आली,
 तरनिको तेज मंद तमसौ बिलीतगो.
 न्यारे न्यारे देखि परे गगन सितारे भूरि,
 लहकी लहरै पौन प्रान विचलीतगो.
 रघो रीत रस प्रान पियाके दरस बिना,
 लूकै “बाल” पंथ मृग लोचन थकीतगो.
 करिके करार मोसौ प्यार दगादार यार,
 जोबन कुमार हियरे को हार कितगो. ४
 आतुर वहे चातुरको पतिया पठाइबेको,
 पथिक निहारौ पंथ पंथनिमें जाइमैं.
 ब्रषत हे मेह अरु कंपत हे देह मेरी,
 व्है हौ छेह खेह प्रान प्यारे की जुदाईमैं.
 चपलाकी चमकमैं धरनीकी धमकमैं,
 रैनि विनु मयंकमैं पथिक न पाइमैं.
 बिना पत्रि बिना कहे बुझे प्रान प्यारे “बाल”
 देह छेह छोरिके बसौंगी तेरे पाइमैं. ५

पुनः

जाके भाल भाग जागे बाल यह अनुरागे,
 नेकके विलोकै ये रिझावे बाल बालमें.
 रूप चतुराइ वेस गुनकी करेको सेष,
 सोई कीयो मुंठीजो मुंठी में कीयो आलमें.
 करोटकी सोभा देखो करोटकी देखो पढि,
 विधिकि लखी हे बांचि देखि भुवपालमें.
 तीनको सोभाव मोहे बेदि बुंदी केसनिस,
 तीसो रात प्यारेकी लिखाइ ल्याइ भालमें. ६

...

...

...

अथ केवल उद्दीपनो यथा

कवित

रंग भर्यो वादुर सुरंग भरि धरनि औ,
रंग भरि कामिनी कटाछ अलबेली हे.
रंग भरि चूनरि पियाके रंग भरे नैन,
रंग भरे सागर सुराही अलबेली हे.
रंग भरि मालती मधुर गुलदाऊदी, गु-
लाब चारु रंग औ बहारमें चमेली हे.
“बाल” माधो में तो मझादार मद भरी मृग-
नैन गुन एनिकी सहुबत अकेली हे.
धूरि भरे धूवा धरनि छत्र छान लगे,
आन लगे कान टुहुकान मुरुवान के.
आन लगी तानसौ लहरि पछमानहुकी.
म्लान परेशान मंद प्रान प्रोषितानके.
छान चमकानजु ईशान चपलानहुकी,
आली भइ हूति आगे अभिसारिकानके.
आन छटयो द्वियरेको भान छटयो देहरीको,
बनि हे भूरति “बाल” बीच पलकानके.

पुनः

लाल लाल टेसू फुलि रहे हे बिसाल श्याम
श्याम रंग में टि मानों रंगमें मिलाये हे.
तिहां मधुकाज आन बेटे मधुकर पुंज,
मिलथ पवन उपवन वन छाये हे.
सेनापति रितुराज मासमें पलास तरु,
मेघनेक भांत कविताके मन भाये हे.
आहनसों लसिके सुलागि रहे आछे मान,
बिरही दहन काम कैला परचाये हे.

...

...

...

अथ केवलसात्त्विकानुभावो यथा

कवित

उडत गुलाल देखो बादुर भयोरी लाल,
 खेले ख्याल होरीको रसाल लाल बाल मै.
 आंखिन गुलाल भरी मदभरी राधिकाकी,
 पीबत रसाल रूप रस रच्यो लाल मै.
 अंतर अथाह नेह बाढ्यो बर देखुमै,
 मेह टपकत परसेहु रंग बालमै.
 “बाल” परसत प्यारी परम सुरंग भरी,
 गोरी गोरे आमनकी झलक गुलालमै.

१०

पुनः

लोचन सजल चल बिचल बचन मुख,
 चरन जुगल नेक टरत न टारे है.
 पीरी परिआइ कहे सुंदर कपोलनमें,
 कांपत अधर जानों सुधासों सुधारे है.
 छीनहीमे ष्ढै गई हे आन हाथ आन पाय,
 जानत हौं कहुं कान्हकुंवर निहारे है,
 पसीनासे भीढ्यो तन पुलकित भयो रोम,
 हरखित लीन मन गुनन तिहारे है.

११

...

...

...

अथ केवलसात्त्विकानुभावो यथा

कवित

तूटे तार कंचुकीके हार हियराके तूटे,
 छूटे छक छोर बंध बंध केस पासके.
 छूटि गई नीवी छूटि गयो चीर अंगहुतै,
 छूटि गई लाज बाढे प्रेम परकासकै.

ज्यों ज्यों छूटें मरुत लहरें अलवेली त्यों त्यों,
भुजनी लतान भरि रही पिय पासके,
“बाल” मीठी मीठी नजरसों मुख देखे प्यारी,
परी रही पलिकापें थकित बिलासके. १२

पुनः

भूल्यो यह घाटकी उचाट भूल्यो बाट अरु,
देखे नट नागर विशेष विथा बाढि हैं,
साथकीतें घर गई औरें जल भर गई,
एक देखी डर गई प्रेम पीर बाढी हैं,
बोले न बुलायो नेक डोले न निमेष सेष,
चित्रकीसि पुतरी चितैरे लखि काढी हैं,
जल नाहि थलहीमे कल नाहि एको पल,
नीची नारी अंगुरीसो छोडी गही छोडी हैं. १३

...

...

...

अथ केवलव्यभिचारी यथा

कवित

दसानन जानकीको हर्न करी जात ऐसो,
चित्रपटहुमें जो चितैरे चित्र काढ्यो हे.
अबलोके दिन एक प्रभु जानकी समक्ष,
दसथकुलनंदनके चित्त ब्रेह बाढ्यो हे.
पीरि परिभाइ मुखमुद्राकी लनाइ मनो
जानकी चुराइ दुष्ट एसो भ्रम बाढ्यो हे.
“बाल” लछमन वीर त्याउरे कमान धीर,
रहेन हरात प्यारी हा! हा! शब्द काढ्यो हे. १४

पुनः

सवैया

बांहि गहि पिय ले रति गेहमें,
 तीयके देहमें ना डिठायै;
 रोम उटे असबाँउ चले पर—
 सेउ चल्थो हियमें धरकाई.
 थंभ भणें पग पेन चले भरि
 आयो गरो पियरी परि आई;
 हा हा नही कहबोइ करे नव,
 लगहि लाल हिये हि लगाई.

१५

...

...

...

अथ मुनींद्रसंमतो वत्सलरसः

दुहा

बालककी क्रीडा लसै स्फुट अंतर चित चाई
 तातें “बाल” गिन्यो यही वत्स दशम रसपाई
 नव रस पीछे ताहिछो बर्नन कियो रसाल
 तातें यहां मंक्षेपसो सूचित किय कवि “बाल”.

१६

१७

...

...

...

संभोगानुकूलसूक्ष्मोदाहरणं यथा

कवित

चकित मृगीसी चहु हेरत खगीसी चलै,
 मीली जाइ मोहनसो कुंजन लतानमें.
 तरनीतनुजाके तीर भीर भई लोगनकी,
 कहीं कहीं आवत हे जावत नहानमें.
 दोऊ दुहुं चातुर भये हे बिरहातुर,
 आतुरता भई हे मेटि बे तन लतानमें.

“बाल” दीठी लोगकी बचाइ मुख चूमि लियो,
दोऊ दुहुं घूँघटकी ओट सु महानमें.

१८

पुनः

नीलकला निधि क्यो भूतल अभूत देखि,
पूज्यो मैं न सरस सुमन सोभा बागको.
स्याम रस सागरको सार ले विचित्र विध,
मूरति सवारी कीधों चितें अनुरागसो.
किधों नव नागरीके पुंजीभूत मनोरथ,
ऊलहि ऊलहि रंग सनेहे सोहागसो.
राधिका रबनमें हि तनया लपेटि फेंटा,
ओचक भई हैं भेंटा मनोहर भागसो.

१९

अथ विप्रलंभानुकूल सूक्ष्मोदाहरणं यथा

कवित

पीतम बसेन जा बजारमें उजार लगे
बसे जो उजारमें हजारसो बजार हैं.
दूरदुसैं बेधत रसीली रसियाके रस,
भरे मदभरे नैन कंज कोरदार हैं.
आली बनमालीको झरोखे जाइ झांखियत,
सांवरो सलूनो प्रिय दर्शन उदार हैं.
“बाल” परसे घरिक ऐसी चित चाइ करे,
कब मिलि जाइ मेरे नंदुके कुमार हैं.

२०

पुनः

कुंवर कन्हाईकी लुताइकी निकाइ कलु,
बरनी न जायसो सयाने सरकत हैं.
सहस्रक सुधा धाम कोटि कामके स्वरूप
सहज सुभावपे लुभाय ठरकत हैं.

रसिक रसालके विशाल चख लाल गुन,
 सोहनीके फंदा बंदे प्रानके रक्त हे.
 छबिकी छटानकी उचट छीट आन द्रग,
 परी कीरकीरी सकटाछ परकत हे.

२१

...

...

...

देवताविपयिणी रतिर्यथा

कवित

काहुकी सगाई इतैं तेरी तो सगाई खरी
 आइ पर्यो नाथ दुःखदाइ दरियावमैं.
 पाइ ना मुराद अंतरकी न कहाइ जाइ
 मति तो बसाइ उर जाइ भक्तिभावमैं.
 नाथ जगराइ तो सो कहत सनाथ जाइ,
 आज तो अनाथ रह्यो लोक परचावमैं.
 “बाल” आइ डुबत हौं मोकों उतराइ लेहु,
 आइके भरयो पूर पानी मेरी नावमैं.

२२

पुनः

पाई परी चतुरानन विनति बनाइ कहे,
 अबके उधारिं कीजें स्वामी मेरे पापकी.
 मेरी तो हे उत्तपत्ति तुमहुते पद्मनाभ,
 तुमहुसी कहा चाहु बेदना संतापकी.
 वछारन चोरी थोरी भोरी भोरी मोसो भइ,
 मनमें विचार देखो छमा चाहौं आपकी.
 बेर बेर ‘बाल’ पर बाबा कहो कोप करी,
 चोरको हे टानों पहिले चोरी करे बापकी.
 पायन परत पाकसासन पुकारि कहे,
 छत्र दैवें दआदेब तोही केसे छेरीये.

२३

हम तो अचर अभिमानी अग्यान भरे,
हेरो पाप मानि मन हारवेकी हेरीये,
तेरो दयो राजपाट पदवी पठाई तेरी,
अपनो करि इंद्रको अहीरन सो भेरीये,
जाके करि वामनके हाथनसो जाच्यो बलि,
ताके पर हाथनसो करुना करि फेरिये.

२४

अथ पुत्रविपयिणी रतिर्यथा

कवित

मृदु नवनीतसे परम पद मखमल,
चांदनीपे चले वहां छाले परि जाइ हे.
मृदु मृदु गोरे गोरे परम सलोने सुख,
पर भीष्म ग्रीष्मकी झार झपटाई हे.
हुकम सौ हाजर हजार यहां चाकर सो
विजन बनांत कौन तेरी सुधि पाइ हे.
“बाल” करे जनक पुकार नीर नैन भरे,
हा ! हा ! मेरी जानकी कौं दैव दुःखदाइ हे.

२५

पुनः

कहां मेरो लाल कहां कालीकी सहस्र फेन,
फन फन नृत्य करे महा विषधानीमें.
व्याकुल महरमन ऊठत लहर तन,
लोचन न सुझत हे महा छीन पानीमें.
कीजिये उपाय नंदनंदन जु आय हाथ,
भई हो अनाथ भूमि वेन गति जानी में.
गोकुलनें तररानि नेकहु न छहरानी,
जसोमति रानी अहरानी परी पानीमें.

२६

*

*

*

स्वकीया पतिव्रता

लच्छमी समान मनि मंदिर प्रतच्छ रच्छ,
 अंतरीच्छनकी अवच्छरन लजाय गई.
 जाय गई धीरजकी औरें आशकान मन,
 चंद्रमा चकोरी जैसे मोरेमैं मिलाय गई.
 अंगनके रंगनसौं नये नये रंगन दि-
 खाय, नित नित माया ठगिनी लुभाय गई.
 “बाल” देख देख मुख प्यारी अब रेख रेख,
 जगकी प्रतीति मीना मेखमैं छपाय गई.

२७

अंग उजीआरी अंग अंगन सँवारी ड्यौं,
 अनंगराज प्यारीकौं बिघना सँवारी हैं.
 आखैं अनियारी झिलमिली जो लजारी दीठ,
 देखनकौं लगे प्यारी पैरनमें डारी है.
 भोरी भल भागवारी गोरी अनुरागवारी,
 बोरी रस रंग झोरी रसकी नीकारी हैं.
 “बाल” जानी प्यारी कला लोककी बिहारी, गुरु-
 जननो दुलारी जानी जान जिया प्यारो है.

२८

काम विकलासी कलाधरकी कलासी केधौं,
 सुखमा प्रकासी जाके नैनन विलासीकी.
 मनिमालिकासौ हिये जालिकासी मोहमंत्र-
 की प्रनालिकासी प्रेम पंथकी ऊजासीकी.
 औरन उदासी पतिप्रेममें बिलासी बड़ी,
 करियैं बडाई कौन ऐसी भौन बासीकी.
 “बाल” मनबासी तेरो नितको उपासी रहधो,
 नैनन छपाई छटा आनन उजासीकी.

२९

५४ गीत

१

(राग काफी)

कहां गयो जादुवारो, बुलाके सैननमें रे—कहां गयो०
 कहां गयो कामनगारो, बुलाके सैननमें रे—कहां गयो०
 टोनां लगायके कहां चढ दीनो, दुंदत ना पावौं गुइयां,
 बस्यो है नैननमें रे. कहां गयो०
 सुंदर सुरत छबीली छबीको, रैन जगावनहारो,
 गयो रे लुभा सैननमें रे. कहां गयो०
 “बाल” रसीलो बदन दीखायके लुप गयो जानी प्यारो,
 भुलाके गैलन में रे. कहां गयो०

२

(सोरठ अथवा काफी)

छेला ना रोको मोंकी गैल—नर्हा में नारी नकारी...छेला ना रोको०
 इस नगरीके लोक चवैयन कोउ कहेंगे छीनारी,
 नहीं मैं ऐसी छीनारी. छेला ना रोको०
 में कुलडानी हियमें रखत हौं, दूर हो ! दउंगी गारी,
 करो ना ठोरी हमारी. छेला ना रोको०
 “बाल” तुम चतुर सुहावन क्यों मति भुली तुम्हारी,
 ऐसे क्युं मीलत ही नारी. छेला ना रोको०

३

(हुमरी बीहाग)

बरजोरी करके बालम—बंगरी छीनाय लीनी,
 बंगरी छीनाय लीनी—बंगरी छीनाय लीनी—बरजोरी०

पकरत कर आय आय कर गल डारत धाय धाय,
 सुधबुध मोरी हराय लीनी. बरजोरी०
 धाव लगायके नैननसो सैयां, 'बाल' मोरी बंगरी छीनाय लीनी. बरजोरी०

४

(दादरो खमाचनो)

आजु लटक चालसाँ आवत गुइयां...आजु लटक०
 जाको नैनन कजरा सोहत,
 लटपट पाव परत मोरा सैयां. ...आजु लटक०
 कौन पिय पिया तुम बिर माथे,
 उपरत ना "बाल" पैयां. ...आजु लटक०

५

(झूल)

महेलसे उतरी सोस करके
 वो पढ़ने लीबास सब जरके
 लीया बील मोहनने हरके
 सहेलीआं सब लीनी संगकी
 हाथमें छडीयां फुलनकी
 राहा ली बींदराबन की
 चली तो बींदराबन दरम्याने
 इसीकों मिले कृष्ण काने
 हुस्न ता पुनमका चाने रे
 सब मोहीरी ग्वालनने
 गाता मोरली अंदर ताने
 गुंज रहा जंगल बेराने
 सुनके गौलन हुइ बेराने रे
 पाइ मोहनकी दरसन्ने—

६

(झल)

लगी तो जल जुमना भरने नीर
मोहनने पकड़ खेंच्या चीर
छोड़ देना नंदाके बीर
फुटी जल बेचनकी मटकी
जोबना फीर सबकी झटकी रे
राहा ली बिंदरा वनकी
फीर तो यौ गोलनका कहना
तेरी तो बंसी है नंद काना
सुनके गौलन काय न माना रे
क्या करता जुलमाना
के धुनमें भुल गइ घर जाना
मेरे पर कीया जाडु टौना
बिखर गइ सब तनकी मैना
जला दे गोकुल का रहेना

७

(लावणी)

गोवालन चली रे गोकुलकी
बालम लहरीआं मोतनकी
बरस सोलैयां उमर उसकी रे
राहा ली बिंदरा बिनकी—
बदन पर कीये हे सिनगारे
गलेमें मोतीअनका हारे
मारती पलकोंकी मारे
नैन जेसी है तलबारे

बनी क्या वो सुंदर नारे
देख ले जवानी की ब्हारे
जोबन दो खील रहे धनारे
चमक जुं अशमानी तारे

८

(झूल)

कीया क्या उस नारीने ठाठ
चलके आढा जमुनाके घाट
मोहनकुं बचन दे गई नाठ
अंगुठी दीनी हाथनकी रे
गोवालण वाई बचनोकी रे
राहा ली बिंदरा बिनकी
कौला जोबन नारीका
ठाठ में कहूं इस नारीका
अवाजा सुनके बंसरीका
लगे दील मांही वो खटका
बचन मैने दीया था उस दीनका
दुसरा छल्ला हाथों का
अब तो है जरूर जाने का
रे दील मोहन से अटका.

५५ 'देवीदास राजनीति-अर्पणपत्र

दंडक

गुनग्राम कृपाधाम जाको अभिराम नाम,
 ऐसे दिलपतिराम चरम नवतहुं;
 विद्या के सागर गर नहीं जाके उदर में,
 रेनि दिन सो गुहके शरन रहतहुं;
 जाकी सुंदर मुरत देखि हियो हरखात,
 जाके प्रेम-पीयूषसो हियो में भरतहुं;
 कविराज राजा डाहियाभाई के सूत ताको,
 यह ग्रंथ प्रेमसे में अर्पण करतहुं ॥ १

सकल जहाननु में मानु सनमानु पाये,
 कवि कुलदीपक नरेन्द्रमें कहायेहो;
 बदनसरोज तामें सारदा निवास कीने
 रस युक्त उक्ति तासें सबकुं बहायेहो;
 सुनै जब कान कबि आन कृति काव्य तोही,
 करत बखान जैसे विद्यानिधि ठायेहो;
 ऐसे गुनजान कुल पद्म कवि-कुलकेतु,
 सुमति के सेतु सोई मेरे मन भायेहो ॥ २

मंडन सुमान दुःखखंडन कुपथ पथ
 दंडन दरिद्रनको नायक कवीन्द्रको;
 चंचल चतुर चित्त चाहक सयाननके,
 शांतिको समूह गुन लायक नरेन्द्रको;
 अंकुश अयानेको सयानेको सुमित्र यह,
 छत्रपति रंजन छाया हैं कुछिद्रको;
 ऐसे कविराजनकुं "बाल" कर जोरि रहूं,
 नाउ पद सीस "दिलपति" कविचंद्रको ॥ ३

५६ सुभाषित

सर्वैया-कवित

१

वा वंसीबटके छहियां मह आवके बंसी बजाइए लाल
नाद बजाय अनेकन भांतसो कामहुको उपजाइए लाल
आय हमें छतीआं भरके अधरान पीयुखकों पाइए लाल
'बाल' दीखो रस रंगी बनी तनको तनहुंसो लगाइए लाल

पुनः

जा दीनते परी मोहनकी बसुरीकी धुनी हम कानन में
ता दीनते दुःख दंशके बीखसों नित्य जरौं हों हुताशन में
जाव कहो मन मोहनसों क्योंहु रहे पिय मानन में
'बाल' कछु पिय शांत करो छिरकी रस जो अधरानन में

पुनः

गोकुलहुकी गवारिनी गावत है गुन नीसहु दीन गुपालके
गैल हु गैल फीरी फीरी धावत तोहे न पावे दीदार दयालके
क्यों सखी हैं अपनं नीरभागीकी पावत न हिय चर्न रसालके
पीवत है अधरानहुको रस है धनिभाग्य वो वंसके 'बाल'के

२

अष्ट पद आप अंग जीव जामें धुनी वींग,
मीष्ट भरी बानीसौ दुःख दल नहारी हैं.
विविध प्रकार अलंकार आभूखन पेने,
उज्ज्वेल अमोल सुध तरंगकी सारी हैं.
मोतनसे आखरकी पेनि नीज गरे माल
मत्त गयंदकी चाल चली अति न्यारी हैं.
'बाल' भिन्न भिन्न चित्त भौरंगन भवन हैं,
प्यारी तेरी कविता सुपदमनी प्यारी हैं.

३

कोन दशा हमरी भइ की हमरे पियुसों भयो चीर बियोगा
कौन कीये अति पूरव पाप की पीयसों आज नुटयो है संजोगा

रेनि दिनु चितमें बिरहानल जारत है कहा जानत लोग
पिय वियोग टरे नहीं टारत जानी ये आपके कर्मके भोग

४

आजु भयो सपने निशिमैं मनमोहन प्रीतसु 'बाल' ही आयो
धार चली असुवानकी स्नेह के आंखीमें आयके कंठ लगायो
में मनमें मधुरी बतीयां पियसौं करके सब दुःख नसायो
भोर भये हमको पिय छांडके ठीक कीयो हा ! हा ! नाद करायो

५

चाहे एते चाहो चंदकों चकोरनके कुल
चंदना चखावे चुनी चाहनाको मुल है
दर्श ना दीखावे आठ मासहु लौं वारिद जु
पबिहा मरत प्यासों पीतहुमें डुल है
पतंगकी पीरा नहीं पाहत कलुक जोती
जोतिनमें देह भरनीकीइ कबूल है
हम जैसे प्रेमीजनको न चाहो यामें देखो
रावरी न भूल भवनाथहुकी भूल है

६

आंखी नहीं बरखा बदरा यह आंसु नहीं जग जीवन धारा
धार चलौ यह नाहीं कपोल यही वृजधार सों भीजी सुधारा
आंखोकि मेखोनमेख नहीं पेचहु चपला चहुकी है अपारा
आंसुसे भीज गये पिय आखर नाथही मत्त मयुरन हारा

७

चंद्रमाके चित्त है चकोरन हझार पर
देखो नित चकोरको चंद्रमासों टेक है
दीपककी ज्योतकों हझार है पतंग पर
देह जारे दीपमें पतंगको विवेक है
कवल मित्रकों कवल कुल कोटि कोटि पर
कवल मित्रहुंसौ कवलकी प्रीति नेक है
चकोर औ पतंग औ कवल हमसे अपार
चंद दीप भानु तुमसे हमारे एक है

५७ गझले-बाल

[ऊर्दू तथा फारसी]

क्या हाल हुवा दिलखाकी बेवफाईसे
 हम फिरे मारे मारे तेरी बेवफाईसे. १
 दर गेतीए ना महेरबां हम तो हुवे वो बेझार
 क्या सूद हुवा हमको तेरी आशनाईसे. २
 साकी कनी खबर ला दे नसीम तु सुब्हे दम
 पुर कर दिमाग झुल्फकी बूकी सफाईसे. ३
 दम जाते हैं और आते हैं सनाइ यार खुश
 आह मार रोती दर्दे आशनाईसे. ४
 एक जुरआ शराब ला दे यार तो पीवे
 अये 'बाल' गम आझार हो दर्दे जुदाईसे. ५

२
 दीखाओ मेरे दोस्त अये खमखाना कहां है
 बहेरे खुदा बता जाना कहां है ? १
 गुमराह हुवा हूं उतर गई है खुमारी
 तिशनये लबे यार हूं काशाना कहां है ? २
 शमशाद देख दर चमन जलता मेरा जीगर
 शराब पाया हूं मगर पयमाना कहां है ? ३
 पीरे मुघांकी मुजको कभी भी नहीं दरकार
 हमारी तो शीरी लबे जाना कहां है ? ४
 चाहे रहो या जाओ दम कुछ कारही नहीं
 हम आह मार कर कहें दीवाना कहां है ? ५
 माशुक 'बाल' बारीक तुं गिरेह झुल्फ खोल
 खोल गिराह दे तेरी अफसाना कहां है ? ६

३

- अये सनम आशिकको तेरे मिलकर बुलाना चाहीअे
दर्द ओ गमखवार को मिलकर बुलाना चाहीअे. १
- अय परी पयकर सनम तेरी रुये मेह वश
शर्म सारी तर्क कर रु पोश उठाना चाहीअे. २
- तेरे भर भर जामे मय दिलकश गुलाबी गुंठा
गले से अये लपटके जां दायम बुलाना चाहीअे. ३
- खुफताह वरश खाबे राहत जानी कीया वो नाश्नीन
दर्द ओ दम फकीरों का उस्को दिलाना चाहीअे, ४
- दिल खराबी हो चुकी दिलदारसे अये दोस्तां
सर व कद ओ संग दिलको पयाम प्हाँचाना चाहीअे. ५
- निगाहसे तेरे चश्मगी दानां दीवाने हो गये
'बाल' इश्कझार को अब तो बुलाना चाहीअे. ६

४

- इश्ककी दर्दोंमें गुझर गई तमाम रात
जानी की हिझमें गुझर गई तमाम रात. १
- में लुठरती फीरूं मगर साकी मिलता नहीं
लिअे पीआलअे मय बेठे गुझर गई तमाम रात. २
- कहाँ गया गुलख सनम कर मुझे दमनाक
गुलों के बिस्तर पर गुझर गई तमाम रात. ३
- मुर्गे दिल चला गया अब मेरे कस्दसे
दर इन्तिझारीअे यार गुझर गई तमाम रात. ४
- आओ सीनेसे सीना मीलाओ अय तुम
'बाल' तुमारे हीझ में गुझर गई तमाम रात. ५

५

- दीदारे आशना कुजा याबम अये दोस्तां
दिल मिशबद अझ परदये सब अय दोस्तां. १
- बरखास्त नसीमे बहिश्त मय बायद खास्त
झे परदये दिलबिरुं शुदन्द वादा परिस्तां. २
- अये मुत्रिव कुजा रवी दर मोसमे तरब
नीस्त दर्श मोसमे गुल साकीये वुस्तां. ३
- अय सबागर तु रवी बया राने चमन
रसां पयाम झूद जे बुलबुले गुलिस्तां. ४
- गोयन्द के परस्ति ये वुत मी कुनद 'बाल'
बुतपरस्त अस्त अझ रोझ रोझे अलस्तां. ५

६

- बेदेह शराब साकिआ इं मोसमे गुलस्त
मुत्रिव वुगो नवाइ खुश इं मोसमे गुलस्त. १
- बरखेझ पुरझमय जेहबे पायते चालाक कुव
रिन्दी कुनद दर चमन के जाये बुलबुलस्त. २
- वा अझो तकवारा फरामोश कुन के रिन्द
दर शमअ जगमये रूबाव मश गलस्त. ३
- फर्जे झड व गुझर वो फर्जे निगार कुन
रिन्दां गुफते अंद के दरीचे मशगल अस्त. ४
- मगो के सहर शुदर अस्त अझ शराबे 'बाल'
बादकश वो पाक दामन अझ दिन अलस्त. ५

હાફિઝ

[ફારસી કાવ્ય ગૂજરાતી કાવ્યમાં]

હાફિઝ

૧

(લાવણી)

ભરી ભરી ફેરવ ખ્યાલો યાર
ઉઠ ઝટ આપ તણ બેહોશી બનું હવે હુંશિયાર ભરી ભરી૦ ૧

ગણી પ્રિત પહેલી સહેલી યાર;
પછી પડી પસતાળ શિરે મુજ પડિયો પુષ્કળ માર. ભરી૦ ૨

અલક મુજ માશુક છટક્યાં યાર;
ઉડી સમીર લહરિ કસ્તુરિનો ઉડ્યો બધે ભભકાર. ભરી૦ ૩

અહો ! તે વેળા હૃદયે યાર,
સખત સુગંધે વહી રહીતી કેવી ફધિરની ધાર. ભરી૦ ૪

કહે ગુરૂ પ્રેમિ સંત જો યાર,
કર તર-બ-તર શરાબ થકી પૂજાસન બેદરકાર. ભરી૦ ૫

નિત્યના પંથિ ભોમિયા યાર;
રાહ સરાય મજલ રીત બાતે નથિ ગાફેલ લગાર. ભરી૦ ૬

મને પ્રિતમ મંદિરયે યાર,
ક્ષણ ક્ષણ જતી અનોખી સુંદર નહિ સુખ માનો યાર. ભરી૦ ૭

તહાં ઘડિ ઘડિ ઘડિયાળી યાર,
કર સત્વર સામાન તયારી-કહે કરી પોકાર. ભરી૦ ૮

રજનિ વહિ ઘોર અંધારી યાર,
ભરપુર ઉછળે તરંગ ભારે ભમરાનો નહિ યાર. ભરી૦ ૯

સમય એ સમુદ્ર મધ્યે ચાર,
 ગતી અમારી કેાણુ જાણુશે જન દુર રહી કિનાર. ભરી૦ ૧૦
 સ્વાર્થ ધરી પ્રીતમ પ્રેમે ચાર,
 પડી ખરી બદનામી શિરપર આખર આ સંસાર. ભરી૦ ૧૧
 રહે કચમ છાની મારા ચાર,
 મળે ઘણેરાં જનમંડળ વાતનો ખોલવા ભાર. ભરી૦ ૧૨
 ચહે નિત્ય પ્રીતમ પદ જો ચાર,
 રહે નિકટ હાફિજ કહે નિત્ય નહિ થા દૂર લગાર. ભરી૦ ૧૩
 છોડિ દે દુનિયાં સઘળી ચાર,
 કર સંગત નહિ બાલ કેાઈની શું દુનિયામાં સાર-સાર. ભરી૦ ૧૪

૨

(ગઝલ)

ઉઠં ઊઠં સાકિ ! ઉઠં, મદિરારંગિ જામ ભર,
 કર ગાન ગાયકા તું આવિછે ઉમેદ ખર. ૧
 લજજત ખખર નથી તને નિતના શરાબિની,
 દિલદારનું દર્શન દિહું છે જામની અંદર. ૨
 હજાર ગોરી સુન્દરીઓ ત્યાં સુધી ટકે,
 ઝળકી હમારું સર્વ સનૂખર નહીં બાહર. ૩
 જીવેલ જે જન પ્યારથી જન તે નહીં મરે,
 લખેલ આ સંસાર તણા દફતરો ઉપર. ૪
 મસ્તી વિરાજમાન ઘણી પ્રિતમલોચને,
 સોંપી દિધી લગામ હમે મસ્તિ તણે કર. ૫
 ડર છે કે રોટી પાકની મારા મદિરા પર,
 જય મેળવે રખે જહાં કયામત થશે જાહર. ૬
 કદિ રે લહર રહવારની તે બાગમાં વહે,
 જઇ કહે સંદેશ જ્યાં હમારો નામવર. ૭
 કાં નામ વિસારે હમારું જાણિ જોઈને,
 દિન આવશે જ્યારે ભુલી જશેજી નામ હર. ૮
 શિત સમયનું લાલાશું કરમાયું મારું દિલ,
 તાબે થશે તું આખરે આખરે આશક તું મારિ પર. ૯
 મારા કિવામ હાજીની દોલતમાં ડૂબિયાં,
 નજા તણા નિધી સુ-નાવ નવલ નિશાકર. ૧૦
 હાફિઝ કહે વરસાવ નયન બાલ આંસુકણ,
 મન માન્યું પંખિ આવશે તુજ જાલની અંદર. ૧૧

૩

(પરજ—ભૈરવી—બિહાગ વગેરે રાગમાં)

દિલડું રહે નહિ હાથ, ખ્યારા મિત્ર હમારા,
મન પરમેશ્વર કાજ, છોજી વશ કરનારા—દિલડું—ટેક ૧

(સાખી)

પ્રીતમ કેરી પ્રીતની, ગુપ્ત ગોઠડી હાય
અંતરમાં અધિકી રમી, આજ ઉઘાડી થાય—ખ્યારાં ૨
ચાર દિવસની ચાંદની, જગત બહુસમ દેખ,
કર નેકી જે ચારશું, લુંટ લખોની લેખ—ખ્યારાં ૩
પવન પૂઠના ઊઠજો, ભરદરિયે છે નાવ,
મહેર કરો ઝટ થાય જે, પિયુ દર્શનનો લહાવ—ખ્યારાં ૪
ગઈ રાત્રિ યુલબૂલડે, ગાયું ઘણેરું ગાન,
પુલ મદિરા ગુલતાનમાં, કહે ઉઠો મસ્તાન—ખ્યારાં ૫
રે ઉદાર પ્રેમી થજો, આયુષ વર્ષ હબાર,
કેા દિન ગરિબ ફકીર પર, કર કંઈ કૃપા લગાર—ખ્યારાં ૬
સમજ રહી બે શબ્દમાં, ઇહ પરસુખ જો રહાય,
કરિયો મિત્રશું મિત્રતા, અરિશું નમ્રતા થાય—ખ્યારાં ૭
કીર્તિ કેરી શેરીમાં, થયો મને અટકાવ,
યદપિ રૂચે નહિ તૂજને, છોડ નસિબના દાવ—ખ્યારાં ૮
મધપાન જમશીદનું, મુકર સિકંદર જાણુ,
જેમાં દારા મુલુકની, પૂરી પડે પિછાણુ—ખ્યારાં ૯

મ કર ગર્વ, ક્રોધી પિયુ, ગાળિ નાંખશે કાય,
 જેને કર પથ્થર કઠિણ, નરમ મીણ થઈ જાય-પ્યારાં ૧૦
 કદી હમારી ગોઠડી હરિફ ગવૈયો ગાય,
 મોટા વૃદ્ધ પવિત્ર તે, બહુ ઉન્મત્ત થઈ જાય-પ્યારાં ૧૧
 કટુ મદિરા બહુ પુનિત જન ગણે દુઃખની માય
 પણ અમને મુઘ્ધા તણા અધર સુધા સમ થાય-પ્યારાં ૧૨
 દુઃખના દિન તો ગાળિએ, આનંદ ઉભરા માંય
 એ કિમિયાથી ગરિબ તે, કાફન સમ થઈ જાય-પ્યારાં ૧૩
 મેં પહેર્યું પોતે નહીં, મદિરા રંગી વસ્ત્ર,
 ક્ષમા કરો તેથી મને પુનિત સુગુરૂ સમસ્ત-પ્યારાં ૧૪

૪

(શાદ્દલ)

વાઈ ગાયક વાંસળી ગઈ નિશી આનંદમાં સુસ્વરે,
 મારું અંતર તે સુણી બળિ ઉઠ્યું સર્વત્ર જોશે પુરે. ૧
 એણે કોમળતા થકી અસર શું શું ચિત્ત મ્હારે કરી,
 વસ્તુ માત્ર વિલોકતાં મુજ મને લાગી કંઠાભરી. ૨
 મારો આશક તે જ સજ્જન થયો જે નિત્ય નિત્યે હવે,
 છાયા આતપના અનૂભવ છુટે કેશે મુખે દાખવે. ૩
 મેં દીઠો મદિરા મધૂર રસથી ખ્યાલે ઉછાળે ચઢ્યો,
 આછે શૂભ શઠન સજ્જન પ્રતી આનંદથી ઊચર્યો. ૪
 મારા સજ્જન મિષ્ટ મધ તણિ તું જ્યારે કરે હોઠ રે,
 મારા જીવન-ખંધથી પ્રિય મને છૂટે હમેશાં કરે. ૫
 થાજે દુઃખ દરિદ્ર તૂજ સરવે તારી બલાઓ પરી,
 ઐહામુગ્ધિક સૂખમાં પ્રિય તને રાખો હમેશાં હરી. ૬
 જ્યારે મગ્ન અને ઉન્મત્ત બનું છું જાણી હું સર્વે વૃથા,
 કેકાઉસ તણી સમૃદ્ધિ જવની તુલ્યે ગણું સર્વથા. ૭

૫

(ગઝલ)

[ગમે દૂરીસે જ નલતા હે અશક આંખોસે જરી હે,
કહો લૈલીકોં અય પ્યારી સુબુહ રક્સદ હમારી હે—એ રાહ૦]

અગર તે ચાર શિરાઝી મહારૂં મંન મેળાવે,
સમર્પું હું ખુબારા ને સમર તિલ શ્યામને લાવે.—ટેક ૧

પૂરેપૂરે દેઘ દે સાફી મદિરા સાર,
સરિતા રુકનાખાદનો નિર્મળ શીત કિનાર.
લતામંદિર મુસલ્લાનાં કહો કયાં સ્વર્ગમાં લાવે!—અગર૦ ૨

પેલી છોટી ગોરીઓ ધારે પૂર્ણુ ગુમાન,
કરે અરે અક્સોસ છે, બાધું શહર મસ્તાન;
હરી ગઈ દિલથિ ધીરજ ચારતુરક જ્યમ લુંટ લુંટાવે.—અગર૦ ૩

અમારિ પ્રીત અપૂર્ણની પિયુ ખુબિ બેઢરકાર,
રંગ સુગંધી તોય તિલ કેરી શી દરકાર;
સહજ કાંતિ રૂપાળીને, મને જે મોહ ઉપજાવે—અગર૦ ૪

સુંદરતા વધતી ઘણી ચુસૂફ કેરી નિત્ય,
મેં જાણ્યું નક્કી હવે એવી પ્રીત ખચીત;
પતિવ્રતના પટચલથી બુલેખા ખેંચીને લાવે—અગર૦ ૫

ખી મદિરા સુણ ગાનનાં તાન મસ્ત તું હોઈ,
દેખ ન દુનિયામાં કંઈ કરિ કારીગરી કોઈ;
નિપટ આ ખેલ દુનીયાનો ન ખોલ્યો ખોલિને લાવે—અગર૦ ૬

ખ્યારી ઉર ધરેા જરા શીખ હમારી માન,
 નિજ નિર્મળ અંતર વિષે નસીબવાન જવાન;
 શિખામણુ વૃદ્ધ દાનાની અહો પ્રિય પ્રાણુથી રૂઢાવે-અગર૦ ૭

મેં વચ્ચનો મીઠાં કદ્યાં તેં કટુતાનો સાર,
 પરમેશ્વર તુજ ભલું કરેા પરંતુ રે મુજ યાર;
 બહુ છાજે કથન કડવાં અહો મીઠે અધર લાવે-અગર૦ ૮

રચી ગાન પર ગાન તેં મોતી પરોવ્યાં સાર,
 આવ બેસ ખુબ તાનમાં ગા ખુશ હાફિઝ યાર;
 રૂઢી મંદાકિનીનો હાર તને આકાશ પહેરાવે-અગર૦ ૯

૬

(સવૈયા એકત્રીસા)

કયાં દુનિયાનું ડહાપણુ ને કયાં હું ખરાબ લતનો મસ્તાન ?
 દેખ કેટલો અંતર પડિયો બે વચ્ચે, જ્યાં ન મળે માન ?
 કયાં ચોખ્ખાઇ પવિત્ર જનની અને મારિ કયાં મસ્તી યાર,
 કયહાં કયાની કુથલી સુણવી કયાં સ્વરચંગ ઉપંગ સિતાર ?
 ઢાંગિ વેષ ને બોધ મંદિરથિ ઉઠી ગયું છે મારું મન ?
 કયહાં ભક્ત મંડળિનું મંદિર કયાં મારો મદિરા પાવન ?
 ભુલી ગયો મુજ પ્રિતમ ચાદથી મુલાકાતના દિનનો દહાવ
 કયાં છે પ્રીતમ હાવભાવ તે કયાં છે તે ગુસ્સાના ભાવ ?
 દોસ્ત તણા મુખડા ઊપરથી દુશ્મન બાંધી શકે શું ખ્યાલ
 કયહાં ખુઝાતી દીપશિખા કયાં દિનકરકર કેરી દિપમાલ ?
 થા સાવધ બે ચિબુકદૂપ રસ્તા વચ્ચે પડિયો છે યાર,
 અરે દીલ કયાં દોડી બાયે કેમ કરિશ તું બાઇશ પાર ?
 તુજ પ્રાંગણની રજ રૂપાળી મુજ આંખડિનો સુરમો સાર,
 હુકમ કરો કયાં વસિયે જઇને ત્યાગ કરી સલુણુ દરબાર ?
 કરાર નિદ્રા પામે હાફિઝ એમ આશ ના ધરિશ લગાર,
 કરાર શું છે કોણ સખૂરી, કયાં નિદ્રા બાણું નહિ યાર.

૭

(શાર્દૂલ)

આવો પાવન મિત્ર, સ્વચ્છ પુરિયું છે પાત્ર આદર્શ મેં,
 પ્રેમો નિર્મળ રંગ રક્ત મદિરા માણિક્ય જેવો તમે. ૧
 છાડા લેદનિ ગુપ્ત ગોઠડિ જઈ મસ્તાનને પૂછ રે,
 શું ઢાંગી જન બોધ નિત્ય કરતો એમાં કંઈ ઉચ્ચરે? ૨
 ઉન્કા કોઈ તણો શિકાર ન થતું, તું જાળ સંકેલિ લે,
 આંહીં તો નિજ જાળમાં પવન છે, તે લહાણુ તું માનિ લે. ૩
 સોંપી જે દિનથી લગામ દિલડે તારી પ્રિતીને કરે,
 આશા ત્યાગ કરી તમામ સુખની તે દીનથી મેં ખરે. ૪
 સેવા રોજ બજાવવા હક ખરો છે તાહરા દ્વારમાં;
 તું શ્રીમાન, કૃપાળુ કિંકર પ્રતિ દર્શાવ કાંઈ કૃપા. ૫
 જે વેળા વિચરે લલાટ લખિ તે આનંદમાં ગાળ રે,
 છોડી સ્વર્ગ મહાન આદમ ગયો, એ સર્વના હાલ રે! ૬
 પી બેચાર સુપાત્ર જ્યાં મળિ હવી આનંદની મંડળી,
 સંયોગે અવિનાશિના ન ગણુ તું આશા લગારે મળી. ૭
 ચાલ્યું યૌવન જોરથી જિવનનું, ના તેં લણ્યું પુષ્પને,
 ખોલ્યો છે ભ્રમ સાધુ ત્યાં કવચિત ના ઇચ્છીશ તું નામને. ૮
 છે હાફિઝ હમેશ ભક્ત મદિરાનો લેઈ જાને બલી,
 સંદેશા લહરી ! શુદ્ધ સમિપ તું ફેળે પ્રણામાંજલી. ૯

૮

(ગરબી)

- પ્રીતમ, તું સહુ સુંદરતાનો સાર છે,
ચંદ્ર તેજ તુજ સુખડાથી ઝલકાય જો-પ્રીતમ૦ ૧
- ખાંકી નવલ ખુબી જે રહી શશાંકમાં
તે તુજ ચિબુક કુપેથી ભરિ લહકાય જો-પ્રીતમ૦ ૨
- આશામાં તુજ દર્શનના દિન વહી ગયા
હોઠ સુધી મુજ આંખ્યા ખમારા પ્રાણુ જો-પ્રીતમ ૩
- ઝટ કહિ દે તુજ હુકમ કંઈજે થાય જે
માંહિ વળે કે બહાર કરે પ્રયાણુ જો-પ્રીતમ૦ ૪
- ક્યારે હરિ લાવે તે દિન મારો હવે
મળે માહરો મિત્ર પ્રેમ અધિકાય જો-પ્રીતમ૦ ૫
- ભમી ભમી જે થયતું ભવ ભટકામણે
સ્થિર મન મારું છુટે અલક લપટાય જો-પ્રીતમ૦ ૬
- આંખડલી રૂપાળી ફેરા ગોળમાં
જનથી નહિ બાજૂ સુખની સચવાય જો-પ્રીતમ૦ ૭
- બહેતર કે મતિ બહુ પાવન જનની કહી
તુજ મસ્તાનોને નહિ વેચી જાય જો-પ્રીતમ૦ ૮
- ચશે માહરું નશીબ જાગતું શું હવે
ઘેરેલું જે ઘોર ઊંઘની માંહ જો-પ્રીતમ૦ ૯

શું છાંટ્યું નિર જળહળતા મુખડા થકી
 આંખ અમારી ઊપર એમ જણાય જો-પ્રીતમ૦ ૧૦
 મોકલજે તું લહરિ તણા સંઘાતમાં
 હાર કુસુમનો કંઠ તણો શણગાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૧
 લહીએ તુજ આંગણિયાની રજમાં હમે
 જેની વાસતણેા ભરપુર ભલકાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૨
 દિલડાની ગતિ માઠિ થઈ ગઈ છે બહુ
 પ્રીતમને જઈ કહો સંદેશો સાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૩
 પણ રે મિત્ર, તમે સંભાળીને ચાલજો
 પ્રાણ અમારા અને તમારા ચાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૪
 કદી તમારી મંડળિ માંહિ નથી હમે,
 અમને પ્રીતમ પ્રીતતણેા છે તાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૫
 ઊઠ પવન લહરી, લઈ જા સંદેશડો
 યજ્ઞ શહરની રમણીયોને દ્વાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૬

૯

આજ મધુ માસ સુહાગી આવ્યો,
રંગ રંગ અખિલ જગ છાયો. —ટે.

ભરજોખનનો સમય વન ઉપવન રૂચિરૂચિ વેશ ધરાવ્યો
વિકસે ગુલાબ રસિક પુલપુલને શકુન સરસ સંભળાવ્યો—આજ
બાગ વિલાસો જનો શું બળે જો સમિર જહાં થકી આવ્યો
વનની વેલી ગુલાબ સરને, કહેજે પ્રણામ કહાવ્યો—આજ
ગેડીદહાની રમત અનોખી, જયમ પિયુ ચંદ્ર બનાવ્યો
એવી ન મારો હાલત કરશે, હું છું મસ્તકનો ધવાયો—આજ
મુજને વિમાસણુ તે જનની જે, દરદી ઉપર દાંત ફહાડે
જે દરદી મદિરા મંદિરના દ્વારનો ભોગ કહાવ્યો—આજ
પ્રભુના જનની કરજો પ્રીતિ, તુલ તણા નાવ માંહી
છે ધરતી નહીં લાગે તોફાનો, એજ અચંખો કહાવ્યો—આજ
આકાશ મંદિરથી જા તું ચાલ્યો, ના કંઈ ભિક્ષા માગે
કુટિલ કૃપણ એ એવું નહાડું, નિજ મહેમાનને માયો—આજ
હાય કલાલની છોરી કદાપિ, ભભકભરી બાહાર આવે
એના મંદિરની કરે સાવરણી પાંપણ, મમત ધરાવ્યો—આજ
આ દુનીઆના ચકાવામાં, જ્યાં સુધી મત્ત થયો ના
ત્યાં સુધી સ્વરૂપ નહીં તું પિછાણે, મિથ્યા ભ્રમે તું ભ્રમાયો—આજ
અંતે તો નિજ જગ સુવાની જે સુઠીભર છાડ
શાને કાજ પોકળ આકાશે મહેલ મહીં ચિત લાવ્યો—આજ

મારે। યુસુફ ચંદ્રકીનાની, મિસર તખ્ત પર રાજ્યે।
 અહો કારાગૃહને તજવાનો, વાહ વખત છે આઁયો-આજઁ
 ના જાણું જે અલક અલબેલે, તેં શો લહાવ લહ્યો છે
 જે કસ્તુરીનો સુગંધ વરસાવે, અહો ! કસી બંધ બંધાઁયો-આજઁ
 મોજ મઝાનો મુલક મઝાનો, શાન્તિનો કુંજ સલુણો।
 અમને મળ્યો જે નરપતિ કેરી નહીં તરવારે મેળાઁયો-આજઁ
 સુખે હાકિઝ પી પા મદિરા, મસ્ત મઝામાં રહેજે
 કર નહીં ખલતા જેમ બીજાએ કુરાનનો ઢાંગ મચાઁયો-આજઁ

૧૦

કેણુ પિયુ હજુર સંદેશો પહોંચાડે:

મને નજરથી દૂર ન ફેલાડે. કેણુ ૦ ૧

હું ભ્રમમાં ભૂલ્યો છું પ્યારી, તારા પ્રેમીજનોને
મુખ ઉજ્જવળ શશી સમ પણ દિલડું

કયમ પથરશું દેખાડે ?

કેણુ પિયુ હજુર સંદેશો પહોંચાડે:

—મને નજરથી દૂર ન ફેલાડે. ૨

[અપૂર્ણ]

હાફિઝ

[અનુવાદની આગળ કવિએ ‘ભારતીભૂષણ’ (જાન્યુ. ૧૮૯૩)માં મૂકેલો પ્રવેશક]

જે મહાકવિનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ સજ્જનો સમક્ષ મુકવામાં આવે છે તે ઇરાનના મુખ્ય શહેર “શીરાજ”માં જન્મ્યો હતો. શીરાજ —અને કહીએ તો ઇરાન,—પ્રથમથીજ પોતાના સૃષ્ટિસૌન્દર્યના ભવ્ય દેખાવથી કવિઓને ઉત્પન્ન કરતું આવ્યું છે. શીરાજનો દેખાવ કુદરતથી ખરપુર છે. સર જોન માલ્કમ તથા માર્કહામ વગેરે ઐતિહાસિકા જેમને આ નગર જાતે જોવાની તક મળી હતી તેઓ તેનું અત્યંત રસભર્યું વર્ણન કરે છે. હામાદન શહેર જેને પુરાતન સમયમાં એક-ખેટાના કહેતા ત્યાંથી તે શીરાજ સુધી ઊંચા પર્વતોની દાર ઉપર દાર લાગી રહી છે, અને તેમનાં અનેક ઊંચાં શિખરો ઉપર ખરફ ઠર્યો રહેવાથી અત્યંત રમણીય દેખાવ નજરે પડે છે. પશ્ચિમ દિશા તરફ નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી છવાયેલા ડુંગરોની દાર છે. વળી આ પર્વતોમાંથી નદીઓના પ્રવાહ નીકળતાં સૌન્દર્યમાં વધારો કરે છે. શીરાજની અને ઉત્તર બાજુના ડુંગરોની વચ્ચે બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં મેવા વગેરેનાં વૃક્ષોથી છવાયેલી અનેક વાડીઓ આવી રહી છે, જેમની મધ્યમાં થઈ “રૂકનાબાદ” નામની નાની નદી વાંકીચુકી કતરાતી વહે છે, તથા વૃક્ષકુંજોમાંથી મસજીદોના અને મકાનોના મીનારા તથા ધુમટો ડોકીયાં કરતા આદેથી જોનારની આંખને આનંદ પમાડે છે.

આવું રમણીય શીરાજ કવિઓની ઉત્પત્તિ માટે અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. તેનો દેખાવ કાવ્યશક્તિ અને વ્યુત્પત્તિને ઉદ્બુદ્ધ કરે છે. ઇરાને શેખ સાદી નામનો ફરફુસી પછીનો મહાકવિ ગુમાવ્યો કે કુદરતે એક ખીજ નરને જન્મ આપી મુક્યો હતો. શેખ સાદી જેના

વિષે ગુજરાતી પ્રગ્ન જાણીતી છે, તે ઇ. સ. ૧૩૧૦ માં ગુજરી ગયો હતો. આટલું પ્રથમ સૂચન કરી કવિનો કંઈક ઇતિહાસ તથા તેની કવિતાઓમાં સમજવાને પ્રવેશશક્તિ થાય માટે સુપ્રીમત અને વેદાન્તના સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય સરખાવીશું. પછી કાવ્ય શરૂ કરીશું.

આ કવિનું નામ મહમદ શમ્સુદ્દીન શીરાજી છે. હાફિઝ એ નામ પોતે કવિની છાપ તરીકે ધારણ કરેલું નામ છે. જે માણસને આખું કુરાન સુખાગ્રહ હોય તેને હાફિઝ કહેવાય છે. કવિના આગલા ચરિત્ર ઉપરથી માલમ પડશે કે આ નામ તેણે પીરસખ્તની આગળ પ્રયોગ કર્યો અને કવિ થયો ત્યાર પછી પોતે ધારણ કર્યું હતું. ફારસી કવિઓમાં છેડે આપણા કવિઓની માફક પોતાનું ખરું નામ મુકે છે અને ઘણાક ધારણ કરેલું નામ મુકે છે, જેને ફારસી કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં “તખલુસ” કહે છે. આ પ્રમાણે આ કવિએ પોતાની છાપ હાફિઝની રાખી છે, જે સર્વત્ર એની કવિતાઓમાં જોવામાં આવે છે. તેથી તેનું મોટું નામ ન લખતાં અમે હાફિઝ લખીશું. એ યૌદ્ધમા સૈંકાની શરૂઆતમાં એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૧ માં જન્મ્યો હતો. આ ઉપરથી શેખ સાદી મરી ગયો ત્યારે તેનું વય દશ વર્ષનું હતું. યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં એની ઉન્મતાઈ વધારે જણાઈ આવી. કવિતાનો અંશ એનામાં સ્વાભાવિક હતોજ. ઇરાનમાં આ સમય જંગીજખાનના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. છેલ્લા રાજા અબુસૈયદના ઇ. સ. ૧૩૩૫ માં મરણ થયા પછીથી તૈમૂરલંગનો ઉદય થયો ત્યાં સુધીના અરસામાં ફારીસ્તાન પ્રાંત જેમાં શીરાજ આવેલું છે, તે નહાના સુખાઓના કબજામાં રહેલો હતો. આ સુખાઓ “મુઝાફર” વંશના કહેવાતા હતા. આ રાજાઓમાં કંઈ દમ નહોતો. અને તેમણે માત્ર પચાશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. છેલ્લા સુખા શાહ મનસુરને તૈમૂરલંગે ઇ. સ. ૧૩૮૭ માં સહકુટુમ્બ મારી નંખાવ્યો હતો. આપણો કવિ આ રાજાઓના તથા તૈમૂરલંગના સંબંધમાં પાછળથી આવ્યો હતો, તેમજ મુઝાફરોનો નાશ પણ જોવા પામ્યો હતો; વળી મુઝાફર વંશ

અને જંગીજાનના વંશને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપવા પ્રખ્યાત થયા છે. માટે તે સંબંધ માટે આ રાજ્યના ઇતિહાસની નોંધ લીધી છે.

યુવાવસ્થામાં હાફિઝ ધણો ઉન્મત્ત હતો તથા મોજશોખમાં મશગૂલ થઈ ગયો હતો. ઈરાન અને ચીનાઈ તાતાર તરફનો પ્રદેશ સ્ત્રીઓના સૌન્દર્ય વાસ્તે પ્રખ્યાત છે. શીરાજમાં એક અમીર કુટુંબમાં જન્મેલી સુંદરી હતી, જેનું નામ શાખેનિયાત * જણાવવામાં આવ્યું છે. આ મનમોહની ઉપર ઈરાનના મુઝાફર વંશનો રાજ્યકુમાર મોહિત થઈ ગયો હતો, અને એ સુંદરીને પોતાને વશ કરવા અનેક પ્રયત્ન કરતો હતો. સમય અને પ્રારબ્ધાનુસાર કંઈક સહજ સુલાકાત થતાં હાફિઝ પણ આ સુંદરી ઉપર અત્યંત મોહિત થઈ ગયો હતો. બન્ને આશકો વચ્ચે ધણી સ્પર્ધા ચાલી. આ સમય હાફિઝની ઉન્મત્ત પણ અત્યંત રસિક કવિતાઓનો ખ્હાર શહેરમાં જામી રહ્યો હતો. શેખ સાદી જેવા કવિઓ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. હાફિઝની કવિતાઓના વાક્યસંદર્ભ, ઉચ્ચ અને નવા નવા તરંગોથી આખું શીરાજ એના ઉપર આશક હતું. હાફિઝ પોતે ધણો ખૂબસૂરત હતો એવું એક અન્યકાર લખે છે. પરંતુ એનામાં તો શારીરિક સૌન્દર્ય કરતાં સારસ્વત સૌન્દર્ય ઈશ્વરદત્ત હતું. માત્ર એ ઉડાઉ, મિઝનજી, તરંગી તથા દુનિઆમાં જે નીતિ રીતિ રાખવી જરૂરની છે તેનો તે તદ્દન બેદરકાર હતો. તેથી સંસારની સ્વાભાવિક કુટિલતા પ્રમાણે તેના સમયમાં તે કંઈક નિંદાપાત્ર થયો હતો. શાખેનિયાત ઉપર રનેહમાં ઘ્રસ્ત થઈ ગયો.

આ સમય એના સાંભળવામાં આવ્યું કે શીરાજથી થોડેક દૂર “પીરસખ્ઝ” કરીને ચમત્કારિક જગો છે, ત્યાં જઈ પુરા ચાળીશ દિવસ રાત્રે બિઝકુલ નિદ્રા શિવાય કુરાનનું પારાયણ જરા પણ બંધ રાખ્યા શિવાય કરે તેની ધારેલી કામના સંપૂર્ણ થાય છે.

* શાખ(=ડાળી, પદ્મવ) + નિયાત(=શેરડી, ઇશુ)=શેરડીના જેવી રસવાળી-રસિક. આ નામ કદાપિ આલંકારિક હોય ? આ. ઉ. કંથારીયા.

યુવાવસ્થાના, ઉન્મત્ત કવિ તરીકે મગજના, અને પ્રેમથી ધવા-
યલા અંતઃકરણના, ધર્મ પ્રમાણે હાફિઝને શાખેનિઆતના પ્રેમ અને
પ્રાપ્તિ શિવાય વળી બીજી કામના હોયજ શું ? અને તેનાં અનુષ્ઠાનને
અમલમાં મુકતાં વારજ શું હોય ! કવિરાજ ઉપલી હકીકત સાંભળતાં
મારી બગલમાં કુરાન ને ઉઠ્યા. બરાબર પીરસખ્ત સમક્ષ ચાળીશ
દિવસ સુધી કુરાનનું પારાયણ કર્યું. પુરે ચાળીશમે દિવસે એવું બન્યું
કે પ્રાતઃકાળમાં ફરેસ્તો ખીજ એક અમૃતનો પ્યાલો લઈ વૃદ્ધવેશે
એની પાસે આવીને ઉભો, અને હાફિઝને પાયોન્તથા એની કવિતાનો
સંસ્કાર દઢ કરી આપ્યો અને કહ્યું કે “તારી મનકામના સંપૂર્ણ થઈ.”

પ્રભુતા ખેલતો યુમ ભેદ પ્રભુનેજ માલમ છે. કાળસંયોગે
બન્યું કે જીવાન હાફિઝના મનનો મનોર્થ ચાલીશમે દિવસેજ મળ્યો.
તેને ઈશ્વર તરફ આસ્થા બેઠી. તે પીરસખ્તથી છેલ્લે દિવસે ઘેર
આવતો હતો તેવામાં રસ્તામાં પોતાની પ્રિયતમાના ઘર આગળ
થઈને પસાર થયો. શાખેનિઆત એના સૌન્દર્યથી તથા મુખ્યત્વે કરી
એની કાવ્યશક્તિ ઉપર મોહિત થઈ ગયેલી હતી જ. જોવો હાફિઝ એ
ઘર આગળ થઈ પસાર થયો કે એ સુંદરીએ એને પોતાના ઘરમાં
બોલાવ્યો અને ઉઘાડે છોગે પોતાનો મોહ દર્શાવ્યો. તેણે સાફ કહ્યું
કે “જોકે મુઝાફર મારા ઉપર અત્યંત આશક થયો છે અને તેના
કાવાદાવા રમ્યા કરે છે પરંતુ હું એક રાજા કરતાં કવિરાજને
વધારે ચાહું છું અને હવેથી હું તારીજ છું.” અપ્રાપ્ય પ્રિયજનના
મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળતાં હાફિઝના હર્ષની, ઈશ્વરની લીલાની
તથા તેના ઉપર આસ્થાની દૃઢ શી રહી હશે !!!

— આ વાત હાફિઝના અનુરક્ત પુરૂષોએ મહત્તા વાસ્તે લખી જણાવ
ી, પરંતુ એટલું તો ખરું કે આ પ્રયોગ પછી કવિનું મન પવિત્ર થઈ ગયું હતું,
વિત્તશક્તિનો ખજાર હતો તે કરતાં વધારે ખીલ્યો, તેથી આલંકારિક ભાષામાં
વેના ચરિત્રલેખકોએ લખ્યું હોય એમ ભાસ થાય છે. —આ. ઉ. કુંદારીયા

કાઈ વખત અણુધારેલા સાંસારિક બનાવોએ અનેક પુરુષનાં ચારિત્ર્યમાં આશ્ચર્યજનક ફેર કરી નાંખેલો છે. તુલસીદાસની પ્રિયાનું મહેલું અને તેના ઉપરથી ઉપજેલા વૈરાગ્યે પૂર્વોત્તર ચારિત્ર્ય વચ્ચે આકાશશ્રુમિતો અંતર કરાવી દીધો હતો; સૃષ્ટિસૌન્દર્યના સમૂહરૂપ, સુંદરતાના સાર મહાત્મા યુસુફને* પ્રેમીઓની શિરોમણી ઝુલેખાના સંયોગે એકજ શબ્દના ધ્વનિએ સંસારગર્તમાં પડતાં ચેતવણી આપી હતી; તેમજ આપણા કવિને ચાલીશ દિવસ સુધી ઈશ્વરની ધારણા અને કુરાનના વારંવારના પ્રયોગથી મન ઉપર બુદ્ધિજ અસર થઈ જણાય છે. ઈશ્વર ઉપર આસ્થા દઢિબૂત થઈ ત્યાર પછી તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોમાં મશગૂલ રહેવા લાગ્યો. અને પોતાની કવિતામાં એ છાયા રસપુરિત શબ્દોમાં વારંવાર લાવવા લાગ્યો.

શાખેનિયાત સાથે તેનો સ્નેહ દઢ બંધાતો ગયો. રાત્રિ દિવસ એનીજ સોખતમાં રહેવા લાગ્યો. શીરાજની પાસેના પરા આગળથી અનેક વૃક્ષવાટિકાઓ મધ્યે થઈ રૂકનાબાદ નદી વહે છે. તેના કિનારા ઉપર મુસલ્મા નામની જગા હતી તે કવિને પ્રાણુથી પ્યારી હતી જેને વાસ્તે એક ગઝલમાં એણે સારો ઇસારો કર્યો છે. જેની ગુજરાતી કવિતા આગળ ગ્રંથમાં આવશે. તેમાંનો દુકડો નીચે મુક્યો છે :

પૂરેપૂરો દેઈ દે, સાકી મદિરા સાર,

સરિતા રૂકનાબાદનો, નિર્મળ શીત કિનાર,

લતામંદિર મુસલ્માનાં કહો ક્યાં સ્વર્ગમાં લાવે—અગર.

શાખેનિયાતની સોખતમાં, એકાંત વાસમાં, તત્ત્વજ્ઞાનના વિચાર.

* બાઇબલમાં પેગંબર જોસેફ અને પોટીફર રાજની સ્ત્રી સંબંધી આખું પ્રકરણ છે. આ સ્ત્રીનું નામ ઝુલેખા હતું. જે બે વચ્ચેના પ્રેમની વાત ફારસી કાવ્યમાં હાફિઝના સમયાનુયાયી કવિ જામીએ લખી છે. જોસેફ—યુસુફને મુસલમાનો પણ પેગંબર તરીકે માને છે. ઇસુખ્રિસ્તના પહેલાં થયેલા તમામ પેગંબરોને માને છે; યુસુફ ઝુલેખા વિષે સવિસ્તર વર્ણન ત્રીજી ગીતની દીકામાં આપ્યું છે.

રેથી અને અનેક પ્રકારની કાવ્યરચના કરવામાં એ ગુંથાએલો રહેવાથી એનું મન કેવલ સંતોષી, સહજ આનંદી તથા અચલ થયું. પ્રેમનું બંધારણ કેવું સખળ છે તથા પ્રેમના ધાવ કેટલા ઊંડા છે તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મન નિર્ભળ થતાં અને વિચાર તથા વિવેકનો સંયોગ થતાં હાફિઝ તો એક મહાત્મા થઈ ગયો. તેની કવિતા દિન-પરદિન એટલી ઉચ્ચ પદવીને પામી કે તેના સમયમાં એના જેવો બીજો કવિ તથા તત્ત્વજ્ઞાની હતો નહોતો. આખા દેશમાં એની કીર્તિ પ્રસરી અને વિદ્વાનમંડળમાં તેને મુખ્ય ગણતા હતા. પોતાના હરીફ ઉપર એણે પ્રથમથીજ લેશ પણ દ્રેષભાવની છાયા સરખી પણ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થવા દીધી નહતી. તેમ પાછળથી મુઝાફર રાજાએ પણ તેની મહત્તા જોઈ પોતાનો દ્રેષ મુકી દીધો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે વખતે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી મંડળીનો હાફિઝને અધ્યક્ષ બનાવ્યો હતો.

હાફિઝની કવિતાએ ફારસી કાવ્ય ઉપર ઘણીજ જુદી અસર કરી છે. એના શિષ્યો ઘણાજ થયા જે એના ઉપર અત્યંત ભાવવાળા હતા. હાફિઝે ફરદુશી, સાદી, નિઝામી વગેરે કવિયોની પેઠે એક વિષય લઈ અંથો લખ્યા નથી; પરન્તુ જ્યારે જ્યારે તરંગ આવેલા ત્યારે ત્યારે લખાયલી અનેક ગઝલો છે, જેમાં ગાંભીર્ય, કાવ્યમહત્ત્વ, બોધ, રસ, શબ્દસંદર્ભ, વ્યાકરણસંપૂર્ણતા, સ્વતંત્ર વિચાર અને ગર્જત* જ્વની ડગલે ડગલે જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એની લખાયલી કવિતાઓનો સંગ્રહ એણે તો બેદરકારીથી કર્યોજ નહતો, પરન્તુ એના શિષ્યોએ કવિતાના ચરણના અંત્યાક્ષરના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવી સંગ્રહરૂપમાં મુકી.* આથી લોકોના મનને હાફિઝ

× ‘ગર્જિત’ શબ્દ હોવો જોઈએ. —સ’.

* આવી તરેહની ગોઠવણીને ફારસીમાં રહીફ કહે છે અને કાવ્યના સંગ્રહને દીવાન કહે છે. આવી ગઝલોના દીવાનો ઘણા કવિઓએ કરેલા છે; જેમ—દીવાનહાફિઝ, દીવાનરીદ, દીવાનખાકાની. —બા ઉ. કં.

ઉપર એટલો બધો ભાવ ચોંટચો કે એના દીવાન(સંગ્રહ)માંથી સારાનરસા ફળના શુકન જોવા લાગ્યા, અને હજુ પણ તેજ પ્રમાણે મુસલમાનો જે જે દેશોમાં છે તે સર્વમાં હાફિઝનું માન તેવું અક્ષય છે અને તેના ઉપર દુનિયાનો ભાવ તેનો તે જ છે.

આવા પ્રેમી મનુષ્યનું મન સર્વદા ધણુંજ કામળ રહે છે તે સ્વાભાવિક છે. હાફિઝની પ્રિયતમાને થોડેક દિવસે શીરાજથી બગદાદ કંઈ કારણસર જવું પડ્યું. વિયોગ એને અસહ્ય હતો. જે વખત પ્રિયાને વળાવા સાડે નગર બહાર ગયો છે તે વખતે એક અસરકારક ગઝલ લખી છે જે ગુજરાતી કવિતામાં આગળ આવશે જ, પરંતુ તેમાંની એક ટુંક ધણી અસરકારક છે તેમાં લખે છે કે,

“આ વખતે હું તને શું આપું અને શું કહું ? દુવા (આશિષ) આપવાને સાથે લાગ્યો છું અને તને તે આશિષ આપીને પાછો જઈશ. વફાદારી (નિશ્ચલ પ્રેમ) તારો સાથી થજો અને અહીંયાં અમારો તો પરમેશ્વર છે.”

હાફિઝની ઉદારતા ધણી વખણાઈ છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તેના અંતઃકરણની ઉદારતાની છાપ સ્વતઃ તેની કવિતામાંજ વ્યક્તિભૂત થાય છે. દયા, નિર્મોહ અને સન્તોષ, ઉચ્ચ પ્રેમ, જનમજૂમિની સ્પૃહા એના અંતઃકરણના તેમજ એના કાવ્યના મુખ્ય વિજયધ્વજ છે. કોઈ વખતે સ્વચ્છંદ શૃંગાર અને આનંદમાં મસ્ત થઈ ગયેલો હોય તેમ એને દેખીએ છીએ તો કોઈ વખત વૈરાગ્ય અને તત્ત્વ-જ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ દેખીએ છીએ.

એ એના જીવતા સુધી તરંગી રહ્યો હતો; એની કવિતાની તથા એના જ્ઞાનની કીર્તિ ધરાન છોડી ધણા દેશોમાં પ્રસરી હતી. હાફિઝ જે સમયમાં થયો તે સમયમાં હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં મહમ્મદ-શાહ નામનો *બ્રાહ્મણીવંશનો મુસલમાન રાજા રાજ કરતો હતો.

* મુસલમાન નામ સાથે બ્રાહ્મણ નામ સાંભળી આશ્ચર્ય થાય, પરંતુ આ વંશની ઉત્પત્તિ એવી છે કે ગંડુ નામનો બ્રાહ્મણ ઔરંગઝેબ પાદશાહના

હાકિમની કાર્તિ તેને કાને જતાં તે મહાત્મા પુરૂષનાં દર્શનનો તથા તેના કાવ્યશ્રવણનો અત્યંત ઉત્સુક થયો. તેણે કેટલાક દરબારી અમલદારો તથા માન અકરામનાં માણસોના કાફલા સાથે એક વહાણુ અરબીસમુદ્રમાં થઈ ધીરાનના અખાતને રસ્તે થઈ ધીરાનમાં તેને બોલાવવાને મોકલ્યું.

હાકિમ સ્વદેશભૂમિને અનુરક્ત હતો. એને તો દેશોમાં ધીરાન, શહેરોમાં શીરાજ, નદીઓમાં રૂકનાબાદ, પ્રિય સ્થળોમાં મુમ્દલાનો માંડવો, સોબતીમાં શાખેનિખાત, વિચારમાં તર્વચાન, વિહારમાં મદિરા, ધનમાં સંતોષ અને કાલક્ષેપમાં કાવ્યસેવા એજ લક્ષ્ય હતાં; તથાપિ મગજમાં ફાટો આવી જવાથી એણે હિંદુસ્તાન તરફ આવવું સ્વિકાર્યું અને માનભરેલા દબદબાથી ધીરાની અખાતને કિનારે આવેલા ઔરમઝ બંદરે આવ્યો. જ્યાં વહાણુ તૈયાર હતું; અહિંથી સધળો સંઘ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે ઉતર્યો. પ્રિયસ્થાન, પ્રિયતમા અને પ્રિય મિત્રોના વિયોગથી તેના કામળ મનની સ્થિતિ એટલી બધી બદલાઈ ગઈ કે સર્વ કામ પડતું મુઠ્ઠી એકદમ પોતાને સ્વદેશ પાછા મુકી આવવા મહમ્મદશાહે મોકલેલા અધિકારીઓને ઘણીજ આતુરતા અને આગ્રહથી વિનંતી કરી. આ લોકોએ એને ઘણો સમજાવ્યો; મહમ્મદશાહની મુલાકાત થયા પછી એને તુરત વિદાય કરવામાં આવશે, એટલુંજ નહિ પણ શાહ અપૂટ દ્રવ્ય આપશે, માન આપશે અને સહિસલામત દબદબાથી તેને વતન વિદાય કરશે છત્યાદિ ઘણું ઘણું કહી પ્રેર્યો; પરંતુ હાકિમ તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રમાદ [? દી], આગ્રહી અને સંતોષી હતો. એનું મન તો ફરીજ ગયું; ધન કે માનની એને સ્પૃહા નહોતી, જેની ખરી છાયા એના કાબોમાં આગળ જણાશેજ.

દરબારમાં રહી હિંદુધર્મ ત્યાગ કરી મુસલમાન થઈ ગયા હતા, તેણે દક્ષિણ-માં મસાહ તથા મુસલમાનોના યુદ્ધની અંધાધુધિમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેના વંશના મુસલમાન રાજાઓને બ્રાહ્મણીવંશના રાજાઓ કહેવામાં આવતા હતા. —આ. ઉ. ૬.

આખરે અધિકારીઓને સ્વીકારવું પડ્યું હતું અને જેવા આવ્યા હતા તેવા ગોર ગોર વડોદર કરી આખો સંઘ ઈરાનમાં પાછો આવ્યો. કેવી મનોવૃત્તિ અને કેવો સંતોષ !! આ સમયે તેણે એક કવિતા લખી છે જેમાં આ સમયનું તથા તેની મનોવૃત્તિનું તાદશ ચિત્ર આપેલું છે. તે કહે છે કે,

૧. આખી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ ભાગ્યદેવી જાતે આવી મારા હાથમાં મુકે તો પણ શું મારા સ્વદેશમાં મળતી મારી અનેક મજાઓ તથા સ્વદેશમાં વહેતી વાયુની લહેરોની ખોટનો અદલો એ સર્વ આપી શકે કે ?

૨. મારા મિત્રોએ મને નીકળતી વખત કહ્યુંજ હતું કે સ્વભૂમિ-માંજ રહે અને તારી પ્રિય જગા છોડીશ નહોં; વળી કહ્યું હતું કે તારૂં શીરાજ અને તારી પર્ણકુટિ છોડી બટકવાની મતી મુખાંધિએ કેવી પ્રેરી છે ? વળી કહ્યું હતું કે :

૩. પેલા રાજદરબારમાંથી એની સર્વ સમૃદ્ધિ તને અર્પણ કરવામાં આવે તથાપિ જે સુખ—આરોગ્યતા અને સંતોષ જે કુદરતી અક્ષિસો છે તે—તું ત્યાગ કરે છે ! તેનો અદલો મળી શકનાર નથી.

૪. “પરન્તુ હીરા માણેકના ઝળઝળાટથી હું મુખાંધિને લીધે અંગ્રામ ગયો; સમુદ્રનું ગર્જન કોઈ દિવસ સાંભળ્યું નહોતું તેથી ઇચ્છા થઈ; પણ હવે મને સૂઝ્યું; ઘર છોડવામાં મેં ભૂલજ કરી હતી.”

૫. મને મોટી મોટી લાલચોનાં વચન આપવામાં આવ્યાં પરન્તુ મારી જન્મભૂમિને, ત્યાંની દ્રાક્ષની મદિરાને અને વળી મિત્ર-મંડળીને, જરા પણ છોડી મારાથી એવકા કેમ થવાય ?

૬. હાકિજને રાજ્યદરબારની દરકાર નથી; એને તો સંતોષ અને આરોગ્યતા એજ યસ છે; કેમકે જે માણસ ક્ષણભંગુર દુનિયાંની ક્ષણિક સમૃદ્ધિને ધિક્કારે છે તેને સુવર્ણ કે હીરા શી રીતે લલચાવી શકે ?

આ પ્રમાણે હાદિક પોતાના મૃત્યુ સુધી સ્વભૂમિમાંજ રહ્યો છે. હાદિક વૃદ્ધ ઉમ્મરે પહોંચ્યો હતો. એના મૃત્યુની પહેલાં તૈમૂરલંગ જન્મ્યો હતો. તેણે એને ઇ. સ. ૧૩૮૭ એટલે મૃત્યુ પહેલાં બે વર્ષ ઉપર પોતાની પાસે બોલાવી માન આપ્યું હતું. હાદિક ઇ. સ. ૧૩૮૯ (ફટલાકના કહેવા પ્રમાણે ૧૩૯૧) માં સ્વર્ગવાસી થયો. શીરાજથી આસરે અડધા માઇલ ઉપર એને ભૂમિદાગ દેવામાં આવ્યો. તેના ઉપર વકીલ કરીમખાન ઝંદે સફેદ ચારસપહાણની કબર ચણાવી તેના ઉપર તેની કવિતાઓની બે ટુકડા તથા તેના સ્વર્ગવાસી થયાની તારીખ કોતરાવી છે. આ પ્રમાણે આપણા કવિનું ચરિત્ર સમાપ્તિએ પહોંચે છે. શાખેનિયાત વિષે શું થયું તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

હાદિકની કવિતાઓ વિષે આપણે યોગ્ય સ્થળે કંઈ કંઈ કહ્યું છે, તથાપિ ફરી કહેવાની અગત્ય છે કે એના કાવ્યમાં માધુર્ય, અને ભાષાની છટા એકલી ફારસીમાંજ નહીં પરન્તુ દુનિયાની સર્વ ભાષાઓથી ચઢીઆતી સિદ્ધ થઈ છે અને કવિઓએ તો અવશ્ય અભ્યાસ કરી અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

ખીજા બધા કવિઓમાં કાવ્યશક્તિ સારી જોવામાં આવે છે, પરન્તુ હાદિકની કવિતામાં એક જુદોજ ચમત્કાર જણાઈ આવે છે. પ્રખ્યાત અંગ્રેજી કવિ શેલીની માફક એની કવિતાઓમાં એના શુદ્ધ અંતઃકરણની છાપ જણાઈ આવે છે. જાણે હાદિક આપણે પ્રત્યક્ષ દેખતા હોઈએ એમ પોતાનીજ મૂર્તિ કાવ્યમાં આજેખી આપે છે. કવિ તરીકે જે ઉચ્ચ ગુણો ઉપર જણાવ્યા છે તેમાં જાણે અંગ્રેજીમાં વર્ડસવર્થ કવિનો દમામ હોય તેમ જાણે છે. ડગલે ડગલે એની કવિતામાં જે આ અંગ્રેજી કવિની કવિતામાં મહાન મુખ્ય ગુણ હતા તે સ્પષ્ટ દષ્ટિગોચર થાય છે. આ મુખ્ય ગુણો પદ પ્રકારના છે; કાલ-રીજ નામનો અંગ્રેજ લેખક આ ગુણો વર્ડસવર્થના સંબંધમાં જણાવે છે જે સર્વ હાદિકમાં વ્યક્તિરૂપ થાય છે; અને તે એ છે કે*

* 1. An austere piety of language, both Grammatical-

૧. ભાષાની વ્યાકરણ અને ન્યાય બન્ને રસ્તે આત્યંતિક નિર્મળતા, એટલે કે શબ્દની અર્થ સંબંધે યોગ્ય વૃત્તિ. આ કવિતાઓમાં શબ્દની જ્યાં જેવી જોડાએ તેવીજ શક્તિ વપરાયેલી છે.
૨. ભાષા પ્રમાણે વિચારની ઉચ્ચતા અને મહત્તા, જે બીજાં સાધનોથી અનુકરણ થઈ ઉત્પન્ન થએલી નહીં પણ સ્વતંત્ર તરંગોથી દળદળા ભરી વ્યક્તિમાં આવેલી છે.
૩. વર્ણુનીય વિષયનો પંક્તિએ પંક્તિમાં યોગ્યતા અને વિચારની સ્ફુરણતા.
૪. કુદરતનાં વર્ણુનોમાં કેવળ ભલકતો અને તાદશ ચિતાર.
૫. કાવ્યથી અસર ઉપજાવવાની શક્તિ અને હેતુને અભ્યાસ.
૬. કલ્પના અથવા તરંગ(Imagination)નું પ્રાબલ્ય જે હાકિઝના કાવ્યમાં અદ્વિતીય છે.

આ પ્રમાણે એની કવિતાશક્તિનો મહત્ પ્રભાવ દેશ વિદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

હાકિઝ તત્ત્વજ્ઞાની હોતો અને એના શિષ્યો તત્ત્વજ્ઞાની થયા હતા. આ શિષ્યોએ એના કાવ્યનો સંગ્રહ ફારસી રીત પ્રમાણે ગોઠવવાથી

ly and logically, i. e. a perfect appropriateness of the words to the meaning.

2. A correspondent weight and sanity of the thoughts and sentiments.
3. The sinewy strength and originality of single lines and paragraphs, the frequent curiosa felicitas of diction.
4. The perfect truth of nature in images and descriptions.
5. A meditative pathos—a union of deep and subtle thought with sensibility.
6. The gift of imagination in the highest sense of the word.

—Coleridge's Biographia Literaria.

એનાં શૃંગારમય અથવા મદોન્મત્ત કાવ્યો અને પાછળના સંસ્કાર પ્રમાણે શમ, દમ, ઉપરતિ, વૈરાગ્ય પ્રત્યાદિનાં બોધક કાવ્યો જુદા જ વિભાગમાં પાડવાં મુશ્કેલ છે. વળી સુફીમતના કવિયોની ઈશ્વર પ્રત્યેની પ્રીતિનાં આલંકારિક કાવ્યો છે જેમાં પ્રેમને એટલો બધો ચઢાવી સ્વરૂપ આપ્યું છે કે જેમાંથી ઈશ્વરભાવનાં પ્રેમજન આલંકારિક કાવ્યો કીયાં અને ઐહિક પ્રેમનાં કાવ્યો કીયાં એ પણ પારખવું મુશ્કેલ છે.

ઐહિક મોહ, મમતામય પ્રેમ અને ભક્તિથી ઉછાળા મારતા પ્રેમ અને તે પણ વળી હાફિઝ જેવા કવિના હાથે ચીતરાય ત્યારે બન્ને વચ્ચે સ્પષ્ટતા કરનારું અંતર ખોળી કાઢવું એ પણ મુશ્કેલ છે. ઈશ્વરારોપિત પ્રેમ (ઈશ્કે ઈલાહી) અને સંસારમાં થતા પ્રેમમાં ભાવના એજ સખળ છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો શાસ્ત્રીય બોધ કરવાની ભાષા અને તે જ વિષય કાવ્યરૂપમાં કવિને હાથે ગોઠવાય તે ભાષામાં ઘણો તફાવત ઉપર ઉપરથી દર્શાઈ આવે છે. પરન્તુ તત્ત્વમાં તો એકજ હોય છે. આ પ્રમાણે સુફીમતના સિદ્ધાંતી કવિઓ કાવ્યરૂપે વિચાર આજેએ છે તેથી શબ્દસંદર્ભ, ભાવના અને અંતઃકરણના ઉજ્જાર તો બન્ને પક્ષમાં એકજ વપરાય છે. માટે વાંચનારની જેવી ભાવના નિરોધરૂપ કે રસરૂપ હોય તે પ્રમાણે વિષયની ઘટના કરી લેવી જોઈએ. જેમકે એક પ્રેમગીતમાં પ્રેમીના ઉજ્જાર દર્શાવ્યા હોય તે ગમે તો તે જ ભાવના ઈશ્વરારોપિત કરી વાંચો કે પછી કોઈ માયીક પ્રેમની ભાવના લઈ વાંચો. ભાવના એજ સખળ છે. ભાગવતની રાસપંચાધ્યાયીના કાવ્યમાં, વલ્લભપ્રણીત ગોપીજન સંપ્રદાય વૈષ્ણવી સિદ્ધાંતોમાં, ગુજરાતના નરસિંહ મહેતા, દયારામ આદિ અને હિંદુસ્તાનના કવિયોના તથા બિલ્વમંગલાચાર્ય જેવા તદિય જનોનાં કાવ્યોમાં ઈશ્વરવિહાંકુલ દશાનો આત્મતિક પ્રેમ માયીક પ્રેમના શબ્દોમાં ઝળહળતો દેખાતાં અંતરોત્તર તત્ત્વજ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે; તેમ હાફિઝની કવિતાઓમાં સર્વત્ર ભાસ થાય છે. આ પ્રમાણે હાફિઝના કવિત્વનું પ્રમાણ છે.

આલંકારિક કવિતાઓ ઈશ્વરપ્રેમ પ્રત્યે લખાતી આપણા દેશી-ઓને તો અગ્નણી નથી. ઈશ્વર પ્રતિ વિહાવસ્થાનાં કાવ્યો આપણામાં પુષ્કળ છે. ભાગવતનું રહસ્ય જાણ્યા વિના રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનાં તત્ત્વો જાણવાં દુર્ગમ્ય છે. તેમ જ મતનો કવિ છે તે સુશીમતનું દિગ્દર્શન થયા શિવાય કાવ્યવ્યવહાર સમજવાને હરકત પડે છે. માટે સુશીમતનું તત્ત્વતઃ સુચન કરીશું કેમકે આ ગ્રંથ એક કાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો તથા ફારસી ભાષાની ઢબછબ, નવા તરંગ, નવી શૈલી આપણી ગુર્જરીમાં દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

મુસલમાની ધર્મનો તમામ ખળનો કુરાન છે. ધર્મ એ જુદી વસ્તુ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન જુદી વસ્તુ છે. ધર્મનો ઉપદેશ દેશકાલ ઉચિત વ્યવહાર પ્રવર્તીવવાનો છે; તત્ત્વજ્ઞાનનો, આત્મા અને ઈશ્વરનો ઐક્ય સંબંધ વિચાર અને વિવેક પુરસ્સ સિદ્ધ કરી દુઃખથી અત્યંત મોક્ષની પ્રાપ્તિનો છે. તે આચારવિચાર ભાગને શરીર્યત કહે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ભાગને તરીકત અથવા મારફત કહે છે, જેમાં આપણા રાજયોગનો સમાસ થઈ જાય છે. વેદમાં કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ બે રસ્તા જુદા જ છે, તેમ અહીં પણ શરીર્યત (જેમાં ઈમાન=વિશ્વાસ; અને દીન=કર્મનો સમાસ થઈ જાય છે) અને તરીકતમાં જ્ઞાનયોગનો સમાસ થાય છે. કુરાનમાં જેમ ધર્મ કર્મનાં આગ્રહી વચનો છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનાં વાક્યો પણ છે. આ પ્રમાણે સુફીઓ જે તત્ત્વજ્ઞાનના શોધક અને પૂજક છે, તેમના મતનો પાયો વેદની માફક કુરાનમાં જ છે. અત્રે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી કેહેવાનું છે એટલે ધર્મ(દીન)ના પ્રકાર જે એક જુદા વાદનો વિષય છે, તે ઉપર લંબાણ નહીં કરતાં સુફીઓના મતનો સાર માત્ર દર્શાવીશું.

સુફીમત વેદાંતમતને મળતો જ છે અને વેદાંત ઉપરથી જ ગ્રહણ થયો છે એમ સિદ્ધ થયું છે. સુફીઓ વેદાંતીની માફક ઐક્યને માનનારા છે. તેઓ એમ સિદ્ધ કરે છે કે આત્મા પરમાત્માથી જુદો નથી. અમિના ચીજુગારા મૂળ અગ્નિથી જુદા નથી તેમ આત્મા

પરમાત્માનો અંશજ છે. જે વખતે જીવો પરમાત્માથી જુદા પડ્યા ત્યારે કરાર કરેલો હતો. એ પ્રમાણે જુદા પડતી વખતે દૈવી અવાજે પૂછ્યું કે “તું ઇશ્વર સાથે બંધાયેલો અને એક નથી ?”

સર્વેએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “બલી”(=હા.) આ ઉપરથી સુદ્ધીમતના કવિઓની આલંકારિક ભાષામાં બલી અને નીરતી(=તું તે નથી ?) એવા તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના બ્યંજક શબ્દો, અનલ્લહક એટલે સોડહ બ્યંજક શબ્દો, વપરાયલા વારંવાર જોઈએ છીએ. વેદાન્તના સિદ્ધાંતોની સમાંતર જ આ સિદ્ધાંતો ચાલ્યા જાય છે અને કર્મપરાયણતા પણ સરખી જ છે.

*વેદાન્તીઓની પેઠે સુદ્ધીએ ઐક્ય માનનારા છે. તેઓ ઇશ્વર

*વેદાન્ત આ વિવેચનનો વિષય નથી તેથી લંબાણથી લખ્યું નથી. પરંતુ વેદાન્તના પ્રથમ જાણનારને કંઈ છાયાદર્શન થાય માટે સ્વરૂપસાર માત્ર વેદાન્તપરિભાષામાં લખી જઈએ.

વેદાન્તશાસ્ત્રનું સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ

જીવ, ઇશ્વર અને જગત્ એ ત્રણેનો પરસ્પર સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે જાણવાની ઉત્કંઠા પ્રત્યેક વિવેકી અંતઃકરણમાં અનાદિ કાળથી સ્ફુરતી આવી છે. એ સંબંધનો અપરોક્ષ અનુભવ યથા પછી મનુષ્યના જ્ઞાતવ્ય તથા કર્તવ્યનો અંત આવે છે. એ સંબંધ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ જો કે થોડે ઘણે અંશે આર્યાવૃત્ત શિવાય અન્ય દેશોમાં નિવૃત્તિપ્રાધાન્યકાળે થએલો ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે માલમ પડે છે. તેપણુ તે વિષયની પરાકાષ્ઠા તો આર્યભૂમિમાં પ્રતીત થાય છે. ફારસી ભાષામાં તત્ત્વશોધક ગ્રંથો થએલા છે તેનું વિવેચન કરવું ઉચિત ધાર્યું છે. પરંતુ તે પૂર્વે વેદાન્ત માર્ગની કઈકોટી સુધી તે તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો મલે છે તે જાણવું સુગમ પડે તેથી માત્ર આપણા શાસ્ત્રનું દિગ્દર્શન આપીએ.

વેદ જે અનાદિ તથા ઇશ્વરપ્રણીત ગણાય છે તે આ શાસ્ત્રના પાયાસ્થ છે; તેમાં પણ આ ઉત્તમ જ્ઞાનના સર્વ કોઈ અધિકારી નથી; પરંતુ તે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનો નિર્દેશ તથા વિવેચન પૂર્વ ભાગમાં છે, તથા જ્ઞાનનો વિષય હત્તર ભાગમાં ચર્ચાયેલો છે તેનું નામ ઉપનિષદ તથા વેદાન્ત છે. એ

પરમાત્મા—એક છે, અવિનાશી અનાલન્ય છે એમ માને છે. આખું જગત ઈશ્વરથી સચરાચર વ્યાપ્ત છે; જીવરૂપે રહેલો આત્મા ઈશ્વરથી ભિન્ન નથી. એના જેવો પરાપકારક ખીજો કોઈ નથી; એજ સત્ય છે; એજ સર્વથી સુંદર છે; એજ પૂજ્ય છે. દુઃખથી મોક્ષ થવાને એનોજ પ્રેમ સત્ય છે; માયિક વસ્તુનો પ્રેમ ક્ષણભંગુર અને ઇન્દ્રિયગણવત્ છેતરનારો છે. કુદરતી સુરતીઓ ઈશ્વરના સૌન્દર્યની આદર્શ છાયા છે; સર્વ સુખનો બક્ષનાર તે જ છે; તેની સાથે કરાર કર્યા પ્રમાણે વર્તવાથી આત્યંતિક સુખ મેળવી શકાય છે; જે જે પદાર્થો જેમ્મએ છીએ તે સર્વ નશ્વ છે. કુદરત—માયા—ના રંગ જૂઠ્ઠા છે; તેથી છેતરાર્થ તે તરફ મન વાળવાથી દૂર રહેવું જોઈએ; સ્વર્ગના સુખનો તથા કરેલા કરારનો ભાસ આપણને રહે છે; ઈશ્વર આપણામાં રહેલો છે;

જ્ઞાન સ્વતંત્ર રહી હઘોગ કરવાથી મળતું નથી. અનુભવી દર્શનની ક્ષણે ક્ષણે અપેક્ષા રાખે છે. જ્ઞાનકાંડને અવલંબી ૫૪ શાસ્ત્રોની હત્પત્તિ થઈ છે. તે દર્શનો સ્વસ્થાપિત કોટિ સુધી પ્રમાણરૂપ છે. સર્વનું પર્યવસાન અદ્વૈત બ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં છે. વેદાન્તસૂત્ર તથા ભગવદ્ગીતાપ્રમાણમૂર્ધન્ય જે ઉપનિષદ તેની સાથે મળી પ્રસ્થાનત્રય સંજ્ઞાને પામે છે.

આ શાસ્ત્રના અનુબંધ ચતુષ્ટયનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે : અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રયોજન એ ચાર તે શાસ્ત્રના અનુબંધ છે. સારાંશ એ ચાર ઉપર અખિલ શાસ્ત્રનું બંધારણ છે.

અધિકારી થવામાં સાધનચતુષ્ટયની અપેક્ષા છે. વિવેક; વિરાગ; શમ, દમ, ઉપરતિ, શ્રદ્ધા, તિતિક્ષા અને સમાધાન એ ૫૪ સંપત્તિ; અને મુમુક્ષુતા. એ ચાર સાધન જેનામાં સિદ્ધ થએલાં હોય તે આ શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય થાય છે. એ સાધનની ખામી હોય (જે હનરમાં દલદલ ને હોય છે) તેા પ્રતિપાદિત સુખની અભિલાષાવાળાએ તેા સાત્ત્વિક હિત કર્મો તથા ઉપાસના કરી અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા સંપાદન કરવી. ત્યાર પછી ચિવેકાદિ સાધન સ્વતઃપ્રાકુર્ભાવને પામશે. એ સાધનોનાં લક્ષણ આપવામાં વિસ્તાર થવાનો ભય રહે છે. સાધનો સિદ્ધ કરવાના કાળથી માંડી સ્વરૂપ—સુખની પ્રાપ્તિ પર્યન્ત જીવનમુક્ત વિદ્વાનના આશ્રયની જરૂર છે.

અને આપણે—આખું જગત—કરોળીયાની જાળવત તેનામાંજ લય પામી બાકી એકય રહે છે; સંગીત, વાયુ લહરીઓ, પુષ્પોનો સુગંધ ઇત્યાદિ કુદરતના ચમત્કાર તેના મહત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવી એકાગ્ર સ્થિતિના ઉદ્દીપક છે; પ્રેમ ઈશ્વર સાથેજ કરવો જોઈએ; અનેક રસ્તાઓથી મન વશ કરી તેનામાંજ એકાગ્રતાથી અનુસંધાન કરી મોક્ષ પામી દુઃખથી અત્યંત મુક્તિ પામવી એજ પ્રત્યેક જીવનું કર્તવ્ય છે. કેમકે જ્યાં સુધી કર્મ સંજોગના સંસ્કાર માયિક જાળને લીધે આત્મા સાથે વળગેલા રહે છે ત્યાં સુધી દુઃખની શાંતિ જ નથી.

હવે આ દુઃખની શાંતિ કરવાને અનેક સાધનો જેમ બીજા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કાઢ્યાં છે; જે એક પછી એક સાધ્ય થવાથી મન જિત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છેજ. તેમાં પ્રથમ તો કાઈના પ્રેમમાં

શાસ્ત્રનો તથા જ્ઞાનનો સંબંધ પ્રતિપાદક—પ્રતિપાદરૂપે છે, વિષય જીવની અને બ્રહ્મની એક્યતા પ્રતિપાદન કરવાનો છે; પ્રયોજન આત્યંતિક દુઃખધ્વંસ અને નિરતિશય આનંદની પ્રાપ્તિ છે.

અંત્યારોપ અને અપવાદદ્વારા જગતના સ્વરૂપને શાસ્ત્ર સમજાવે છે. સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ વસ્તુરૂપ છે. તેનાથી વ્યતિરિક્ત સર્વ કંઈ અવસ્તુ, નામ રૂપાત્મક છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, અજ્ઞાન માયા—નો આશ્રય લઈ થાય છે. જે માયા વાસ્તવિક સત્ય નથી, પરન્તુ સદ્ અસદ્ વિલક્ષણ અનિર્વચનીય સ્વરૂપ છે. ચેતનસત્તાથી તેનું અસ્તિત્વ બાસે છે. ત્રિગુણની સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિ માયાનો અપર પર્ચાય છે. શુદ્ધસત્ત્વા અને મલિન સત્ત્વા એમ દ્વિધા પ્રકૃતિ સ્વરૂપ થાય છે. એ માયામાં બે શક્તિ છે. વિદ્યેષ અને આવરણ. વિદ્યેષ શક્તિવડે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બની રહે છે. અને આવરણવડે સ્વરૂપનું આચ્છાદન થાય છે. શુદ્ધસત્ત્વા પ્રકૃતિવાળું ચેતન ઈશ્વર-સંજ્ઞાને પામે છે, જે જગતનું આદિ કારણ છે. મલિનસત્ત્વાયુક્ત ચેતન સંસારી દશાવાળો જીવ કહેવાય છે, જે અભિમાન બાંધી સુખ દુઃખનો ભોક્તા થાય છે અને સ્વકૃત માયાજાળમાં ફસાય છે. જગતનો ઉત્પત્તિક્રમ અત્રે આપવાનો નિરર્થક ધાર્યો છે. કારણ સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ દેહો જે પ્રમાણે વ્યક્તિ ના ધડાય છે, તે પ્રમાણે સમ[ઈસમષ્ટિ]ના ધડાય છે. લિંગ સરીક્ષા અવયવરૂપ

અસ્ત થઇ જવું. જેને “કૃના ક્રીશય”* કહે છે. આ પ્રથમ પગલું મનની મલીનતા દૂર કરી ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમ શું તે શીખવે છે. વેદાન્ત-માં અધિકારી થવાની જે સામગ્રિ એટલે પ્રથમ મુમુક્ષુ થવાને જે સાધનો ખતાવ્યાં છે તથા ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય નારદે “સા કસ્મૈ પરમપ્રેમરૂપા” ઇત્યાદિ વચનો કહ્યાં છે તેનું જ આ રહસ્ય છે. આ પ્રમાણે કવિઓ અને મહાત્માઓ એક જ કલ્પિત સૌંદર્ય મૂર્તિ (Beau Ideal) ધ્યાનમાં (જેને સુરત એમ આપણા ઘણા પંથોમાં કહે છે) નિરંતર સંકલિત રાખી ચંચલ મનને દટીબૂત કરે છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાની કવિઓ (જે જાણીતા જ છે), અંગ્રેજી કવિઓ જેવા કે શેલી, કીટ્સ, મિલ્ટન ઇત્યાદિ આવી મૂર્તિઓના ધ્યાનમાં જ ફરતા. આવી દહતા થયા પછી ખીજું સાધન “શુરુ સેવા છે” જેને “કૃના ક્રીશયેખ”+ કહે છે. ઉપર પ્રમાણે પ્રેમ ધ્યાનથી ચિત્ત સ્થિર થયું એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારમય વાક્યો ગુરુદ્વારા શ્રવણ, મનન અને

અંતઃકરણ બંધ મોક્ષનું કારણ છે. મલિન સંસ્કાર ધારણ કરી બંધરૂપ થાય છે, અને સત્ સંસ્કાર ધારી વિશેષ જ્ઞાનની સ્ફુર્તિ ઉપજવી જીવના મોક્ષનું કારણ થાય છે. આદિ, મધ્ય અને અંતમાં જીવનું વાસ્તવિક અબાધ્ય સ્વરૂપ છે. એવું દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન મહાવાક્યના બોધ પછી થાય છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિની, જીવન્મુક્તના સુખની સ્પૃહાવાળાને આવશ્યકતા રહે છે. તેથી રાજ્યયોગ, હઠયોગ અને ભક્તિયોગના અભ્યાસની જરૂર છે. પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયામણ રૂપ કર્મો અંતઃકરણનો આધાર રાખી રહેલાં હોય છે. તે આધેયના નાશ થવાથી નષ્ટ થાય છે. પ્રયોજન સિદ્ધ થયા પછી વિલક્ષણ આનંદને અનુભવતો મનુષ્ય સ્વેચ્છાથી જગતમાં વિચરે છે. વ્યાપારમાં તેની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, કારણકે ઉત્થાન અવસ્થામાં સાત્ત્વિક સંસ્કાર જે સાધક અવકાશમાં પ્રયત્નથી સિદ્ધ કરેલા હોય છે, તેને અનુસરી શુભ પ્રવૃત્તિજ થયાં કરે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રપ્રતિપાદ વસ્તુનું તારતમ્ય નીકળી આવે છે.

*કૃના=અસ્ત થવું, +ક્રી=અંદર, +શય=ચીજ.

+કૃના=અસ્ત થવું, +ક્રી=અંદર, +શયેખ=શુરુ.

અભ્યાસથી અનુપાલિત કરી મનને વધારે દૃઢ કરવું. ત્યારપછી “રસુલ” એટલે પેગંબરમાં અસ્ત થવું. આ ઠેકાણે જણાવવું જોઈએ કે આ પેગંબર ઉપર બાવ લાવી તેના જ અનુરક્ત થવું એમ સુફીઓએ પોતાનો મત કુરાન ઉપર આધાર રાખી ચલાવેલો હોવાથી તેના કર્તાના અને તેના હુકમના માન્યાર્થે હશે.

આ પ્રમાણે ધણાં સાધનોમાં પરિપક્વ થયા પછી આત્મા એજ પરમાત્મા છે; હું ઈશ્વરથી જુદો નથી; આ જગત પણ હું છું; જગત ઈશ્વર છે, ઈશ્વર જગત છે; એમ સતત લક્ષ બાંધી ઈશ્વરમાંજ લય પામવો. તેને “ફના ફોલાહ”* (જેને મુકિત એ નામે આપણે કહીએ છીએ) કહે છે.

આવા સિદ્ધાંતો ઉપરથી અનેક અલંકારોથી ભરપુર કવિઓએ કવિતાઓ લખી છે, અને આગ્રહી પુરૂષો તો એટલે સુધી આગળ વધ્યા છે કે સુફી મતના કવિઓની કાવ્યાલંકારી ભાષાનો એક જુદોજ કાષ બનાવ્યો છે. આવા મતો પ્રમાણે નિદ્રા શબ્દ ધ્યાનસ્થ સમાધિનો, સુગંધી ઈશ્વરકૃપાનો, વાયુ લહરીઓ ઈશ્વર સૌન્દર્યના બદલાતા રંગોનો, ચુંબન અને મદિરાની ઉન્નમતાઈ પરમાર્નદનો, ભક્ત, મસ્ત, મસ્તાન, ભુતપરસ્ત (મૂર્તિપૂજક) છત્યાદિ ખરા તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો, મદિરા એ આત્યંતિક ભક્તિબોધનો, મદિરાગ્રહ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના બોધ-મદિરનો, મદિરા રાખનારો તે દૈશિક ગુરૂનો, સૌન્દર્ય ઈશ્વરની સંપૂર્ણતાનો, અલક ઈશ્વરગુણપ્રદર્શનનો, અધરરસ તત્ત્વજ્ઞાનના ગુણતમ બેદનો, ગાલ ઉપર ઝળગતો રંગ માયાના રંગનો, શ્યામતિલ ઐક્યનો વ્યંજક છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે ઇશ્વર સ્વરૂપની વ્યંજક મૂર્તિનો ચીતાર સુફી કવિઓના કાવ્યમાં છે એમ ધણા અંશકારો કહે છે. હાફિઝની કવિતાઓમાં સર્વત્ર અર્થ વ્યંજક કરવો કે કેમ તે વિષે મતાંત [? મતાંતર] છે. આગ્રહી પુરૂષો તો ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ ગૃહણ કરે છે.

‡ ફના=અસ્ત થવું, +ફી=અંદર, +રસુલ=પેગંબર.

* ફના, +ફી, +અલ્લાહ (=ઈશ્વર).

પરંતુ સર્વથી ઉત્તમ રસ્તો તો એજ છે કે ન્યારે ખ્યેય સ્વરૂપ કલ્પીતે ઉદ્ગાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે સૌન્દર્ય છત્યાદિના ગમે તે ભાવ લેવાય તો તે વાસ્તવિક જ છે.

હવે ભાષાંતર વિષે:—મૂલ ગ્રંથ લખવો એ સાઈ છે, પરંતુ ભાષાંતર કરવું એ કઠિન છે. ભાષાંતરમાં મૂલ ગ્રંથકર્તાના વિચારને આધીન થવું પડે છે એટલું જ નહિ પણ તેના હૃદયંગમ થવું પડે છે. એમ શબ્દશક્તિનો પરિપૂર્ણ ગ્રાહ થયા શિવાય મૂળના ગ્રંથનું સૌન્દર્ય જતું રહે છે. આથી મૂળ ગ્રંથકર્તાને એક દૂષણ દેવા જેવું થાય છે. ગુર્જરી ભાષામાં આવા વિષયોનો પ્રથમ પ્રવેશ છે; ફારસી ભાષા મારી માતૃભાષા નથી; તેમ મારા દેશમાં ચાલતી ભાષા નથી; હાફિઝ જેવા આરૂઢ કવિનું કાવ્ય હાથમાં લીધું છે; અને હું લોકપ્રિય વાણી લખનાર કવિ નથી. તેથી મૂલની દબ્બલ અને દોર મારાથી આણી શકાઈ વાંચનારી પ્રળને પ્રિય થાય એ શંકા છે. તથાપિ ભાષા પરત્વે જે થોડા ફેરફાર કરવો જરૂરનો જણાયો તે કરી મૂલ ખ્વનિ બગાડવો નહીં, મૂલ કર્તા ગુજરાતી અવતર્યો હોત તો જે વિચારો એ દર્શાવે છે તે ગુર્જરીમાં કેવી રીતે દર્શાવત તથા જેવા દોરમાં મૂલ છે તેવો દોર આપણી ભાષામાં જાળવી રાખવા એ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રયાસ ઈશ્વરદત્ત મત્યનુસાર કર્યો છે તે વાચકવર્ગને રુચિકર થશે એમ આશ્વા છે.

હાફિઝની કવિતાઓના અનુક્રમમાં જુદી જુદી પ્રતોમાં સહજ ફેરફાર છે માટે મારી કરેલી ગુજરાતી કવિતા કયી ફારસી કવિતા ઉપરથી અનુકરણ કરી છે તે ફારસીની આરંભની ખે લીટીઓ ગુજરાતી લિપિમાં ફૂટનોટમાં આપી છે તેથી ફારસી જાણનારને અનુકૂલ થશે.

વાંચનારે અમુક પ્રકારના ભાવે જ વાંચવું એવો આદેશ કરવાની ભાષાંતર કર્તાઓની રૂઢિ નથી. માટે મૂલ ગ્રંથ ઉપર તોલ કરી તેને સાઈ યા નરસું કહેવાનો ન્યાય વાંચનારને જ સોંપું છું.

આ. ઉ. કંથારીયા

બાલનંદિની

[કવિ બાલની કાવ્યકૃતિઓ ઉપર સંપાદકની ટીકા]

‘ निष्कार्यायितुमीहे वा सुवर्णायितुमेव वा ।
सुवर्णायितुमेवेहे निष्कपो न ह्यलंक्रिया ॥ ’

* * *

भूखविद्रोहिणी ना जे, के द्वियित् व्यात्मवंचिनी,
विषसे। रसकल्लोलप्रकर्षे आ लनंदिनी.

બાલનંદિની

(ટિપ્પણમાં બધે જ શ્લોકનો અંક આપ્યો છે. માત્ર ૪૩૨ પડે ત્યાં શ્લોકની બે, ચાર કે આઠ પંક્તિઓને અઆઠઈઉઠઠ૧૧૨૩થી નિર્દેશી છે. દા. ત., સાં૧૫ઈ એટલે 'સૌન્દર્યલહરી'ના પંદરમા શ્લોકની ચોથી પંક્તિ, પ્રોષિતા૦૧૬૧૨ એટલે 'પ્રોષિતાપચીસી'ની સોળમી કડીની સાતમી પંક્તિ.)

પૃ. ૧ કલાન્તકવિ: પ્રેમાર્પણ—તે કવિનું 'કલાન્તકવિ' જ નહિ પણ સમગ્ર કાવ્યસર્જન સમજવાની ચાવી જેવું છે. 'હવે આ સંસારે'—કૃલા૦૩૦૦૪. ગલિત મનડે—સરખાવો કૃલા૦૬૯૯૪. વચનભંગ—સર૦ કૃલા૦ ૯૨આ. ત્રિપટપ્રેમળ—જુઓ કૃલા૦૯૫અઆષ. 'પ્રેમળની સાથે મોક્ષ-દાયી વાણી' હોઈ તેના રસને અમૃતરસ કહ્યો છે. સર્વજ્ઞને—જેને પ્રેમાર્પણ થયું છે તે 'સર્વજ્ઞ' છે અને તેથી સંબોધનમાં 'પૂજ્ય' એવા પદનું અધિકારી છે. કંઈ છે—કર્ચું છે. હૈયે—આપણે બંને. “અંચળ ન જેની” —જે બેની વચ્ચે અંચળ (વસ્ત્ર) પણ અંતરાય—પડદા—રૂપ બની શકતું નહિ તે બે દેહી (આત્માઓ) વચ્ચે ઉદ્ધિ (સમુદ્ર)નું અંતર થઈ પડ્યું છે. સર૦ 'મનત્રેહી'૩. અને અધીરામથી—અને 'જો કે' અધીરામથી. જ્યારે—'કેટલે જન્માંતરે' સાથે સંબંધ છે. વાલનું—ત્યાં વાક્ય પૂરું થાય છે. અંતે પ્રશ્નાર્થ ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે. પ્રેમભક્ત—જેને પ્રેમાર્પણ છે તે 'પ્રેમપૂજ્ય' છે, 'સર્વજ્ઞ' છે માટે પોતાને 'ભક્ત' તરીકે ઝોળખાવવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સર૦ શ્રી નાનાલાલ દ. કવિએ પોતા માટે થોજેલું ઉપનામ 'પ્રેમભક્ત'.

પ્રચ્છન્ન હૃદયોપાલંભ: હૃદયને છૂપો ઉપાલંભ (મહેણું)—જેની સાથે સારા શબ્દો બોલી અમોલ એવાં અંગોને ફેલિક્કલોલવડે મોલ (વેચાતાં) લીધાં, જેના લોચનરૂપ લાલચું ચિત્તનું અનુપમ પીયૂષ સુપીહિ—સારી પેઠે પીને જીભ્યાં, જેના પદ પાનિ—(પાણિ-હાથ)ને હૈયે સુખરૂપ ગણી સહુ દુઃખ દૂર કર્યા, તેવાની સંગત ફીટયા પછી પણ હે હૃદય, તને

હિટકાર છે કે તારા કોટિ કોટિ ટુકડા ન થઈ ગયા, એમ હિંદી કવિ કેશવદાસે પોતાના કાવ્યશાસ્ત્ર-ખોધક ‘રસિકપ્રિયા’ કાવ્યગ્રંથમાં કરુણાવિરહલક્ષણ આપતાં કહ્યું છે. છેલ્લી બે લીટી મૂળમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

જિનકે પદ કેશવ પાનિ દિયે સુખ માનિ સઘૈ દુઃખ દૂર કિયે ।

તિનકો સૈંગ ફૂટતહી ફિટિરે ફટિ કોટિક દુઃખ મયો ન દિયે ॥

(‘રસિકપ્રિયા’—કરુણાવિરહલક્ષણ શ્લોક ૧૧)

આ ભાવ કવિ કેશવદાસનો લાડીલો લાગે છે. ગ્રંથારંભે પણ એમણે એવો જ ઉદ્દગાર કાઢ્યો છે. એ શ્લોકમાં હૃદયને મહેણું માર્યું છે કે ‘એવાની સોખત ટળતાં ફાટીને તારામાં ચીરાડો કેમ ન પડ્યો?’—

જિનકે મુખકી શુતિ દેખત હી નિશિવાસર કેશવ દીઠ અટી ।

પુનિ પ્રેમ બઢાવનકો બતિયાં તજિ આન કહૂ રસના ન રટી ॥

જિનકે પદ પાણિ ડરોજ સરોજ દિયે ધરિકૈ પલ નૈન ઘટી ।

તિનકે સૈંગ છૂટત હો ફટુરે દિય, તોહિ કહા ન દરાર ફટી ॥

(રસિકપ્રિયા આરંભમાં ૨૪ મો શ્લોક)

એથી હૃદયને ઉપાલંબ આપતી વેળાએ કવિ બાલનું એ ઉદ્દગારો તરફ ધ્યાન ખેંચાય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. આ શ્લોક પરત્વે સદ્ગત સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવના શબ્દો ઉતારવાથી કવિ બાલને સાચા કવિતાભોગીને હાથે પણ કેમ અન્યાય થતો તે સમગ્રશે:—“‘પ્રમ્છન્ન હૃદયોપાલંબ’ આરંભના પૃષ્ઠમાં હિન્દીમાં રચેલા સર્વૈયામાં કયો છે. બાલાશંકરનું હિન્દી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ સાનું જણાય છે; તે સાથેજ સંસ્કૃત શબ્દોનું મર્દન કરવાની સ્વમ્છન્દતા ગુજરાતી કાવ્યોમાં હેમણે ખેલી છે તે પણ એ હિન્દી ભાષાનાં અડપલાંનો જ વારસો છે. એ સર્વૈયાનું ઉત્તરાર્ધ આમ છે:—જિનકે પદ કેશવ વં’(મનોમુકુર-૨ પૃ. ૨૨૭). હિન્દી સાહિત્યાકાશમાં સૂર સૂર, ગુલસી સસી, ડહગન કેશવદાસ એમ, કેટલાકને મતે, સ્થિતિ છે. પોતે ઉતારેલી પંક્તિનો ત્રીજો શબ્દ સ્પષ્ટ કેશવ હોવા છતાં પણ

‘કેશવદાસ’નો પોતાને જોમ સરખો ન આવે એવું આપણા શ્રી નર-
સિંહરાવ જેવા વિદ્વાન કવિતારસિકનું પણ પાડોશની એક ભાષાના
સાહિત્યનું જ્ઞાન ! કોઈની પણ કવિતાને ‘અડપલું’ કરતાં કેટલી સાવ-
ચેતી રાખવી તે આ નમૂનામાંથી શીખવા જેવું છે.

૧ રજ્યો-કમાયો, મુઘાવસ્થાનાં સતત સંવનનના ફળરૂપ જે
કમાણી તે પામ્યો. કવી-કવિની કલ્યાણી એવી રસિકને તજી. હે કવિ !
એમ સંબોધન પણ લઘુ શકાય; તે ‘કલ્યાણીને’ ‘રસિકને’ સાથે જ જાય.
૨ પુરે વીશે વર્ષે-સર૦ ‘મહાદ્યાં પચ્ચીશી’-પ્રો. ઠાકાર (ભણકાર-
‘વિરહ’). અન્વય: (જે) સતત તવ સંગે રમિ રહ્યો (હતો તે) સ્નેહિ
કરમગતિથી આજે પુરે વીશે વર્ષે વિખુટો કહેવાયો. મને (મનમાં)
મેળે મેળે (મહામુશ્કેલીએ) અવર સ્વજનની પ્રિત પ્રેરી.-વિખૂટા થયા
પછીના સમયમાં. પહેલા બે શ્લોક પ્રારંભિક છે જેમ છેલ્લા બે
(૯૯-૧૦૦) અંતવાચક છે. પ્રારંભિક શ્લોકોમાં વિષયસૂચન પૂરી રીતે
થઈ ચૂકયું છે તે--નાનીશી જિન્દગીનાં પૂરાં વીસ વરસ જેની સાથે
સતત સ્નેહસાયુજ્યમાં વિતાવ્યાં છે તેના વિરહની કથા પોતે ગાય છે,
વિરહદશામાં પોતે પશ્ચાત્તાપથી બળે છે, કેમકે પોતે જ ભૂંડાએ જ્યારે
પ્રૌઢારસ પામવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એને તજી છે, જેને તજી
એ કવિના પરમકલ્યાણરૂપ એવી રસિકા છે અને એનો પ્રેમ ‘પુનિત’
છે વગેરે ઉક્તિઓથી--સ્પષ્ટ છે. આગળ શ્લોક દ્વયમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે
અને ‘પ્રેમાર્પણ’માં કહ્યું છે તેમ આ કાવ્ય તે ‘ત્રિપટ પ્રેમળ’ વાણીના
અમૃતરસની ત્રિવેણી છે. એની ત્રણે ધારાઓ પણ અહીં વરતાશે:
(૧) પ્રેમિક-પ્રેમિકા સંબંધની ધારા, તે તો ઉપલક્ષ દષ્ટિએ જોનાર
પણ જોઈ શકશે; (૨) કવિ-કવિતા સંબંધની ધારા, તે ‘કવિકલ્યાણીને’
જેવા પ્રયોગથી સમજમાં આવે છે. ‘પ્રૌઢારસ’થી પણ આરંભનાં
આછકલાં કવિપણાંને મુકાબલે શબ્દરચના અને રસજમાવટની પ્રૌઢિથી
યુક્ત એવી કવિતાથી પોતાનો યોગ થાય એવી અંતરેન્નજાનું સૂચન
થાય છે; અને (૩) માયા-આત્મા (અર્થાત્ પરમાત્મા) સંબંધની ધારા

તે ‘કલ્યાણી’ એવા નામિકા માટેના પદ્યો અને તેના પ્રેમના ‘પુનિત’ એવા વર્ણનથી વ્યક્ત થાય છે. બીજી અને ત્રીજી ધારામાં ‘વીશે વર્ષે’ જેવા શબ્દોનું સારસ્ય શું એવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહી શકાય કે મનુષ્ય સમજણો થાય છે, એનામાં મનુષ્યતાની શક્યતાઓ ધીમેધીમે જાગૃત થવા માંડે છે, તે પછી જ કવિ-કવિતાસંબંધ કે માયા-આત્મા સંબંધ જેવા સૂક્ષ્મ સંબંધની ચિકિત્સાનો પ્રસંગ પણ એને માટે ઉપસ્થિત થાય છે. એવો પ્રસંગ પૂરાં વીશે વર્ષે તો જીરવ્યો પણ પછી તેમાં કાંઈક અપાય નહોતો. ‘કહેવાયો’ શબ્દ ખાસ લક્ષમાં લેવાનો છે. વિખૂટા થયો નહિ પણ વિખૂટા ‘કહેવાયો’ એમ કહ્યું છે, કેમકે બાહ્ય જગતની દૃષ્ટિએ પોતે પોતાના પ્રેમતત્ત્વથી દૂર છે, જગતથી પોતે ‘વિખૂટા’ કહેવાશે; છતાં પોતાનો અંતરાત્મા તો એ વાત કબૂલ કરતો જ નથી—કદી કરવાનો નથી. એને મન તો પોતે વિખૂટા છે જ નહિ; માટે ‘કહેવાયો’ એવા પ્રયોગથી માત્ર લોકાપવાદનું સૂચન કર્યું છે અને પોતાની પણ જગત જેવી જ પ્રતીતિ છે એ વાતનો ઇન્કાર સૂચવ્યો છે. ટૂંકામાં ખરા પ્રેમીઓ ખરેખર વિખૂટા પડતા નથી, વિખૂટા ‘કહેવાય’ ત્યારે પણ તેમને સતત નહિ તો અંતિમ સાધુજનની પ્રતીતિ હોય છે...ઉપર પ્રમાણેની ત્રણે ધારાઓને આખી કૃતિમાં અનુસંધાવે રસજો પ્રયત્ન કરશે જ. શ્લેષ આદિની મદદથી કવિએ તે ત્રણે ધારાઓનું ભિન્ન સ્વરૂપ સમજાય એમ કર્યું છે અને પોતે ‘અર્થ-મંલાપિની’ નામક ટીકામાં એ વાત સવિસ્તર સમજાવવા ઇરાદો પણ સેવ્યો હતો. કવિને તેમ કરવા જે કારણો હતાં તે હવે નથી, કાવ્યની રુચિ સમજ વગેરે પણ કાંઈક આગળ વધેલાં ગણી શકાય, એટલે રસિક ઉપર તે કાર્ય છોડી દીધું છે, સિવાય કે કવચિત્ શબ્દાર્થ-અન્વય-આદિ આપવા જતાં તેનો ઇસારો કર્યો છે. ઊ મહિ ચારુતર-ચરોતરની બ્રૂમિ. ચરોતરની વ્યુત્પત્તિ ચાસ્તર એવી પહેલાં કરતા, પણ પ્રોં મંજુલાલ મઝમુદારે ખતાવ્યું છે તેમ તે ચતુસ્તર-માંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. પોખ્યો-પોખ્યો. ખિલવણે-ખિલાવટપૂર્વક.

હિંદી ‘ખિલૌના’—રમકડું—નો આશય પણ હોય. શ્રી નરસિંહરાવ “આળ-વયમાં રમકડાંના ભંગથી થતી નિરાશા યૌવનમાં સ્ત્રીના કટાક્ષથી ધાયલ હૃદયની નિરાશાના ખીજરૂપ છે એ કલ્પના સૂક્ષ્મદર્શિની જાણાય છે.” (મનો ૨ પૃ ૨૨૮)—એમ પદ્યપદ્ધતિના ફર્ષ સાથે સંબંધ થોજી ખરે જ કાવ્ય ઉપર સૂક્ષ્મદર્શી વિવેચનનો પ્રકાશ નાખે છે. ૪ મનડે—મન વડે. કવિને માનસ ક્રીડા અભિપ્રેત છે તેનું સૂચન. ગિરિવરગુહાપાવક—પર્વત ગુફામાંના અગ્નિ જેવી, જેમાંથી ન છટકી શકાય એવી દુઃખદ સ્થિતિમાં. ૫ નવલાં—નવાં નવાં, પેલાની—પૂતળીરૂપી પ્રિયતમા ભાગી જતાં—વિલીન થતાં—પેલા પૂતળા (રૂપી પ્રિતમ)ની નિરાશા તે મારી આળ-વયની ભોળી સમજને લીધે મેં મારી પોતાની ગણીને મનમાં અનુભવી હતી. ૬ ઘટ—ઘટનો આટોપ, ઘટા. સર ૦ નાનાલાલ—‘વિકટ તુજ ઘેરો ઘટ થશે’ (‘મણિમય સેથી’). થયેલે—થયેલે—ચરોતરી (તેમજ સુરતી) પ્રયોગ. રહી—નો કર્તા ‘વિદ્વા’. ૭ પ્રાંગણુ-સુમાં—સુ(સારા)પ્રાંગણુમાં. કવિ—કવિતા સંબંધની ધારા અંગે એ હકીકત યાદ કરવાની કે આલાશંકર કાવ્યનો અભ્યાસ કરવા નડિયાદથી રવિએ અમદાવાદ ૬૦ ૬૦ ૩૦ પાસે આવતા. દલપત-રામના ડેરા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં હોઈ એ નવકવિનું કવિતા સાથેનું મિલન ત્યાં થતું. તે વખતે સોસાયટી ભદ્રકાળીના આંગણમાં હોવાથી, ‘પ્રતાપી દેવી’નો ઉલ્લેખ ઘટાવી શકાય એવો છે. વ્યભિચારી ભાવ—કાવ્યચર્યાનો પારિભાષિક પ્રયોગ છે, જે ન જાણવાથી તત્કાલીન ટીકાકારોએ કવિને તેની કૃતિમાં વ્યભિચારનો ઉધાડો ઉલ્લેખ છે એમ ગણી નરાતાર અન્યાય કર્યો હતો. ૮ પ્રિયા, કવિતા કે માયા એ ત્રણેનું કુદરતમાં દર્શન. પ્રાચી(પૂર્વ)માંહી શિરમણિ (સૂર્ય) ધરીને —સર ૦ કાન્તનું ‘સુભગ મણિસેંથે જન્મકતો’ જોતા શશાંકનું વર્ણન (‘દેવયાત્રી’). અંધારામાં—અંધકારમાં. પ્રણુત(નમણુ) લય(એકાકારપણુ)ના ખેલમાં મને ખિજવતી. ૯ દાક્ષિણ્ય—આવડત. ચપળા—વીજળી. ૧૦ પ્રણુત—લગતા, નમણુ. શાલી—વાળા, ૦થી શોભતા. બહુશ:

સમાસને અંતે યોજાય છે. નવીનતા-તાજગી અને નમણાપણાવાળા
 ‘અયવયો’એ એ રીતે યોજવું. તારા તારા—આવે ઠેકાણે પદમાં હું
 હાલની વિદ્યાપીઠ-જોડણી વિરુદ્ધ પણ ‘તારા તારા’ લખીને
 સરળતા સાધવાના પક્ષનો છું. નિરમળ—દેહલીદીપથી ‘પ્રેમે’ તેમજ
 ‘મન’નું વિશેષણ, પણ એક જ વિશેષ્ય લેવું હોય તો તે ‘પ્રેમે’.
 ૧૧ અવળે-ઉંધે, વિપરીત, મુશ્કેલ. ધરી દે’—દેહ તો ત્યારે રાજની
 ને નસીબ જોઈએ તો કહિયારાનું, એવી આપણી સ્થિતિ હતી.
 કહિયારાની કાઠી જળ્યાં કરે એમ કિસ્મત જળ્યાં કરતું. સરં
 ‘કરમ કહણ ને કાયા સુંવાળી’—કહેવત. ૧૨ દિનાંતે-સાંજે. યુગ્મન
 વડીલ, એટલે કે વડીલોની ઇચ્છાઓ, મુરોદો, આશાઓ. વડીલોની
 ઇચ્છા હોય કે છોકરો મોટો વડીલ અને કે બડો ડાકટર અને કે
 શાહ સોદાગર થાય, ને ભાઈસાહેબ તો કાં પ્રિયતમાનું રટણ કરતા
 હોય, કાં કવિતાની સમાધિમાં પડ્યા હોય, કાં પરમતત્ત્વની અંખનામાં.
 જગતવ્યાપાર-જેમાં યુગ્મનો પોતાને ધણેલવા કરતાં હોય તે બધાં
 કાર્યો. કલ્લોલ-આનંદ; તરંગો. ૧૩ નૂપુરરવ—પ્રિયતત્ત્વનો કોઈ ને
 કોઈ પ્રકારે હૃદયને પ્રતીતિજનક અણસારો મળવો તે. સંકેતી—એ
 પ્રેમીઓ સિવાય અન્યને અજાણી એવી નક્કો કરેલી (જગા). ચખ-
 સરિતસાવે ગલિત-ચખસાવસરિતે ગલિત, આંસુના પ્રવાહથી ઓગળી
 ગયેલી (જગા). ૧૪ પરા ભાંતી-પરમ પ્રકાશ-જ્ઞાન (સં. માતિ
 ઉપરથી). ગાળ રે’તા-પોતે ગળવતો અથવા તો કોઈ અલૌકિક રીતે
 બંનેને સાંધનાર એ સંગીત ગાળ રહેતું. ૧૫ ફૂર્યો તારી સંગે—સરં
 કાન્તના ‘ઉપહાર’નો આરંભ: ‘ફૂર્યો તારી સાથે’. સુખે વા દુઃખે વા—
 આખા શ્લોક ઉપર, ખાસ કરી, આ શબ્દો ઉપર શ્રી. ન. બો. દિ.
 એ કરેલી ટીકા: “ [આ શ્લોક પણ સરલ, વિશદ, વાણી અને
 અર્થપ્રવાહનો સુંદર નમૂનો છે. ‘સુખે વા દુઃખે વા’ એ શબ્દસમૂહ
 આમ તો સ્વાભાવિક સ્વયંસ્ફુરિત લાગે છે; પરંતુ ‘કુસુમમાળા’માં

સુખે વા દુઃખે વા મળવું પ્રિયનું શાશ્વત નહિ:

(પ્રેમીજનનો મંડપ; શ્લો. ૪, ચ. ૨.)

એ પંક્તિનું સ્મરણ તો એ કરાવે છે. ‘કુસુમમાળા’ પ્રગટ થઈ ઇ. સ. ૧૮૮૭માં, પરંતુ ‘પ્રેમીજનનો મંડપ’ એ કાવ્ય રચાયેલું હતું ઇ. સ. ૧૮૮૪ની આસપાસ, પણ બાલાશંકરના જોવામાં એ આવ્યું હોવાનો સંભવ નથી. બંને સ્થળે સ્વયંસ્કુરણ એ જ સંભવિત લાગે છે.]’— મનોસુકુર ગ્રંથ ૨જો, પૃ. ૨૨૮-૨૯. ‘કલાન્તકવિ’ ઇ. સ. ૧૮૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું અને તેની અપૂર્વસુંદર વર્ણનકલના અને શ્રવણસુભગ લયકલોલ તે પછી લખનાર સૌ કવિઓ—નરસિંહરાવ, કાન્ત, બલવંતરાય, મણિલાલ, નાનાલાલ, કલાપી, દેરાસરી, ૫૦ ઉપર ગદ્ય કરી ગયા હતા અને તેમની રચનામાં પ્રતિધ્વનિત થતા તે ટીકામાં યથોચિત સ્થળે સૂચવ્યું છે જ. આમ કહેવામાં કવિ બાલ તે આ કવિઓ કરતાં મોટા હતા એવો દાવો નથી, પણ પુરોગામીઓનાં આવાં ઋણ ભલભલા સર્જકો ઉપર પણ હોય છે અને આ કવિઓ જેટલા બાલના છે તેટલા બાલ એ કવિઓના ઋણી નથી એજ કહેવાનો આશય છે. ‘સુખે વા દુઃખે વા’માં છેવટે શ્રી નરસિંહરાવે સ્વયંસ્કુરણને ‘સંભવિત’ ગણી છે એ એમની કવચિત્ અહંકેન્દ્ર બની જતી રસ-વૃત્તિની સ્વાભાવિક ઉદારતા છે, પણ જો તેમણે પોતેજ પોતાના ખીજા એક લેખ—‘સ્નેહીઓનાં રસજીવન’માં જેનું બે વાર અવતરણ લીધું છે તે ભવભૂતિપંક્તિ ‘સુખે વા દુઃખે વા ક્વ નુ સ્વલ તદૈક્યં હૃદયયોઃ’ (મનો. ૨, પૃ. ૨૪૮)નું સ્મરણ કર્યું હોત તો ઉપરના અહંતાકષાય વિવેચનનો પ્રસંગ જ ન આવત. તેવું જ કલા. ૧૨ વિષે એમણે—

“[પ્રમાતે મધ્યાહ્ને વલી પ્રમુ દિનાન્તે જ તમને ।

સદા હું એકાન્તે નમન કરું છું નિશ્ચલ મને ॥

એ પ્રાર્થના—માળામાંની પંક્તિઓમાંના આરંભના શબ્દો સંસ્કારરૂપે વળગી રહેલા આ શ્લોકમાં પ્રયોગાન્તરે પ્રગટ થયા છે.]’ મનો. ૨, પૃ. ૨૨૮—કહ્યું છે તે માટે પણ કહી શકાય. બાલાશંકર અને તેમના સમોબડિયા નડિયાદી જુવાનિયાઓ પ્રાર્થનાસમાજમાં રસ

લેનારા હતા એ નિર્વિવાદ છે, પણ ‘પ્રભાતે’ પછી શિખરીણીછંદના વેગ માત્રથી જ ‘મધ્યાહ્ને’ શબ્દ લખવા માટે અને ખીજા યતિ અંતે ‘દિનાંતે’ દાખલ કરવા માટે કોઈ સામાન્ય કવિએ પણ બાળાશંકર થવાની જરૂર નથી, બાળાશંકર પ્રાર્થનામાળાની પોથી ગોખવાની તો જરૂર પછી રહે જ ક્યાંથી ! ‘શિખરિણી’માં પ્રાર્થના લખવા જતાં પ્રભુને ‘પિતા માતા બ્રાતા’ હરકોઈ શિખાઉ પણ લખી બેસતો હશે, તે માટે એણે દલપત કે નાનાલાલ (સરં ‘પ્રભો અંતર્યામી’ વાળું પ્રાર્થનાઅષ્ટક)માં ખાતર પાડવા જવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે. રસ-પીયૂષ ઝરતું—સરં ‘થયું પાછું આંસુ અધરરસપીયૂષઝરતું’ (બલવંતરાય—‘વરવહુ અમે તો’). શ્રી પાઠકે પોતાના પ્રથમ વિવેચન-લેખ (‘કવિ બાલાશંકર કંથારિયાનાં કાવ્યો’)માં આ સામ્ય તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. (‘સાખરમતી’ પૃં ૧૧૫). શ્રી નરસિંહરાવ ‘સુખે વા દુઃખે વા’ એ સંભવિત અનુરટણને, તેનો પોતાની કૃતિ સાથે પોતે સંબંધ માન્યો હોઈ, વળગી બેઠા, પણ એ જ શ્લોકમાંનો ‘ક્યો તારી સંગે’ અને ‘રસપીયૂષઝરતું’ એ શબ્દજૂમખાં અનુક્રમે કાન્ત અને બલવંતરાયમાં ડોકાય છે એ વાત જ વીસરી ગયા. નાહ તો બાલા-શંકરની રસિક શબ્દસંકલનાશક્તિની ઊંચી મૌલિકતાનો જરૂર એ સ્વીકાર કરત. ૧૬ તુંગ-પર્વત. ઉતંગ-ઉતુંગ, ઊંચા. ઉપકંઠે—કાંઠા પાસે. હાવે-હવે. ૧૮ કને—‘સાથે’ના અર્થમાં. ૨૦ સહચરી—તારી. પત્રાંતર—પાંદડાં વચ્ચે. મૂજ તજવે—મારા તને તજવાથી, સરં ૨૪આ. ૨૨અ—સરં ‘સૌન્દર્ય’ ૧૩૪. અવિરલા—ખિચોખિચ ગૂંથેલા, આછાપાંખા નહિ એવા. ૨૩ ન્યારે પુષ્પોથી સજેલી તું ‘પતિ’ને—મારે અર્ધાંગે વામભાગે સહ—સાથે રહી—બેસી જૂલા—હોંચકા પર જૂલતી, ત્યારે હું પણ સામેથી તને બુલાવવાનો અને એ રીતે સામેથી તને રિઝાવવાનો નુસખો શોધી કાઢતો—અર્થાત્ વનમાં જઈને તને મારા હૃદયરૂપી જૂલે બુલાવતો. ૨૪ વિણહયા—૧ હૈયા—૨ શરમ-વગરનાએ. આશ્રય—સંબંધ, સહચાર. ૨૫ આ શ્લોકમાં પ્રત્યેક પંક્તિની શરૂઆતના બે વર્ણોની અંતમાં

પુનરુક્તિ થાય છે. મને-મને. મને-મનમાં. સુતને-સારા શરીરે. 'ભયકર' (દેહલીદીપ છે) પછી અલ્પવિરામ. ધશા-ધસ્યા. અવધ-અવધિ. ૨૬ નભજળયા-પવનલહરી. સરં 'નભસુત'-૬૨૪. નભસુત-પવન ઉપરથી નભની જળા-જન્મેલી-સુતા તે પવનલહરી એમ શબ્દ યોજ્યો લાગે છે. 'નભસુત' પણ સં. નભસ્વત્ ઉપરથી ગેરસમજથી યોજ્યો દેખાય છે. હવે મારું ચિત્ત મલિન થઈ ગયું છે, વિરહને કારણે. તો પ્રિયાના અલકની અત્તરસુરભિ વહી લાવીને હવે ચિત્તને સુધારો. ૨૭ કાળી-પ્રચંડ. 'ગ્રીષ્મ' અને 'જળના જન્મ'માં ઋતુસંહાર (૧-૨આ)ના 'ક્વચિદ્ વિચિત્રં જલયંત્રમંદિસ્મ'નો પડ્યો છે. ૨૮ ઇર્ષના આદિમાં યમક રચના છે. ૨૯ પ્રથમાર્ધ ભૂતકાળને ઉત્તરાર્ધ વર્તમાનને, ઉદ્દેશીને છે. ૩૦ વાપી-વાવ. તુજ ઉપસ્થિત-તારી ઉપસ્થિત→ઉપસ્થિત્ય→ઉપસ્થિત-દાજરી. સંસારે-સંસાર પણ. ૩૧અ-સરં સૌં ૧૦૦૦ 'શશીભાનુ જેના સ્તનયુગલ...', તેમજ સૌં ૩૩અ. પ્રદોષે-સંજ્યાકાલે પશ્ચિમે ધૂળનો રવિ અને પૂર્વે ઊગતો પૂર્ણિમાશશી તે પરથી પ્રકૃતિદેવીનું વર્ણન. ૩૧આ-સરં 'પ્રિય-દર્શન' ૧૧. નીરંચલ-અંચળ (વસ્ત્ર) વિહોણાં. ૩૨ વહી-અશ્રુમાં. સરં 'નેત્રે વહે હૃદય' ('વિધિને' ૩૪). અવરજન-ખીજાં સૌ માણસો. ૩૩ મેલી-મૂકીને. વયારી-વાયરી, વાયુલહરી. પલવપટલો-પાલવ અને પાટલો. સરં સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યનાં આવાં વર્ણનો. ઉ. ત. સંવાતા મુહુરનિલેજ નીચમાને દિવ્યસ્ત્રીજગનવરાંશુકે વિવૃત્તિમ્ ૫૦ કિરાત ૭-૧૪ । ૩૪આ-અન્વયઃ જે લલિત સુ-લતામંદિરમાં મળ્યાં'તાં તે તણી. સંસૃતિ-સંસાર. ૩૫ શ્રમે સંસારીથી-સંસારી શ્રમોથી. ૩૭ ખુટે-કર્તા 'અશ્રુ'. પલકે-પલકારે. સૂર્ય સરસરિતાના પાણીને સૂકવે છે, પણ તારા વિરહરૂપી સૂર્ય મારી આંખના પાણીને સૂકવીને જ અટકતો નથી, પણ મને આખાને આખ ('વિભૂતિ') કરી નાખે છે. ૩૭ઇર્ષના આરંભમાં યમકરચના કરી છે. ૩૮ અટા-મિનારો; અટારી, સં. અટ્ટા ઉપરથી. ૪૦ નૃત્ય-સરં 'સૌન્દર્ય' ૧૨આ. ૪૦આ-કવિ ગાનાર ને પ્રિયતમા

નર્તિકા ત્યારે મુદંગ બળવનાર તરીકે શયીપતિ-ધન્ધ્ર વિના ખીજો ફાણુ શોભે ? મિઠિ !-આ સંબોધન માટે સર૦ નરસિંહરાવ 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' : 'શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કંપી ?' અને 'શાને મીઠી ! તું ગભરાય...' અંગ્રેજી 'Sweet', 'Sweet-heart'ના ભાષાંતર જેવો પ્રયોગ; અહીં-મોર. ૪૧ વિધિ-(સદ્ભાગ્ય) તે અનુપમ છે; વિધિના રચેલા સંસારમાં-એમ પણ લઘ શકાય. ૪૨-શ્લોક ૩૧ અને ૪૧માં જેનાં શશિ રવિ સ્તનોનું વર્ણન છે તે મહાદેવીનું બાલ તે નભસ્થલ છે, જેની ઉપર બિદા રૂપે તારક શોભી રહે છે. ૪૫ ઊલટું કારણ-ઊંધું કાર્ય: બધા પ્રિય કને જન્ય ત્યારે પ્રિયથી દૂર થઈ જવાનું મારું નશિય પણ ઊલટું કર્યું છે. ધ-ઈમાં આરંભે યમક છે. ૪૬ સકુચિ-કુચ (રતન) સાથે; સંક્રાયામ્ને, સંક્રાય સાથે. સર૦ હિદી કવિ કેશવદાસ જેનું કાવ્યારંભે અવતરણ છે તેના 'પ્રિયાપ્રકાશ' (૧૨-૩૧)માંથી "कुचनि के साथ ही सकुच उर आइ है ।" જેમાં સકુચ=સંક્રાય છે. ૪૭ હસ્તો કમલિની વડે હાથણીઓ સાથે રમે તેમ હું પણ કરતો હતો; તેમાં એ પાપ હતાં; એક તો તું હરિતની (પ્રકાર-ની સ્ત્રી) હોવા છતાં હાથણીની પેઠે કમલિનીનો ધાત પણ સહન કરી શકે નહિ, અને ખીજું કમલિની તોડવામાં જ મારી વિવેકશૂન્યતા હતી કેમકે તે પણ ભૂંગ પ્રિંતમની પ્રિયતમા છે અને એ યુગ્મને દુભવવામાં મારા પ્રેમમાં પણ આખરે વિધન આવે તો નવાઈ શી ? કૃતિ-કાર્ય. ૪૮ અવતંસ-અલંકાર. ૪૯ શરદ્ગત-શરદ્ઋતુ ગત થતાં, ઊતરતાં. વડી તારા કામે-તારા માટેના મારા કામભાવને લીધે ઉદ્દીપ્ત એવા મારા માનસમાં મોટી દીપોત્સવી ઉજવાતી હતી, અને સૌ મરદ અને મહરી (મેરી-છોકરી-સ્ત્રી)ને હું મારી આગળ તો બાળક-અસ્તાન (કામભાવમાં) સમાં ગણતો, જોકે હું પોતે વયમાં નાનો હતો તોપણ, કેમકે અનુભવની ઉંમર એજ ઉમર અને તેમાં હું મોટો-આગળ વધેલો હતો. ૫૦ બારતી-સરસ્વતી. હસી હસી અને-હસી હસીને. દિવાળીના દિવસોમાં લક્ષ્મીપૂજન, ચોપડાપૂજન, વ૦ થાય છે તે ખીજાઓ તો

સરસ્વતીની પ્રસાદી મેળવવાની લાલચે સુખલાલસાથી તેની પૂજા કરે છે. મારે એવો અભાગરો નથી. અને ખરી વાત તો એ છે કે જો એ સરસ્વતીના પણ અધિષ્ઠાન-નિવાસ-સરખી છે તે સ્વયં મારી પ્રિયા થઈને બેઠી છે તો પછી મારે હવે પૂજા કરવી ક્યાં રહી ? ૫૧૪ કવિને આંતર્યમકનો શોખ છે તે જોતાં 'મુદ્રા'ને ટેકાણે 'કાંતી' ઠીક પડત. ૫૨૪ તે હિ નો દિવસા ગતાઃ એવાં ભૂતકાળનાં સંભારણાં રૂપ ગણાશે. ૫૩ સધતા-સાધતા. પઘાર્યે છૂટ. ૫૪ પુનિત થળ વારી-પુણ્ય સ્થળ અને જળ તીર્થ. માળા તારા નામની ને મૂર્તિ પણ તારી. ૫૫ શ્વાસો શ્વાસે-પ્રત્યેક શ્વાસે, શ્વાસોચ્છવાસે પણ અભિપ્રેત હોય. આવા રટણને 'અજપાનપ' કહે છે, જે નિદ્રાવસ્થામાં પણ અટકે નહિ. ઇશકધુનિ-પ્રેમની ધૂન. ન કોઈ-જગમાં એવો કોઈ જોતો નથી જે તે (ધૂનને) જરી પણ હણી-મારી-અટકાવી શકે. ૫૬ સ્યામલડિ-આંખ-ની. એ પ્યારી-આંખ. સુ-તરંગે-સારી લહેરમાં. ૫૭ અનુભવિ શકે-પ્રથમાવૃત્તિમાં 'અનુભવિશકે' છપાયું છે તેમાંથી 'કે' છૂટો પાડતાં 'અનુભવિશ કે' મળે છે. આનું છાપભૂલમાં પણ સૂચન થશે. ગયારે-સર-૫૨૪. ૫૮ અચ્ચા અને ઇર્ષમાં આદિયમક છે. ૫૯ વિરહાલાપની નિરર્થકતા સમજે છે અને પશ્ચાત્તાપ કરે છે. વહું હું-તે નિર્મળા પ્રત્યે અધટિત કર્યા પછી હું શે મુખે (કાંઈ) વહું ? નિર્મળા-નિર્મળા (અને નહિ કે નિર + અર્મળા), અર્મળા, અ. ભાગ્યે-સદ્ભાગ્યવશાત. ૬૦ વન અંતે-વનને છેડે અર્થાત્ દૂર દૂરનાં અગમ્ય સ્થળો વટાવીને; 'વન'થી કદાચ 'યોગી તપસ્વી થઈને' એવું સૂચન પણ હોય. મન આતુર-આતુર મનથી. જગત કારાગૃહ-સર-૩૨૨. ૬૧ કુલયુવતિઓ-સારા ધરની છે છતાં. કાંઈક કટાક્ષમાં. 'કુલ' શબ્દમાં સં. કાવ્યસાહિત્યના પડલા રૂપ છે. સર-૦ લજ્જાન્વિત સવિનયં હૃદયક્ષણેન પર્યાકુલં કુલગૃહેડપિ કૃતં વધૂનામ્ ॥ ઋતુસંહારે ૬-૨૧ ॥ ઉપરાંત સંભારો-ન જોવાનું જોઈ જતા ચંદ્રને રસિકજનનો કિં કુલધર્મેણ્ણઃ એ ઉપાલંબ. સર-૦ 'સૌન્દર્ય'ટઅચ્ચા. કુચે-જેનું અગ્ર (આગળનો ભાગ)

શિશિરની શીતળતાથી કંપિત છે એવા કુચ (સ્તન) વડે મારી ધીરજ હરે છે. સ્મૃતી—આપણા સહવાસ દરમ્યાન કુચકંપન પ્રસંગે તારાં જે વકો-કિતનાં વચન નીકળતાં ને સામા તારી પ્રીતિ પ્રત્યે મારા ટેકીલા જવાબો થતા તેની આ કુલસુવતીઓની લીલા યાદ કરાવે છે. આ ‘સ્મૃતિ’માં પ્રેમિકોના સહચારનાં કોઈ કોઈ સાચાં નાટકની કદપના કરવી રહે છે. દૂર ધારે-તાડીને જુએ; ચોરીથી જુએ. (અમે નાન-પણમાં નિશાળમાં એક વિદ્યાર્થી બીજાની રસેટમાં ચોરીથી જુએ, ‘કોપી કરે’ તેને ‘ધારે’ કહેતા.) નભમુત નમસ્વત-પવન કિરાતં સરં ૨૬૪ ઉપરનું ટિપ્પણ. વસન-વસ્ત્ર. સંકોચી-સંકોચીને, સંકોચીને ફડકું પ્રેમટોકીલો છું કે કેમ, પ્રેમવિષયમાંની આસકિત છોડાવીને બીજા વિષયો મને આકર્ષી શકે એમ છે કે કેમ, તેની જાણે કસોટી ન થતી હોય એમ જોઈ છું. ૬૪ મારી પ્રેમ-ટેક શી રીતે બંધાઈ? તું મારે તન-શરીરે લપટાઈ તેના અભિમાનમાંથી એ ટેક બંધાવા પામી. નિશા-૧ રાત્રિ, ૨ નશો. રાત્રિ લેતાં તે પ્રીતિનિશા હોઈ આ નિશા સર્વ ભૂતાનામ્ એ ગીતાવાક્યનું સ્મરણ કરવું, એ રાત્રિ તે જ પોતાને મન દિવસ-પ્રકાશ-હતો, અને તેથી જગતવ્યવહારોની સતત શિશિર-ઋતુ પોતાને સ્પર્શ સરખો કરી શકતી નહિ, એની શીતળતા-હંડી ક્યાંઈ વહી જતી, કેમકે પોતાને તો પરમ પ્રેમમયીની હૂંફ મળ્યાં કરતી હતી. સરં બિલાસિનીમિઃ પરિપીઢિતોરસઃ સ્વપન્તિ શીતં પરિભૂય કામિનઃ ॥ ઋતુસંહાર ૬-૧ । ૬૫ કેવાતા-કહેવાતા, (so-called), ખરેખરા નહિ. મધુપાને-મધુ(મદિરા)ના પાનમાં. રતિ-પ્રેમ. સરં નિશાસુ હૃષ્ટાઃ સહ કામિભિઃ સ્નિયઃ પિબન્તિ મયં મદનીયસુતમ્ ॥ ઋતુ ૬-૧૦ । ખારે કાળે-ખારે માસે, સતત. મદિ-મદવાળો, પીધેલો. યજો-પ્રથમા-વૃત્તિમાં પણ ‘યજો’ પાઠ છે અને શુદ્ધિપત્રકમાં સુધાર્યું નથી, તેથી ‘યત્ને’ પાઠની સંભાવના પણ મૂકતાં સંકોચ રહે છે. સો યજ કરે તો ઇન્દ્રાસન મળે એમ વાર્તા છે, પણ આ તો કરોડ યજો કરે તોપણ યજોમાં બાહ્યજો જેનું પાન કરતા તે સોમરસથી પણ અધિક એવા

આ મારા મધુનો એક કણ (ખિંદુ) પણ ન મળે. ૬૬ અજનમા સાહસ-અજનમનું સાહસ (?) આ જનમમાં લાંબી આશા ન હોઈ થતિએ. અજનમ-જનમ ન થાય તે માટે-સાહસ (આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થ) કરે છે તે. પ્રેમવિષ-તે કારણે જ પોતાને શિવનો હિસાબ નથી. ૬૭ અન્વય:-જે ઠામે મેં સદા સખળ ગૂઢ આશા મન મહોં રાખી'તા (તે ઠામે) ઉલટે નસીએ (નસીયને કારણે) મેં નિરાશા અનુભવી. નરમદા-પુણ્ય નરમદા નિકટે; નર્મદાના પુણ્ય નિકટ(સં.માં નિકટ નામ પણ છે, 'સામીપ્ય'ના અર્થમાં) માં. કલિત-ભરાયેલું, ધારણ કરાયેલું. ૬૮ 'તોયે' ઉપર ભાર છે. હું કવિ હોઈ રાજા તો છું જ અથવા કવિઓમાં રાજપદ ભોગવું છું, તેમ છતાં જગતમાં પણ મને સ્થૂલ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી. મણિ તરંગો-મણિના તેજના તરંગો, અથવા મણિ પડવામાં તરંગાકારનો આભાસ. આ શ્લોકમાં 'મણિ' શબ્દમાં શ્લેષછાયાથી કવિપત્નીનો ઉલ્લેખ પણ જોઈ શકાય, તો તરંગો=મનના મનોરથો. ૬૯માં 'નરમદા'માં પણ કવિના બાણેજ અને કવિ પાસે જ બાળપણમાં ઊછરેલા સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો ઉલ્લેખ પણ જોઈ શકાય, જો કે બીજી તરફ કવિ ભરૂચમાં નોકરી રહેલા એટલે નર્મદા નદીને કિનારે જિંદગી ગુજારવાના મનસૂબા કર્યા હોય તો તે સહજ છે. ટૂંક પગારની નોકરીમાં પત્નીને ભરૂચ ન બોલાવી શક્યા હોય એવી સંસારની એકાદ સામાન્ય ઘટનાનો આમાં ઇસારો હોય, તો પણ એમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. ૭૦ જનિષ્ય સુખોને મેં નક્કી કર્યા એ મારી મૂર્ખાઈ, પણ મારી ઇચ્છા તો એનું અહીં માત્ર સૂચન કરવાની છે જેથી આગળ ઉપર કદી જો મારું ઊંઘતું નસીય જાગી જાય તો ફરીથી એ સુખચિત્રોને અવલોકવાથી એની ઊંઘતા નસીયની બ્રાન્તિ-બ્રમણ રહેશે-અટકી જાય-રોકાઈ જાય. ૭૦ નિર્બાધિ-બાધા(અડચણ) વગર. મહીમંડલ-ભૂમિમંડળ, પૃથ્વી. સહ-સાથે. શમ-શામ, દામ, ભેદ, દંડમાંથી પહેલો પ્રકાર; શાન્તિ. વિશ્રુતીનો-અન્વય: નૃપતિની વિશ્રુતિ તો મારે

હિસાબે કંઈ નથી. જુઓ. ૬૬અ. ૭૨ કુસુમશયને-પુષ્પોની પથારીમાં. સુશુપ્તિમાં-નિદ્રામાં, સૂતી વખતે. શીલાશયનથી-શિલા (પથ્થર)ની પથારીથી. પરમાનંદલહરી-પરમ આનંદની લહરી. શ્રી શંકરાચાર્યનું ગણાતું આનંદલહરી સ્તોત્ર પણ કર્તાના મનમાં આ શબ્દો લખતાં સૂચનરૂપે રજૂ થવા હાજર ખરું. ૭૨ જનમપ્રભૃતીથી-જન્મથી આરંભીને. મુજને આશ્રય ધર્યાં-મારે આશરે મુકાયેલાં. ૭૩ આ પ્રજા કોઈ કાળે પ્રજાની (જેરની) ઉલટિ (અવળી-અળવામાં) થઈ જાવે. સરં 'એણે જેરની મુક્તી લગાવીને કે પેલો જીવો વળી ગયો,' જેવામાં 'જેરની' પ્રયોગ. એમ ન લેવું હોય તો 'પ્રજા'ને ક્રિયાવિશેષણ ગણવું અને 'પ્રજા રીતે ઉલટી થઈ જાવે-(તે)ની' એમ અન્વય કરવો. ૭૪ ગરદન નહીં.-જાંચી આંખ કરે જ નહિ. ૭૫ પ્રેમીના રાજ્યમાં કલહ તે તો રતિકલહજ હશે. સરંઆણુ: રતેષુ કેશગ્રહાઃ । સુમને-સારા મનથી, શુદ્ધ ચિત્તે. અંગ્રેજીમાં 'with a fair mind'. વચન-તારા મતને અનુકૂલ વર્તોશ એવું વચન, તે હે મહાદેવી ! હું પાળી શકું એવી વેળા આવશે ? ૭૬ રખવાળાની બાપતમાં ગ્રહગણથી રક્ષાયેલો રહીશ. હણે-કર્તા 'ગ્રહગણ' અધ્યાહાર. રહેશે સંતોષે—જે ચિત્ત જગતના અપવાદથી જેરે (જેરપૂર્વક, અથવા-જો, રે !) બળાંતું છે તે અમિત (અમાપ) પિયુષે (પીયૂષ-અમૃતથી) શાંત (ખતી) સંતોષે રહેશે. ૭૭ ખરી વાત તો એ છે કે તારા પ્રેમીને જગતનો અપવાદ અડે જ શી રીતે ? સરં શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યં ૬ (પૃં ૨૧૯). પછે મારે—મારુ પણ (પ્રતિજ્ઞા) છે તે પ્રમાણે તેના (કનડનારના) રુધિરે હું તન(શરીર)શાંતિ કરીશ. ૭૮ પછી પીડા શી છે—સરં હરિપ્રેમં ૨૧-૧૫ અ: 'પછી પીડા તને કાંઈ ?' જાંડા આડા-વિચાર 'આડાઅવળા' ખોલાય છે, પણ કદાચ પદાર્થે એ રૂઢિ છોડવા જતાં કેવી સુંદર શબ્દજોડી મળી ! જાંડા-ગહનતાવાળા કે ઉચ્ચતાવાળા (vertical), આડા આસપાસ ચોમેરનાં ક્ષેત્રફળને વ્યાપી લેતા (horizontal). શબ્દજોડીની તાજગીથી અને દીર્ઘસ્વરોના સરખે

આંતરે 'જા'થી થતા વિભાગોથી સમગ્ર ચિત્રની રચના પણ થાય છે. 'પછી'ની પ્રત્યેક પંક્તિના આરંભે પુનરુક્તિ એ બળમાં વધારો કરે છે. આ પુનરુક્તિમાંથી એક જાતની લાપરવાહી 'Sense of abandon' પણ સ્ફુરી રહે છે. લય-‘ચિત્ત ઠરશે’ તેથી જે એકધ્યાન-વૃત્તિ સધાશે તે; એકરસ થવું તે, પ્રિયતત્ત્વમાં બળી જવું તે. (આ અર્થ પાછળની પંક્તિમાં ‘તારી સાથે’ કહ્યું છે તેની સાથે મેળમાં છે.) ૭૯ મહારે દુષ્કર્મે-સરં ‘અઘટિત કર્યે’ ૫૬આ, ‘દગો દેઘ દુષ્ટે’ ૪૬ઈ, ‘પાપી મુજ સમો’ ૪૮ઈ, તજી યુવા મધ્યે...ફટ ફટ બૂંડારે ! ફટ તને’ ૫૪ઈ, ‘મુજ વચનના ભંગ’ ૯૨આ, ૧૦. કોકવાર કર્મગતિને આગળ ધરી પોતાના દુષ્કર્મને ગોણુ પણ કર્યું છે: ‘કરમગતિથી’ રઅ, ‘હહા ! દૈવે પ્રેર્યો...’ ૪ઈ, ‘દૈવ ઉલટું’ ૬૦અ, ‘નસિય ઉંઘતું’ ૬૯ઈ, ૧૦. દિવસ થકિ જે-જે દિવસથી. સગુણ-મણિમાલા-ગુણ(દારી,સૂત્ર)વાળી મણિની માલા; શ્લેષછાયાથી-ગુણોવાળી મણિ (પ્રિયતમા) રૂપી માલા. ૮૦ વક્ષા-નિષ્ઠા ૮૧ ગમન-યાત્રાવિષયમાં-યાત્રાગમનના વિષયમાં, તીર્થક્ષેત્રોમાં. વિજ્ઞાનરણમાં-આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના પેરાનમાં. ભૂ; ભુવ; સ્વ; મહ; જન; તપ; સત્ય-વગેરે ગાયત્રી મંત્રના આરંભમાં જેની ગણના કરેલી છે તે, જુદાજુદા લોકનાં નામ છે; જેમકે, બ્રુલોક, સત્યલોક, ૧૦. ભર્ગ-તેજ. ‘ભર્ગ’ શબ્દ પણ ગાયત્રી મંત્રમાંથી સંસ્કારરૂપે અહીં દાખલ થયો લાગે છે. હઠજનિત-હઠયોગથી જનિત (યથેલી). સિદ્ધિ તણી મહો-સિદ્ધિની મહો, સિદ્ધિમાં. ૮૧અઆઘમાં આરંભે અને પ્રથમ યતિ પછી, ૮૨ અઆઘમાં આરંભે, અને ૮૨આમાં પ્રથમ યતિ પછી ત્રણવાર, ‘નથી’નું પુનરાવર્તન કથનને સારું એવું જોમ આપે છે. પુનરાવર્તન એ કવિનો માનીતો શૈલીપ્રકાર છે. સરં ‘નહિ નહિ નહો’ ૭૭ ઇ, ‘નથિ નથિ જ’ ૬૩આ, ‘નહિ નહિ મઝા’ ૫૮આ, ‘હસિ હસિ અને’ ૫૦આ, ‘નથિ અવર’ ૪૮ઈઈ, ‘ખરી પ્રીતી’ ૪૪અઆ, ‘નથિ નથિ નથી’ ૬૬. આરંભમાં પંક્તિઓની શરૂઆતમાં

‘પૂરો’ શબ્દ તથા પાછળથી અનેકવાર એ રીતે ‘કવચિત’ શબ્દ અને એવા બીજા પ્રયોગો રસિકોનું તરત ધ્યાન ખેંચશે. ૬૪ ઉપર શ્રી નરસિંહરાવની નોંધ: “‘નથી’” શબ્દની ત્રણવાર પુનરાવૃત્તિ (ત્રીજા ચરણમાં) પોતાના વક્તવ્યને જોર આપવાનું કાર્ય સુદઢતાથી કરે છે, તે ન્હાની વાત પણ આ કવિની સચોટ શૈલીનું સ્વરૂપ સમજાવવાને નોંધવા લાયક છે.’ મનો-૨, પૃ. ૨૨૮. ૮૩ તારા સ્નેહી નિર્ધન હોઈને ઇંદ્ર જેવા બને છે અને તારા પ્રેમના મદમાં અંધ બનેલા સ્વર્ગવનમાં વસી શકે છે. ૮૩અ-સર૦ સૌ૦૩ઈ, સૌ૦૬૨અ. પ્રભૂતિ-૦ આદિ, વગેરે. ૮૪ શુચિ સરિતશ્રી પ્રાંગણુ વહી-પવિત્ર નદીના પ્રવાહની શ્રી-શોભા આંગણે આવીને રેલાઈ. ‘ધેર બેઠાં ગંગા’, ‘કથરોટમાં ગંગ’ એ લોકોક્તિની મતલબ છે. ઉદધિ પરમાનંદ-પરમ આનંદનો સાગર. ૮૫ અલકલટ-વાળની લટ. અજબ-એટલા માટે કે આડે (બ્યવહારુ જગતથી આડે-બીધે) પંથે જવાથી મોક્ષ મળે છે. માટે તો એ ‘કિમિયો’. ૮૬અ-હે કૃપાશીલા ! (કૃપાપરાયણ !) તારાં ચરણુ તે સુરભી-કામદુષા જેવાં મનવાંછિત અર્થ આપનારાં છે. ૮૭અ કદી પ્રાણી ઉમળકાપૂર્વક તારો દૈવી અનુભવ લહે તો...અગમગત-૦-જેની ગતિ અગમ છે તેવી એ તવ કટાક્ષથી ક્ષણુ ઝળકેલી જ્યોતિ અંધજનની જ્યોતિને ઉઘાડે છે. સર૦ સૌ૦૧૨અ. અવયવક્રિયા-જુદાંજુદાં અંગોની ક્રિયા. અતીન્દ્રિય અનુભવ મળતાં આ ઇન્દ્રિયોની પ્રેમસાધકને ગરજ પણ ન રહે. ૮૮ તારી પદરજનો સુરમો આંજવાથી દષ્ટિના વિકારો શમે છે. ચરણુથી દોહદ૦-અશોક વૃક્ષને ફૂલ-ફળ આવતાં ન હોય તો ઓના પાદપ્રહારના વિધિથી આવે છે એવો કવિસમય છે (પાદાઘાતાદશોકઃ...). પ્રેમીરૂપી અશોક વૃક્ષને અમરતારૂપી ફૂલપ્રાપ્તિ થતી ન હોય તો તે મેળવવા તેઓ તારા ચરણપ્રહારની અપેક્ષા સેવે છે. ૮૯ તારા શોકી (શોકમાં) રહે (તે) વિરહિજનને શોક ન નડે. અડચા-સ્પર્શ્યા. ‘અડચોને અડચો રહે છે’ એ લોકોક્તિ યાદ કરતાં આ ‘અડચા’ શબ્દનો પૂરો ‘પ્રયજન’ અર્થ

સમજશે. ૯૦ ફરકવો-ફરકવો. સતત શિલવાળી-જેની પ્રીતમાં હું ફસેલો છું તે પોતે સદા શુદ્ધ ચારિત્ર્યની છે એટલે મને-એના પ્રેમીને પણ એની શુદ્ધિને લીધે કશો ડાઘ અડવાનો નથી. મને ડાઘ લાગે તે એને લાગ્યા બરાબર છે અને એ તો સદાશુદ્ધ છે, તેથી હું પણ-એવી તર્કસરણી છે. ૯૧ કરણમાં કાનમાં. મુરખ-સર-સૌંદર્ય, સૌંદર્ય. વિલાસો-તવ પુનિત કીર્તિના વિલાસો, જે મુખ વસે (તે) તારા-કવિ-ને શું ફળ મળી શકે (મળશે એ) કાણ કયશે ? ૯૨ એની તારા કવિની વાત તો ઠીક, પણ હું જે વર્ણ વધારામાં તારો પ્રિયતમ થયો તે તો શું શું ચહું ?-એટલું જ તારી પ્રત્યે મારું જે વચન હતું ને જેનો મેં ભંગ કર્યો છે તેની ક્ષમા ચાહું છું. હૃદયગત-હૃદયમાં જે છે તે, અનુભવ. ૯૩ ક્ષણિક-ક્ષણિક વપુ(શરીર)ના અથવા વપુના ક્ષણિક બંધ વિખરે-લય પામે. પુર-ભરેલો. રહે આશા-એટલોજ આશા એ વખતે રહે કે દુઃખ. ભરપૂર સંસાર છોડી મારું ચૈતન્ય તારા સ્વરૂપમાં વિચરે. ૯૪ મને-મનથી. મનસા, કર્મણા, વાન્દા. સંસ્કૃત પ્રાર્થનાએનો પડઘો. સર-નાના લાલ-‘અષ્ટક’ : થતું જે કાયાથી વળે. દ્વિપિત અણુગણ્યા થકી હશે-તે કાંઈકે દ્વિપિત હશે (સર્વથા દોષમુક્ત હશે એમ તો કહી શકતે નથી) તો એટલું કહું કે તે જાણી જૂઝીને નહિ હોય પણ અગ્નિ-હશે. અને તું પણ ખરા દિલના પ્રેમીના વર્તનમાં દોષ નહિ જ ગ્રહે વચનમહિ-‘વચન’ શબ્દ એકલો વાપર્યો છે; પણ મન, ક્રિયા અ-વાણી એ ત્રણે વ્યાપારો એથી ઉદ્દિષ્ટ છે. પોતે અત્યારે વાણીને વ્યાપાર આદરી બેઠેલ છે, એટલે ‘વચન’ને પ્રાધાન્ય આપવા સારસ્ય પણ છે. ઉપરાંત આખા વાણીવ્યાપાર-કાબ્યોદ્ગાર-માં કાંઈ દોષ હોય તો તે ગ્રહણ ન કરવા વિનંતિ પણ છે. ૯૫ હવે જગ પોતાના કાબ્યોદ્ગારને કેવા પ્રકારે સ્વીકારશે તેની વાત કરે છે ચુંગારી હશે તે આ કાવ્યને યુવકયુવતી સંબંધી ગણશે, કવિતા-વિલાસીઓ કવિ-કવિતા સંબંધી અને વૈરાગીઓ-મોક્ષાર્થી તે મોક્ષ

સંબંધી ગણશે. આમ ત્રણ જાતના વાચકોને ત્રણ જુદીજુદી કાવ્ય-ધારાઓ વરતાશે. પણ ખરું શું છે તે તો હું જ મારે મન સમજું છું. કોઈ પૂછશે કે: ‘ખરું શું છે તે’ શું ? કાવ્યની પરિભાષામાં જવાબ આપીએ તો ‘ધ્વનિ’ને અથવા જેને બ્રહ્માસ્વાદસહોદર કહ્યો છે તે કાવ્ય‘રસ’ને, આપણા પૂર્વાચાર્યોએ છેવટે ‘અવર્ણ્ય’ ગણાવ્યો છે, જેમ બીજા બાજુ તત્ત્વવિદોએ બ્રહ્મની પણ નેતિ-નેતિ એ રીતે જ ઓળખાણ આપી છે. અર્થાત્ એ ‘ખરું-શું-છે-તે’ તત્ત્વ અવર્ણ્ય છે એમ સૂચવવામાં કવિએ ખરે જ વિવેકદષ્ટિ બતાવી છે. તેમ છતાં એ અવર્ણ્ય વસ્તુ અનુભવગમ્ય છે એ તો એણે ઠોકી બજાવીને કહ્યું છે. ‘મન મારે સમજું છું’ કહી સમજ-‘સૂઝ’-નું કવિએ મહત્ત્વ કર્યું છે. એ પદાર્થનો સૂઝ-અનુભવ-તે કોને મળે તેનો ખ્યાલ પણ પછીના શ્લોકમાં આપ્યો છે...એક વાતનું અહીં સૂચન કરવાનું કે ત્રિવેણીની ત્રણ ધારાઓમાંથી જુદી જુદી એકેકનો અનુભવ કરવો અને ત્રણે મળીને જે રસાયણ થયું હોય તે નવીન ત્રિવેણી પ્રવાહનો અનુભવ કરવો એ બેમાં ફેર ખરો કે નહિ ? ખરું-શું-છે-તે તત્ત્વનો કાંઈક અણુસારો મેળવવા એ માર્ગ વિચાર કરવા જેવો છે. ૯૬ આવી કૃતિઓનો મર્મ પકડનાર મરમીનું વર્ણન કરે છે:-જેની સુમતિની રતિ નિરંતર (વચ્ચે આંતરો પડ્યા વગર) કવિતામાં રહે, વળી (જે) જગતના જુદાજુદા રંગ ફરી (૧ રખડીને, ૨ પુનઃપુનઃ) નિરખે, વળી જેને શિર મુજ જેવી બારે વિપત પડે અને (જે) પ્રેમેઃદાઝયો રહે તે જન માત્ર મરમ સમજે. ૯૭ મિત્ર જેવા મિત્ર (કથો મિત્ર તે સમજાતું નથી) અરિ-દુશ્મન-ની ગરજ સારી તે સમયમાં રંગભીની રહીને તું પ્રીતિની ટેક ધારણ કરી મને વળગી રહી. છૂપાં-ખીજા તો દુ.ખ દૂર કરે તો પણ તે વાત પ્રકાશમાં લાવ્યા વગર ન રહી શકે. ૯૮ કૃતધ્ની મિત્ર-૯૭ અમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે જ. બતાવાવું-બંનેને ઉચિત બદલો બતાવવા દેખાડવા-વાળવા પાણિ (હાથ-ન્યાયદેવતાનો) પળજો-આગળ વધજો. અર્થાત્ પેલા

મિત્રને શિક્ષા મળજે અને તને તારા પ્રેમીએ તારે માટે એ હૃદયમાં સાચવી રાખેલી આશિષ ફળજો. આ અને આગલા શ્લોક કવિના ઐહિક જીવનની કોઈક કપરી ઘટનાનો ઉલ્લેખ હોવા પ સંભાવના છે, પણ તે પર આજ આટલે વરસે પ્રકાશ પાડે એ સાધનોની આશા રાખવી તે પણ વ્યર્થ. આપણે માટે એટલું જાણ્યું છે કે ૯૬૫માં ‘ભારે વિપત’ કહી છે તેનું જ આ શ્લોક સૂચન છે. આવી કોઈ ગહન હૃદયવ્યથા વગર જ, એકદમ સીધેસી’ પ્રેમીએ પ્રેમતત્ત્વની પરખ પામી શકતા નથી, એટલું આપ સમજાય તોપણ ઘણું. ૯૮૮ અહ-શશિને ઉપગ્રહ કહેવો જોઈ પ્રથમાવૃત્તિમાં આ પાઠ છે એટલે ‘ગૃહ’ની સંભાવના રજૂ કરતાં ક સંકેત રહે છે. અન્વય:—ચતૂરે (ચરોતરની) ભુમીમહી શશિ : સામે આવી ઉગ્યો’, અથવા મારા પાડાંતર મુજબ... ‘ગૃહ (ઘર) સ આવી શશિ ઉગ્યો.’ હું ‘ગૃહ’-ઘર-એ અર્થનો પક્ષપાતી છું. આવાં તદ્દભવરૂપ ધણીવાર આપે છે. સૌંદર્યામાં ‘ગૃહે’નું પ્રથમાવૃત્તિમાં ‘અહે’ છાપ્યું છે. ‘પૃથ્વી’નું ‘પ્રથવિ’-‘થયે ચાતુમ ૧આ. ‘પૃથક’નું ‘પ્રથક’-સૌંદર્ય. વળી જુઓ ‘મદિરાઅહ’(૫૦૨૮ તે રાત (‘શરવરી’) ચૈત્રની પૂર્ણિમાની હતી. શુચિ-સ્વચ્છ, પવિત્ર. વિર વ્યથાના આલાપમાં આખી રાત વ્યતીત થઈ. ગલિત મનડે-પીગડે ચિત્તથી. “ગલિત મનડે સ્વસ્થ જ થઈ” એ શબ્દો ખાસ નોંધપાત્ર જેમ ખાલ્લ જગતના અનુભવોમાં, સંસારના પ્રવાહ સાથે તાદા સાધવોનો અને તે જ વખતે ક્યાંક કાંકા ઉપર ઊભા રહી-તાટસ્થ સાધ તેને સાતત્યમાં જોવાનો કવિનો ધર્મ છે, તેમ પોતાના આંતર અનુભવો ખાખતમાં પણ. કવિનું ચિત્ત પ્રેમતત્ત્વના ગાઢ સ્પર્શથી પીગળી જોઈએ એટલું જ ખસ નથી, સાથેસાથે એ આત્મતંત્ર પણ જોઈએ એટલે કે પોતાના નિયમન બહાર ખસી જવું ન જોઈ અર્થાત્ ચિત્ત એકીવખતે પ્રેમવિગલિત તેમજ સ્વ-સ્થ હોવું જોઈ આ બે વસ્તુ સામસામી કામ કરતી હોય એકીસાથે બ

મુશ્કેલ છે, પણ તે બની આવે ત્યારે જ મહાન સર્જનની શક્યતાઓથી છલકાતા અનુભવનો ઉગમ થાય... બાળાશંકર આદિ કવિઓને આસમાની (રોમેન્ટિક) ગણવામાં આવે છે. પણ આસમાની અને રૂઢ (ફાસીકલ) એવા સાહિત્યના સરળ વિભાગીકરણનું યુરોપીય વિવેચનાને પણ ઓગણીસમા સૈકામાં જેવું ઘેલું હતું તેવું આજે નથી એ ધ્યાનમાં લાવવા ઉપરાંત એટલું જ ઉમેરવાનું કે ‘આસમાની’ કવિતા પણ, કવિતા-પદને પામે એવી હોય ત્યારે, ‘રૂઢ’ કાદિની કવિતા જેવા જ સ્વાસ્થ્યથી રચાઈ હોય છે. ગમે તેવી ચિત્તવૃત્તિઓમાં યથાકામચાર કર્યા પછી ક્ષણાર્ધ માટે પણ તેમાંથી ખસીને, સ્વ-સ્થ બનીને જ, તેમનું ગાન કરવાની શક્યતા ઊભી થઈ શકે. ટૂંકામાં બાળાશંકર ‘મસ્ત’ હતા તે સાથે સાથે એ ‘સ્વ-સ્થ’ થવાનું પણ ચૂક્યા ન હતા એ, એમની કૃતિથી તો સમજનાર સમજી શકે એમ છે જ, પણ કવિના મુખના સ્પષ્ટ શબ્દથી પણ અહીં દલ્દલમાં સમજવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આના અનુસંધાનમાં સરખાવો કાન્તે Romantic અને Classical માટે યોજેલા પર્યાય-‘મસ્ત’ અને ‘સ્વસ્થ’. ૧૦૦ વધારે શું કેવું-સર૦ બલવંતરાય; ‘વધારે કેવું ના’ (‘વધારે કહેવું ના-’બજાકાર) ધૃતિ-ધીરજ. ધારિ દિતથી-આપણું હિત વિચારીને. ‘જગપતિ’ની યોજનામાં આખરી શ્રદ્ધાનું પ્રદર્શન. ૧૦૦ઈનો છેલ્લો, ઉપરની પંક્તિના ‘કરશે’ સાથેના પ્રાસનો, શબ્દ અમંગલ હોઈ ઉચ્ચાર્યો નથી. પોતાને અન્વયે જ અમંગલ હોત તો ઉચ્ચારત, પણ જેનું પોતાની સાથે જીવંતતરવ ગૂંથાયુંગૂંથાયું છે તેને એવા શબ્દના આઘાતમાંથી બચાવવાની દૂરદર્શિની સ્નેહાળ વિવેકબુદ્ધિથી એમ કરવું પડ્યું.

પુષ્પિકા : મણિરૂપ-એકેક શ્લોક તે મણિ જેવો મોંઘો અને સ્વયંપ્રકાશ છે; શ્લેષછાયા જેતાં પ્રિયપદાર્થ મણિરૂપ જ છે, અર્થાત્ પ્રેમતત્ત્વનો જ પર્યાયથી કાવ્યમાં આવિર્ભાવ છે. તત્પદવાણી-આ વાણી તે એ(પ્રેમતત્ત્વ)ના પદને અનુલક્ષીને નીકળેલા ઉદ્ગાર છે. સમજે જન

રસાળ-રસિક જનો તે સમજશે, અથવા જનો તેને રસાળ ગણશે. જે ગમાર-અજાણ-અજ્ઞ હશે તેને જ આ બધું ગપરૂપ-અયથાર્થ-હવાષ્ટ કિલ્લા જેવું-લાગશે. બાકી, વાલ તો કહે છે કે પોતે સાચો યથાર્થતઃ સ્નેહી-પ્રેમી છે. ‘સમજે’ને દેહલીદીપ લેવાનું પણ સુલભ છે: જે ગમાર હોય તે ગપરૂપ સમજે, વાલ (કહે છે કે ખરેખરું તો જે) સાચો સ્નેહી (તે) સમજે.

અંતે ‘(હરિપદમાલા)’-એમ નીચે મૂક્યું છે તે આ જ્ઞાતની કૃતિઓ-જેમાં પ્રેમ અને ભક્તિની છાજો એકીલાગી ઊછળતી હોય તેવી કાવ્ય રચનાઓ-અર્થાત્ ‘હરિપદો’-ની ‘માલા’ કરવાનો કવિનો આશય હશે. તેવું કાંઈ થયું નથી, સિવાય કે પાછળથી ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ની કવિએ રચના કરી છે તેમાં આ ‘હરિપદમાલા’ના આશયનો પડથો પડ્યાની મંભાવના આપણે જોઈએ.

પૃ. ૨૭ સૌન્દર્યલહરી: આજ એ નિશાની મૂળ પ્રથમા-
વૃત્તિમાં, આ કૃતિ કવિની સાતમી હોવાને કારણે, મળે છે.

પ્રસ્તાવના: ‘આ ગ્રંથની ટીકા મારે પોતાને જ બહાર પાડવાની છે’-કવિનો એ આશય કૃત્યો નહિ. તેમના ભાણેજ સ્વ૦ સાક્ષરશ્રી ન. દે. મહેતાએ આખી કૃતિ ઉપર ઉપોદ્ધાતરૂપે વિવરણ અને આરંભના ૧૬ શ્લોક ઉપર ટીકા લખેલી છે. તેઓ એ ટીકા પૂરી શક્યા નહિ અને તે પછી એ બે સાક્ષરોના આશયને અંતોષકારક રીતે પાર પાડે એવા કોઈ અન્ય વિદ્વાને આ વિષય હાથ ઉપર લીધો નથી. કવિએ આ કાવ્ય ઉપર ટીકા કરવા પ્રેરાનાર ‘અધિકારો’ વિષે કહ્યું છે તેમાંથી યત્નિકૃતિ પણ અધિકારસામગ્રી વગર નીચેની ટીકા એમના અનુવાદના શબ્દાર્થ, અન્વય, આદિ સ્પષ્ટ કરવા પૂરતી રજૂ કરી છે. તે માટે ‘સૌન્દર્યલહરી’ ઉપરની સાથી ઉત્તમ લેખાતી લક્ષ્મીધરની ટીકા, અડચાર થિયોસોફીકલ પ્રકાશનમંદિરની આવૃત્તિ, આર્થર એવેલોનની ‘આનન્દલહરી’ની આવૃત્તિ, વગેરેનો આશ્રય લીધો છે.

અલંકારો લક્ષ્મીધરા ટીકાને અનુસરી નિર્દેશ્યા છે, અને તે તે અલંકારનાં લક્ષણ આપી તે કેવી રીતે પ્રયુક્ત થયો છે તેનું નિરૂપણ અત્યંત રોકાણ માગી લે એ ભયથી સામાન્યતઃ જવું કર્યું છે. તંત્રમાર્ગની કેવળ અનિવાર્ય એવી માહિતી જ અહીં સામેલ કરી છે. બે કારણે: એક તો આ કૃતિ કાવ્ય તરીકે આસ્વાદવામાં આવે તો ય ઓછું નથી, અને બીજું આ લખનારને કાવ્યાંતર્ગત શાક્તસંપ્રદાયવિચારનો કશો જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી. શ્રી લક્ષ્મીધર ટીકાને અન્તે કહે છે કે ‘આ શંકરાચાર્ય ગયા ને વીરમાહેશ્વર પણ ચાલ્યા ગયા. પટ્યકભેદનમાં મને શો પરિશ્રમ પડ્યો છે એ હવે કાણ જાણી શકવાનું?’—એવો પરિશ્રમ જે વેદી ને પિછાની શકે તેવા કોઈ વિદ્વાન ભવિષ્યમાં આ કૃતિ ઉપર યથાર્થ ટીકા કરશે ત્યાં સુધી મારું આ ચાપલ સુસલ્લ ખતો.

સૂચના: ‘ટીકાકારોને આ બે કવિતાઓ સાથે લેવું દેવું નથી—’ એ શબ્દો ઉપર પ્રો. મણિલાલ ન. દ્વિવેદી ‘સુદર્શન’—માર્ચ ૧૮૮૭—માં લખે છે: ‘ભાષાંતરકર્તાએ ટીકાકારોને ન અડકવાનું કહી જે કવિતા મૂકી છે તેને પણ અમે તો અડકીશું કેમકે તે કાવ્ય રસિક, ભાવવાળું અને માર્મિક છે.’ આ બે કાવ્ય તે ‘સંસ્કાર’ (દસ કડીવાળું) અને તેની નીચેનો મનોરમ શ્લોક (જે મુખપૃષ્ઠ ઉપર પણ મૂકવામાં આવેલ છે. જુઓ, પૃ. ૨૭).

સંસ્કાર : ૧ છકે—છાકથી. મનમહરમઃ—મનનો વહાલો, સોખતી. પ્રેખું—પ્રેક્ષું, જોઉં. બાળાશંકર તળપદા ગૂજરાતી શબ્દો તેમજ તદ્ભવેથી સારા વાકેફ હતા તે આવા પ્રયોગો સાથે અન્ય સારા કવિઓના પ્રયોગ સરખાવવાથી સમજાય છે. સરં ‘શશાંક પ્રેક્ષીને’ (કાન્ત: ‘દેવયાની’), ૨. તું અંચળ (વસ્ત્ર) ધર: હું જે અશ્રુરૂપી મોતીડે વધાવું તે ઝીલી લેવા. ૩ લક્ષ્મી—શ્રી, શોભા. ૪ તે પરમ પદો નજીક આવી રહ્યા છે તેના પડધા સંભળાય છે. સરં ‘પડધા પદાધાતના’ (બલવંતરાય—‘આરોહણ’), ૬ અગમ ગત—સમજમાં ન આવે એવી

ગતિ, ચાલ, રીતિ. વાણી—સરસ્વતી, ભારતી. ૭ મુકુટમાં રખિ—રવિ. સૂર્યરૂપી જે મણિ છે તે વીણાવાદન અને નૃત્ય વખતે તમે વાહવાહના—શાખાશીના શબ્દ બોલવા ડોક હલાવો ત્યારે લચકી પડે છે. સર૦ સૌ૦૫૯. ૯ વચન—સર૦ ફલા૦૯૨આ. ૧૦ અંતરબેદે—અંતરના બેદ(રહસ્ય)પૂર્વક. બૂલિશ—કર્તા ‘તું’ અધ્યાહાર, ચરેતરી પ્રયોગ. પ્રેમી બાલ જે શરણે આવ્યો છે તેને શું ? તેનું નીવેડવું એ તમારું સખળનું (‘અખળાનું’ નહિ એ નોંધો) અને સલૂણાનું કામ છે.

સમસ્ત ચિત્તૈકં—‘ફલાન્ત કવિ’ શ્લોક ૯૫માં સૂચવ્યા પ્રમાણે પ્રેમતત્ત્વના, પ્રથમ પંક્તિમાં ચિત્તના એકમાત્ર રસસ્થાનરૂપ પ્રિય-તમારૂંપનો, બીજામાં સાત્ત્વિક વિદ્યામય કવિતારૂપનો અને ત્રીજામાં બધા મનોમળથી કેવલ રહિત એવી ત્રૈલોક્યસ્વામિનીના રૂપનો ઉલ્લેખ છે. અર્પણ કરવું તો તે, પ્રેમપૂર્વક, એવા ‘ત્રિપટ પ્રેમજ’ પ્રેમ-તત્ત્વને કરેલું પ્રમાણ. બીજુ બધું વ્યર્થ, એવો ભાવ છે. ‘ત્રૈલોક્ય’ શબ્દ સાથે સર૦ સૌ૦૧૯૪. આ કડી કવિ બાલની કાવ્યરચના સમજવાની ગુરુચાવી છે; કવિની વાણી મંત્રોચ્ચારની કક્ષાએ પહોંચીને જે અનાયાસ ઉદ્ભાસે વહાવી શકે છે તેના પણ લાક્ષણિક નમૂનો છે.

૧. ‘રહે’નો કર્તા ‘શિવ.’ ‘જગતરચનાને રચિ શકે’—મૂળ પ્રમાણે: ‘પ્રભુત્વ માટે શક્તિવાળા.’ પાસુએ...ફેરવી શકે—મૂળ પ્રમાણે હેમખેમ સ્પન્દન (ધબક) પણ ન અનુભવી શકે. વિરંચી(બહા) વિષ્ણુ અને હર(મહાદેવ) સ્તુતિથી પણ જેને મળી ન શકે તેવી—મૂળ પ્રમાણે: તે ત્રણની તું જે આરાધ્યા એવી. ૨. પાંશ્વકણુ—રજકણુ. કરે—હાથમાં. હરી—હરિ, વિષ્ણુ જે ચૈદ લોકનું—ઉપલા સાતનું શેષ રૂપે અને નીચલાનું શિશુમારરૂપે—ધારણુ કરે છે. મૂલ—શૌરિ શબ્દ છે. તેના ત્રણ અર્થ લક્ષ્મીધર આપે છે. ૧ યાદવ શૂરના વંશજ બલભદ્ર (જે શેષરૂપે લોકનું ધારણુ કરે છે); ૨ શેષ; ૩ વિષ્ણુ. અમરકોશમાં વિષ્ણુના એક નામ તરીકે ‘શૌરિ’ આપ્યું છે; શૌરિ: શ્રીપતિ: પુરુષોત્તમ:

(૧-૪૧). બ્રહ્માહરિહરની સ્તુતિની આગલા શ્લોકમાં વાત હતી એટલે તેમને તેની મળેલી પ્રસાદીની વાર્તા અહીં ઉદ્દિષ્ટ હોઈ 'હરિ'-વિષ્ણુ ખરોખર છે. ભાગી-ભૂકા કરી (પેલા ચરણપદ્મના રજકણનો). તનથું-શરીરે. ઉદ્ધૂલન-રજોટાવું. ઉદ્ધૂનન પાઠ લખ્યે તો 'ઉરાડવું'. ૩ સૂર્ય-નગરી-મિહિરદ્વીપનગરી-કાઈ પૌરાણિક એટની નગરી જે ઉપરથી સૂર્ય જાગતો લાગે છે. અહીં અગ્નિવિનાશિકા. જડોને-જડ લોક માટે ચૈતન્યરૂપી પ્રસૂન-પુષ્પ-ના મકરંદ-સુગંધ-માં વહેતી શ્રુતી-વેદવિદ્યા તું છે. મૂલ-'ચૈતન્યસ્તબ્ધકમકરંદસ્તુતિઝરી'-ચૈતન્યના પુષ્પગુચ્છના સુગંધની ધારા વહાવતી. 'શ્રુતી'ને સ્થાને 'સ્તુતિ' જોઈએ. વિષ્ણુનું છે દંષ્ટ્રા-સુધારીને વાંચ્યા: 'તું છે વિષ્ણુ દંષ્ટ્રા'. વિષ્ણુના અવતાર-વરાહની દંષ્ટ્રા-દંતાણી. નીમઝ જનની-ડૂબેલા જનોની. પરિણામાલંકાર, ઉલ્લેખાલંકાર અને રૂપક પણ લખ શકાય. ૪ અમરગણને હાથનો ઉપયોગ કરવો પડે, તારાં તો ચરણ જ ભયત્રાણ અને ધમ્છાધિક્કદાન માટે સમર્થ છે. મૂલમાં શરણ્ય સંબોધન છે તેને ઠેકાણે 'ભવાની' મૂકી તે ભાવ 'શરણુ(આવેલા)-પ્રાણી-ને'માં મૂક્યો છે. વ્યતિરેકાલંકાર, કાવ્યલિંગાલંકાર પણ; બંનેનો અંગાગિભાવથી સંકર છે. ૫ હે પ્રણત-જેણે પ્રણામ કર્યો છે એવા જનોને સૌભાગ્યની જનની-ઉત્પાદક. કરી મૂર્છા-તારા આરાધનને પ્રતાપે હરિ-વિષ્ણુએ નારીરૂપથી હરતને-મહાદેવને શરીરે પૂર્વે મૂર્છા કરી (મોહ પમાડ્યા). નારીરૂપ તે સમુદ્ર-મંથન વખતનું મોહિનીનું એમ એક મત છે. લક્ષ્મીધર વિષ્ણુએ અપ્સરા બની કનકસ્વામીને મોહિત કરી પાછળથી તેનો વધ કરેલો તેનો અને શિવની વિનવણીથી તેમને પણ તેવું સ્ત્રીરૂપ બતાવી સંકુલ્લ કરેલા એ વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. શીવારી-શિવનો અરિ (દુશ્મન), કામદેવ. શરીરે-શરીરવડે. 'રતિનયનવીલામિતવડે'-મૂળ પ્રમાણે: 'રતિનયનથી લેણ વપુએ' (લેણ=ચાટવાલાયક)-તે કલ્પનાચિત્રની વાત જુદી જ છે. 'તને આરાધીને'નું અ અને ઈ પંક્તિના આરંભે પુનરાવર્તન કૌશલ્યસુકત છે. ૬ શ્લોકનો આઠ પંક્તિમાં વિસ્તાર કરતાં પંક્તિ ૭

ગાંધી નાખી છે, જે કે છે અર્થપોષક. નિરખણી-દમ વગરની. પંચશરની પાંચ જ આણુની, તે આ પ્રમાણે:—

અરવિન્દમશોકં ચ ચૂતં ચ નવમલ્લિકા ।

નીલોત્પલં ચ પંચૈતે પંચવાણસ્ય સાયકાઃ ॥

અથવા. ઉન્માદનસ્તાપનશ્ચ શોષણઃ સ્તમ્ભનસ્તથા ।

સંમોહનશ્ચ ક્રમસ્ય પંચવાણા પ્રકીર્તિતાઃ ॥

‘કટી’-‘કરી’ વાંચો. રૂપતિ-વસંત. મલયગિરિનો વાયુ તેનો યુદ્ધરથ થયો. વિભાવનાલંકાર. ૭ ધ્વનિત-મૂલ ક્ષણતના અનુકરણમાં જૂલથી ‘ધ્વનિત’ને બદલે. કાંચી-મેખલા, કંદોરો. કરિતનૂ-હાથીના શરીરના. પણ મૂળમાં કરિકલમ-હાથીના અમ્યાના કુંભરથળ જેવા એમ હોય ‘તનુજ’ (પુત્ર, અમ્યું)ને બદલે આ તનુ હોય. તનુમધ્ય-શરીરની મધ્યમાં, કમરે. વરા-‘વરા’ શબ્દ સંસ્કૃતના કેદમાં મૂકી દીધેલાગે છે, સિવાય કે ‘શરમ્યંદ્ર જેવું વરાનન જેનું છે તેવી’ એમ લાઇએ. અમો-અમારી. શક્તિ-મૂળમાં આદ્યોપરુષિકા-પૌરુષ, ગર્વ, અહંકાર છે. ૮ અમૃતસાગરની વચ્ચેવચ્ચ કલપવૃક્ષોથી વીંટાયેલો મણિનો એક ખેટ છે, ત્યાં કદંબવનવાળા એક ચિંતામણિથી બાંધેલા ઘરમાં શિવની આકૃતિવાળા (અનેક ત્રિકાણી) મંચ-ખાટલા ઉપર પરમ શિવરૂપી પર્યંક-પાથરણામાં પડેલી તને ચિદાનંદલહરીને-એ રૂપે-લગે છે તે વિરલાઓ ધન્ય ધન્ય છે. મૂલ નીવોપવનનું કદંબવન કર્યું છે. ગૃહનું તદ્દભવરૂપ ‘અલ’ રાખ્યું છે. સરં કલાંલલઅ. ૯ મૂલાધાર, મણિપુર, સ્વાધિષ્ઠાન-એ ચક્રોનાં નામ છે. મૂલાધારમાં પૃથ્વીતત્ત્વને, મણિપુરમાં જળને, સ્વાધિષ્ઠાનમાં અગ્નિને, હૃદય(ના અનાહત-ચક્ર)માં વાયુને, કંઠ (વિશુદ્ધિચક્ર)માં આકાશને અને લમ્બરોની મધ્ય (આજ્ઞા-ચક્ર)માં મનને જીતીને તું સહસ્રદલ (સહસ્રાર) પદ્મ મધ્યે પતિ સાથે વિહાર કરે છે. સુકંઠે-મૂલમાં માત્ર ઉપરિ-ઉપર (હૃદયની ઉપર) છે. જીતિ સરવે-મૂલમાં મિત્વા કુલપથ-સુધુમ્ના માર્ગને ભેદીને-છે. ૧૦ યુગ-જેડી, બે. સ્ત્રોક ૯માં મૂલાધારથી સહસ્રાર પહોંચવાની ઉન્નેચ-

મૂમિકાનું વર્ણન હતું. આમાં પ્રત્યાશ્વત્તિ એટલે કે પાછા મૂલાધારમાં આવીને સુષુપ્તિ માણવાની દશાનું વર્ણન છે. ત્યાં કુલકુંડમાં સાપની પેઠે ગૂંછળું વળીને કુંડલિની સુષુપ્તિ ભોગવે છે. મૂળમાં અધ્યુષ્ઠ-ઊંઠ-સાડા ત્રણ એમ ગૂંછળાંની સંખ્યા આપી છે. મૂલનું રસાન્નાયમહસાં, અવાળ્ય સ્વાં મૂર્મિ-એટલું છોડી દીધું છે. ૧૧ ચાર ઊર્ધ્વમુખ ત્રિકોણુ અને પાંચ અધોમુખ ત્રિકોણુ મળીને નવ મૂલપ્રકૃતિના નવે યોનિ-યંત્રમાં કોણુ-ખૂણાઓની ગૂંથણી (અથન) કરતાં કુલ ત્રેતાલીસ થયા. તેની આસપાસ અષ્ટ પાંખડીનું કમળ છે, અને તેની ફરતું સોળ પાંખડીનું કમળ છે. તે બધાની ફરતાં વળી ત્રણ વલય (કુંડાળાના આકારની મેખલાઓ) છે અને તેની ચોમેર મૂળદહની ત્રણ રેખા છે. આ રીતે તારા ભવન(શ્રીચક્ર)ની રચના છે. મૂલ પ્રમિશ્તામિ: શંભો: (શંભુ-શ્રીચક્રની મધ્યમાંના બિંદુ-થી પ્રભિન્ન-અલગ એવા ત્રિકોણો) એટલું અનુવાદમાં છોડી દીધું છે. શ્રીચક્રનું યામલે કરેલું વર્ણન:—

વિન્દુત્રિકોણવસુકોણદશારયુગ્મમન્વધ્રનાગદલસંયુતષોઢશારમ્ ।

વૃક્તત્રયં ચ ધરણીસદનત્રયં ચ શ્રીચક્રરાજમુદિતં પરદેવતાયા: ॥

૧૨ કટાક્ષે તારાથી-તારો કટાક્ષ પામ્યાને કારણે ક્રીડામૂર્ખ (નર્મજડ) અને આંધળા એવા વૃદ્ધ પાછળ પણ યુવતીઓ ફરશે-તે માટે સરસાર્ધ કરશે. નયનહીણો-મૂળમાં નયનવિરસ(તેત્રદોષવાળો) છે. શ્વતધા-સો પ્રકારે. મૂળમાં શતશ:-સેંકડોની સંખ્યામાં છે. લક્ષ્મી-ધરામાં આ ૧૨ તે ૧૩ છે, ૧૩ તે ૧૨ છે. ૧૩ વિરંચિ આદિ કવિવરને તારા સૌન્દર્યની જોડ જડતી નથી. ઘણું જોર કરે તો એ અમરલલનાઓ-અપ્સરાઓનો ઉપમાન માટે વિચાર કરે, પણ તે અપ્સરાઓ પોતે જ તારી ઝાંખી કરવાની ઉત્સુકતાને લીધે શિવનું મનથી ધ્યાન કરે છે (કેમકે શિવ જ ઠીક રીતે તારા સૌન્દર્યનો અનુભવ કરે છે) અને એમ કરતાં શિવ સાથે સાયુજ્યપદને પામે છે, જે પદ તપ કરવાથી પણ દુઃખપ છે. આવું મોંઘું પદ તેઓ તારું સૌન્દર્ય 'પ્રીતિ થકી નિહાળીને'-હૃદયથી અનુભવીને

પામે છે.—એવું અનુપમ એ સૌન્દર્ય છે. અનન્વયાલંકાર. ૧૪
હે દેવિ ! તારાં પાદાંબુજ બધાં મયૂખ-કિરણો ઉપર ઠરેલાં છે.—પૃથ્વી
તત્ત્વ (વાળા મૂલાધારચક્ર)નાં છપ્પન કિરણો, પાણીતત્ત્વ (વાળા
મણિપૂર)નાં આવન, અગ્નિતત્ત્વ(વાળા સ્વાધિષ્ઠાન)નાં દ્વિષ્ટી-ખાસઠ,
વાયુતત્ત્વ (વાળા અનાહત)નાં ચોપન, આકાશતત્ત્વ (વાળા વિશુદ્ધિ
ચક્ર)નાં બોતેર અને મન (ના આજ્ઞાચક્ર)નાં ચોસઠ કિરણો. ૧૫
અમિનિધી-ચંદ્ર. વરદાન આપવા અને અભયરક્ષા હિતે-માટે. વર-
સુંદર. ૧૬ કાંતિ અરુણે-અરુણ કાંતિવડે. ઇર્ષ પંક્તિ મૂળ પ્રમાણે
આમ જોધએ: અરુણા કાન્તિને જે બજે છે તેઓ વિરંચિની પ્રેયસી-
ની તાબમાં તાજી શૃંગારલહરી-શૃંગારરસધારાના જેવી ગભીર
વાણીથી સજ્જનોનું રંજન કરે છે. પરંપરિતરૂપકાલંકાર. ૧૭ વાણીની
સવીત્રી-પ્રસવનારી-જન્મભાવનારી વશિની આદિ દેવીઓ-જે બાણે
શશિકાંત મણિની ઘડેલી ન હોય, એવી રૂપવતી છે-તેમની સહ
(જોડાજોડ) હે જનનિ ! જે તુજનું સ્મરણ કરે તે વિલાસી વાગ્દેવીના
વદનની સુરભિથી સુવાસિત એવા કાવ્યકલનમાં મહત્ કર્તા થાય છે.
૧૮ ખાલાર્ક-પ્રજાતસૂર્યની દ્યુતિ જેવી તારા શરીરની હાયા(કાન્તિ)માં
પૃથ્વી ને સ્વર્ગ ડૂબ્યાં રહે છે. ઉરવશિ સહે કંઈ-ઉર્વશી સાથે બીજી
પણ કંઈ? ભિત મૃગિદશી-બીધેલી મૃગલી જેવી જેની દષ્ટિ છે તેવી.
૧૯ ચિન્દુ (શંકુ)ને મુખને ઠેકાણે રાખી તેની નીચે બે સ્તનો
કહી, તેની હેઠળ હરાર્ધ (શક્તિ, ત્રિકોણ, ચોનિ) ને ગોઠવી
જે ચિત્તથી તારી કામકલાનું ધ્યાન ધરે છે તે... ત્રિલોકી-ત્રણે
લોકના મૂર્ત સ્વરૂપ સમી સુંદરી-જેનાં સ્તનને ઠેકાણે સૂર્યચંદ્ર છે.
૨૦ અંગેથી—તારાં. શશીકાંતરૂપ-શશિકાન્તમાંથી ઘડેલી શિર-
પિયુષધારે-(દૃષ્ટ્યા...સુધાસારસિરયા) શિરે પીયુષધારા વડે; પણ મૂળમાં
સિરા શબ્દ હોય 'શિર'—શિરા (નાડી)માં અમૃતધારા વડે—એમ અર્થ
લેવો સારો. ૨૧ મૂલમાં 'તડિત લેખા જેવી તન્વી અને સૂર્ય ચંદ્ર
વૈશ્વાનરમયી' એમ છે. ૨૨ 'ભવાની,...પરે' એમ કહેવા ઇચ્છી.

મુકુટ-મુકુટનાં રત્નોની તેજશિખાઓથી. સાયુજ્ય-એકતા. સાલોક્ય સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચારમાં સૌથી છેવટની કાટિ ૨૩ આરક્ત-રાતા (રંગે છો). ત્રીનેત્રે-હે ત્રણ નેત્રવાળાં. દરઅરધ-વામાંગ-શિવનું અર્ધું એટલે કે ડાણું અંગ. ૨૪ અન્વયઃ જગકૃતિને વિરંચિ સૂજે, હરિ પોષે, હર ભાગે. છાઈ-ઢાંકી. નિજસહ-પોતાના સાથે, પોતાને પણ સાથે છૂપવો દે છે. હે કલ્યાણી, તવ ચપલ ભૂવેલડો તણા મસારે(આગ્રાસૂચનથી) શિવ પાછી એ સર્વ (જગ-કૃતિ)ની કલના કરે છે-ધારણા કરે છે. મૂલ અનુગૃહ્ણતિ-અનુગ્રહ કરે-છે. ૨૫ તારાં ચરણ પૂજે તો તારા ત્રણ ગુણથી ઉત્પન્ન એવા ત્રણ દેવની પૂજા પણ સાથે સાથે થઈ જાય છે. કારણ કે તે દેવો તારી મણિખચિત પાદપીઠ પાસે જ હમેશ જોડેલા હાથ ('પાણી') જેન અલંકારરૂપ છે એવા મુકુટવાળા ઊભા છે. ૨૬ નિરમલિત-કદ મોંચાતાં નથી એવાં (મહેન્દ્રનાં નયન). એવા મહાસંહારે તારા પતિનું વિલસન જામે છે, એ જ એક વિહરે છે. ૨૭ કરથી જે ક્રિયા થાય તે મુદ્રાએ ગણજે. સહુ સુખો-મારા સુખોનો વિચાર કરું તેને મન(મનથી) તને કરેહું સ્વાત્માર્પણ ગણું છું. ૨૮ વિધિ સુરપતિ(મન્દ્ર) વગેરે દેવો સુધા પીને અરિ જરા અને મૃત્યુનો ભય હરે છે, છતાં મૃત્યુ પામે છે. શબ્દ જીવે છે તે તારાં તાટક-કુંડલ-નો મહિમા છે. ૨૯ દેવી દરબાર ભરી બેઠાં છે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મન્દ્ર આદિ દેવો પ્રણિપાત કરી રહ્યા છે પરિજનો(સેવિકાઓ) ચોમેર ઊભાં છે, ત્યાં એકાએક ભવનમાં શિવ પ્રવેશ કરે છે. તેને આવકાર આપવા દેવી ઊભાં થઈને દોડે છે ત્યાં પ્રણામ કરતા દેવોના મણિમુકુટો એમને માર્ગમાં નડે નહિ તે માં પરિચાયિકાઓ કહી રહી છે: 'બ્રહ્માનો મુકુટ દૂર કરે!' 'વિષ્ણુન કિરીટ સાથે આ અથડાયાં!' 'મન્દ્રના મુકુટથી છેટાં રહો!'-જે ઉદ્દગારોનો વિજય હો. મૂલમાં આવું દૂબલ નાટ્યાત્મક વર્ણન છે અનુવાદમાં આવી શક્યું નથી. 'વળાવાને' શબ્દ બરાબર નથી પરિજનનાં વચનો પ્રણામ કરતા દેવોને નહિ, દોડતાં દેવીને, સંબોધેલ

છે. લટકે ટોકર૦-લટકથી ચાલતાં ઠોકર રખે લાગે. ઉદાત્તાલંકાર, સમૃદ્ધિમત વસ્તુના વર્ણનને કારણે. ૩૦ પહેલાં ચોસઠ તંત્ર આપીને પશુપતિએ(શિવે) જગતને તંત્રી લીધું-છેતર્યું. (સર૦ 'તરવું તંતરવું ને તરકરવું' એ ત્રણ વિદ્યામાં તંતરવું=છેતરવું). છેતર્યું પશુપતિએ નહિ, પણ જગત પોતે જ અણસમજથી, તે તે તંત્રથી મળતી સિદ્ધિથી લુભાઈ જઈ પોતે થકને, છેતરાયું. ન મળ્યો સિદ્ધિમહિમા-સાચી સિદ્ધિનો મહિમા જગત પામ્યું નહિ, પણ અદ્ય સિદ્ધિઓની લધુ-તામાં સળડતું રહ્યું. એકમાં બાકીના ત્રેસઠની સિદ્ધિ તો મળે જ નહિ તેથી. પછી તારા આગ્રહથી પશુપતિએ તારા તંત્રને જગતમાં અવ-તાર્યું. લક્ષ્મીધર પ્રમાણે આ ૩૧ મો શ્લોક છે. ૩૦ ને ઠેકાણે આપણો ૯૭ મો છે. ૩૧ આ શ્લોકનો કવિએ ગડબડ્યો અનુવાદ કર્યો છે. ઉપર આંકડા પણ ખોટી રીતે મૂક્યા છે. મૂલ પ્રમાણે:-શિવ એટલે કકાર, શક્તિ એટલે ઇ, કામ હૈ, ક્ષિતિ લ-એ વર્ણયતુષ્ટયનો પ્રથમ આગ્નેય ખંડ; રવિ હકાર, શીતકરણ સ, રમર(શિવારી) ક, હંસ હ, અમરપતિ-શક લ એ પાંચવર્ણનો સૌર ખંડ; અને પરા સકાર, માર ક, હરિ લ એ વર્ણત્રયનો સૌમ્ય ખંડ. આ ચતુષ્ક, પંચક અને ત્રિકને અંતે ત્રણ હલ્લેખા યોજવાથી કહૈંલહૈં હસકહલહૈં સકલહૈં-એમ ત્રણ પદ મળે છે, જે તારા પંચદશાક્ષરી નામના અવયવો છે. લક્ષ્મીધરા અને અડચાર આવૃત્તિ કરતાં આર્થર એવેલોન પ્રથમ મંત્ર જુદી રીતે આપે છે: શિવ=હ; શક્તિ=સ; કામ=ક; ક્ષિતિ=લ; લેતાં હાદિવિદ્યાનો પ્રથમ મંત્ર હસકલહૈં એ આપે છે. ૩૨ શિવારી-કામદેવ, ચોનિ(=ભવનેશ્વરી) અને જલમ્-લક્ષ્મી(શ્રીબીજ) એ ત્રણને તારા મંત્રના આદિમાં યોજીને. ઉપર આર્થર એવેલોન પ્રમાણેનો હસકલહૈં મંત્ર લઈ તેના આદિ ત્રણ વર્ણ હસકને ઠેકાણે કઈ ગોડવીને-એમ પણ અર્થ લઈ શકાય. વલય૦-ચિતામણિના ટુકડાને ગુણે(દારીથી) ગૂંચિ વલય(ખેરખા) જેણે હાથે બાંધ્યા છે. સુરભિષૂત-સુરભિ ગાયના દૂધનું ઘી તેની આકૃતિ જે કરે છે. ૩૩ સૂર્યચંદ્ર૩પી સ્તનવાળું હું

શંભુનું શરીર છે. (સૂર્યચંદ્ર કાલના અંશિભૂત છે. અને કાલ શિવનાં નવરૂપોમાંનું એક હોય, સૂર્યચંદ્ર જેનાં સ્તન તે દેવી શિવના દેહરૂપ બન્યાં.) તારો આત્મા તે જ શિવનો નવાત્મા. શંભુ નવ વ્યૂહથી લક્ષિત છે: કાલ, કુલ, નામન, જ્ઞાન, ચિત્ત, નાદ, બિન્દુ, કલા અને જીવ. શિવ અને તું-ધ્યેય અને ધ્યાતા-અને એકરસ થઈ લસો છો. મૂલ એ પંક્તિને એકમાં ટૂંકાવી છે જે કે કામેલપણાથી, છતાં સુરેખતાનો ભોગ અપાયો છે: શેષ અને શેષી-આધાર અને આધેય-મુખ્ય અને ગૌણ એવો તમારી એ વચ્ચેનો જે સંબંધ તે પરાનંદ અને પરા (શક્તિ) તમારા બેમાં સમરસ હોવાથી સમધારણ બન્યો છે. (સર્જન, ધારણ, વિનશન વખતે દેવીની પ્રધાનતા ને શિવની ગૌણતા અને પ્રલય પછીની શાન્તિમાં શિવતત્ત્વની પ્રધાનતા અને દેવોતત્ત્વની ગૌણતા હોય છે.) ટૂંકામાં બંનેની એકતા છે. ૩૪ મને-મન પણ. વ્યોમે-વ્યોમ પણ. સર્વ જગ-સર્વ મહાન તત્ત્વસ્વરૂપ છે. (મુક્ત: 'જ્યારે આ સ્વરૂપે તું પ્રગટે ત્યારે પછી તેની પાર કાંઈ રહેતું નથી.') હે શિવરાણી, વિશ્વરૂપે વિલસવા કાજે તું ચિદાનંદની લહરી (ધારા) પર પદ ધરી (કે ચિદાનંદ-ચિત્ત અને આનંદ-તું પદ ધારણ કરી) નિત્ય (સર્વ કાંઈ) છાદને. શિવરાણીનું પદ ધારણ કરી રહી છે, એમ પણ લેવાય. મૂળમાં-હે શિવયુવતિ, તું ચિદાનંદાકાર વડે ભાવ(અભાવના અભાવ)થી ભરે છે-એમ છે. છેલ્લી એ પંક્તિનો અનુવાદ કથળી ગયો છે. મૂળમાં આખા તંત્ર માર્ગની વિચાર-સરણીનું એક પ્રધાનદર્શન ગૂંથી લેવામાં આવ્યું છે. વિશ્વ તે માયા નથી, પણ દેવી પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને વિશ્વવપુ વડે પરિણામવન્તું કરવા માટે ચિત્(શક્તિ) અને આનંદ(આનંદભૈરવ)ના આકારને ચિત્તથી ધારણ કરે છે. આ અદ્વૈતયોગ કેવલાદ્વૈત કરતાં જુદી તરેહનો છે તે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. આમાં સકલ પ્રપંચને દેવીના વિશ્વવપુ(વિશ્વ-રૂપી શરીર) તરીકે ઘટાવ્યો છે. જુઓ અભિનવશુભપાદનું પ્રત્યક્ષા-દર્શનમ્ જેમાં સકલ દ્રશ્ય વિશ્વપ્રપંચને ચિત્તિના સ્ફુરણરૂપે વ્યવહર્યો છે. વિશેષ ચર્ચા અત્રે અપ્રસ્તુત. ૩૫ આઘામહી-આજ્ઞાચક્રમાં. તે

શંભુને લગ્નને જે ભક્તજન છે તે ભવોભવ વસે છે— ૩૬ વિશુદ્ધ તારા વિશુદ્ધિચક્રમાં શિવને વંદુ છું. પ્રકર્તા જે ઐશ્વર્ય—આકાશને જે બનાવનાર છે. વળી—શશી સમી કાંતિવાળી તને પણ (વંદુ છું). ઇષ્ટ પંક્તિ મૂલને વક્ષાદાર નથી. ‘તમારી બંનેની કાન્તિ શશિકરણની સાશ્વત્યસરણિ (શશિકરણો જેવા રૂપની પોતે છે—એવા પદ) ને પામવાને કારણે, જગતી (જગત) જેનું અંતર્ધ્વાન્ત વિધૂત થયું છે (અંદરનું અંધારું હટી ગયું છે) તે ચક્રારીની પેઠે વિલસે છે.’ અનુવાદમાં ‘ચક્રારી’ છે, પણ શશિકરણની અપેક્ષા તારી કાંતિ શશી જેવી છે અને શિવની મુક્તિ તારામાં સાયુજ્ય પામવામાં જ છે એમ કહી સંતોષી છે. ૩૭ માનસ—મન રૂપી માનસ સરોવર. વસુ દશ સુવિદ્યા—વસુ આઠ છે એટલે આઠ અને દશ મળી અઠાર વિદ્યાઓ. ગ્રાહી—ગ્રહી, લઇને. શું પય—પય શું—પાણીથી. સરં મૂલને આરંભ—‘ઉદ્વિહતા સંવિત્(અનાહતચક્ર) રૂપી કમલના મકરંદમાં જ જેને રસ છે એવા હંસંદંદને લગ્નું છું.’ ૩૮ તારા સ્વાધિષ્ઠાનચક્રમાં અગ્નિરૂપ સંવર્ત ઇશને અને તે સાથે કરુણામયી જનની (સમયા) ને લગ્નું છું. પતિના નેત્રના ક્રોધના અગ્નિથી જગત બળે ત્યારે દયા-દ્રવતી તે જનનીની દૃષ્ટિ અમી વર્ષાનાં શિશિર ઉપચાર રચે છે—ટાફું પાડે છે. ૩૯ મણિપુરચક્રમાં તમશું—તમારી સાથે વાસી—વસતા મેધેશ—મેધરૂપી ઇશને પૂજું છું. લસે રત્ને—તે ઇશનું મેધસ્વરૂપ તારાં રત્નોને કારણે ઇન્દ્રધનુષ્ય જેવું લસે છે અને હર(અગ્નિ) તથા રવિના તાપથી દગ્ધ જગત ઉપર જોરથી વરસે છે....૪૦ મૂળ-ધારચક્રમાં સમયા શક્તિ નૃત્ય કરે છે તેની સાથે યુત-જોડા-થેલો (‘યુત તે’) નવરસે તાંડવ કરનારો નટ તેને હું તારો આત્મા સમજું છું. કવિએ ત્વાત્માનમ્ પાઠ લીધે લાગે છે, નવાત્માનમ્ પાઠ લેતાં ‘નવાત્મા (જુઓ ઉપર સૌં ૩૩૪) સમજું છું.’ બંનેના પરસ્પરના સુભગ યોગવડે, સંસ્તીકલના—સંસારધટનાનું પુરવ-પૂર્વ-આદિ થવા એમણે દયા લાવીને આ જગતને જનક અને જનની-વાળું બનાવ્યું.

છતિશ્રી બ્રહ્મલહરી સમાપ્ત: સૌન્દર્યલહરીના કુલ જુદીજુદી વાચનાઓ પ્રમાણે ૧૦૦થી ૧૦૩ શ્લોક છે. કેટલાક તેના બે ભાગ પાડે છે. પદ્યકવર્ણન પૂરુ થાય ત્યાં સુધીના—અને કિરીટ-કેશકલાપ-સીમન્તાદિના વર્ણનનો આરંભ થતાં પહેલાંના—શ્લોકોનો પ્રથમ ભાગ તે ‘બ્રહ્મલહરી’ કહેવાય છે, બાકીનો ભાગ તે ‘શૃંગારલહરી’ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રથમખંડનું ‘આનંદલહરી’ અને ઉત્તરખંડનું ‘સૌન્દર્ય-લહરી’ નામ પણ પ્રચારમાં છે. (આર્થર એવેલોનની પ્રથમખંડ પૂરતી આવૃત્તિનું નામ ‘આનંદલહરી’ છે.) શ્રી લક્ષ્મીધર, ભારકરરાય, કેવલ્યા-શ્રમ આદિ વિદ્વાનો ખંડયોજના સ્વીકારતા જ નથી. માત્ર આખી કૃતિને ‘સૌન્દર્યલહરી’થી ઓળખાવે છે.

દુહા:—સૂરત-મુખાકૃતિ; લગની. નૂરત—પ્રકાશ. લય-ધ્યેયાકાર શુદ્ધિ. લહે-અનુભવે. જગજ્જગે—જગત જગતમાં. (‘જગજગે’—માટે તો ન જ હોય. કેમકે આગળ ‘જલમલે’ છે.) લહરીશૃંગારની—જે હવે પછી આવે છે તેનું સૂચન.

૪૧ સાંદ્રમનથી-ઘટ ખીચોખીચ રીતે. શોહન-શોભન, સારી (રીતે). જેની-જે સુકુટની. ભ્રમ-સુકુટની કાર્તિ ગાનારો પેલો અર્ધ-અશી તે મહેન્દ્રનું ધનુષ્ય તો નહિ એવા ભ્રમમાં પડે છે. ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર. ૪૨ વન ઇંદીવર સમો-કમળના વન જેવો. જુથ જે કેશ-જે કેશજૂથ. મહેન્દ્રી વાડીનાં-નન્દનવનનાં. ભ્રમ તમઽભ્રમનું તમ (અંધારું) દૂર કરો. મન્યેનું ‘મતિ થવા’ ઠીક નથી. ઉત્પ્રેક્ષા. ૪૩ સીમંત-સેથો. હે જગજનનિ ! હે ભવ(શંભુ)ની રાણી ! ઇન્દ્ર-તારા મુખના સૌન્દર્યની ધારાને પૂરવેગે સ્રોતથી-પ્રવાહમાં ઢળીને વહી આવવાનો ધોરિયો જાણે ન હોય એવો તારો સેથો છે. સુતનુ-હે સુંદર શરીરવાળી ! ઊન્નઃ—પ્રવળા (ખળવાન દુશ્મન જેવા) સધન (ધાટા) કેશના સમૂહે જાણે રવિનું કિરણુ ઊગતું જ જાણે કેદ કર્યું હોય એમ સેથો દીપે છે. ઋ-કેશ તે ધોર (કારમી) સમજથી (દુશ્મનશુદ્ધિથી) ધનતિભિરની કાંતિ ધારી રહ્યા છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપક; ખંતેનો અંગાગિભાવથી સંકર. ૪૪ તવ મુખે

અલક (વાળ) છાઈને રહ્યા છે. પરીહાસી-પરિહાસ. 'હાંસી' શબ્દ તો છે જ એટલે 'પરિ' પૂર્વગથી આલિંગીરૂપ પદ્યાર્થે યોજી લીધું. પોતે-પોતાને (કમલ કરતાં). તારા વદને એક જાતના કમલની જ કાંતિ ધારણ કરી છે, જેમાં દશન (દાંત)ની પંક્તિ તે કુસુમરજ જેવી લાગે છે. પુરારી-શિવનાં નેત્રા તે જમરરૂપ છે. રૂપક અને ઉપમા. રૂપ પ્રચેત-વિશેષ કરીને ઘોળું. મને—મનમાં ધારું છું કે મુકુટ પરના અર્ધ શશિનો. આકીનો અર્ધભાગ તે જાણે લચકી રહ્યો છે. આ લલાટ-રૂપે જે અર્ધભાગ રહ્યો છે તે મુકુટવાળા અર્ધશશિ કરતાં અવળી દિશાએ, ઉધા, છે તેથી 'લચકે' શબ્દ સારો છે. કરે જે બે—બંને અરધિયાં ભેગાં કરે તો સુંદર કાંતિ પામે. ઉત્પ્રેક્ષા; ઉત્તરાર્ધમાં અતિ-શયોકિત. બંનેનો અંગાંગિભાવથી સંકર. ૪૬ નેત્રાવલિ—નેત્રની પાંપણોની આવલિ (હાર); નેત્રોની હાર સંભવી શકતી નથી, ત્રીજું નેત્ર પણ ગણતરીમાં લેવાનું નથી. મૂળમાં નેત્રાભ્યામ છે. રતિપતિ (કામદેવ)નું ધનુષ્ય બે કંકડે શાથી લાગે છે તો કહે છે કે કામદેવે વચમાંથી ડાબા હાથે ધનુષ્યને પકડ્યું છે તેથી તેની મૂઠીને લીધે બે ભાગ જુદા દેખાય છે. ભુવનભય ભંગાતુર ઉમે-હે જગતના ભયને ભાંગવા માટે આતુર ઉમા ! રૂપક. નાસિકામાં ડાબા હાથના આરોપણથી રૂપક પણ જ્વનિત છે. અથવા નાસિકાને ડાબો હાથ ગણાવવામાં અતિશયોકિત ગણિત છે. બંનેનો સંદેહસંકર. ૪૭ દીન પ્રકટે-દિન (દિવસ) પ્રગટાવે છે. રજનીનાયક-ચંદ્ર. ત્રિજ દરદી-ત્રીજું નયન. હિમ-હેમ-સોનાના. હિમ=અરુ અભિપ્રેત ન હોઈ શકે, કેમકે શિયાળામાં કમળ થાય નહિ. હિમ જેવું ઘોળું એમ પણ ન ચાલે, કેમકે ત્રીજા નયનનો રંગ ધવલ અભિપ્રેત નથી (જુઓ આગળ ૪૬૪, પૃષ્ઠ ૫૩૫). મૂળમાં હેમામ્બુજ૦ પાઠ છે. પંકજ-કમલ. દિવસરજની-અંતર-દિવસ અને રાત્રિની વચ્ચે. ભગવતી કાલથી અવસ્થિત થવાનો સંભવ દૂરાપાસ્ત છે એવો જ્વનિ ૪૮ આ શ્લોકમાં દેવીની દષ્ટિનું સ્મરણ જુદાંજુદાં નગરોનાં નામમાં કેમ થાય છે, અથવા

અનેક નગરોનાં નામ જેને આપી શકાય એવી દેવીની દષ્ટિ કેવી નગરોને જીતનારી છે એનું સુંદર વર્ણન છે. વિશાલા, કલ્યાણી, અયોધ્યા (દષ્ટિ પક્ષે ‘કમલોથી જેની સાથે યુદ્ધ-સ્પર્ધા-ન થઇ શકે એવી’], ધારા [કૃપાની], મધુરા મથુરા-મદુરા, ભોગવતી (કવિએ ‘ભોગથી ભરી’ અનુવાદ ઠીક કર્યો નથી-‘ભોગવતી શી’ એમ રાખ્યું હોત તો નગરીનું નામ સ્પષ્ટ રહેત. દષ્ટિપક્ષે આભોગવતી=દીર્ઘ), અવન્તી (દષ્ટિપક્ષે રક્ષણ કરનારી), વિજયા (એ રિત જિત્યાં-અનુવાદને બદલે ‘અગણ્ય નગરો કેરિ વિજયા’ જેવું કાંઈક રાખવું જોઈતું હતું),-વગેરે નગરનામો શ્લેષરચનાથી ગૂંથ્યાં છે. વિશાલાથી વિજયા એ આઠ નગરીઓ આઠ પ્રકારની દેવીની દષ્ટિઓ છે. વિશાલાદષ્ટિ અન્તર્વિકાસરૂપા છે, કલ્યાણીદષ્ટિ વિરિમતા છે, અયોધ્યાદષ્ટિ રમેરકનીનિકા(હસતી કીકીવાળી), ધારાદષ્ટિ અલસા, મધુરાદષ્ટિ વલિતા, ભોગવતીદષ્ટિ સિંગધા, અવન્તીદષ્ટિ મુગ્ધા અને વિજયાદષ્ટિ તે પ્રાન્તકનીનિકા (છેડે કીકી ગઇ હોય એવી) આકેકરાખ્યા દષ્ટિ છે. આ દષ્ટિઓ અનુક્રમે સંક્ષોભ, આકર્ષણ, દ્રાવણ, ઉન્માદ, વશ્ય, ઉચ્ચાટન, વિદ્રેષણ અને મારણની ક્રિયામાં યોગ્ય છે. જે પ્રદેશપર રહીને ભગવતીએ અંતર્વિકાસયુક્ત એવી વિશાલાનામક દષ્ટિથી જનસંક્ષોભ કર્યો તે વિશાલા-નગરી-એ રીતે બધી નગરીઓ વિષે ઘટાવવાનું છે. મને લાગે છે કે આ સુંદર શ્લોકની પ્રેરણા મૂળ કવિને શાક્ત સંપ્રદાયનાં પ્રાચીનતમ લખાણોમાંના એક એવા તૈત્તિરીય આરણ્યકમાંના અરુણકેતુ ઋષિના ઉદ્ઘારામાંથી દેવાનાં પૂરોષ્યા ૥-એ વચનમાંથી ‘અયોધ્યા’ને રસ્તે કલ્પના ચાલતાં મળી હોય. ૪૯ તારું ત્રીજું નેત્ર રતુમકું કેમ ? તારા કર્ણુ જ્યાં કવિવાણીરૂપી નવીન કુસુમરેણુ ભરેલી છે તેના ભોગી ભ્રમરશિશુ (નાના ભંમરા) શ્યાં તારાં બે ચક્ષુઓ તે કર્ણને અડીને નવે રસનેા સ્વાદ અનુભવે છે એની ધૃષ્ટિથી બળીને એ રાતું થયું છે. શ્રવણોના કાવ્યામૃતાર્વાદ-સંબંધનેા અભાવ છતાં સંબંધકથનને લીધે અતિશ્ચ-થોક્તિ. ભ્રમરશિશુ-તે અપહવ અથવા રૂપક-બંનેનેા સંકર. ૫૦ તારી

દષ્ટિ હરશું-મહાદેવ સાથે શૃંગારાર્દ્રા-શૃંગારભીની છે, અવરને (ખીજને) તો ગણુતી-લેખામાં લેતી-નથી. અહીંશંભુચિ બિન્હી-શંભુના અહીં (સપો)થી ખીક પામી. આલીશું-સખીઓ સાથે. કૃપાક્ષેમકરણી-કૃપાક્ષેમ કરનારી. ભરત પ્રમાણે શાન્ત રસ નથી. બાકીના આઠનું અહીં વર્ણન છે. પરસ્પરવિરોધી રસોનો નેત્રમાં એકત્ર સમાવેશ કરવાથી વિરો-ધાલંકાર. ૫૨ પાંખ-પાંપણોડી. પુરારિ-શિવના ચિત્તને અસ્વસ્થ બનાવતાં. શિરકુસુમ હિમાચલકુલે-હિમાલયના ગોત્રમાં હે મસ્તકે વિરાજતા કુસુમ સમી દેવી ! નિદર્શનાલંકાર, પ્રતિબિંબના આક્ષેપને લીધે. ૫૨ ઈશાન-મહાદેવ. ઈર્ષઃ જાણે કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને ફરીથી પ્રગટ કરવા પ્રસંગ આવે ત્યારે તે માટે સત્ત્વ રજસ્સ અને તમસ્સ એ ત્રણે ગુણો ધારણ કરી રાખ્યા ન હોય. ઉત્પ્રેક્ષા. ભગવતી-ના નયનાંજનદર્શનમાંથી જ ઉત્પત્તિસ્થિતિલય સૂચવી દેવીનો મહાન અતિશય ધ્વનિત થયો છે. અલંકારથી વસ્તુધ્વનિ સિદ્ધ થયો છે. ૫૩ સિત-ધૌજી. અસિત-કૃષ્ણ. કાલોદી-કાલિન્દી, યમુના, તે કાળી. સુરસરિ-દેવોની નદી, ગંગા, તે શ્વેત. અને શોણનદ તે રાતો. ઉત્પ્રેક્ષા. ૫૪ અસૂયા-(મૂલમાં ૦ ચક્રિતાઃ હોઈ આશ્ચર્ય છે) ઈર્ષ્યા. મત્સી-શક્રિકા માછલીઓ. અનિમિષા-ફરકાટ વગર. તે આખો વખત પાણીમાં રહે છે, કેમકે રખેને પોતાની હરીફ જેવી, દેવીની આંખો, જે કાન સાથે વાતો કરતી હોય છે તે, પોતા વિરુદ્ધ કાંઈ કહી દે. અસિત કમલ-કૃષ્ણ કમલ, કુમુદ. તે રાતને વખતે દલ ખોલીને સ્થિર બને છે, કેમકે ત્યારે પોતાનાં હરીફ-દેવીનયનો-આરામ લેનાં ઢળ્યાં હોય. મૂલમાં કર્તા 'શ્રી' છે, જે સવારે જતી રહે છે ને રાતે પાછી પુણ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. પૂર્વાર્ધમાં ઉત્પ્રેક્ષા, ઉત્તરાર્ધમાં અતિશયોક્તિ; બંનેની અનુસ્ટિ. ૫૫ હે હિમગિરિરાજદુહિતા, તુજ મેષોન્મેષે(આંખના ખીડવામાં ને ખોલવામાં) જગત પ્રલય અને ઉદય પ્રાપ્ત કરે છે, એવું સંતો કહે છે. હું સમજું છું કે ઉન્મેષથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ તેને હવે પ્રલયથી બચાવી લેવા માટે જાણે તારી દષ્ટિ અનિમિષા (પલકારા

વગરની) થઇ ન હોય ! લક્ષ્મીધર આની પછી ઉપરનો શ્લોક આપે છે. ઉત્પ્રેક્ષા. સ્વભાવવિરુદ્ધ એવા દેવતાનયનના અનિમેષમાં જગદ્સંરક્ષણનું ફલ જોવાથી ફલોત્પ્રેક્ષા. દેવીનો મહિમા અવાહનસંગોચર છે એવા ધ્વનિ છે. અલંકારથી વસ્તુધ્વનિ. ૫૬ કમલશું-કમલ જેવી, કવિ 'શું'ને 'સમ' જેમ અવિકારી વિશેષણ ગણી વાપરતા લાગે છે, સિવાયકે 'દષ્ટી (નિલકમલ શું સુંદર ?)વડે' એમ અન્વય ગોઠવીએ. સર૦ 'ધનશું' ૩૯૪, ૮૨૪. બહુવચનમાં પાછો વિકારી તરીકે પ્રયોગ છે: સર૦ 'શિશુશા' ૪૯૫: વીદેશી-દૂર પડેલાને. મૂલ-દવીયાંસમ્. 'દયાદ્રાવી દષ્ટી'નું મૂલ-દશા દ્રાઘીયસ્યા-દીર્ઘ સુધી પહોંચનારી દષ્ટિથી. સમાં-સરખાં. પખરે—(સં. પ્ર + કૃ-કિર્)વેરે. અર્થાન્તર-ન્યાસ અલંકાર. ૫૭ સ્મરધનુ-કામદેવના ધનુષ્યનો. નાયકરત્ની રતિનાયક, કામ. પૂર્વાર્ધમાં જ્ઞાન્તિમદલંકાર; ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્પ્રેક્ષા, સંદેહાલંકાર પણ. બનેનો અંગાગિભાવથી સંકર. ૫૮ તાટંક-કુંડલ. ચક્રે ચારે-બે કુંડલનાં બે અને તેનાં પ્રતિબિંબોનાં બે મળી ચાર. ચક્ર-પૈડાં. મદનરથ-કામદેવનો રથ (મુખરૂપી). સ્વર અહીંને-'સ્મર અરીને' વાંચો. સ્મર૦-સ્મર (કામદેવ) સ્મરચરિ (સ્મરના દુશ્મન-શિવ)ને હરવવા. બિચારો-આ પંક્તિ બરોબર નથી. બિચારો-જે સુરજ-શશિચક્રવાળા રથમાં ધરા માપે છે તે કામદેવ અભિપ્રેત નથી અને 'શિવ' હોય તો તેને માટે 'બિચારો' એ અપશબ્દ ગણાય. મૂલ આમ છે: ચાર ચક્રવાળા તારા મુખરૂપી રથ પર આરૂઠ થઈને મહા-વીર માર(કામદેવ) સૂર્ય અને ચંદ્રરૂપી ચક્રોવાળા અવનિરથને જોણે સર્જ કયો છે એવા પ્રમથપતિ(શિવ)નો દ્વેષ કરે છે.' પૂર્વાર્ધમાં મુખનું રથત્વ કલ્પવામાં ઉત્પ્રેક્ષા. આરોહણ મહાવીરત્વ સ્થાપનાર છે એ કહેવામાં કાવ્યલિંગાલંકાર. પરમેશ્વરને મન્મથ સાથે મુદ્ધપ્રસંગનો સંબંધ કથવામાં અતિશયોક્તિ. કાવ્યલિંગ અને અતિ-અયોક્તિનો અંગાગિભાવથી સંકર. ઉત્પ્રેક્ષા સ્વતંત્રપણે તેને અનુપ્રાણક હોઈ ઉપકારક છે. ૫૯ સરસ્વતીની સુધાધિક વાણી કાનથી સતત

પીતાં પીતાં વચ્ચે ખુશ થઇ જમને માથું હલાવે છે ત્યારે કુંડલો જાણે કે ‘વાહવાહ’ના અવાજથી રણકી જાય છે. ‘તેને કરણમૂલથી સિંચન કરી’—બરોબર નથી. ‘તે’ એટલે સંગીતલહરી, તેને નહિ પણ ‘તેથી કરણમૂલનું’ એમ જોઇએ. ખણખણાટમાં શાખાશીના શબ્દ કદપવાથી ઉત્પ્રેક્ષા. શિર હલાવવામાં સંબંધાભાવે સંબંધ-કથનથી અતિશયોક્તિ. બંનેનો અંગાગિલાવથી સંકર. ૬૦ હેહિમગિરીના કુલના ખ્વજ સમી દેવી ! તારો નાસારૂપી વંશ-વાંસ અમને ફળ-દાયી થાઓ. કવિસમય, લક્ષ્મીધરની વાણીમાં ‘લોકશાસ્ત્રમર્યાદા’, છે કે વાંસમાં મૌકિતિક હોય છે એટલે ‘ફળદાયી થાઓ’નો અર્થ મૌકિતિક થાઓ (મૌકિતિક સ્થૂલ નહિ પણ સૂક્ષ્મ). શિળા સ્વાસે-શીતળ શ્વાસથી પ્રગટેલાં મૌકિતિકો નાસાવંશની અંદર તો ઘણાં ઘણાં છે, પણ જાણે તે બધી છૂપી સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપવા બહિર (બહાર) પણ મુક્તામણિ ધારણ કરેલ છે—નયના મોતીરૂપે. નાસાને વંશ કહેવાને કારણે રૂપક. ૬૧ પ્રકૃતિ થકી-કુદરતી રીતે જ. અહીં કવિ થોડુંક ચૂકી ગયા છે. એમના કહેવા પ્રમાણે તો એટલો જ અર્થ થાય કે ‘પ્રકૃતિથી જ તારા સુંદર અધરે રાતો રંગ રહ્યો છે, અને જે પર્વાળાંની લતાને ફળ એસે તો તેમાં તારા અધરની જોડ જડે.’ પણ મૂલનો આશય આમ છે: પ્રકૃતિથી જ તું જે રાતી છે તેના વળી અધરની જે રક્ત કાન્તિ તેની સરખામણી હવે હું આપીશ. (પણ એટલું બોલીને જ કવિની લૂલી અટકી પડે છે. બીડું તો ઝડપ્યું પણ ઉપમાન ક્યાંથી કાઢવું ? સ્મૃતિએ પરવાળાં તરફ ખ્યાન દોર્યું પણ તેમાં શું વળ્યું ? પરવાળાં જેવી તો ‘પ્રકૃતિથી’—કુદરતી રીતે—સહજ દેવીની સમગ્ર શરીરકાન્તિ જ છે. દેવીના લાલ લાલ શરીરમાં પણ જુદી તરી આવે એવી એના અધરની લાલી છે. એની સરખામણી કોની સાથે કરવી ? હા. પરવાળાંની લતાના ફળ જોડે—જે સમગ્ર પરવાળાંની લતાના રાતા રંગમાં પણ વિશેષતયા રાતું—શોભી રહે તેવા એના ફળ જોડે—જરૂર દેવીના અધરનું સાદૃશ્ય સૂચવી શકાય. પણ

ત્યાં સ્મૃતિએ મમરે મૂક્યો: પરવાળાંની લતાને ફળ હોય જ છે ક્યાં જે ? પણ આ બધી ગડમથલમાં કવિની ઉત્તેજ્યેલી કલ્પનાએ છેવટે અડાવી દીધું કે, ત્યારે—‘પરવાળાંની લતાને ફળ આવવા દો !’ (એટલે પછી અમે તમારા અધરનું સાદશ્ય બતાવશું). અધરનું ચવાઈ ગયેલું બીજું ઉપમાન બિંબ તો છે જ. તે પોતે જ દેવીની છાયાથી રાતું બન્યું છે તો સમતા—સરખાપણું—સરસાર્ધ કરવા ક્યાંથી સામે આવવાનું હતું ! બિંબફળ—ગિલોડાં, ઘોલાં, ટીંડારાં. ઓઠરૂપી બિંબનું પ્રતિબિંબ પડે તેની રતાશ મેળવીને, બિંબફલ લાલ દેખાય છે. સ્ફટિક જેમ જ્વસૂદનાં ફૂલના પ્રતિબિંબને લઇને લાલ બને તેમ. તેથી તો તેનું નામ પણ બિંબફલ છે (—લક્ષ્મીધર). પૂરાર્ધ તેમજ ઉત્તરાર્ધમાં અતિશયોક્તિ. બનેની સંસૃષ્ટિ. ૬૨. વદનરાકાશશિ-વદનનો રાકાશશિ (રાત્રિચંદ્ર). ચકોરો તારા મુખચંદ્રની સ્મિતરૂપી જ્યોત્સ્ના પીધા કરે છે તેમાં એમની ચંચૂઓ અતિ મીઠાશથી જડ પણ થઈ ગઈ. મીઠાઈથી થાકેલાને ફરસાણુ જોઈએ એમ હવે એ ચકોરો—જેમને મધુરતાની ગરજ તો રહી નથી પણ કશાક ખાટાખારાની જરૂર છે તેઓ—રોજરોજ રાતે આકાશના ચંદ્રની ચાંદનીને કાંજી ગણીને પીએ છે. નભચંદ્રની ચંદ્રિકા કરતાં દેવીની સ્મિતચંદ્રિકાના ચઢિયાતાપણાનું સૂચન. અતિશયોક્તિ. ૬૩. ઇર્ષ. જ્વસૂદ જેવી રાત્રી તારી જિજ્ઞા અને તેને અગ્રે સ્ફટિક સમો શ્વેત ભારતી—સરસ્વતી વાસો વસી છે. પરિણામે માણિક્ય વચ્ચે સ્ફટિક જડવામાં આવે ને એ જેમ શ્વેતતા તજીને લાલાશ ધારણુ કરે તેમ ભારતીની ગૌર કાન્તિ અરણુ(રક્ત) રૂપ ધારણુ કરે છે. દેવીના વદનાંબુજે સર્વદા સરસ્વતી સ્વમૂર્તિએ વસે છે એ આશય. તદ્દગુણાલંકાર. લક્ષણુ: તદ્દગુણ: સ્વગુણત્યાગાદન્યોત્કૃષ્ટગુણાદ્વત્તિ: । ૬૪. હરિ—વિષ્ણુ, અચિપતી—ઇન્દ્ર અને કાર્તિકેય તે શંભુની પ્રસાદી નથી લેતા—શિવનિર્માલ્ય ગણાયેલો ભાગ સ્વીકારતા નથી. છતાં અસુરો જેડે લડી આવ્યા પછી આયુષો આધાં મૂકી શશિ જેવા ધવલ કપૂરવાળા તારા વદનની તાંબૂલકણ્ણિકાને શરીરે લગાવે છે. કવિએ વિલિખ્યન્તે

પાઠ લીધો છે. વિલીયન્તે-વિલુપ્યન્તે (કષ્ટિકાઓ ગાયમ કરવામાં આવે અર્થાત્ ઝડપી લેવામાં આવે છે)—વિલુપ્યન્તે(લૂંટવામાં આવે છે) એમ પણ પાઠાંતર છે. ૬૫. સરસ્વતી વીણા લઈ શિવના યશોગીતનું ગાન કરવા બેઠી છે. ગીતથી પ્રસન્ન થઈને દેવી ‘વાહ! વાહ!’ એટલા શબ્દો બોલે છે. ત્યાં દેવીનો એટલોક કલરવ કાને પડતાં તો ગિરા (સરસ્વતી) એવી શરમાઈ જાય છે કે વીણા વગાડવી જ બૂલી જાય છે. બોલે-‘બોળામાં’ નહિ, પણ વાજિંત્રને રાખવાનો કપડાની બોળ હોય છે તેમાં. તંત્રકુશલા-વાજિંત્ર વગાડવામાં નિપુણ. અતિશયોક્તિ. ૬૬. પિતાભાવે-પિતૃભાવથી, વાત્સલ્યથી. દરપણુમુખે-મુખ રૂપી દર્પણ ઝાલવા માટે (શિવને સારું) દાંડલા જેવી જે છે. સુષુક-હડપચી. સં. માં ચિલુક અને ચુલુક બંને શબ્દો છે. અનન્વયાલંકાર, સર્વોપમાનિષેધ કરી સ્વનું સ્વયમેવ સદશ કથવાથી. ૬૭. ઓવા-ડોક, તે મુખરૂપી કમલના નાલ જેવી છે. નાલ ઉપર કાંટા હોય છે તો શિવના બાહુસ્પર્શથી ઓવા પણ કંટકિત (પુલકિત) છે. હવે મોતીમાળા છે તેને આ ઉપમામાં શી રીતે ઘટાવવી ? તો કહે છે કે મોતીમાળા પોતે તો શુકલા-શ્વેત છે, પણ ગળા ઉપર લગાડેલા અગરુલેપથી કાળી (‘મલિન’) થાય છે અને તેથી મૃણાલી-કમલતંતુની શોભાને ધારણ કરે છે. છબિ-છવિ-શોભા. દેવીના મુખની શ્રીસદશી શ્રી(શાલા) છે એમ સૂચવવાથી નિદર્શનાલંકાર. મુખને કમલ કથવાથી રૂપક. ઉભયનો અંગાંગિભાવથી સંકર. ઉત્તરાર્ધમાં પણ નિદર્શના. તેનો ઉપર સાથે સંકર. ૬૮ ગતિ-સંગીતની ગતિ બે, માર્ગો અને દેશી. ગમક-સ્વરનો કંપ. તે પંચવિધ છે (ભરત પ્રમાણે). ગીત-ધાતુ અને માતૃ એમ દ્વિવિધ છે. ગતિ, ગમક અને ગીતમાં હે નિપુણે ! ત્રિગુણ (ત્રણ ગુણ, મૂળમાં પ્રગુણ-બહુરજુનિર્મિત છે) સમા, વિવાહસમયે બાંધેલા ગુણ (દોરી, સૂત્ર)ના પ્રતિબિંબ જેવી કંઠની ત્રણ રેખાઓ છે. વળી સંગીતના ત્રણે આમો-સ્વરસમુહ-(૫૩જ, મધ્યમ અને ગાન્ધાર સ્વરઆમ), જેમાંથી વિવિધ રાગો પ્રસવે છે, તેની પણ ‘પ્રથક’ (ભિન્ન ભિન્ન)

મીમામ્બો વિલસતી ન હોય એમ એ ત્રિરેખાથી સમગ્રાય છે. પૂર્વાર્ધનો અનુમાનાલંકાર અનુવાદમાં ઉત્પ્રેક્ષારૂપે ઊતર્યો છે. ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્પ્રેક્ષા. ૬૯. પદ્માસન-અલ્પા. એમ ગણીને કે અંધકના અરિ પશુપતિ—શિવે ધુરા (પહેલાં) પોતાનું પાંચમું શિર છેદેલું છે તો હવે જે ચાર રહ્યાં તેમનું અભય દેવીના ચાર હાથની આશિષથી મેળવવું. કાવ્યલિંગાલંકાર. ૭૦. વર્ણનની રીત ૬૧ જેની છે. ક્રીડાકાલે લક્ષ્મીના પગ નીચે આવવાથી પગનો અળતો જે કમળને લાગી જાયને તો એ કમળમાં તારા કરની સમાન વસ્તુ ('સમ') જડે, નહિ તો નહિ. પૂર્વાર્ધમાં તદ્દુગુણાલંકાર. ઉત્તરાર્ધમાં અતિશયોક્તિ. ૭૧ ગણુસ્વામી—ગણુપતિ, સ્કંદ—કાર્તિકેય. સ્વકુંભ—ગણુપતિ (હરંબ) સ્તનને જોઈ આ મારા કુંભસ્થલો તો નથી એવી આશંકાથી કુંભસ્થલ ઉપર સૂંઢ ફેરવે છે. ભ્રમ યવાનું કારણ પોતાનાં કુંભસ્થલની અને સ્તનની સમાનતા. સરં ૭૨. તે ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ. ગણુપતિની આ ભ્રમલીલા ખરે જ 'હાસજનક' છે. કવિએ જનક(પિતા) શિવને હાસ ઉપજાવે છે એટલો જ અર્થ કર્યો છે, પણ બધાને હાસ્ય ઉપજાવે છે. દેવીના સ્તનયુગલનું સામ્ય શોધવું હોય તો ગણુપતિના કુંભસ્થળ-માં જ મળે એમ સૂચવવાથી અતિશયોક્તિ. ગણુપતિને ગંડસ્થળ પર હાથ ફેરવતા બતાવી દેવીસ્તન તેના જેવાં છે એ વર્ણનમાં ઉપમે-યોપમાનો ધ્વનિ. વસ્તુ-અલંકાર-ધ્વનિના એક વ્યંજક અનુપ્રવેશને ક્ષીધે સંકર ૭૨. માણિક્યમણિના—માણિક્યમણિના રચેલા. કુમારે—ગણુસ્વામી અને મયૂરસ્વામી—ગણુપતિ અને કાર્તિકેય—એ કલશોનો પીથુપરસ પી પીને અદ્યાપિ પર્યંત કુમાર રહી શક્યા છે, અને ચૌવનનાં સુખ—યુવતીજનનો સંગમરસ—એથી પૂરા અગ્રાત રહ્યા છે. અર્થાત્ તે બંને બાળક તો કચારના મટી ગયા છે, ઘેર બંનેને રિદ્ધિ સિદ્ધિ અને દેવસેના વહુઓ છે, છતાં આધ્યાત્મિક પોષણ જે તારી પાસેથી મળે છે તેના પરમ આનંદના ધેનમાં સાંસારિક ક્ષીલા પ્રત્યે એમનું લક્ષ્ય જ ગયું નથી. કાવ્યલિંગાલંકાર. સ્તનોને કલશ કહેવામાં

રૂપક. ૭૩ ગંગાસુરના મસ્તકમાંથી મળેલાં મૌકિતકની શ્વેત માળા દેવીએ ધારણ કરેલી છે, તેની ઉપર બિંબાધરની રાતી ઝાંચ પડવાથી તે કાંઈક અરુણરંગી લાગે છે. શિવની કીર્તિની મૂર્તિ જ જાણે જોઈ લો. અહીં કવિ ઉપમાનો મર્મ (૬૧ની જેમ) કાંઈક ચૂકી ગયા છે. મૂળમાં પ્રતાપવ્યામિશ્રાં... કીર્તિમિવ છે જેથી (કવિસમય પ્રમાણે કીર્તિનો રંગ શ્વેત અને પ્રતાપનો રક્ત હોઈ) પ્રતાપથી મિશ્રિત એવી કીર્તિના સ્વરૂપ જોડે અધરઅરુણિમાથી મિશ્રિત એવી મુક્તામાલાની ધવલતાને સરખાવી શકાય. ‘પ્રતાપે છાઈશું ત્રિપુરહરકીર્તીનિ મુરતી’ એમ મૂક્યું હોત તો સારું થાત. ઉત્પ્રેક્ષા-પૂર્વાર્ધ તેમજ ઉત્તરાર્ધમાં, પરસ્પરને ઉપકારક સંબંધમાં છે. ૭૪. જે-સારસ્વત જલરૂપી સ્તન્ય. દ્રવિડશિશુ શ્રીમદ્ આદ્યશંકરાચાર્ય. કેટલાકનો એમાં મતભેદ પણ છે. ઉત્પ્રેક્ષા. ૭૫. શિવના ક્રોધાનલથી બડબડ સળગતો કામદેવ તારી નાભિરૂપી સરોવરે જતો પડ્યો, તેથી જે ધુમાડાની સેર બહાર આવી તેજ તારી રોમાવલિ. ઉત્પ્રેક્ષા. અતિશયોકિત પણ લેખી શકાય. ૭૬. લસે-નો કર્તા ‘રોમાવલિ’. તરલ-ચંચલ; મૂળમાં તનુતર-ંથી વધારે જીણી (રોમાવલિ). મધ્યે-શરીરના મધ્ય ભાગમાં-કમરમાં. ‘ક્ષીણા’-ઓ લિંગી વિશેષણ તે ‘મધ્ય’ના પર્યાય ‘કમર’ની ગતિ પર નજર રાખવાથી. સર ૦ ‘ઝરતું સુધા’-‘દર્શનેચ્છા’ર. ઇર્ષઃ-તે જાણે તારા એકમેકને દાબતા સ્તનરૂપી કલ્પશાની વચ્ચે આવેલું આકાશ પાતળી સેરથી નાભિરૂપી અખોલ (‘ચુડા’)માં ઇર્ષ પ્રવેશ કરે છે, મૂળ જગાનો સંકોચ થવાને કારણે. આ શ્લોક ઉપર ‘(રોમાવલીવર્ણનમ્)’ મૂક્યું છે. ખરું જોતાં તે ૭૫ માં શ્લોકે મૂકવું જોઈએ અને ત્યાં ‘(નાભિવર્ણનમ્)’ છે તે ૭૭ માં શ્લોકે મૂકવું જોઈએ. દેવીનું શિખાથી નખ તરફ જતું વર્ણન હોઈ પ્રથમ રોમાવલિ અને પછી નાભિ આવે એ કવિસમય પ્રમાણે ઉચિત છે. સંદર્ભ ઉપરથી પણ ૭૫-૭૬ માં રોમાવલિવર્ણન અને ૭૭ માં નાભિવર્ણન ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે. ઉત્પ્રેક્ષા. ૭૭. શકે-લાંકે-જાણે કે. આ તારિ નાભિ તેને તો ગંગાની ધૂમરી-પણ એ સ્થિર

હોય તો તે—ની ઉપમા આપી જાય. આઘર્ષ-અનુવાદ વિસ્તારથી શિથિલ બન્યો છે અને તેમ છતાં અધૂરો છે. કલ્પના એવી છે કે નાભિ તે એક કચારી છે ને તેમાંથી રોમાવલિલતા ઊગીને ફેલાઈ છે—જે લતાને રતનરૂપી કુસુમો ખેડાં છે. કવિએ કચારીને ઠેકાણે ‘મહાકુંડ’ શબ્દ મૂક્યો છે, પણ કચારી માટે મૂલમાં નોખો શબ્દ છે અને ‘કુણ્ડ’ કુસુમશરતેજોહુતમુજઃ (તારી નાભિ તે) કુસુમશર(કામદેવ)ના તેજ (પ્રતાપ) રૂપી અમિતો કુંડ છે’ એમ બીજું આગળ નવું રૂપક છે તે આખું છોડી દઈ તેમાંનો માત્ર ‘કુણ્ડ’ શબ્દ ઉપાડી લેવામાં કવિની ભૂલ થઈ છે. ઊઃ સિદ્ધિ માટે સાધકો ગુહામાં જઈને સાધના કરે છે તો તેવી ગુહાનું તારી નાભિ એ શિવનયન માટે દ્વાર છે—એવો આશય છે. એક નાભિનો અનેક રીતે ઉદ્દેશ્ય કરવાને કારણે ઉદ્દેશ્ય-ખાલંકાર. ૭૮. મધ્યભાગ—કટિ, કમર. ઉઊઃ જેનો તટ તૂટી પડ્યો છે એવી નદીને કિનારે આવેલું નાનું ઝાડવું જમીનદોસ્ત થવાની તૈયારી કરતું હોય એવી તારી કમ્બરની દશા લાગે છે. મૂળમાં તૂટવાની ક્રિયાનો ઓષ કરાવે એવી પ્રાસયુક્ત વર્ણ્યમંકલના છે ‘...ત્રુટિત-તટિનીતીરતરુણા...’ કવિ તેનો પ્રતિધ્વનિ એ પંક્તિના વિસ્તારમાં, પણ સારી રીતે, લાવી શક્યા છે. માત્ર સં.માં તરુણ તરુ સાથે (સમાન અવસ્થાવાળો તારો મધ્યભાગ છે) એ અર્થમાં તરુ-ણા પંક્તિ અંતે છે, પણ અનુવાદમાં કવિ તેમાંથી તરુ લઈને અટકી ન જતાં ‘તરુણ’ વિશેષણ પણ તે જ શબ્દમાંથી લે છે !! ઋઃ ‘તુજ’નો અન્વય ‘ક્ષેમકુશલ’ સાથે (અર્ધવિરામ પંક્તિ અંતે કવિ ઝેંધું ધાલીને જ મૂકતા હોઈ તે રદ કરીને); ‘તે સમ તુજ’=તેના જેવી તારી (કમર છે) એમ પણ અન્વય સંભવિત છે. મૂળમાંની ઉપમા અહીં ઉત્પ્રેક્ષા-રૂપે છે. ૭૯. ઉદર ઉપરની ત્રિવલીનું (‘વલિત્રયમ્’નું) વર્ણન છે. તેને લવલીલતા સાથે સંરખાવી છે. એ લતાના ત્રણ બન્ધથી બાણે કે ઓ-ભાગ્યું !-ઓ-ભાગ્યું !-એવા દેવીના ઉદરને રક્ષાયે બાંધી લીધું છે એવી કલ્પના છે. કર્તા-અનુવાદમાં આપ્યો નથી તે મૂલ અનુસાર

ભગવાન કામદેવ છે. ઉદર ભાંગી પડવાનો ભય શાથી ? કારણમાં
 ખતાવે છે કે સ્વયં કામદેવે જ યોળી તોડીને બહાર ફૂટી આવે એવાં
 ઉન્નત દેવીનાં સ્તનોને ખનાવી મૂક્યાં છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને અતિશયોક્તિ.
 ૮૦ (નિતંબવર્ણનમ્) હિમાદ્રિએ તેને પહેરામણીમાં પોતાને સુ-તને
 (સારા શરીરને) નિતંબે-પડખે જે વિસ્તાર અને વજન છે તે તને
 આપેલાં. જેથી તારા નિતંબ આખા જગતને અમારી નજર આગ-
 ળથી ઢાંકી દે છે. અતિશયોક્તિ. ૮૧. (ગિરુ-ગ્નનુ-વર્ણનમ્): તેં તારા
 ગિરુ=જંઘાઓ વડે કેળના સ્તંભની અને હાથીની સૂઢની શોભાને
 હરી લીધી છે. પ્રણુતિ-પ્રણામ (શિવને). ગ્નનુ-ઘૂંટણ. સ્વરગકરિ-
 ઐરાવત. ઉપમા. ૮૨. (જંઘાવર્ણનમ્): જંઘા તે ગિરિશરૂપી અરિને
 હરાવવા જેણે કમર કસી છે તે સ્મર-કામદેવનાં બાણોથી ભરેલા ભાથા
 જેવી છે. તે ભાથાની અગ્રે તારી પાદાંગુલિ અને નખજ્યોતિધારા
 તે સુરો(દેવો)ના મુકુટરૂપી સરાણે ધસીને જેની ધાર કાઢી છે
 તેવાં તીરનાં ક્ષણાં સમાન છે. શું=સમાન. અવિકારી તરીકે પ્રયોગ.
 સરં પદ્ય (ટીકા જુઓ). જંઘાને ભાથો કહેવામાં ઉત્પ્રેક્ષા. નખા-
 અને ક્ષણાં કહેવામાં અપહ્નવાલંકાર. સ્મરના સાહસવર્ણનમાં અતિશ-
 યોક્તિ. ૮૩ (ચરણવર્ણનમ્) શ્રુતીમૂર્ધાને-વેદના મસ્તકે. જલપ્રક્ષાલન
 થકી-જે ચરણોને પખાળવાના પાણીને કારણે. જેના જાવક (લાખ-
 અળતો)ની દ્યુતિ વિષ્ણુના મુકુટે-મુકુટમણિમાં જતી દીપી ઊઠી. રૂપક.
 ૮૪. જેનો માર-જે પદનો આઘાત. અસુયા-ઝંખ્યા. શિવને કંકોલ
 વૃક્ષની અદેખાઇ આવે છે. કંકોલતરુ પશ્ચિની રમણીના પાદાઘાતથી
 પુષ્પિત થાય છે એવો કવિસમય. દેવીના પાદાઘાત પામીને કુસુમ-
 હીન કંકોલતરુ સપુષ્પ બને છે. પાદપ્રહારનો આસ્વાદ એ તરુ
 એકલો જ ખાટી ગયો ને પોતે વંચિત રહ્યા એવી શિવની અદેખાઇ.
 શિવમાં અસુયાનું સૂચન તેને લઇને અતિશયોક્તિ. ૮૫. સપત્નીકા-
 શોકચ. શીવારી-શિવનો અરિ, સ્મર, કામદેવ, તે કૃતાર્થ થઇને
 વિજ્યથી હસી રહ્યો. મૂળમાં વધારે વેધકતા છે: 'પોતાના

ફહનનું લાંબા સમયનું અન્તઃશ્લેષ્ય (હૃદયમાં પેટેલી શૂળ, તીણો કાંટો) તેને ખેંચી કાઢતો કામદેવ ખડખડ હસી પડ્યો.' અતિ-શયોકિત. ૮૬. સરોવરનાં પક્ષો સાથે દેવીનાં પાદપદ્માની તુલના. ગુહિન-અરક્ષ. તારાં પાદપદ્મ હિમાલયના તટ પર ફરી શકે છે, દિવસે જ નહિ પણ રાતેય ખીલી રહે છે અને ભક્તજનો તેમાંથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે (જ્યારે સરોવરનાં પદ્મ તેા લક્ષ્મીનું નિવાસ જ માત્ર છે). વ્યતિરેકાલંકાર. ૮૭ પ્રપદ—પગનો આગળનો ભાગ. ધર્ધં પ્રપદ જે કામલ છે તેમને કાચબાની કઠિન પીઠની ઉપમા કેમ અપાર્ધ હશે? ઉચિ: શિવે ઉપનયન-વિવાહ-કાલે પથ્થર જેવા કઠિન પદાર્થ ઉપર એ શા માટે મૂક્યા હશે? સુમતી-સારી મતિવાળા થઈને (શિવે); મૂળમાં સદય મનવાળાએ-છે. ઋઃ કયાં કંઠણુ ને કયાં કામલ? એ વિવેક પણ એ ઘેલાએ વિસરી ગયા! અનન્વયાલંકાર. ૮૮. તારી પૂજા વખતે પ્રણિપાત કરતી સ્વર્ગરમણીઓના કરૂંપી કમલો તારા નખ-રૂંપી શશીઓથી બિડાઈ જાય છે (કમળ ચંદ્રોદયથી બિડાતું હોયને) અર્થાત્ તેઓ માનપૂર્વક તારા ચરણ આગળ પ્રણામ કરે છે. કલ્પતરુ કરતાં તારા ચરણનો વધારે મહિમા છે. કવિએ અનુવાદમાં વિસ્તાર કર્યો છે પણ સચોટતા ગઈ છે. અનુવાદ પ્રમાણે-હે દેવિ! જે કાઈ નવાં કુસુમપત્રોથી તમારું પૂજન કરે તે મનવાંછિત પામે, દુઃખી દરિદ્ર હોય તો પણ સુખી લક્ષ્મીવંતો થાય. મૂલનો આશય આમ છે: 'તારાં ચરણ નખને કારણે કલ્પતરુની હાંસી કરે છે, કેમકે કલ્પતરુ પોતાના કૂંપળરૂંપી કરાત્ર (નખ)વડે માત્ર સ્વ-સ્થ (૧ અપૂર્ણ ઇચ્છાવગરના; ૨ દેવો)ને ફળ આપે છે, જ્યારે તારા ચરણો (નખોદ્વારા) જે દરિદ્ર છે તેને પુષ્કળ સંપત્તિ ત્વરિત અને દિનરાત આપે છે.' આમાં ચરણ અને કલ્પતરુનું જે થોડુંક સામ્ય છે તે ઉપયોગમાં લઈ ચરણનું ચડિયાતાપણું દર્શાવ્યું છે. એકના કરાત્ર ફળ આપે છે, જ્યારે અન્યના ચરણાત્ર, એ ભેદ પણ સૂચવાયો છે. વ્યતિરેકાલંકાર. ૮૯. અલકતે -અળતાથી. મુક-મૂક, મૂંગા. ધ: જાણે કે વાણી-સરસ્વતીદેવીનો મુખ-

કમલતાંજ્વલરસ પામવાથી કવિતાશક્તિ પામ્યો ન હોય. તારું ચરણ-
જળ તે પેલા રસ જેવું છે એવો ભાવાર્થ. લક્ષ્મીધરામાં આ ૯૮મો
શ્લોક છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને અતિશયોક્તિ. બંનેનો સંકર. ૯૦. શકે શિક્ષા-
હંસો જે તારા ચરણ પાસે નવનવી ચાલ શીખે છે તેમની ગતિમાં
કાંઈ જલ પડે તો તારા ચરણ શિક્ષા-શિક્ષણ આપે છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને
અતિશયોક્તિનો સંકર. ૯૧. હરિ, બ્રહ્મા, રુદ્ર, અને ઈશ્વર એ તારા
પલંગના ચાર પાયા છે. અને શિવ તે પોતાની કાન્તિરૂપી પ્રછદ
(પછેડી-ચાદર)ના પટ (લૂગડા)રૂપે શોભી રહે છે. પણ એ (શિવ)
તારી કાન્તિનું પ્રતિબિંબ ઝીલીને અરુણિમાથી ખીલી ઊઠે છે. તે
જાણે શૃંગારરસ શરીર ધારણ કરીને પ્રગટ વિહરતો ન હોય! તદ્દયુણ-
લંકારથી અનુપ્રાણિત ઉત્પ્રેક્ષા. ૯૨. તારા મંદારપુષ્પ જેવા ચરણે મારો
જીવ પદ્મન્દ્રિયરૂપી પદ્મ પદ પામી ભ્રમર બનીને સદા માટે વિહરજો.
ઉપમા અને રૂપક. અંતિમ પંક્તિથી પરિણામાલંકાર. ૯૩. પગ-‘પણ’
વાંચો. દયા શંભુની-શંભુની દયા (કરુણા) હોઈ તું શ્વેત હોય તો
પણ તારી કાન્તિ અરુણ દીસે છે એમ ભાવાર્થ લાગે છે. ‘તું અરુણા
(દેવી કામેશ્વરીનું નામ) અવનવી એવી, શંભુની તું કરુણા, જગતની
રક્ષાર્થે જય પામે છે’ એમ મૂળ છે. કવિનો પાઠ જુદો હોવા સંભવ
છે. મન્દહસિતે (હસિતવિષયમાં મન્દ) એટલું અનુવાદમાં સમાવી શકાયું
નથી, તેમજ ‘જગત્રાતુમ્’. અતિશયોક્તિ. ૯૪. સૂર્ય તે તારે તારી મુખ-
શોભા જેવી હોય તે માટે મણિનું દર્પણ બન્યો. તને આંચ ન લાગે
એ બારી એણે પોતાનાં કિરણોનો સંકેત કર્યો. તો એ સૂર્યરૂપી
દર્પણમાં તારું મુખ કેવું તો ખીલી રહ્યું છે, જાણે કે ચંદ્રની બાધાથી
મુક્ત એવું (નિરંતર ખીલી શકતું એવું) સૂર્યનું પોતાનું જ હૃદયકમલ.
૯૫. ચંદ્ર તે તો તારા પ્રસાધનદ્રવ્યો (toilet) માટે ભરકતનો બનાવેલો
કરંડિયો છે. કલંક દેખાય છે એ તો મૃગમદ-કસ્તૂરી-છે અને એની
કળાઓ તે કપૂર છે. એ કરંડિયો અમાસે બિલકુલ ખાલી થઈ જતાં
વળી વિધિ એને સતત-ફરી ફરીને-ચાલુ આપો ભરી દે છે. અતિ-

શયોકિત. આ કલંક નથી, કસ્તુરી છે—એમ લેતાં અપહ્નવાલંકાર.
 ૯૬. અંતર્ભવન-અંતઃપુર. અસ્થીરેન્દ્રી—અસ્થિર જેની ધન્દ્રિયો
 છે એવાઓ. અતુલા—જેની તુલના થઈ શકે એમ નથી તેવી.
 અસ્થિર ધન્દ્રિયોવાળા પામર મનુષ્યો તો તારું અંતઃપુરમાં શિવ સાથે
 એકાન્તમાં બેઠેલીનું મુખ પણ ક્યાંથી જોવા પામે, જ્યારે એ અધિકાર
 દેવોને પણ નથી? છતાં ધન્દ્રાદિ દેવો અંતઃપુરના દ્વાર બહાર ખડેપગ
 રહે છે એટલા માત્રથી પણ અણિમા આદિ અતુલ સિદ્ધિઓને પામે છે.
 ૯૭. અણિમા આદિ કિરણો તારે સ્પર્શેથી પ્રગટયાં હોય એવી તને
 ‘તું તે હું’ એમ ધારીને જે ભક્તજન સતત બજશે તે મહાદેવની
 સર્વ સમૃદ્ધિને તરણા તોલે ગણે તો એમાં આશ્ચર્ય શું? સ્વયં પ્રલયાગ્નિ
 એની આરતી ઉતારશે. અણિમાદિ=અણિમા+આદિ+આદિ. કવિને
 શબ્દો દુષ્ટાવવાનો ભારે શોખ છે તેનો આ નમૂનો? કે મૂળના ઘોષને
 જળવવાના પ્રયાસનું પ્રરિણામ?—કેમકે મૂલમાં અગ્નિમાદિભિરમિતો છે.
 ૯૮. ભક્તિની પરિણતિ આ પ્રકારની જ છે કે યો ચચ્છદ્ધઃ સ એવ સઃ
 —જેવું તમારું મન તેવા તમે. પરિણામે, શિવના શરીરે હવે તમારી જ
 કાન્તિ વિલસે છે, તે(પોતાની જ કાન્તિ)માં એ હવે તમારું મૃદુ
 રિમત, પ્રોજત સ્તન અને પુષ્પોથી ખીલેલા કદંબદ્રુમ જેવાં અંગો
 જોઈ રહે છે. ૯૯. હે પરબ્રહ્માપ્યારી, તને વેદવિદો બ્રહ્માની પત્ની
 ગિરા-સરસ્વતી તરીકે ઓળખાવે છે, કોઈ હરિ-વિપ્રજુની પદ્મા-લક્ષ્મી
 ગણાવે છે, તો કોઈ બીજા રુદ્રપત્ની ગિરિમ્ (‘અચલ-તનયા’) તું
 છે એમ કસાવે છે. પણ તું છે તો કોઈ ચોથી જ, જેનો પાર પામી
 શકાતો નથી અને જે સકલ વિશ્વને ભાગવી રહી છે. ૧૦૦. તારો ભક્ત
 ગિરાને-સરસ્વતીને પામીને વિધિ-બ્રહ્માનો અને પદ્મા-લક્ષ્મીને પામી
 હરિનો હરીફ થઈ શકે. એના સૌંદર્યથી રતિનું પતિવ્રત પણ શિથિલ
 થઈ જાય. પિંડ બ્રહ્માંડના ઐક્યને લીધે ભક્ત ‘પરબ્રહ્મ-સ્થાયી રસ
 મહિ ડૂબે’ છે. ૧૦૧. કવિઓમાંથી કેટલા ગિરા-સરસ્વતી-ના વિલાસી-
 પ્રિયતમ થયા નથી, અર્થાત્ સરસ્વતીના અનેકાનેક વર થયા છે. એ જ

પ્રમાણે જેણે જેણે દોલત મેળવી છે તે પદ્મા-લક્ષ્મીના પણ સ્વામિ-
પદને પામ્યા છે. પરંતુ હે સતિ, તારા સ્તનને તો શિવ વિના કોઈનો
સ્પર્શ થવા પામ્યો નથી, કુરબકને પણ એ લાભ મળ્યો નથી. અપુષ્પ
કુરબકને સ્ત્રી ભેટે તો તે સપુષ્પ થાય એવો કવિસમય છે. સરસ્વતીવલ્લભો
અને લક્ષ્મીપતિઓ તો અનેક છે પણ પાર્વતીપતિ તો એક મહાદેવ જ.
એવો દેવીનો અવાહનસંગોચર પાતિપ્રત્યમહિમા છે. લગારે ક-
લગારેક પણ. ૧૦૨ નિધે-હે ભંડાર ! નિત્ય સ્મેરે-સદાસ્મિતવતી. નિરા-
ધાતજ્ઞાને-જેને આધાત નથી એવા જ્ઞાનરૂપ. નિયમપરચિત્તૈકનિલયે-
નિયમપરાયણ એવા જ ચિત્તમાં જેનો નિલય(નિવાસ) છે એવી.
નિયત્યા નિર્મુક્તે-નિયતિ (કોઈ પણ પ્રકારના નિયમ)થી મુક્ત. નિષ્પિલ-
-અધા નિગમાંત(ઉપનિષદ)થી જેની સ્તુતિ થઇ છે એવી. નિરાતંક-
વેદના વગરની. નિત્યે-ચિરંતન, સનાતન. ૧૦૩. દીવાની જ્યોતિથી
કોઈ સૂર્યની આરતી ઉતારે, શશિકાન્તના દ્રવેલા રસથી શશિને અર્ધ્ય
આપે, સમુદ્રને એનું જ પાણી અર્પણ કરે, એવું, હે દેવિ, આ તારા
વર્ણો ગૂંથીને ત્વત્સ્વરૂપ વાક્યસંદર્ભવડે કરેલું તારું કવન છે. પ્રતિવસ્તૂપમા-
લંકાર. દૃષ્ટાન્તાલંકાર પણ લેખી શકાય.

નોંધ:—લક્ષ્મીધરામાં આપણા ૯૪, ૯૮ અને ૧૦૨ એ ત્રણ શ્લોક નથી,
એટલે પૂરું શતક માત્ર છે.

હરિપ્રેમપંચદશી

પૃ૦ ૫૯ ‘ભારતીભૂષણ’ના પ્રથમ અંક (જાન્યુ૦ ૧૮૮૭)માં
પ્રથમ લેખ તરીકે ‘હરિપ્રેમપંચદશી’નો આરંભ કર્યો ત્યારે શીર્ષકની
નીચે જ અંગ્રેજીમાં SOLEMN ODES એમ છાપ્યું હતું. શીર્ષક
પાસે ફદડી કરીને પાદટીપ આપી હતી તે નીચે પ્રમાણે છે:

“આવાં પ્રેમગીતો અંગ્રેજીમાં અને ફારસીમાં ઘણા કવિઓએ
લખેલાં છે. સદરહુ પંચદશીમાં પ્રેમાંશ તરતો છે અને અંતરોત્તર
[? ઉત્તરોત્તર] જ્ઞાનાંશ ઢંકતો ચાલ્યો જાય છે. અમુક સિદ્ધાંત ઉપર
આ લખાણ છે જેનું વિવેચન અવસર અને આશ્રય મળે કરીશું.

નરસિંહ મેહતાદિ આપણા વખણાયલા ગુજરાતી કવિઓએ પણ આવાં ગીત લખેલાં છે. પદ્ધતિ ફારસી પીંગળની રાખી છે. પરંતુ વચમાં કોઈ કોઈ ગીત દેશી પણ મૂક્યાં છે. વાંચનારને ઉપરછલા વિચાર ન કરતાં જરા ઊંડી દૃષ્ટીથી વાંચવાની ભલામણ છે. ગાનારને ગમે તે રાગની લહેમાં આનંદ થશે. અને સામાન્ય વાંચનાર હરિગીત છંદની *આલથી વાંચશે તો વાંચી શકશે. પણ લખનારે તો ગાવાને ખાસ્તે જ લખ્યાં છે.”

પૃ૦૬૧ દીઠી નહીં: રાહ ખતાવનારી પંક્તિ ‘ઝફર’ની છે. ૧- કજ્જાદપિ કઠોરાણિ મુદ્દનિ કુસુમાદપિને મળતો ભાવ. ૪ એ- એ !— વાંચો. વાતચીતની છટામાં આ ‘એ!’ ઘણો અસરકારક શબ્દ છે. વારંવાર કવિએ એને પ્રયોજ્યો છે. ગુમાન-ગુમાન-વાંચો. (‘ભારતી-ભૂષણ’નો પાઠ એવો છે.) ૫ ગુમાનિ-ગુમાનિ-વાંચો. એ-એ !— વાંચો. એ ! યાર-ઉદ્દગારચિહ્નની અસર ‘યાર’ પછી સુધી પહોંચે છે : હે દોસ્ત ! તુજ સમ કોઇએ (કોઈ પણ) દીઠી નહીં-એ અન્વય. ૫અ સાથે સર૦૩લા૦૬૧, સૌન્દર્ય૮. ૬ એ વીર-એ ! વીર !—વાંચો. શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક લખે છે ‘ત્યાં વીર શબ્દ અયુક્ત છે, કારણકે વીરનો અર્થ ભાઈ થાય છે’ (‘સમ્પ્રદાય’, પૃ૦ ૧૧૪). પણ વીર અહીં વીરત્વસૂચક છે. ‘Hero’ નો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે. આગળ ૬‘સલૂણામંત્ર’-૩ અમાં ‘પ્રેમવીર !’ સરખાવવાથી એ સ્પષ્ટ થશે. ‘Hero as a Lover’ની કાર્લાઇલે કલ્પના કરી હોત તો તેવાની પંગતમાં ખેસી શકે એવી વ્યક્તિની વાત અહીં થઈ રહી છે. ૭ આગમાં અનુરાગમાં—અનુરાગ(સ્નેહભાવ)ના આગમાં એમ અભિપ્રેત છે એમ આગળ ‘દર્શનેચ્છા’ ૧૧આ-માં ‘આગ તે તુજ ખેલનો’ અને ૪ ‘મૂર્ખની મૂર્ખાઈ’-૨અમાં ‘અનુરાગઆગ’ નેતાં સમગ્રય છે. ‘આગમાં અનુરાગના’ એમ જો કવિએ કર્યું હોત અથવા ‘અનુરાગ-

*આ ભલામણ પ્રથમ જો અને એવી આગળ ઉપર આવતી કૃતિને ઉદ્દેશીને છે. સં.

આગ' પોતાના જોવામાં આવ્યું હોત તો કદાચ શ્રી પાઠકને ત્યાં 'અનુરાગ શબ્દ અયુક્ત છે' એમ કહેવાનું ન રહેત. ૮ ઝંખેલી-અમેલી-વાંચો. કરમાઈ-કરમાઈ !-વાંચો. તેથી અર્થ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ૯ સદા નૂતન-સદાનૂતન-વાંચો. ૧૦ ગુમાની-ગુમ્માની-વાંચો. ૧૧ જગતની-જગતની-વાંચો. ૧૧આ સર૦ ટાગોર-'નયન તોમારે પાય ના દેખિતે રથેછ નયને નયને' 'તમે નયનોમાં વસો છો ને નયને કરી તમને હું ખોજું છું !' ૧૨ એ-એ !-વાંચો. ૧૩ આ અવતરણ ચિહ્નમાં છે, દેવની શિખામણ હોઈ. ૧૪ ખરો-ખરો !-વાંચો.

પૃ૦ ૬૩ દર્શનેચ્છા: ૧ મુંખ કાયદાની પરીક્ષા આપતાં વચ્ચેથી જીડીને, આવતી વખતે રસ્તામાં ગમી ગયેલી તે પૂતળી લઈ આવી, સામે બગીચામાં બેસી તે જોઈ કવિતા કરતા કવિને રિસેસમાં તેમના મિત્ર નગીનદાસ સંભવીએ શોધી કાઢ્યા હતા તેનો આ કડી સાથે શ્રી ન. દે. મહેતા સંબંધ થોજે છે. ૨ ઝરતું સુધા-સુધા તે અમૃતનો પર્યાય હોઈ 'અમૃત'ની જાતિ ટેવના બળને કારણે વપરાઈ લાગે છે. સર૦ સૌંદર્ય. મુજ-મજ-વાંચો. ૩ બલિહારીના રંગમાં. રંગને-રંગ તને-વાંચો, તને-૧ તુંને; ૨ શરીરે. ૫-૬સર૦ ૧૧ 'સૌન્દર્ય' ૧૧. ૮ કર્પુર (જેવા ગૌર) કરે-હાથવડે અંચળ-લૂગડા-ને ઝટકપૂર્વક સંકાર્યું તે દશ્ય સારા મનમાં ખટકાની પેઠે ખૂંચ્યાં કરે છે અને મારા કાળજીની કળ ત્યારથી છટકી ગઈ છે. 'કળ'નો પ્રથમ પ્રયોગ યંત્રના અર્થમાં છે, બીજો 'કળ વળતી નથી'માં 'કળ'નો પ્રયોગ છે તે અર્થમાં. ૯ શરદની શર્વરી(રાત્રિ)ના શર્વરીનાથ(ચંદ્ર)ના પીયૂષ(અમૃત) શી ગલખાંહ-ગળામાં નાખેલો હાથ. ૧૦એ-એ !-વાંચો. દિગંતી રેખ-ક્ષિતિજ. ૧૧ આગ તે તુજ ખેલનો-અનુરાગ આગ, સર૦ ૧'દીડી નહિ ૭અ. ૧૨ સર૦ આન્તર: કોડપિ હેતુ: એ ભવભૂતિવાક્ય. ૧૪ ક્રોટ-ગરદન.

પૃ. ૬૫ કટાક્ષ: ૧ ભરવ્યંજના-ભરપૂર જ્વનિ, વ્યંગ્યાર્થ. ૨ મોજો-મોજાંમાં. ૪ સર૦ ૧'દીડી નહિ' ૧. ૫ બંધ-દેહલીદીપ તરી:

લ્લપ શકારો. સરં સૌન્દર. બંધનરૂપ બેડીના બંધ. સરં 'સાત સાંધું તહાં તેર તૂટે'—નરસિંહ. પણ અહીં તૂટવું બંધનનું હોય આવ-કારપાત્ર છે તેથી તૂટવા કરતાં સંધાયું વધારે છે એમ કહી વ્યથા ગાઇ છે. ૭ ગુસ્સાખાળ નજરના પણ રસભાવ. ૮ સરં ૧૧ 'સૌન્દર્ય' ૧૧, ૧૨. ૯ નાહો જગતને-જગતનું નાહી નાખ્યું, એ મરી ગયું છે એમ સમજી લીધું. ૧૦ અલકલટને લીધે રૂપને નાગણીનું રૂપક આપ્યું. ૧૧ વૈદનો-વૈદ બતાવે એવો. કરિ પાશ-અલકાવલીરૂપી નાગણીનો પાશ. કંઠ દશ્યા વિના-નાગનું ઝેર મંત્રબળે તે નાગને જ બોલાવી તેની પાસે ચુસાવી ઉતરાવવામાં આવે છે તે ઉપરથી આ વર્ણન લાગે છે. ૧૩ લહરી-લહર મુગંધિ દહેરાતી-વાંચો. ૧૪ સરં I like those who write with their blood.—Nietzsche.

પૃ. ૬૭ મૂર્ખની મૂર્ખાઈ: ૧ દિલબંધને-હૈયાના દાઝેલાને. રશ્રુતી શિર મૂકી પાય-સરં નારદમૂત્રો વેદાનપિસંગ્યસતિ ૪૧ । આગળ ૭આ-માં પણ એજ ભાવ. ૬ સહ-સાથે. ૮ વારંવાર તેમ જ હઝારવાર. ખીજો 'વાર' દેહલીદોષ છે. 'નીતિ'—રૂઢિ, પરંપરા, સંપ્રદાય, પ્રણાલિકા, જડ નિયમ. ૯ મદિરાપાન(કરેલું હોય તે)વત્. ૧૦ ઉજવળે અંતરરૂપી પાત્રે પ્રેમનો રંગી મદિરા પૂરીને તેના પાનમાં સર્વદા મસ્તાન છું. પછી જગતનો કડી હમાં વર્ણવ્યો છે તે—સડિયલ મદિરા શું કરું ? જગત પણ પીધેલું છે. પોતે પણ પીધેલ છે. માત્ર બંનેની મદિરામાં ફેર છે. દારૂ-શરાબ-ની જાતિ અનુસરી 'મદિરા' કવિ પુલ્લિંગમાં વાપરે છે. સરં ૨ 'દર્શનેચ્છા' રઅ. ૧૧ ઇજલ-ખાઇખલનો નવો કરાર. ૧૨ લય-સાગરે-લારસાગરે-વાંચો. ઉપકંઠ-કાંઠા પાસે, ૧૪ સૂખ તારા-સુખ તહારા વાંચો. ૧૫ પરે-દૂર.

પૃ ૬૯ મોહનમંત્ર: ૧ યુવતીના જોખનનો જલમ-ફેર કરનારો જંત્ર-યંત્ર (તરફીય, પ્રપંચ). ૨ અમલ-નિર્મળ. જવ-જ્યારે, પ્યારીના પ્રીતિપાશે. ૩ પટંતર-પટ(લૂગડા)નું બેની વચ્ચે અંતર-પડદો, જુદાઇ. ૫ તંત્ર-ચોજના, વહીવટ. ૬ લહંત-સમજે છે. ૭ રમ્યો-રમીઆ-વાંચો.

પંટર-પંટર-રહસ્ય. જૂના સમયમાં નાયિકા અને નાયક વચ્ચે કપડાની આડ રાખી વાત થતી અને તે શામળની વારતાઓમાં આવે છે તેમ સમાસ્યાવાણીમાં પણ થતી. અત્યારે ગામડાંમાં પંચવાળા તેમજ વાણિયાઓ ખેસ કે પંચિયા નીચે એક-એકના હાથનાં આંગળાં વતી હિસાબ ગોઠવે છે. આવી રીતેઓથી પંટરનો અર્થ કાઢડો, સમસ્યા, ગૂઢ તત્ત્વ રહસ્ય એવો થયો છે. ૮ 'શિરોમણિ' રૂઢ છે, 'હૃદયમણિ' પ્રયોગ ખરે જ કવિકથનને 'સ્વતંત્ર' ઠરાવે એવો છે. હૃદયે જેને મળે છે તે-એમ શ્લેષછાયા પણ જેમ શકાય. એ ! ત્યારે તું જ બૂંડી ઠરી !-એ રીતે વાતચીતના લયમાં બોલવાથી 'એ !'નું બળ સમજશે. ૯ પ્રતાપ-પ્રખર તાપ (વિરહનો) જે મૃગતુષ્ણા જન્માવે છે અને મનરૂપી મૃગને લલચાવે છે. ૧૦ કટિલી-કુટિલ, 'આંખ' અધ્યાહાર છે. આંખથી હૃદય વીંધાતાં રુધિર વહવાનું, તેનો પોતે પ્યારીના વિલાસ માટે પ્રબળ જલજંત્ર-કુવારો થાય એમ ધ્રુવે છે. અતિશયોકિતમાં દેખાતી અનુરાગની ઉત્કટતા અને પદાવગ્નિની માદકતાને ઓથે ચિત્રની જુગુપ્સાપ્રેરકતા કાંઈક ઢંકાઈ જાય છે. ૧૧ દિલ-ચિત-વાંચો. તવ સ્વતંત્ર-બળજબરીથી પામી ન શકાય, સ્વેચ્છાએ જ અર્પી શકાય એવા-મુખડે. ૧૨ પ્રેમી અને સંત અથવા પ્રેમી તે જ સંત. ૧૩ પુર-૧ પૂર્ણ; ૨ (શોકના) પૂર(થી પૂરિત). સ્વતંત્ર-આપમતિયા. દ્રવંત -વિલસંત-વાંચો. ૧૪ આબુ ડતંત્ર-ડતંતર-પ્રલયમાં ડૂબ્યું. તવ-તમ-વાંચો. ૧૫ પ્રિયા પ્રેમી હોય અને પ્રીતમ પણ પ્રેમી હોય એવા વિરલ સુખનો યોગ જગતમાં કોણ પામે છે ? સ્વતંત્ર-ખાલ જગતની ચુંગાલથી છૂટેલો, આત્મનિષ્ઠ.

પૃ૦ ૭૧ સત્સૂણો મંત્ર: ૧ પ્રૌઢ-અલેતા નહિ એવા, પહોંચેલા, રીઢા, અનુભવી. અવસાન-અંત. ૨ સાનમાં-સમજમાં. મતલબ કે તું તો તોયે સમજતી નથી ! ૩ હૃદયનિધાન-હૃદયરૂપી નિધિ-તિજેરીમાં. મારા બેભાનમાં. ૪ જહાનમાં-દુનિયામાં. અહીં તો વ્યાધ પણ પ્રાણ છે અને વધ્ય પણ પ્રાણ છે, અર્થાત્ બંને જુદાં નથી.

તેમ છતાં જગતની જે રીત છે કે વ્યાધ વધ્યને મારીને પછી તેની ખજર લે છે તે પણ અહીં અનુસરાતી નથી. ૫ કૃપાણુ-નાની તલવાર, કિરપાણુ. ‘મેદાનમાં પડ્યો’=‘લડવા નીકળ્યો’ થાય, પણ એ અર્થ કરતાં પડ્યો=મર્યો એ અર્થ અભિપ્રેત લાગે છે. ૬ ચક્રવાનમાં પૃથુરાજ ચૌહાણનો ગર્ભિત ઉદ્ભવ હોવા સંભવ છે. શબ્દવેધી બાણુ મારવાની એની સિદ્ધિ પણ સાથે સાથે યાદ કરો. પ્રેમી મેદાનમાં મૃતવત્ ધવાઇને પડ્યો છે, એનું ચિત્ત ચંચલ છે, પણ એ સામેથી શ્વા કરવામાં નિશાન ઓછો જ ચૂકવાનો છે? સામેથી ‘વચનાવલિ’નો અણુસારો પણ મળે છે, જે શબ્દવેધી શરથી નિશાન તાકવા માટે પૂરતી સામગ્રી છે. પણ...પણ...એ વચનાવલિ ‘મધુર મધુર’ છે અને કાનમાં ‘ધીરીધીરી પ્રવેશ કરતી’ ચિત્તને એવું તો મસ્તાન બનાવે છે કે તેના બાણુકારાથી બેભાન બની ચિત્ત ભમી જાય છે, લક્ષ્ય ચૂકી જાય છે. ૮: કડી કડી અને કડી અંત ‘બેભાનમાં’ શબ્દથી આવે છે. એ બેમાં અનુક્રમે લૂટ અને વધનાં રૂપકો યોજ્યાં હતાં. હવે, કડી ૭માંથી ‘ભમાવે’નો તાંતણો પકડી લઈ, ભમતા ભમરાનું રૂપક યોજે છે, પણ તરત ‘ભમર ગુણુગાન’માંથી ‘ગાન’ને પકડી લઈ બીજી પંક્તિમાં નવા જ ચિત્રથી વીણાવાદન સાથેના ગાનનું વીણાતારના અધવચ તૂટવાથી એકદમ અંત પામવું (કડી ૧માં ‘પરમ પ્રેમગતિ આવી રહી અવસાનમાં’ કહ્યું છે તે દશા) વર્ણવે છે. ૧૧ રાગનું નિદાન(કારણ) તેમ દુઃખનિદાન. ૧૨ વિરહ-કૃપાન(અગ્નિ) જેને રૂનેહ સંકારે છે તેમાં તનડે-શરીરે બળ, પણ ખખરદારી રાખજે કે ડીલ પર ડાગ સરખો ન લાગે. તન-૧ શરીર; ૨ લગીર સરખો, સં. તનુ=નાનો ઉપરથી. સર=હિંદી તનિક. ૧૩ ‘ક્ષમાકર-‘ક્ષપાકર’ વાંચો. ક્ષપાકર=ચંદ્ર, જે ઉપરથી આપણે ચાંદલો-ચાંદલો શબ્દ છે. અહીં ચાંદલા માટે ‘ક્ષપાકર’નો પ્રયોગ છે, ૧૪ ગૌર મહાન-ભારે ગોરીના અર્થમાં.

૯૩ સલામતી: ૧ સુઆંગળી-સારી, નાબુક આંગળી. આંખ

ધારદાર હોઈ નાજુક આંગળી કપાઈ જવાની, માટે તારી સલામતી ખાતર અંજન ન આંજવા કહું છું. અંજનથી ઊલટી તે વધુ કાતિલ બનવાની અને એવી આંખ પોતાને સહન કરવી મુશ્કેલ બનશે તેથી પોતાની સલામતી ખાતર અંજનની મનાઇ કરે છે એ સ્પષ્ટ આશયને ઊંધી જ રીતે મૂકવામાં ચમત્કૃતિ છે. ૨ સહુ-‘સહુ’ જોઇએ. ૩ ખુંચે છે-સરં લલિતશિરીષપુષ્પહનનૈરપિ તામ્યતિ ચત્ (માલતીમાધવ ૫-૩૧)

પૃ૦ ૭૫ ભણકારા : ૧ ભણકારા-ભણકાર-વાંચો. ‘લહકતી આવે છે’માં લાવે છે વાંચો. ૨ હું-શું-વાંચો. મનમહેરમ-મનનું વહાલું, સોખ્તી. ૩ આગમઆશા-આવવાની આશા. ૪ મદત-મરુત-વાંચો. લહરી-વાયુની લહરીને સંબોધન છે. ઠેક સુધી. વાયુલહરીને દ્વીકર્મ સોંપવું એ હાકિઝનો માનીતો શિરસ્તો છે. ૮ નિશા હગ્ગર નિશાની- (૧) નશાની હગ્ગર નિશા(રાત્રિ)ઓ; (૨) નિશા(રાત્રિ)ની હગ્ગર નિશાનીઓ. ૯ મજબુત-જોરથી. ૧૧ તારું ભાગ્ય સારું છે કે તું મારી પ્રિયાને ચરણે આનંદ માણે છે, ખરૂં-ખરૂં !-વાંચો. અમારું ભાગ્ય ખરું છે કે બસ ભ્રમણામાં જ ભ્રમણે રાખે છે. ૧૩ વાટી-વાડી, બગીચો.

પૃ૦ ૭૭ મનમેહી : ૨ બની-થઇ-વાંચો. ૩ જો બેની વચ્ચે અંચળ-વસ્ત્ર પણ આડે આવી શકતું નહિ. સરં ફલાં પ્રેમાર્પણ. ૪ કાંઈ-ક્યાંઈ-વાંચો. ૬ મુદ્-આનંદ. ૮ લોકવેદ-નારદસુત્રોની અસર નીચે આ પ્રયોગ છે. ઉ. ત. નિરોધસ્તુ લોકવેદવ્યાપારસંન્યાસઃ । ૮ । આગળ ૬૧મા સૂત્રમાં નિવેદિતાત્મલોકવેદશીલત્વની વાત કરી છે. સૂત્ર-સૂતર. ૯ મહતા-મહત્તા, મોટાઈ. ૧૨ જીવ તો પોકે રડવા માગે છે. કંજ કરેથી-કમળ જેવા હાથ વડે. અહીં કલ્પના કમલમાંથી જન્મેલાં લક્ષ્મી તરફ વળી લાગે છે, જેથી શરણાગત જનનું પ્રિયપદ થવા સાગરપાર ઊતરનાર કોણુ ?-તો લક્ષ્મી-એવો અણુસારો મળી રહે છે. ૧૫ બિહુર્યા-વિહુર્યા-વાંચોઃ (મજ) વિહોડ્યાં, વિખૂટાં.

પૃ. ૭૯ અલૌકિક બહાર: ૨ પરપદ-તે પરાસ્વરૂપ દેવીના ચરણ. મનરૂપી માતંગ-હાથી જે મસ્તાનો હતો તે ચરણના મહાન મોહ પાશને લીધે, વગર ગ્રાહે(મગરે-ગજગ્રાહનો 'ગજેન્દ્રમોહ' પ્રસંગ યાદ કરો), એ નવનીત-માખણરૂપી કળણમાં ગ્રહાઈ ગયો. અર્થાત્ દેવીના ચરણમાં એ મગ્ન થયો. ૩ આનન્દની-'આનનની' વાંચો-મુખની (દેવીના). પાલીતાણા આવૃત્તિમાં 'આ તનની' છે તે પણ ખોટું છે. દ્યુતિ-ચમક. ઠેરઠેર અલબેલીની મુખચમક ચમકતી દેખાય છે એથી થયેલો ચિત્તને લાભ વર્ણવે છે. ઠેરઠેર નહિ, પણ એક જ ઠેકાણે એ મુખ જોવા મળ્યું હોત તો તો ચિત્તરૂપી ચોર લંપટપણનાં લક્ષણ બતાવત. પણ તે મુખ તો ઠેર ઠેર દેખાય છે. એટલે 'ક્યાં એને ઝાલું?' 'કેમ એને પામું?' એની ભ્રમણામાં પડેલો બિચારો એ ચોર એને ઝડપી શકતો નથી, એની માલિકી, એનો ઉપભોગ, એ બધું કરવામાં ક્ષમી શકતો નથી. એ એમ ચોર વહી-છેતરાઈ ગયો છે. અર્થાત્ ચિત્તની ચોટાઈ અને લંપટવૃત્તિ દેવીના સાર્વત્રિક દર્શનથી ધોવાઈ ગઈ છે. ૫ તે તરછોડયો (કડી ૪) પણ આપણે બે પ્રિયજન રહ્યાં એટલે મારે સામેથી પ્રેમનો દાવો લગાવવો જોઈતો હતો, પણ રે ભૂંડી ! તારા કેશકલાપની સુગંધી ખૂશબોથી-બહેકબહેકથી -બહેકી ગયેલું મારું દિલ એ વાત જ ચૂકી ગયું. છતાં, 'મસ્તીમાં તે... વ૦' ૬ પુર-ભરપૂર. ૭ ઝલક-દ્યુતિ, 'આનનની' (કડી ૩). જીવન-જંત્ર-જીવનનું યંત્ર વહી-પીટી જશે; સં. જીવન=પાણી, એમ લેતાં આ જલયંત્ર(કુવારો) વહી જશે, ખાલી થશે, એ ભાવ. ૮ દિન-પ્રેમ-પ્રકાશનો સમય. મિત્ર-સ્નેહથી કમળ માટે મિત્ર=સૂર્ય; અને પોતા માટે મિત્ર=દોસ્ત, પ્રિયતમ, એમ અર્થ લેવાના છે. ૯ દાગ-કલંક. ૧૦ અને ૧૧ અ આમ વાંચો:—

સુકવત મુંઝાવું નિત તે દિન કયમ કરી ગાળું ક્યાં જાઉં ?
અંતર છાની કયમ ફેલાયે વિવેક શું વહિ ગયો ગયો. ૧૦
અકળાઉં કે અટ તુજ નિકટ હું આવું મોહન દરબારે, ૧૧ અ.

અંતરછાની-હૃદયની છાની વાત. વિવેકશું-વિવેક શું? અથવા વિવેકથી. ૧૨ હાંસીએ-‘હાય ! એજ’-વાંચો. ખાંપણુ-ખોડ, ખામી. નજર ત્રહિ ગયો-દષ્ટિ ચોરી ગયો, કામણુ કરી ગયો; જાદુ કરી ગયો (સર૦ ‘નજર ખાંધવી’ એ પ્રયોગ). ૧૩ જાણુંતો-‘જાણુંતાં’-વાંચો. ૧૪ અને ૧૫અ આમ વાંચો:-

તવ તનમજ્જનનું સૌરભજન લઇ લઇ છાંડું છું બાલ પરે,
નસીબ ઊઘતું જાગે પણ વિધિ રેખાક્ષર વહિ ગયો ગયો. ૧૪
માટે પ્રીતમ કદિ પણ તારે ચઢવાનો નહિ દારે હું; ૧૫ અ.
તનમજ્જન-શરીરના નહાવાનું. સૌરભજન-સુગંધી પાણી. ૧૫ વહી ગયો-અગડી ચાલ્યો, વંદી ગયો.

પૃ૦ ૮૧ સૌન્દર્ય: ૧ મળી-કવિપત્નીનું નામ મળિલક્ષ્મી અહીં શ્લેષથી ગૂંથાયું છે. સતી શિરમળી-સતીઓમાં શિરોમણિ; સતીઓને પણ શિરે એવી તું મણિલક્ષ્મી; અને સતીશી શિવપત્ની જેવી અથવા સતી સ્ત્રી જેવી રમણી એમ પણ અર્થ લઈ શકાય, પરંતુ એ બહુ દૂરાકૃષ્ટ ગણાય. સૌન્દર્યધારાવતી—સૌન્દર્યની ધારાવાળી, સૌન્દર્યની ધારાઓ જેમાંથી ફૂટે છે એવી. પાલીતાણા આવૃત્તિમાં ‘સૌન્દર્ય ધારાવતી’ છે તે ઉપરથી ‘સૌન્દર્ય ધરાવતી’નો પદાર્થ છૂટ લઇને આવો પાઠ હશે એમ ન વિચારવું. સર૦૨અમાં ‘સૌન્દર્યધારા’, ૪ અમાં ‘ધારા’. સૌન્દર્યની ધારા કેવી એમ પ્રશ્ન થશે, પણ ચમત્કૃતિ અર્થે કવિઓ આવી કદપના નહિ કરે તો કેાણુ કરશે ? શ્રી મન્મટે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના દશમઉલ્લાસમાં માલાલંકારના ઉદાહરણમાં આપેલા શ્લોકનો ઉદ્ધાડ પ્રેયસીના ‘સૌન્દર્યસ્ય તરંગિણી’ એવા વર્ણનથી થાય છે. તે પર ‘પ્રદીપ’કાર નોંધે છે: સૌન્દર્યસ્ય તરંગવસ્ત્રાવગમેનોત્તરોત્તરાવિચ્છેદ-લાભઃ । ‘આલબોધિની’ ટીકામાં શ્રી ઝળકીકર તેમ જ કહે છે: તરંગ-પદેનોત્તરોત્તરાવિચ્છેદઃ સૂચિતઃ અને ઉમેરે છે ઉત્તરોત્તરાવિચ્છિન્નલાવણ્યસ્ય મહીત્યર્થઃ, અપરિમિતસૌન્દર્યપૂરિતેતિ યાવત્ જલસ્થાનીયમત્ર લાવણ્યમ્ । અત

એવ નદીત્યુક્તિઃ । આગળ રચ્મમાં 'સૌન્દર્યધારા થકી' 'એક જ બિંદુપાન'ની
 વાત આવે છે જે સૌન્દર્યના પ્રવાહની કલ્પના અભિપ્રેત હોવાને
 પુષ્ટિ આપે છે. આપણા કવિ 'કાવ્યપ્રકાશ'થી અભિજ્ઞ હતા, એટલું જ
 નહિ પણ તેની ઉપર 'બાલબોધિની' ટીકા પણ 'ભારતીભૂષણ'માં શરૂ
 કરી હતી. પણ સૌન્દર્યને પ્રવાહરૂપે જોવાની કલ્પના 'સૌન્દર્યલહરી'નું
 નિરંતર રટણ કરનાર કવિને સહજસુલભ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ?
 મારી નિશ્ચલ-દેહલીદીપ સમજીને 'પ્રેમજળ' સાથે તેમજ 'સમાધિ
 સ્થિતિ' સાથે યોજી શકાશે. તારે તો મુખ એ જ ચંદ્રમા છે. મારે ?
 અરે, તું જુએ તો, મારે મસ્તકે તો ચંદ્ર અને અર્ધ (સૂર્ય) બંને છે.
 શ્રી રીતે ? પોતે પોતાને પ્રથમ પંક્તિમાં શંકર તરીકે ઓળખાવ્યા
 છે એટલે મસ્તકે અપેક્ષા તો ચંદ્રની માત્ર રહે છે. પણ અહીં 'શિરે'—
 તો વાચ્યાર્થ લેવાનો નથી, બુદ્ધિસ્થાનમાં, ચિત્તપ્રદેશમાં એમ અર્થ
 લેવાનો છે. એ ચિત્તપ્રદેશમાં તો સાક્ષાત્ સરસ્વતી વસે છે, જે
 'સૌન્દર્યલહરી'નાં ભગવતીનાં અંશીસ્વરૂપ છે. એટલે ભગવતીનું
 સૌં ૧૯૪૫ પ્રમાણેનું વર્ણન 'શશીભાનુ જેનાં સ્તનયુગલ તો સુંદર લસે'
 એ સરસ્વતીનું પણ હોઈ પોતાને શિરે-ચિત્તપ્રદેશે 'ચંદ્રાકં' સારસ્વતી'
 છે એમ કહ્યું. જોડ સમોવડી-તારે મુખચંદ્રમા ને મારે શિરે 'ચંદ્રાકં'
 એટલે બંને સરખાં છીએ; મતલબ કે તારે મુખચંદ્રમા છે એ ખરું,
 પણ હુંય તે બહુ પાછળ પડી ગયો નથી, જીલડું મારે તો ચંદ્રસૂર્ય
 બંને છે. પણ હશે, મને તારાથી ચડિયાતો વર્ણવવાની મારી ઇચ્છા
 નથી. આપણું આવું પરમપ્રકાશવિષયક સરખાપણું છે એટલું જ
 બસ કહેવું છે. અહીં જોડના સામ્ય ઉપરથી ખસીને કવિનું ચિત્ત તે
 સામ્યની વિરલતા પર વસે છે તે એ જોડના વર્ણનના 'પ્રિયે !
 વિદ્યાપતિ-શ્રીમતી !' એવા ઉદ્દગાર ઉપરથી સમજાય છે. જોડ કઈ, તો
 વિદ્યાપતિ(હું) અને શ્રીમતી(તું)ની. મારે ચિત્તપ્રદેશે સરસ્વતીનો
 નિવાસ એટલે હું વિદ્યાપતિ અને તારે મુખે ચંદ્રની શોભા(શ્રી)
 એટલે તું શ્રીમતી. આવાં આપણુ બેની જોડ મળવાથી શ્રી અને

સરસ્વતીનો વિરલ યોગ પણ સાથેસાથ સહેજે થઈ ગયો. પણ આ યોગની વિરલતાનો ખ્વનિ તે તો જોડનું નામ પાડ્યું તેમાંથી એક ક્ષાંટા-રૂપે, તે શબ્દયુગલને વળગેલા સહચારી ભાવોના ઉદ્બોધનને લઈને, ઊઠે છે. પ્રધાન વક્તવ્ય અને પ્રિયજનોના સામ્યનું વર્ણન છે: તારે મુખે ચંદ્રમા, મારે મસ્તકે ચંદ્રાર્ક; તું શ્રીવાળી, હું સરસ્વતીવાળો; અને સમોવડાં. ૨. જોણે તારા સૌન્દર્યની ધારામાંથી એકાદ ખિંદુનું પાન કર્યું તેની દશા શી ? એ તો સદાનો તરસ્યો, નિત્યપિપાસુ, રહેવાનો. જે રીતે ઘટાવી શકાય: એક તો એમ કે એ રસ ચાખ્યો એટલે એનું આકંઠપાન કર્યા વિના એના જીવને ચેતજ પડવાનું નહિ. એ જ પરમરસ પામ્યા વગર ખીજા ઐહિક સંસારી રસોથી એની તૃષ્ણા છીપવાની નહિ અને એ તરસ્યો બટકવાનો. ખીજું, આવા અલૌકિક રસનું એકાદ ખિંદુ જ મળે એના જેવી અવદશા એકે નથી. એક ખિંદુથી એ રસની પૂરી પિછાન તો થાય નહિ અને જીવ પછી સંસારી રસનાં ઝાંઝવાને પેલો પરમપેય પદાર્થ માની તેની પછવાડે સદાતરસ્યો વલખ્યાં કરે, એ ઝાંઝવાને જ રસિયો ધીરેધીરે થઈ જાય. માટે આ રંગનું તો ચટકું નહિ પણ ફૂંડાં જ સારાં, જેથી 'લાગે કાંધ ન દૂળે કાય'. ખીજા આકાંક્ષા જ ન રહે એવું પ્રપૂર્ણ આકંઠપાન થાય એ જ સુભાગ્ય. સરં Drink deep or touch not the Pyrenean stream. 'સૌન્દર્ય તારા થકી' પાક ન વિચારવો, -ખિંદુ-પાનની વાત માટે 'ધારા' આવશ્યક હોઈ. ગતી-દશા. કાંતિ-શોભા. પટાંચલે-વસ્ત્રને ઝોઠે. લપટિને-છુપવીને કહ્યું નથી એ ધ્યાનમાં રાખો. ઐઓનો વેશભૂષાનો એક આશય તે અંગોને વસ્ત્રથી લપેટીને, ગોપન કરવાનો દેખાવ કરીને, ઊલટાં તેમને ઊડીને આંખે વળગે એ રીતે બ્યક્ત કરવાનો હોય છે. તેવી લીલા તમે પણ શું આદરી બેઠાં છો ? -એવો દેવી પર આક્ષેપ. તમારું આનન તે જ ચંદ્ર અને એના દર્શન માટે આર્ત ચક્રારી તે સ્વ-પોતાની-(મારી)મતિ આમતેમ ભમ્યાં કરે છે, બ્યાકુલતાથી શોખ્યાં કરે છે. ચક્રારી સાથે બંધબેસતો

શ્રીલિંગી 'મતિ' શબ્દ થોજ્યો છે. બચે-‘ભમે’ વાંચ્યો. ૩ સતત યુગયુગાન્તરથી, જનમેજનમથી, આ મારો ચિતરૂપી ભ્રમર જે તારા માટે ગાઢ હામનાવાળો(પ્રકામિ) છે તે રમ્ય ગુંજરવથી તારી તે શ્યામ અને સધન અલકાવલીની ઘાટી(સધન) કુંજમાં બ્રાન્તિ વિના, કશા વિક્ષેપ વિના, મોહ-ભ્રમણા વિના, અન્ય આકર્ષણ આકાંક્ષા અલાબલા વિના રમ્યાં કરતો (સરન્સૌન્દર). પણ દૈવવશાત્ વિયોગ થયો, એ જંતુ ભોગાસક્ત અન્યો અને આજે એ બ્રાન્તિમાં ભમ્યાં કરે છે, ભ્રમણાઓમાં ભટક્યાં કરે છે, મિથ્યા ચિંતનોને ચગડોળે ચડ્યો છે. પુષ્પગુંધિત લટે-લટોમાં પુષ્પો ગૂંથ્યાં છે તે અલકાવલીરૂપી સધન કુંજનાં પુષ્પો. શાન્તિમાં-તે કુંજની ઘાટી છાયા હેઠળની શાંતિમાં, જ્યાં સૌ તાપઉતાપ ધરીબર તો શમવાના જ. ૪ ધારા-શ્રી રા. વિ. પાઠક કહે છે: ‘ધારા’ એ ‘ધરા’ શબ્દને માટે વાપરેલ છે. (‘સાબરમતી’-૫૦૧૧૩). ‘ધારા ઉપર’ પછી ‘પદે પદે’ આવવાથી ધણા એમ માનવા પ્રેરાય એ સંભવિત છે. ‘ધારા પછી એ જ પંક્તિમાં ‘તારા’ અને પછીની પંક્તિના આરંભે ‘આધારે’ ને તેમાં જ આગળ ‘સંસાર’ એ શબ્દોમાંથી ‘આ’ સ્વર અને વ્યંજન ‘ર’ને લીધે સ્ફુટ થતા ઉચ્ચારમાધુર્યની કિંમત બાળાશંકરની સામાન્ય રીતે મધુરોચ્ચાર પદાવલિમાં પણ ધણા જાંચા પ્રકારની છે. તેમ છતાં કવિ શબ્દ ઉપર લય ખાતર એટલો બધો અત્યાચાર કરે એમ માનવું પણ મુશ્કેલ છે. સહેજે એ, ‘ધરા’ અભિપ્રેત હોત તો, અનુપ્રાસનો લોભ જતો કરીને ‘પૃથ્વી’ શબ્દ પ્રયોજી શકત. ‘ધારા’ શબ્દ આ પહેલાંની બાર પંક્તિમાં બેવાર તો વાપરી બેઠા છે (પં. ૧ અને ૫) એટલો એમનો કાન એના ઉચ્ચાર પ્રત્યે પક્ષપાતી છે. અને એમાં એનો વાંક પણ નથી. જો કોઈ પણ એ પંક્તિઓનો પાઠ કરશે તો ‘સૌંદર્યધારા’ના ઉચ્ચારમાંથી જ એ ધારાઓના સહસ્રમુખ પ્રપાતની પ્રતીતિ પામી શકશે. ત્રીજવાર આ પ્રસંગે ‘ધારા’ પ્રયોજ્યા પછી પણ, પોતાને ચરણારંભે યમકનો શોખ હોષ બીજી પંક્તિએ

‘આધારે’ થોળે છે ત્યારે જ કવિ એ ઉચ્ચાર—એકમને વિદાય આપી શકે છે. આ પ્રસંગે ‘ધારા’ શબ્દને ઉપરની (પં. ૧,૫) ‘સૌન્દર્યધારા’ સાથે સાંધવો દુર્ઘટ નથી. કહે છે કે પોતે એ સૌન્દર્યની ધારા ઉપર, એ સૌન્દર્ય જેનામાંથી પ્રસવે છે તેના વિચારમાં જ રમમાણુ રહીને, પ્રત્યેક પગલું ભરે છે. ‘ધારા’ તો પ્રવાહની હોય, એની ઉપર પગલાં ભરવાની વાત કેવી? એવા પ્રશ્નનો પરિહાર ‘ધારા’ શબ્દના સહચારી ભાવો વાચકના મનમાં ઉત્થિત થઇને આપોઆપ કરશે એમ કવિની સમજ (પછી ભલે તે સ—ભાન ન) હોય તો નવાઈ નહિ. કુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગ પથસ્તત્ કવયો વદન્તિ એ ઉપનિષદ્વાક્યમાં આત્મસાધનાના માર્ગને પોલાદના તીણાતીખા પાનાની ધાર સાથે સરખાવ્યો છે—એ ઉપમાના સંસ્કાર ભાવકના મનમાં જગ્રત થતાં, પર્યાયથી ‘હું આ પોલાદની ધાર જેવા વિકટ માર્ગ ઉપર એકએક પગલું, તારા વિચારમાં મનને પરાવીને, ભરું છું,’ એ અર્થ આપોઆપ દઢ થઈ શકે એમ છે. ‘ધારા ઉપર હું પદેપદ સખિ! તારા વિચારે ધરું’ એ શબ્દોમાં દોર ઉપર એકાગ્રપણે ચાલતા નટના જેવું ચિત્ર સહેજે પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘પદેપદ’થી એક પછી બીજું ડગલું સંભાળપૂર્વક માંડવાની ક્રિયા સ્પષ્ટ થાય છે. એ ડગલાં તે આખી ‘ધારા’ ઉપર નહિ (કેમકે તો તો તરત પછીની પંક્તિમાં ‘સંસારમાંહી ફરું’ કહ્યું છે તે કહેવાની બહુ જરૂર નહિ રહેત), પણ કોઇ માર્ગ ઉપર મુકાતાં વર્ણવાય એ વધારે ચોચ્ય છે. તે માર્ગ તે પેલો દુર્ગ પથ: બદકે કુરસ્ય ધારા, જેની ઉપર પોતે એક પછી એક ડગલું માંડી રહેલ છે. આમ પ્રાચીન વચનોના સહચારી ભાવો ઉદ્ભવે એવા એ ખાલાશંકરની શૈલીની એક લાક્ષણિકતા છે. (આ કાવ્યનો પ્રથમ શ્લોક જ ક્યાં દૂર છે? જુઓ ટીકા.) કવિએ અગાઉ (પં. ૧, ૫) ‘સૌન્દર્યધારા’ની વાત કરેલી હોઇ આ ‘ધારા’ નિશિતા દુરત્યયા એવા સ્પષ્ટ વિશેષણોને પાત્ર નથી, છતાં સૌન્દર્યની ધારા ઉપર ચાલવું તે સૌન્દર્યની મૂળ ગંગોત્રીના એક માત્ર રટણુ વગર બાણું વિકટ છે,

અર્થાત એ માર્ગથી વ્યુત થવું સહેલું છે, સૌન્દર્યાભાસોની મૃગ-
મરીચિકાના ભોગ થવું સુકર છે, એવું સૂચન પણ છૂપું રહેલું નથી.
પ્રેમસાધનાના માર્ગને કવિએ પ્રાચીન ઉપમાના સંસ્કાર ઉદ્દ્યોધી
પટાંતરે ક્ષુરધારાની યાદ આપનારો વર્ણવ્યો છે, પણ પોતે તો
સૌન્દર્યધારા રૂપે જ અનુભવ્યો છે એ હકીકત તત્ત્વચિંતક અને કવિના
અનુભવપ્રકારના ભેદ ઉપર પ્રકાશ નાખનારી છે. તે ભેદ આપણા
અન્ય રસસિદ્ધ કવિવરે આ ક્ષુરધારા માર્ગને ‘મણિમય સેથી’રૂપે
નિરૂપ્યો છે એ જોવાથી પણ સમજાશે.... ‘ધારા’ને ક્ષુરધારાના ગર્ભિત
ઉદ્ભવથી ધટાવવાના મારા પ્રયત્નને આ પછીની ગઝલ ‘આશા’ના
‘રમ્યો રમ્યો પ્રેમઅસિકરી ધાર, તે સુરત આધાર’ (૩૪) એ શબ્દોથી
ટોકા મળે છે. તેમાં પ્રિયતમાની સૂરતને આધારે અસિધારા ઉપર
રમવાની વાત છે. પદાવલિ એકસરખી જ છે અને ધારા-ધાર તે
પોલાદની તીક્ષ્ણ ધાર એ વિષે શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. પદેપદ-
એક પછી બીજું ડગ, વિચારપૂર્વક મૂકવાની ક્રિયા વર્ણવવા પ્રત્યેનો
કવિનો પક્ષપાત ‘પ્યારીને પદે પદે મેં ગતી છે કરી કરી’ (૧૩
‘પ્રિયદર્શન’ ૪આ) ઉપરથી પણ જણાય છે. ત્યાં પણ પ્યારીને
આધારે પોતે એક પછી બીજું ડગલું ભરે છે એવો એકરાર છે.
...ધારાપ્રવાહ ઉપર પદ ધરવાનો વિચાર કવિના ચિત્તમાં સૌં ૩૪૪
‘ચિદાનંદ હહેરે તદપિ શિવરાણી પદ ધરી’ [જેમાં હહેરે=મોજથી
નહિ પરંતુ] ધારા ઉપર] એ પોતે મૂળ સંસ્કૃતના કાંધક શિથિલતાથી
કરેલા અનુવાદ(જુઓ તે પરની ટીકા)ના રટણથી નતમ્યો હોય
તો આશ્ચર્ય નહિ.... ‘તારા વિચારો કરું’ એ શ્રી પાઠકનો, ‘તારા
વિચારો ધરું’ એ પાલીતાણા આવૃત્તિનો, કે ‘તારા વિચારે રહું’ એ
શ્રી. ન. દે. મહેતાનો પાઠ—એકે બરાબર નથી. ‘ભારતીભૂષણ’નો
અસલ પાઠ ‘તારા વિચારે ધરું’ છે. પહેલા જે પાઠ ‘વિચારો’ને
મહત્વ આપે છે. અસલ પાઠનો આશય પદ ધરવાની—ડગલાં ભરવાની
ક્રિયા ઉપર ભાર મૂકવાનો છે. તેમાં વિચાર એ તો આધાર છે,

‘વિચારે’ એ કરણ્યું તૃતીયા છે. શ્રી. ન. દે. મહેતાના ‘રહું’ પાઠથી, ‘પદેપ્દે’ એ શબ્દોનું બળ માર્યું જાય છે. વળી શ્રી પાઠક અને શ્રી મહેતાના પાઠો (‘કહું’ અને ‘રહું’) એક પંક્તિ ‘ધારા’થી શરૂ થઈ ‘ધરુ’થી અંત પામે અને તે પછીની પંક્તિના આરંભે તરત ‘આધારે’ શબ્દ હોય એથી જે વર્ણમાધુર્ય નિષ્પન્ન થાય તેથી આપણને વંચિત રાખે. કોઈ પણ પાઠ લેતાં ‘ધારા’ના અર્થ વિષે ફેરફાર પડવાનું કારણ નથી. નયનથી-તારી ભૂતિનો જે આધાર તે નયનથી-દષ્ટિથી-અંત-શ્રદ્ધાથી મેળવીને. રોહિણિનાથ-ચંદ્ર. અંતરશુદ્ધની-શુદ્ધ અંતરની, અંતર-શુદ્ધિ(નિર્મળતાના અર્થમાં)ની. અંતરની સુધ(ભાન)ની એમ લેવાનું નથી. સૂર્યચંદ્રની સાક્ષીએ બધા મહાન અને ચિરંતન થવા સમર્થ થતા યોગ થાય છે એવી આપણી શ્રદ્ધા છે. એવા યોગમાં કવચિત્ વિલેપ આવે, તો તેવે પ્રસંગે એકે પક્ષ એ યોગનો દ્રોહ કરતો નથી, એના સાક્ષી પણ સૂર્યચંદ્ર કરતાં વધારે સારા બીજા કોણ મળે ? એમને પોતે સાક્ષી તરીકે રજૂ કરી શકે એવી પોતાની દોષરહિત દશા હોવા વિષે શ્રદ્ધા છે તેથી આવા શબ્દો. સત્યં બ્રવીમિ પ્રિયે-‘સાચું કહું છું પ્રિયે’-આ અને આગળ શ્લોક પંદરને અંતે આવતા સંસ્કૃત ટુકડા પ્રત્યે શ્રી પાઠકનું ધ્યાન ગયું છે. વધારે પડતી સંસ્કૃતપ્રિય શૈલીના નમૂના તરીકે આને અને આગળ આખી પંક્તિ (૧૪૪ મંદે ત્વદ્ વિરહાદ્ વાળી) સંસ્કૃતમાં આવે છે તેને કાઢી ગણવા પ્રેરાય. પણ તેમ માનતાં પહેલાં સહેજ વિચાર કરવા જેવો છે. સૂર્યચંદ્ર જેવા જે સાક્ષી પૂરે તો તેમના મોંમાં સંસ્કૃત વાણી જ શોભે, પણ સત્યં બ્રવીમિ હ્યસૌ (આ ઈસમ સાચું કહે છે) એમ મૂકવાને બદલે પોતાના શબ્દોમાં કવિએ એ ભાવ રજૂ કર્યો છે: સત્યં બ્રવીમિ પ્રિયે. સરંકાન્તનો પ્રિયા પ્રિયતમા ગતા એ સંસ્કૃત ટુકડો, જેને સંસ્કૃતમાં હોવાનું વધારે સારું કારણ નથી. ૫ ભાનુ દાદશ-આરે સૂર્ય. પાંચુ-ધૂળ. અંગોળશે-સ્નાન કરશે અર્થાત્ પ્રણયમગ્ન થશે. નાના-વિવિધ. સર્જનોની પ્રેમનાવ-તે જ તરણી-જરીક કચારેક ડૂબે તો બહે, પણ મારી ટેકની શુચિ પતાકા તે તો

પ્રલયના મહાસાગર ઉપર પણ ફરકતી રહેશે. પાથ:-પાણી, તેનો નિધિ, પાથોધિ-સમુદ્ર. ૬ જીવમાત્ર જ્યારે અદ્વૈત દશાને પામ્યા હશે અને જ્યારે તમે-અંધકાર પણ, સૂર્યકિરણોને તર્જશે-ડરાવશે ત્યારેય તે મારો સધન નાદ ગાજી રહેશે: 'તુંહી ! તુંહી !' ૭ યોગીઓ જરીક (ટચાક) શારીરિક બ્રાન્તિથી હઠયોગવડે શરીર માટે અજરામર કે એવી દશા સિદ્ધ કરી હોય તેને લીધે મોટાઇ સમજે છે. પણ તારા સાન્નિધ્ય આગળ એવા શરીરના ખમતીધરપણાની-ઘૈર્યની શી વિસાત છે ? તારું મુખનું દર્શન થાય તો પછી શરીર ટકાવી રાખવાની જરૂર શી છે ? —એ ભાવ. ચારે સિંધુનું મંથન કરતાં જે વિવિધ રત્નો નીકળે તેની સરખામણીમાં તારા એક સુરાબિદુરૂપી રત્નની શક્તિનો પાર સરખો ન પામી શકાય. ૮ મસ્તાનની-મસ્તાની, મસ્તાન લોકની કહેવાનો ભાગ્યે જ આશય હોય. 'ગજબ વાત'ને બદલે 'ગજબની વાત' પ્રયોગ કરીએ છીએ તે સરખાવો. મસ્ત જેનું આનન-મુખ છે તેવી છોરીઓ એમ પણ લઈ શકાય. બલી-કેમકે તે એમ સમજમાં છે કે પોતાનાં અટકચાળાંનું પેલાની આગળ ચાલશે. પાલીતાણા આવૃત્તિમાં પાક 'મળી' છે તે ઠીક નથી. નિશા-નશો. સર૦ ફૂલા૦ ૬૧. ૯ પ્યારી શબ્દ વિના-પ્રિયતમાના આદેશ વિના. પદપંક્તિ-ચરણક્રમણમાં ઊડી જવાના પ્રાણરૂપી હંસને કોડ છે. સર૦ સૌંદર. કાનાં ચરણ ? હંસ સર-સ્વતીનું વાહન છે એ વિચારતાં ઉત્તર તરત મળે છે. રસ ભરે-રસ ભરે (પામે); રસથી ભરેલે (પદપંક્તિ). કલ્લોલ૦-તે કામી (હંસ) કલ્લોલ કરે. ૧૦ પ્યારી આજનિ૦-'આજ રાતની કાલ રાત કરતાં' તેનું ટૂંકાવીને. ૧૧ ચાતુરી-સાક્ષાત્ ચાતુરી; ચાતુરીવાળી; ચતુર. પૂર્ણકલાધર-પૂર્ણ કળા ધારણ કરનાર ચંદ્ર તે હું અને તું વિદ્યા-સર-સ્વતી-રૂપી ચંકારી. ચુંખને-ચુંખન પણ; ચુંખન-માં-દ્વારા. પણ 'ખને' સાથે પ્રાસ ખાતર 'ચુંખનો'નું 'ચુંખને' કર્યું હોવા સંભવ વધારે છે. સર૦ર 'દર્શનેચ્છા' ૫-૬. ૧૨ નાયક સારંગી સાથે કાવ્યકૃતિમાંના નાદ-તત્ત્વને પણ બહલાવે છે ને નાયિકા પગના નૂપુરથી તાલ આપે છે.

માન-સંગીતનો પારિભાષિક શબ્દ, અંગ્રેજી Time. વાહવા-સર૦ સૌ૦ ૫૯ અને ૬૫. ૧૩ સેવા-નોકરી. ભવાઈ ભવને-ભવાઈના ભવનમાં, રંગશાળામાં. ૧૪ જે (વિશ્વેશ્વરી) કાટિ અર્ક સમ પ્રભાવાળી છે ને મારા ચિત્તસ્થાનની ઈશ્વરી-માલિક છે, ને તું મારી પ્રાણેશ્વરી તે પણ જેનો એક અંશ માત્ર છે, તે તારું રક્ષણ કરે. વિશ્વેશ્વરી કાણુ? ૧૫ મા શ્લોકને અંતે મારતી શબ્દથી સ્પષ્ટ કરે છે. શ્લોક ૧૪ અને ૧૫ ના અંતના ઉદ્ભાવ આશિર્વાચાત્મક હોઈ સંસ્કૃતમાં સમુચિત છે. ૧૫ એવી તો સુંદર મોહની કે પિતાને પણ કામી બનાવી દીધો-એમાં બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી સરસ્વતી ઉપર મોહિત થયા હતા તેનો ઉલ્લેખ છે. આરતી-આરતવાળા.

[૧૪ઈ-ભાષાંતર; ‘ભદ્રે! તું-વિરહે દશા મુજનિ જો કેવી નિરાશામયી?’ ૧૫ એક આંગળ જ દૂર એટલી નજીક લાગે છે. ૧૬ જો ઝિંબાધર ક્રોધમાં પોસ્યો તો પ્રભાતનો પવન એ વાત મને કહી દેવાનો જ એ ધ્યાનમાં રાખજો. ‘પોસ્યો’તો’ પાક પણ બેસે એવો છે. મને-મારે માટે; મનમાં. ૧૭ તારા દર્શે-દર્શનથી મારે દિન જ છે, અને રાત્રિ તે પણ કાળીકરાળી બનતી નથી. ૧૮ મેં નારીમાત્રનો ત્યાગ કર્યો છે છતાં લેખિનીનો સંગ રાખ્યો છે. તેને પણ, લે, આજથી તજ દીધી! બોલ હવે હું અનન્યપણે તારો નથી? હું તો લજ્જાથી, હવે, એ છુપાવવાનો નથી. ૧૯ લક્ષ્મી મારા નિવાસમાં ધસી આવે છે, અને તેના આવતાં તું વિદાય લે તો જતાં જતાં તારા પગને લાક્ષારસ-અળતાથી સુંદર રીતે રંગવાની આશા રાખે છે-પણ હું એવો છુંને કે મારા ધરમાં રહીને એને તારા પગ રંગવા પણ અંદર પેસવા દઉં નહિ. કારણ એટલું જ કે લક્ષ્મીના પાણિ-હાથરૂપી કમળ-ની કઠોરતા એ તારે પગતળિયે અળતો લગાવે ત્યારે તને રખેને ક્યારેક પણ ખૂંચે. શ્રી અને સરસ્વતીનો સુયોગ કરવાની તાલાવેલીને બદલે ઊલટી જ વૃત્તિ અહીં આલેખાઈ છે...આ ‘અપૂર્ણ’ કૃતિ કદાચ ‘કલાન્ત કવિ’ની પેઠે લાંબી થાત.]

આ કાવ્ય ઉપર શ્રી. ન. દે. મહેતા વિવરણ કરે છે:

‘પ્રત્યેક કાવ્યમાં ભક્તિ-જ્ઞાન શૃંગારના રંગો છે, અને પછી વિરહોન્માદમાં કવિ પડી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, અગિયારમું કાવ્ય “સૌન્દર્ય”ને મૂર્તરૂપ બનાવી તે પોતાની પ્રિયતમા છે, અને પોતે પ્રિયતમ છે એવા ભાવમાં આરંભ પામે છે, અને દેવો મૂલ્લા દેવં યજેત એ ન્યાયે પોતે દેવ છે અને પ્રિયતમા દેવી છે એવા રૂપમાં તેનો ઉઠાવ છે:— (અહીં શ્લોક ૧નું અવતરણ છે.)

‘પોતે “બાલ” શંકર છે, અને પ્રિયતમા સતિ શિરોમણિ છે એવી શ્લેષધારામાં પોતામાં અને પોતાની પત્નીમાં શિવ-શક્તિનો અભેદારોપ કરી પોતે ધન્ય જોડું છે એવા ભાવમાં કાવ્યનું ઉત્થાન કરી પોતાના શુદ્ધ પ્રેમની એટલે ભક્તિની ખાતરી કરાવવા ચોથા શ્લોકમાં પ્રતિજ્ઞાવાક્ય બોલે છે, ત્યાર પછી આ વિશ્વ લય પામશે તોપણ પોતાનો પ્રેમ મૂલ્ય પ્રકૃતિ શક્તિમાં ગુંગરવ કરતો નાદ-પ્લહરૂપે શેષ રહેશે એવા ભાવમાં પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં જ્ઞાનની ઊર્મિ ચઢે છે, અને ત્યાર પછીના શ્લોકોના વિરહના ઉન્માદના તરંગ ઊછળે છે, અને છેવટે પોતાની પ્રિયતમા એ ધર્મશ્રીનો અંશ છે માટે અંશી દેવતા તેનું રક્ષણ કરશે એવી આશિષમાં કાવ્ય અંત પામે છે. આ કાવ્ય સ્વયંપૂર્ણ ઊર્મિકાવ્ય છે, અને તેની ભરતીનાં પંદર મોજાં પ્રિયતમાના અંગના કાંઠે જમ્મ અથડાય છે. ભક્તિ-જ્ઞાન-શૃંગારને વહન કરનાર શબ્દો તે તે ભાવોને જાણે મૂર્તરૂપ આપતા હોય એવા લાલિત્યવાળા છે:—

‘પોતાની રતિની ખાતરી, પ્રલયકાળમાં પણ પોતાની રતિની સ્થિરતા, તેની મૂળપ્રકૃતિમાં નાદપ્લહરૂપે લીનાવસ્થા, અને સૃષ્ટિકાળે પુનઃ પ્રિયતમાનું નવા મોહકર્ણિદુરૂપે ઉત્થાન નીચેના શ્લોકમાં વાચકને સમજાયા વિના નહિ રહે:— (અહીં શ્લોક ૪ થી ૭ ઉતાર્યા છે.)’

પૃ૦ ૮૫ આશા: રચમાં સુધારી આમ વાંચો: ‘પ્રીતમપદ નીરજ-ની રજનો’-પ્રિયતમના ચરણરૂપી નીરજ (નીરમાં જ-મેલા)

કમળની રજનો. ૩ છતાં 'ગરીબ' થયો. અસિ-તલવાર. સરં જસિપત્રવનં
 માર્ગે કુરધારાસમન્વિતમ્ । (કૂર્મપુરાણ-ઉત્તરાર્દ ૨૬-૫૧). જુઓ 'સૌન્દર્ય'
 ૪અ. ઉપરની ટીકા: ૪ ચર્વણુ-ચાવણું. ૫ 'પૂરી' પછી અર્ધ વિરામ.
 અન્વય:-પ્રાણુનિરાશ થઇને હોઠ બહાર આવ્યો. ૭ ખરો ખરિ-ભેશું
 પણ લઈ શકાય. ખરો-સાચો. ખરિ પળમાં-અણીને ટાંકણે. કણુ-જરીક
 અંશ, લવ. ૮ પપૈયા 'પિયુ !' 'પિયુ !' કરતા હતા એટલે પ્રેમી પ્રત્યે
 હમદર્દીવાળા સમજી પ્રિયતમ ઉપર પત્રો લખીને તેમને ગળે બાંધી
 મેં એક પછી એક મોકલ્યાં કર્યાં. એમ કરતાં આખા વનમાં હવે
 એક પણ પપૈયો રહ્યો નથી. મતલબ કે અસંખ્ય પત્ર પાડવ્યા. ઉગ્રજ-
 પપૈયાવગરતું. ૯ પપૈયા કરતાં પણ કોકિલા મારા દરદની ખરી
 સમજાગી તો લાગે છે. મારી પેઠે એ પણ જગતને 'કુ' 'કુ'—ખરાખ !
 ખરાખ ! કહે છે. દવાઈ-જાહેરનામું. પણ કોકિલાને તો એનો પ્રિયતમ
 મળ્યો. એનો તો બહાર-વસંતકાળ રહ્યો-સચવાયો. પણ અમારે તો
 'અબકી બી દિન બહાર કે થું હી ગુજર ગયે.' ૧૧ મજનુને શરીરે ઝાડ
 જીગ્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ. મારે તો શિરે જીગ્યાં છે એમ કહેવા પાછળ
 આપણી કહેવત 'માથે દુખનાં ઝાડ જીગ્યાં છે' કારણરૂપ છે. (તન-
 શરીર) અંદરના ધીંગતા અંગારાથી એ બળીને ખાખ પણ થઇ ગયાં.
 સરં 'ધીકીએ ઢાંક્યાં'—દયારામ. ૧૨ બિરદ-વચન. હું નહિ બૂલ્યો
 વચન-એનો અર્થ, મેં વચનનો ભંગ કર્યો નથી એમ કરવાનો નથી
 (જુઓ કલાં ૯૨આ) પણ એ વચનની વાત મનમાં કદી વિસારી
 નથી એટલો જ કરવાનો છે. બૂલ્યો બૂલ્યો કંઈ નારીના પ્યાર-મેં
 કંઈ (અનેક) સ્ત્રીઓના પ્યારની સામું જોયું નથી, એ વાતની-એવા
 પ્યારની અથવા તે સ્ત્રીઓની-જરી દરકાર સુધ્ધાં કરી નથી. સરંપ
 મોહનમંત્રજ. ૭ પરસ્પર-અનન્યતાભાવે રનેહનિષ્ઠા કેળવવાનું 'વચન'
 હોવાની સંભાવના કરી શકાય. ૧૩ શરૂરીકા-માછલી. જવું કાં—મારે
 પાપે બિચારી માછલી બળી મરે છે. કહો, ત્યારે ક્યાં જવું? પિયુ
 પિયુના ઉચ્ચાર--પપૈયો પાણી માટે કરે છે તેમ હું પણ. પોતે

અલ્પોઅલ્પો હોઈ પપૈયાની પેઠે પાણીની પણ ગરજવાળો છે અને તેની પેઠે 'પિયુ !' 'પિયુ !' પોકાર કરવામાં પોતાની અંતરતમ આરજૂ પણ સાથેસાથે વ્યક્ત થઈ જાય છે. ૧૪ સહુ સરખાં ચાર-હે મહેરમ, બધાં જ ચિત્રો સરખાં નીકળ્યાં, કેમકે જે જોઈ હું તેમાં તારી જ છબીનો અણુસારો મળી રહે છે. અળતો-પગે લગાડવાનો લાલ અળતો તે મેં આંસુનો બનાવ્યો છે અને આંખે આંસુની ધાર હોય ત્યાં રુધિર ઝરે છે. આ પંક્તિમાં પ્રિયતમાની શોધમાં નીકળેલા પ્રેમીના પારાવાર કષ્ટની ને બેહોશીનું વર્ણન છે. પોતે ચોખ્ખૂટ દુનિયામાં રઝળપાટ કરે છે એટલે પગ લોહીલુવાણુ ચર્મ ગયા છે, અર્થાત્ પગે લોહીનો અળતો લગાડ્યો છે, અને વિરહ-દશા પળેપળે વધુ વસમી બનતાં આંખે સતત આંસુ ઝર્યાં કરે છે એ વક્તવ્યનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, જે પ્રેમીના કષ્ટનો ખ્યાલ આપે છે. પણ પ્રેમીની બેહોશ હાલતનું સૂચન કરવાનો ઉદ્દેશ પણ હોઈ, પગનો લાલ-અને તે લોહીનો-અળતો તે પોતાની આંખમાં દેખાય છે અને આંખનાં આંસુ તે પગે અળતાને રચાને લગાડ્યાં છે (અર્થાત્ આંસુ પગ સુધી ધારારૂપે વહી ચાલ્યાં છે) એવું ઉલટાવીને વર્ણન કર્યું છે. બધું ચમત્કારક છે.

પૃ૦૮૮ પ્રિયદર્શન : ૧ ઝાંકિ-ઝાંખી. હરી-૧અમાં 'હે હરિ !' ૧આમાં 'લઈ લીધી'. ૨ તને-શરીરે. ઈરમ શુલઝાર-અરમનો બગીચો. નન્દનવન અને ઈડનના બગીચાની જેમ ધાર્મિક કલ્પનાનો બાગ. ઇસ્લામ પહેલાંનો ખ્યાલ છે. ઇસ્લામને મંજૂર નથી. ૩ માનની-માનિની સ્ત્રી. સુરાહી-શરાબ રાખવાનું પાત્ર. ૪ જેમ ચંદ્ર ચાલે તેમ ચક્રાર ચાલે; કેમકે ચંદ્રની ચાલ ઉપર પોતે કુરબાન છે. એ જ રીતે હું પણ એને પગલે પગલે ચાલું છું. ચાલવામાં મને એનો જ આધાર છે. સર૦ ૧૧સૌન્દર્ય૪અ. ૫ મીઠી આંખથી મારી ફરિયાદ દિલમાં ધરી. ૬ કલાલી-દારૂના દુકાનદારને કલાલ કહે છે તે પરથી શરાબ આપનારી, પ્રિયા. ૭ પરછાંહિ-પડછાયો. લાલ શરાબની છાયા ગોરી

હથેળીમાં પડતી જોઈ (સરં સૌંદૃશ) સ્વર્ગની કોટિ આંખો (સ્વર્ગના દેવોની આંખો અથવા તો તારકો) ઝલકાઈ ગઈ અને એ દૃશ્ય જોઈ એ આંખો ઠરી. આપણારામે શરાબની અમૃતપ્રમુદ્ધતા ખાલી કરી નાખી છે પણ કાંઈ અસર જ ન મળે, પણ પ્યારીની એક પ્યાલીએ સુધ(ભાન) હરી લીધી. હમારા મસ્ત મદિરા(‘શરાબ’નો પર્યાય હોઈ સામ્યદોષથી પુલ્લિંગ, સરં ૨‘દર્શનેચ્છા’રઅ.) ને કોણુ નિદ્રે ? અથવા મારા મદિરામસ્ત(મહેરમ)ને કોણુ નિદ્રે ? ખાસ કરીને જોણુ એ મદિરાની મઝા એકવાર પણ ચાખી છે તે તો નહિ જ નિદ્રે ૧૦ હે સજન, ખીજાઓ મને મસ્તી બાબત શિખામણુ દે છે, પણ...—(૧); મારી સજન મને મસ્તીનો બોધ-પાઠ આપે છે કે મારા(સજનના) પંથમાં ખરા મસ્તોની ચાલ તે જ ખરોખર છે—(૨); ખીજો અર્થ વધારે સારો છે, ૧૨ હુમા-દેવહુમા, Phoenix. કવિએ મૂકેલી પાદટીપ: ‘હુમા=શીનીક્સ નામનું પક્ષી. જ્યારે આ પક્ષી કોઈના માથા ઉપર બેઠો છે ત્યારે તેની સર્વ અભિલાષા ફળીભૂત થાય છે, તથા રાજ્યપદને પ્રાપ્ત થાય છે, એવા સારા શુકન લોકમાં મનાય છે.’ ૧૩ આખડી-આધા માનવી તે. ૧૪ નિરંતર રંગ-રંગ ક્ષણવાર પણ ખૂટ્યો હોય એ રીતે નહિ, ચાલુ રંગમાં, સતત રંગાયેલો. મૂર્તિ ‘મોક્ષભરી’ છે એ તોધો. ૧૫ આપણે કવિતા કરીને તાનથી કહી સંભળાવી તો સામેથી પ્યારીએ ખુશ થઈને શીતળ ગૌર હાથ કંઠે નાખ્યો, અર્થાત્ બધું સારું બની આવ્યું.

પૃ૦ ૯૦ દરકાર: ૧ ધનિતઝાર-આતુર. ૨ ધડી ખફાં-ધડી ધડીમાં રંગ બદલે છે. પણ હે યાર, તમારી મરજી સાચવવા બાબત હું કાંઈ તમારો દેવાદાર નથી. તમારું મારે દેવું નથી કે તમારી મરજીની ખરદાસ્ત ક્યાં કરું. ૩ હઝાર-હજારો (ગુલ ૫૦); હજારો લોકો. ગુલે લાલા-ગુલ અને લાલા (=એક જાતનું ફૂલ). ગુલોલાલા જોષ્ઠએ. ગુલ=ફૂલ લેતાં, ગુલેલાલા=લાલાનું ફૂલ. પણ આ દિલમાં જે દાગ છે તેનો રંગ ગુલઝાર(બાગ)માં—બાગનાં ફૂલોમાં ઓછો જ મળવાનો છે ? મતલબ

કે આ દિલ એ કોઈ એર પુખ્ત છે. ૪. તમે જે મહાલક્ષ્મી છો તેના સુકુટ માટે પેલા લાલ રંગના હૃદયમણિ રૂપી મરકત રચવાની મનને મુરાદ છે. હૃદયમણિ કેમ વાપરી બેસાય તેની ‘દરકાર નથી કાંઈ’; પણ ચાર, તમે લગાર પણ દગાદાર થશો નહિ. ૫ મન-કીર-મનરૂપી પોપટ. અલકન્નળમાં—અલકલટાની બનેલી જળમાં. નિપટમાં—‘ભરપટ્ટે, પુષ્કળ પ્રમાણમાં’ એમ શ્રી સાગરે અર્થ આપ્યો છે (‘ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન’ પૃ. ૨૫૭). હિંદીમાં ‘નિપટ’ના બે અર્થ છે: (૧) નર્ત્ય, કેવળ; (૨) પુષ્કળ. એમણે બીજો લીધો છે એ ઠીક છે. એમ લેતાં એમણે પંક્તિનો અર્થ પુષ્કળ, ભરપટ્ટે, દામ-પૈસા(ફી) લીધા છતાં ચારને સારવાર તો કરવી નથી, એમ કયો હોવો જોઈએ. પણ અહીં આજકાલના ડોક્ટરો જોડેની પ્રિયતમાની સરખામણી ઉદ્દિષ્ટ લાગતી નથી. એને ને ઉપરની મન-કીર અને અલક-જળની વાતને શો સંબંધ ? મારું ધ્યાન આમ બેસે છે: (૧) દામ=પાલવ ઉપરથી, નિપટ-પુષ્કળ-બહેળા પાલવમાં મને લીધા છતાં તું મારી સહેજ પણ સારવાર તો કરતી નથી; અથવા (૨) દામ (ફારસી)=ફાંસો ઉપરથી, નિપટ-કેવળ-નર્ત્ય ફાંસામાં મને ફસાવીને (ફાંસો ઉપર કહેલો ‘અલકન્નળ’-નો) હવે તું સારવાર કરતી નથી; (૩) ‘ભારતીશ્રુણુ’ની વાચનામાં છાપબૂલથી કેટલીકવાર શબ્દો બેગા અથવા વિચિત્ર રીતે વહેંચાઈને છપાયેલા મળે છે તેવું આને વિષે પણ માનીને, ‘દામ નિપટમાં’નું ‘દામનિ પટમાં’ વાંચીએ તો દામનિ=રસસી, ફાંસો, જળ તેના પટમાં મને ખેંચીને હવે તું સારવાર કરતી નથી;—એમ આ પંક્તિનો અર્થ, ‘દામ=પૈસા’ એમ લીધા સિવાય, બટાવી શકાય એવો છે. અને ‘મન-કીર’ અને ‘અલક-જળ’ સાથે એનો સંબંધ પણ ચોછ શકાય છે. પોપટ પકડનાર પોપટને જળમાં ફસાવી પછી તો એની ખાતરબરદાસ્ત કરે છે, અરે પારધીઓ પણ દુનિયામાં વધ્યની પાછળથી ખબર કરે છે—‘વ્યાધ કરી વધ લહે ખબર વધની’ (દ સલ્લુશોમંત્ર-૪ અ), પણ સનમ જ એક એવી છે કે પહેલાં તો મનને

પોતાની અલકલટોના ફાંસલામાં ફસાવે છે ને પછી સામું પણ જોતી નથી. કવિની ભાવનાસૃષ્ટિ જોતાં આ પંક્તિઓનો આમ જ અર્થ હોઈ શકે. ન અન્યથા, ન અન્યથા. ‘દામ નિકટમાં’ ઘટાવવાના મારા પ્રયત્નો જોને ગળે ન ઊતરે તેને ‘દામ નિકટમાં’ (પાલવની સમીપમાં) એવું પાઠાંતર પેશ કરું છું. ૭ ‘યાર’ પહેલાં ‘છુ’ ઉમેરો. મને ફાવે તેમ ખોલીશ, ચાલીશ. હું કાંઈ કાલાવાલા કરવા આવ્યો નથી. ૮ યશ-વંશ-વાંચો. કામિની કામળ વંશની છે (-?) ખખર-દાર-હોશિયાર. ૯ મનસૂર-જુઓ આગળ હાફિઝ-૧-૧૧ ઉપર કવિની નોંધ. તને-શરીરે. છાપ વાર લગાર-જરીક જરીક વાર માટે છાપ દેખાય છે. ૧૧ ઝુલેખા-યુસુફ:-જુઓ આગળ હાફિઝ-૫-૫ ઉપર કવિની નોંધ. ૧૨ હાફિઝ-જુઓ ૫૦ ૨૧૬-૨૭૬. છટક-છટા. ૧૩અ: આ પંક્તિ કવિના વ્યક્તિત્વને તેમજ વક્તવ્યને સુંદર ઉઠાવ આપે છે. અત્યાર સુધી બીજાઓના સોગન આપવામાં આવ્યા હતા. એ હપ્તકત ખૂબખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. સોગન કોના આપી શકાય? પ્રાણપ્રિય વસ્તુના. તો પ્રિયતમાને પ્રાણપ્રિય જે કંઈ હોય તેના સોગન પ્રેમિકે આપવા જોઈએ. દુન્યવા પ્રેમની વાત એવી છે કે પ્રિયતમાને પોતા(પ્રેમિક)ના સિવાય બીજું કાંઈ પ્રાણપ્રિય કે પ્રાણાધિક હશે એવો વિચાર સરખો જીવનને ખારું ખારું કરી નાખે; પણ આ તો કાંઈ ઓર પ્રેમ છે, પ્રિયતમા પણ ઓર છે, એને અસંખ્ય પ્રાણાધિક ગણાય એવા પ્રેમિકો હોઈ શકે છે. એ ખાતતની આ નવા પ્રેમિકને પૂરી ખખર છે. અને એ ખાતર ઈર્ષ્યામાં બળ્યા-જળ્યા રહેવાને બદલે એ ઊલટો અહેશાનમંદ છે કે ખરે અણીને પ્રસંગે, પ્રિયતમાનું મન મનાવવા વખતે, એ સૌ પ્રેમિકો સોગન દેવા ખપ લાગે છે. મહાન પ્રેમિકોએ સેવેલી આ પ્રિયતમા છે એ તો એની પ્રત્યેના આકર્ષણનું વળી એક વધુ કારણ છે. પણ આમ, દુનિયામાં આપણે મીઠાખેલાઓને હાથ લંબાવીને ‘તમારા સમ!’ ‘ભાઈના સમ!’ કહેતા સાંભળીએ છીએ તેમ બીજાના જ સોગન આપ્યા કરવાથી સામા

માણસને ભાગ્યે જ ઈતપ્યાર બેસે, એટલે હવે પોતે પોતાની ગરદન પર હાથ મૂકીને કહે છે કે સદા અહર રહેલી અર્થાત્ તારા સિવાય કામની આગળ ન ઝૂકેલી એવી અણુનમ અને ટેકીલી-તારા પ્રેમની સિદ્ધિ માટે ટેકવાળી-મારી ગરદનના તને સોગન છે. બીજા શબ્દોમાં, તું હવે નહિ મનાય તો મને કૃના સમજજે. ‘ગરદન’નાં વિશેષણો ઘણાં સૂચક છે, બાળાશંકર જેવા જ થોજી શકે. ૧૪ ‘કુટિલ તારી વાણીના સોગન’ દમને તો કવિએ હદ કરી છે. રસિકો સમજશે. નિધાહ બાંકિ-બાંકી (બંકિમ, વક્ર) નગર. ૧૫ ફરહાદ-ચીનના બાદશાહની પત્ની શિરીન પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારો એક મજૂર જેણે પહાડમાં સુરંગ ખોદી આપવાની શરતે શિરીન મળે એમ હોઈ ઝડપથી પહાડ ખોદી નાખ્યો હતો. (પણ દુશ્મનોએ શિરીન મૂવાના સમાચાર દાસી સાથે પહોંચાડ્યાથી મિલનને પ્રસંગે જ તે મૃત્યુવશ થાય છે. કહેવાય છે કે શિરીન જીવતી જ તેની કબરમાં પોદી હતી.) ફરહાદ ઉપર તું પ્રેમમાં ડૂલ છે, પણ એ ફરહાદ પણ શા હિસાબમાં છે? એણે પર્વત ખોદી નાખ્યો તો હું આકાશને જ ઘડીમાં ફેડી નાખવા તૈયાર છું. મતલબ કે તારા પેલા અન્ય પ્રેમિકોએ તારે માટે ઘણુંઘણું વેઠ્યું છે તે હું જાણું છું ને હું પણ વેઠવા ખડેપગ છું એ જરૂર સમજજે. મદિરાવાર-મદિરાનું વારિ (પાણી, પ્રવાહી, પીણું).

૫૦ હર નાદાન બુલબુલ : આ કાવ્યનો વિષય આપણને સમજવો જરીક મુશ્કેલ છે. આપણા દેશના કવિઓ ગુલ-બુલબુલનો ગમે તેટલો કિલખિલાટ કરે તોપણ જેણે ઈરાન જેવા મુશ્કેલી આપોહવામાં રાતભર ગુલ ઉપર ભરપ્યારમાં રહીરહીને ઝૂકી આવતા આરબુભર્યા બુલબુલનો અનુભવ કર્યો નથી તેને માટે ‘ગુલ-બુલબુલ’ એ ભાવના-પ્રતીકની પૂરી ખૂબી સમજવી અને કવિતામાં ઉતારવી અશક્યવત્ છે. બાળાશંકર એ પ્રતીકનો મર્મ પામી શક્યા છે એ વિષે પહેલી અને છેલ્લી કડી જોતાં પણ શંકા રહેશે નહિ. નાદાન-ગુલઝારમાં પડ્યા રહ્યા છે એ નાદાની. વફાઈ-નિષા, વફાદારી. શી

આખતમાં નિષ્ઠા ?—ભરપ્યારમાં—પૂર્ણ પ્રેમના વિષયમાં. ૨ તમારી ગાનની તાનો જે દર્દો હોય તેને આરણે જઈ સંભળાવો. આ ગુલ તો એ-દર્દિ-દર્દવગરનું છે. ૩ તમારું સ્થાન ચંગ-ઉપંગ-વીણા વગવાવો વાગ્યાં કરે છે ત્યાં છે. ૪ શરદી-રાતને લીધે. પ્રેમિકને પક્ષે દુનિયાની ઠંડી ભાવશૂન્યતા, ઉપમાહીનતા. બોલ-શબ્દ, ‘પ્રતિશબ્દ’ અભિપ્રેત છે. ૫ ગ્રીષ્મ-આધિવ્યાધિઉપાધિના તાપો. તુજ પાંખડી-(ગુલાબને સંબોધન નથી) તારી, તારે માટેની, ગુલપાંખડી. ૬ અફ-સોસ આંસુએ-૧ અફસોસ ! આંસુએ; ૨ અફસોસનાં આંસુએ. ૭ અબોલા પ્રીતમે-અબોલા (લીધા છે એવા) પ્રીતમે; પ્રીતમના અબોલાએ; અબોલ પ્રીતમે, ‘અબોલા’ના અનુકરણમાં. ૮ ખરે-ખરે !-વાંચો. ખારે-પ્રેમે. ૯ અડકાતું ચૂંટાતું-કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ. ગરીબીની—એ ગુમાની(ગર્વોલી) પ્રિયતમાએ તારી ગરીબીની કાંઈ જ ગરજ ન કરી. ૧૦ આ જાતના પ્રેમમાં સાચા પ્રેમપદાર્થને તું પામી શકીશ નહિ. ગુલબંધ વન—‘ભારતીભૂષણ’માં ‘ગુલબંધવન’ છે—‘ગુલ, બંધ વન’ વાંચવાથી, ગુલ જશે (ખરશે), અરે આખું વન (જગત) બંધ થશે અને તું અંદર દાખલ પણ થઈ શકીશ નહિ. ૧૨ સુવાસ તો જન્મસિદ્ધ અને જન્મથી અઢળક મળેલી છે, એટલે તે દેવામાં એ ઉદાર છે; અર્થાત્ સામાના દિલને લલચાવવામાં એને સ્વભાવસિદ્ધ ઉદારતા છે, પરંતુ ‘બોલની કૃપણતામાં જરા બાકી ન રાખી’—પછીથી બોલ(-શબ્દ-પ્રતિશબ્દ-response)દેવા આખતમાં એ કંજૂસાઇમાં કમી રાખતી નથી. અંતના ‘ના ના’ અને શરૂઆતનો ‘ન’ પરસ્પરનો છેદ ઉડાડી દેતા નથી. આખું નકારવાક્ય છે. ૧૩ બિલટા અંકો-‘સુવાસ’ અને ‘બોલ’, બંને એકસાથે મળતાં નથી તેથી. તને-શરીરે. કરી-રચી. ૧૪ એ-ગુલ. કરશે-કરશે-વાંચો. ‘હાથે’ પછી અદ્યપવિરામ. ૧૫ રાકાપતી-રાત્રિનો પતિ, ચંદ્ર. શાંતી રહી ના ના—ન તો ચંદ્રને કે ન બાલને, બાલને તો ચંદ્રને લીધે જે કંઈ થોડી હતી તે ય ગઇ.

પૃ૦ ૯૪ ખખર લે : ૧ ઉતારના-ઉતાર ના. ૧અઃ ખખર-
 સખર-વાંચો. સખર લે—સખરી ધારણ કર. ૧આઃ ગમખવાર-જીમર-
 ખવાર—હમદઈવાળા રઅઃ ‘ઝલિસ્તાનમાં હેરાન છે મસ્તાન આ
 ઝુલઝુલ’ વાંચો. બરખાર કાઠ યાર નથી. તું જે વફાદાર છે તે ખખર
 કર. ૩. જગત તરફનું ધ્યાન છૂટ્યું છે. તે બાન શ્મશાન-શૂન્ય સમું જ
 હતું. હવે હું ‘હુશિયાર’-સાચા બાનમાં છું. ૪ હવે તુજ ગોરેવાન
 ધ્યાન છે, અને મન માન (સ્વમાન, આત્મગૌરવ)માં છે, હૃદય પરકાર-
 હોકાયંત્ર-માર્ગસૂચક છે. ૫ હું ગાઉં ને તમે મુખ પણ ન બતાવો એ
 તે કેમ ચાલે ? નિગહદાર-નિઘાહ, મીઠી નજર, રાખનાર. ૬ બાનમાં
 નહીં-દુનિયાની દષ્ટિએ. ગુલઝાર૦—તાર જેવા અલક(વાળ)ના
 ગુલઝાર(બાગ)માં (—?) ૮ નિશિ માન અર્ધવાન-નિશિમાન-
 અર્ધવાન-વાંચો. અર્ધવાન-અર્ધ શરીર-અર્ધાંગ-હે અર્ધાંગિની સમી
 પ્રિયતમા ! (—?) નિશિમાન-રાતવાળું. રાતવાળું પ્રિયાનું ગાન ગાઇને,
 રાતે પ્રિયાનાં ગીત ગાઇ ગાઇને, એ લાવ. ૯ તારા પટાંચળ (વસ્ત્ર),
 ચંચળમુખ અને સુ-દર્શ-અંચલ સારી દષ્ટિરૂપી પરદા વડે હું તારો
 ગિરફતાર-કેદી છું. ૧૦ સ્વાર્થના-સ્વાર્થ ના-વાંચો. સ્વાર્થ તો રહેતો-
 સચવાતો નથી. પરાર્થનિ૦—પરમારથનો જુગારી પ્રીત બળજો.
 પરમારથની લગની જુગારના જેવી છે, એક વાર એ લત લાગી તો.
 શા માટે પરમારથની પ્રીતને પણ ‘બળજો’ કહે છે ? કેમકે દુનિયામાં
 સહુ જીર=ખોટા નકલી પ્રેમી છે, વિષયલોલુપ રનેહી છે. ‘વખત હઝાર’
 દેહલીદોષ છે. ૧૧ નેમ-કાઠ પણ પ્રકારની ધારણા, એવી ધારણાવાળો-
 કાઠ પણ જાતની ફલપ્રાપ્તિની આશાવાળો-તેથી ‘સુગમ’ એવો ખ્યાર
 કરનારા તો ખેશુમાર છે. ૧૨ નથિ ખ્યાર કુલાચાર-એક અહ્મુત સૂત્ર છે.
 કુલાચાર-કુન્યવી દષ્ટિએ સારા ધરનાંઓનો આચાર, નીતિમાન્ય
 વર્તન તે પ્રેમ નથી, તેથી પ્રેમ સિદ્ધ થાય નહિ, એવું સમજનારી તું
 ખખર લે. ૧૩ પુર-પૂર્ણપણે ગમાર એવાઓના સરદારો તે મારાં
 આંસુની ઠંઠા કરે છે. હે મારી સરદાર, ખખર કર તું મારી. ૧૪-અ

રસનો વિન્નેગી તેમજ ભોગી, પ્રેમપંથનો રાગી. ૧૫ ગતિ ન્યારિથી વિહારી-ન્યારી ગતિથી જે વિહરનાર છે તે. વિહારી!-વિહારી-વાંચો.

૫૦ ૯૬ કરે જો : ૧અ કરે-હાથે. ૨અ : શ્યામ અલક જો સીખરે તો જીવ ઊડી (ત્યાં) વસે છે. ૨આ : પ્યારીશૂન્ય-પ્યારીથી સૂનો. શુદ્ધિ-સુધશુધ. ૪ વિરહરૂપી વિષ રગેરગમાં વેગથી પ્રસરે છે. દર્શન-રૂપી સંજીવની. ૫ ફેરા-સર૦ ૧૫ નાદાન બુલબુલ-હઅ. ૬ કરે-હાથ. [૧૨ 'આશા'-૧૪અમાં કર-કિરણુ(દષ્ટિનાં)ની કલમનો વાત છે.] પ્યારી, તને શરમ છે કે નહિ ? ખરેખર તને શરમ છે!! ૮ કંઠણુ-તારી છતરાજીથી કંઠણુ બનેલું. છતાં કાળજીને થસે કે, પોતે કંઠણુ હોઈ, કટારીથી કતલ કરવા જતાં તારા હાથને આંચ ન આવે તો સારું. મચક-અચક-વાંચો. ૧૦ અંબરસુવાસ-અંબર (એક સુગંધી પદાર્થ)-નો સુગંધ. તને-શરીરે. ૧૧ પીડા પરહરે-૧૦ના 'અંબર' સાથે સંબંધ છે. ૧૧આ-સર૦ ૧૪ દરકાર હઅ. ૧૩ સર૦ હાફિઝ ૨-૧આ. ૧૪ મૂખ-મૂર્ખ-વાંચો. કાવ્યરસ-કાવ્ય રસ-વાંચો. રસભર કાવ્યે જે મર્મ તે ન સમજે. ૧૫ પણુ કુદરત ઓછી જ પેલાઓની જેમ 'મૂર્ખ' છે ? તે તો મસ્ત છે અને મારી રસમસ્ત કવિતા ઉરે લહી (ધારણુ કરી, સમજી) મારે શિરે સૂર્યરૂપી મણિવાળો મુકુટ ધરે છે, અર્થાત કદરવાની દાખવે છે. ('મણિ' શબ્દ ઉપર શ્લેષ પણુ ખરે).

૫૦ ૯૮ દરદ દિલ : ૧ વારિ-વારો. ૩ પવન પાણી મહી-ફોગટ, વ્યર્થ. ૪ ગુરૂગમ ભેદ-(ગમ અને ભેદ એક જ છે) ગુરુદ્વારા જ મળી શકે એવું રહસ્ય. ૫ સરવ ચારી-બધો પ્રેમ. ૬ ચાર-પ્રિયતમાને સંબોધન છે. બધીએ-બલાઓ. ૭ કો બાગ-કયે બાગે. ૮ રતનાકરી-દરિયાઈ, દક્ષિણી ઢળની. (પોતે મુંઝા-વડોદરે રહ્યા હોઈ દક્ષિણી ઢળથી વાકેફ હતા.) શામા-શ્યામા-વાંચો. સંસ્કૃતમાં 'શ્યામા'થી કાળી બીનાવાનની સ્ત્રી કરતાં નમણી લાવણ્યમયી સ્ત્રી ઉદ્દિષ્ટ હોય છે. ધૂરંધરા-ધુરા(ધૂંસરી)ને ધારણુ કરનારી. પૃથ્વી સૌ જવાબદારીઓ ઉઠાવે છે એ ઉપરથી. ૯ સહજસહજે-સહેજસહેજમાં (સહ-જ=

કુદરતી એ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી). ૧૧ વિચારી-બિચારી-વાંચો. ૧૨ હું-હું-વાંચો. દાવાગિન-દાવાગિનમાં. જગતને પોક મૂકીને—‘રોયો હું’ સાથે થોજી શકાશે; તેમજ કાયલ જગતને પોક મૂકીને (કુ-કુ કહીને, સરં ૧૨આશાહઅ) મને પણ વિસારી ગઇ. ૧૩ કંઈ શાણા હજારોની—સરં મણિલાલ (અમર આશા:) ‘હજારો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશુકમાં ફૂલી; ન ફૂલ્યા તે મૂચ્યા.’ ૧૪ જરબ-કવિની તે પર પાદટીપ: “રમણ વિદ્યામાં પાસો નાંખી શુકન જોવાની જે કુંડળી પ્રથમ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેને જરબ બાંધવી એમ કહે છે. કવિતાની કુંડળી તૈયાર કરી તર્કરૂપી પાસો નાંખી મેં ધણીવાર શુકન જોયા. એ ભાવ”. ફાલ—પર કવિની પાદટીપ: “કાઈ પણ ધર્મનું અગર બીજા કાઈ મનાયેલા ગ્રંથકાર અથવા કવિનું પુસ્તક લઈ એકદમ પાનું ઉઘાડી તેની મતલબ ઉપરથી ભવિષ્યનો તર્ક બાંધવો—શુકન જોવા—તેને ફાલ જોવો એમ કહે છે. ધણાક મસ્તાનના ગ્રંથો ઉપરથી મેં શુકન જોયા છતાંદિ ભાવ.” દિવાને હાફિઝ આ માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. મસ્તાનપોથી—મસ્તાનોની રચેલી પોથી. વિચારી ગઇ—વિચારવામાં આવી.

પૃ. ૧૮૦ કુકાકવાણી: ‘પોપટ પાળે પ્રેમથી, કાગ ન પાળે કાય’ એ દલપતવચનના પ્રતીકારમાં કવિએ ભરૂચમાં કાગડો પાળેલો અને તેના જ અનુસંધાનમાં આ કૃતિ રચાઈ હોવા સંભવ છે. કુ-કાક-ખરાબ ગણાતા કાગની વાણી. ૨ અરગળ-અગરુ. ૩ સિંહલદ્વીપ-લંકા. ૪ પાટલ-પુખ્ત છે. બ્યજન-વીંઝણો. તને-શરીરે. ૬ નાગરિજન-નાગર સ્ત્રીઓના ગોરા હાથે. સુધાકર-ચંદ્ર. ૯ ‘સાજન’ પછી અલ્પ-વિરામ. બંદિજન-જાટ. કંચુકિ-જનનાનો રખવાળ. ૧૧ ખલં-લુચ્ચા બગને મશાલ ઝાલનાર નાપિક-નાયી બનાવું. ૧૨ ‘કા!’ ‘કા!’—કાગડાના અવાજમાં ‘કાણુ?’ ‘કાણુ?’ પ્રશ્ન સાંભળી કહે છે કે તમે તેના તો આવવાના સમાચાર લાવ્યા છો ને વળી અજણુ થઈ શેના પૂછો છો કે ‘કાણુ?’—‘કાણુ?’ ૧૫ તતખીર-ચોજના. હું

નિઃસ્પૃહ હોઈ રાજનો પણ રાજ છું, પણ સાથે પ્રેમગરીબ છું. પ્રેમને કારણે, તે(પ્રેમ) સિવાય બીજી કાંઈ પણ ચીજ વિનાનો છું.

૫. ૧૦૨ જિગરનો યાર: ૧ હૃદયનો પ્રિયતમ જે હૃદયથી જુદો-જુદાઈ રાખનારો હોય તો પછી બધો સંસાર પણ જુદાઈવાળો જ લાગવાનો. અથવા પ્રિયતમ જે કોઈ વિશિષ્ટ-ઝોર વ્યક્તિ હશે તો સંસાર પણ ઝોર લાગવાનો. એ વાત તો નક્કી કે એ લાપરવાહી-વાળો પ્રિયતમ તે આખા સંસારથી નોખો છે, બીજી જ માટીનો બડાયેલો છે. ૨ હું-શું-વાંચો. પવિત્રીમાં-પવિત્રતામાં, ચોખલિયા-વેડામાં. ૩ અખત્યાર-અખત્યાર-વાંચો: અમલ. ૪ ઉસ્તાદનો-બોધ આપનારનો. ૫ મૂર્ખા-સરં ૪મૂર્ખની મૂર્ખાં. નિદે-નિદે-વાંચો. બેસમજ-સમજવગરના. પ્રેમીનો આચાર-સરં 'નથિ નીતિ પ્રેમિના કાષમાં' (૪મૂર્ખની મૂર્ખાઈઅ), 'નથિ પ્યાર કુસાચાર' (૧૬ ખચ્ચર લે-૧૨આ) ૬ તે ઉપર કવિની પાદટીપ: "પરકાર-હોકાયંત્ર. હોકા-યંત્રનો કાંટો સમુદ્રમાં તોફાન વખતે પોતાનું ઉત્તર તરફનું વલણ જરા ચૂકે છે. પરંતુ અમારા મનરૂપી હોકાયંત્રનો કાંટો હમેશાં સ્થિર અને અચળ રહે છે ઇતિ ભાવાર્થ." અર્થાત્ પ્રિયપદાર્થને પામવાના માર્ગની દિશા અમે કદી ખોટા બેસવાના નહિ. સરં ૧૧સૌ-દર્ય-પાછાં. ૭ આ: 'પ્રિયાનો માહરી ગરદન ઉપર આભાર જુદો છે' વાંચો. ૮ યારનો-યાર, જે-વાંચો. અહીં 'યાર' પ્રિય પદાર્થ માટે નહિ, પણ દુનિયાના માણસને સંબોધવા માટે છે. હે ભાઈ, જે! અમો જાદુગરોનો ખાઝાર જુદો છે. ૯ 'બેદ'-પછી અલ્પવિરામ. એ (પ્રેમનો) વ્યવહાર જુદો છે. દુનિયાદારી ભર્યા વ્યવહારથી જુદો એ મતલબ. ૧૦ 'ચકી' પછી અલ્પવિરામ. જે મારે રસ્તે જશે તો. યારનો-યાર, જે-વાંચો. ખહાર-લભકો. સરં ૨૧બોધ૧૧આ: 'એ કીમિયાની જે મઝા'. ૧૧ અનૂપમ-'પ્યારી' તેમજ 'શણુગાર' બંનેના વિશેષણ તરીકે ચોજી શકાય. નક્ષત્રનો-સરંહાફિઝપ-૯૪. ૧૨ બધા એ-બધાએ-વાંચો: બધા પણ. ૧૪ બંધકારી-બંધનકર્તા. યાર-

જનર-વાંચો. જનર-વિષયતૃષ્ણાવાળો પ્રેમી. ૧૫ અવળ પંથે-દુનિયાની દૃષ્ટિએ જાંધા રસ્તે-સર ૦ ૪મૂર્ખની મૂર્ખાઈ-૧૪ આ. પડ્યા-પડ્યા-વાંચો. ૧આ-માં 'યાર'ને 'બેદરકાર' કહ્યો હતો. અહીં પોતાને પણ તેવો ગણાવે છે, પોતાનું યાર જોડે અદ્વૈત સમજીને.

પૃ ૧૦૪ ગુજારે જે શિરે તારે:- મથાળું 'બોધ' વાંચો. ૩ કચેરી-કાજની કચેરી એટલો જ અર્થ લેવાનો નથી, પણ રાજ્યનો સમગ્ર કારભાર જ્યાં ચાલે છે તે ઉપત્તી કચેરી સમજવાની છે. ૪ આ સાથે સ્વીડિશ વિદ્વાનીના નીચેના શબ્દો કેવા મળતા આવે છે તે જોવાથી એકજ સત્ય લિલ્લ લિલ્લ સમાજનાં બાળકોને કેમ સરખું સમજાય છે તે દેખાશે:- 'Public opinion is a convex mirror, a globe swollen by prejudice, which distorts the image. Only a clear and calm soul gives a true picture of another's actions.'-Ethel Kenin. ૬ પ્રારબ્ધ-જુઓ શ્રી. મ. ન. દ્વિ.નું દર્દભર 'કીરમત'. ૧૦ પ્રેમ-અહીં સંકુચિત અર્થમાં શબ્દ વપરાયો છે-દુન્યવી પ્રેમ, પ્રણય, જેમાં પરિણામે બેવફાઈની પ્રસાદી અચૂક મળી રહે છે. એ બેવફાઈથી કલુષિત 'પ્રેમ'ના અનુભવથી સત્ય પામી શકાતું નથી. ૧૧ એ સંસારી પ્રેમવેડા વગેરેમાં જે સત્યો સમજાય છે તેથી છટા રહ્યા જ સારા, કેમકે પરમ સત્ય તે એ સત્યોથી ઘણું વેગળું છે. એ જાણવું અને પેલાં સત્યોથી ભાગવું એ જ 'કામિયો', જેની 'મજા'ની વાત ઝોર છે. ૧૨ દુન્યવી પ્રેમરૂપી સંસારી સત્ય વફાઈના અભાવે પરમસત્યની કોટિએ પહોંચી શકતું નથી એ તું એકવાર સમજી લે, તો પછી સામેથી ચાલીને બીજાઓને એ દુન્યવી પ્રેમની વફાદારીની લઢાણી કરવા નહિ જ જાય, આપણી વફાઈને ખુલ્લે દિલે સ્વીકારવાની વફાઈ સામામાં ન હોય, તો પછી એની ઉપર ઉપકાર કરવા જવાની ખટપટમાં ડહાપણ નથી એ તને જરૂર સમજાઈ જશે.

આ કૃતિ ઉપર કવિ ખાસે ‘લુહિપ્રકાશ’ (સપ્ટે ૦ ૧૮૬૩)માં એ પ્રથમ છપાઇ ત્યારે પાદટીપમાં આપેલી ટીકા:

“સાંપ્રત ગઝલ વીગેરે ફારસી પદ્ધતીની કવીતા લખવાનો પ્રચાર થયો છે, પરંતુ ફેટલાકની એટલે સુધી ભૂલ થાય છે કે “ગઝલ” એ એક ગાણાનું નામ છે, અને ફારસી ઉર્દુ ગઝલો ઘણે ઠેકાણે ગવાતી હોવાથી રાહ મળતી આવી એટલે બશ, એમ સમજી ગમે તેવી કવીતાઓ ઉપર ગઝલ નામ ઠોકી ફારસી ઉર્દુની એકાદ રાહ લઇ બરાડવા બેસે છે. પરીણામ એ આવ્યું છે કે ફારસી કવીતાનું અનુકરણ કરવામાં આપણા પીંગલ શાસ્ત્રની પેઠે તે ભાષાનું છંદશાસ્ત્ર અવલોકયા શિવાય આપણી ભાષામાં કરવા જતાં તે કાવ્ય અંતર્ભાવ સારો છતાં કેવળ કણ્ઠકુ થાય છે. આવા છંદો આપણી ભાષામાં અનુકરણ થતા વીવેચન કરતાં લંબાણ થાય અને તે જુદા વાદનો વીષય છે, જે પ્રસંગે ચર્ચાવીશું. માટે અત્રે આપેલા ફારસી છંદનું પ્રમાણાદી સુચવીશું. —“ગઝલ” એ કવીતાના વીષય સંબંધી સામાન્ય નામ છે, છંદનું નામ હઝઝ [? હઝઝ] મુસમ્મન્ છે. ફારસી પ્રમાણે ચારચાર અકારી ચારગણ દરેક ચરણમાં આવવા જોઈએ. ગણપ્રમાણ—૬ ૬ ૬ (લ ગુ ગુ ગુ) છે. આપણા શાસ્ત્રની પ્રસ્તાર પદ્ધતી પ્રમાણે આ પ્રમાણે સમપદ છંદનું પ્રમાણ આવે પરંતુ છંદશાસ્ત્રનો પ્રસ્તાર અત્યંત છે એટલે નામ પડેલું ભાગ્યે હોય. આપણી ત્ર્યક્ષરી ગણરીતી લાગુ કરતાં આ છંદનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આવશે.

- ૬ ૬	૬ - ૬	૬ ૬	- ૬ ૬	૬ - ૬	૬ ૬
ય	ર	ગુ ગુ	ય	ર	ગુ ગુ

ગઝલમાં છંદનાં પ્રથમ બે પાદ અંત્યાનુપ્રાસવાળાં હોવા જોઈએ. વળી બે પાદનો એક શ્લોક ગણાય છે. તે પ્રમાણે દરેક શ્લોકનું બીજું ચરણ પ્રથમ શ્લોકની સાથે અંત્યાનુપ્રાસવાળું હોવું જોઈએ. આવા પંદર શ્લોક (બચેત) અને તેથી ઓછાવત્તા લખવાનો રીવાજ છે.

ચરણમાં આઠ અક્ષરે યતિ હોય છે, જે કે યતિ વીશે ફારસી છંદ-
શાસ્ત્રમાં વીવેચન મારા જેવામાં આબું નથી. યતિ હોય તો
વધારે સારું.

૩ “કાજ ક્યૌ દુખરે તો સારે શહરકી ફીકર”. કાજનો રાજ્ય-
વ્યવહારમાં કશે હિસાબ નથી અને આખા શહેરનો ભાર બહારી
લે છે તો તું આખું જગત કેમ વર્તે છે, ફલાણો શું કરે છે, દુનીયા
અમુક રસ્તેજ ચાલવી જોઈએ, એવા વીચારોથી જગત-કાજ થઇશ
નહીં. જગતમાં કંઇ તારો હિસાબ નથી એ ભાવ. ૪ જગત એ
સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રનો કાચ છે. ઝીણી આંખે ગમે તેવી તુચ્છ અને પર-
માણુ જેવી અલ્પ વાત પણ વિપુલ રૂપમાં દેખાય છે. તાત્પર્ય ખરી
વસ્તુ સ્વતઃ દુનીયામાં દેખાતીજ નથી. માટે કાં સારાની કે નકારાની
કોઇની સંગતી કરવીજ નહીં, કેમકે સારા પણ જગતની આંખે જોતા
હોવાથી તારું ખરું સ્વરૂપ નહીં જાણે અને નકારા તો અંધ જ છે. અર્થાત્
નિઃસંગ રહે એ ભાવ. ૮ તું કોઇની કટુવાણીના પ્રત્યુત્તરમાં કટુવાણી
કહીશ નહીં કારણ કટુવાણી મૂર્ખ ઉચ્ચારે છે. માટે સામાની મૂર્ખતા
કારણે તારા મુખ ઉપર કટુવાણીરૂપ વીધ મુકીશ નહીં. તાત્પર્ય તું
તો સદા મીઠ વાણી વાપરતો રહેજે. ૯ નશીબ હમેશાં ધેલું છે.
માગીયે ત્યારે આપણાથી દૂર નહાસે છે અને જ્યારે નથી માગતા
ત્યારે પાસે પાસે આવે છે. એવા ધેજાનો વિશ્વાસ શો ? નશીબના
વારાફેરા લક્ષમાં રાખવાજ નહીં એ ભાવ. ૧૦ બેવફાઇથી=બે
વફા લોકથી. નિંદાને નેજે ચઢે છે=ત્રોટા તારી નીંદાની ધખ બાંધે છે.”

૫૦ ૧૦૬: [૨૨ થી ૩૯ કૃતિઓ અપૂર્ણ રહી ગઇ છે.]

૨૨: ન્યારાં-બધાથી જુદાં, કેમકે પ્રેમીનાં. સુધાંશુ-ચંદ્ર. મને-
મનમાં (પોતાને માટે ‘મને મારે’ નો પ્રયોગ પણ ગણી શકાય).

૨૩: કહો-સર ૧૩ પ્રિયદર્શનલઘ. બદ-ખરાબ.

૨૪: ૧ નિશા-રાત્રિ. ૨ નિશા-નશો.

૨૫: ઉપાસી-ઉપાસક.

૨૬: નાગર-સુશિક્ષિત જન, રસઘ. રતનાગર-સમુદ્ર. કિમિયાગર-દુનિયાને કોડીની ગણવી એ પણ મોટા કામિયો છે તેથી.

૨૭: અલકબંધ-વાળની લટોની ગૂંથણી. મુશ્ક-કસ્તૂરી. ખુતન-શહેર છે. ખોતાન તે ચિનાઇ તુર્કસ્તાનમાં છે, કસ્તૂરી માટે પ્રસિદ્ધ છે.

૨૮: વળી વળી—વળીવળીને, ફરીફરીને.

૩૦: અદાલત—સરં ‘ખેદાદની દાદ’-૧આ, ૧૨અ.

૩૨: પદ્મવપટ—લૂગડાનો પાલવ-છેડો.

૩૪: પ્રણત જન-પ્રણામ કરનાર, લળી જનાર. વિદગ્ધમન-જેનું મન વિશેષ કરીને દાઝ્યું છે તેવો. જો કે સં. વિદગ્ધ=વિદ્વાન.

૩૫: હે લાડિલી, નવીજ જાતનો તને મુકુટ ધરાવું. અંદર રવિ-મંડલ તો મણિરૂપે હશે. સરં ૧૭કરેજો-૧પઆ.

૩૬: ચંદ્ર તિલકરજ—૨જ (જરીક જેવું) ચંદ્રરૂપી તિલક.

૩૭: ગુલેસ્તાનનીં-બગીચાની મગજને તર કરે એવી ભરપૂર ખુશ્ખો જાગી જોઈ. ગુલિસ્તાનની જાગે-જગ્યામાં, એમ પણ લખ શકાય.

૩૮: સિજદો—જમીન પર માથું અડાડીને કરેલું નમન. પાક મુસ્લિમો માત્ર ખુદાને સિજદો કરે છે. કદમખોસી-ચરણનું ચુંબન. હસિ-હસ્તી, અસ્તિત્વ.

૪૯: સજન માટે અભિસાર કરતાં, તેને મળવા માટે ચૂપકાથી બહાર નીકળી પડતાં ધડીધડીના નવા રંગઢંગવાળા એવા અભિસારના રસ્તા સજન બતાવે છે. પણ આખરે તો ચિત્તનો અચળ હોકા છે તે સજનના મુખરૂપી ધ્રુવની દિશા જ ફરીફરીને બતાવે છે.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

પૃ. ૧૧૩-સ્તુતિ: ૧ ભૂમિકા-પૃથ્વી તે પર્યંકાકૃત-પાથરણું (કે પલંગ) બનાવાઈ છે, ધરાતલ તે જ શય્યા છે. સરં સૌંદર્ય. ઉપર ઓઢણું(‘પટ’) ને સ્થાને નભ-આકાશ છે, જેમાં નક્ષત્રરૂપી મણિઓની શ્રેણી-હાર-માળાઓ છે. વિરાટ પ્રભુ-પરમાત્મતત્ત્વ અને માયાનાં વિહારનું વર્ણન છે, જે ‘કલાન્તકવિ’માં પણ ગૂંથાયું છે. નાયિકાનું પોતાના જ સ્વચ્છ

ચરણનખમાં (સરં શ્રીહર્ષના ‘પ્રિયદર્શિકા’ના આરંભનો શ્લોક) કે પછી મધપાત્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાતાં તેને સંભ્રમથી (વિહાર-કારણે ચિત્તની પ્રમત્ત દશા હોઇને સવિશેષ) કોઇ સપત્ની-શોકચ ગણી તે કોષથી આકુલ બને છે. અને એને રીઝવતી વખતે જગત્સ્વામીની જે દૃષ્ટિ વારંવાર પ્રેરાય છે તે સૌનું મંગલ કરે. ૨ શિવના ભાલનો ચંદ્રમા. શ્રીમત્ શંકર-મૂળમાં શ્રીમન્મંડકરં છે. લક્ષ્મીતા-બીજું કોઈ પોતાને આવી સ્થિતિમાં જોઈ ગયું એથી. સરં શિવના ત્રીજા નયનને કારણે લજ્જામયતા કુમારં ૮-૭ ‘લઘ જટાલટ લલાટે’ની વર્ણુસંકલના મનોહર છે, આખી પંક્તિમાં લ અને ટ ઉપરાંત ‘આ’-સ્વરનાં આવર્તન ખૂબીભરેલાં છે. ૩માં “(વળી)” મેં એક સામાન્ય પંક્તિપૂરક તરીકે નાખ્યો છે. મને મળેલી પ્રતમાં ત્યાં ખૂટતું હતું. ૩માં ‘કમલિને’ ત્યાં સાચો પાઠ શો હશે તે સમજાતું નથી. પંક્તિ દુર્બોધ રહે છે.

પૃ. ૧૧૪ ‘કવિનિશા’નું મંગલાચરણ:-આખી કૃતિ નાશ પામી લાગે છે. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, જુલાઈ ૧૮૯૪ના અંક (પૃ. ૨૨૧-૨૨૨) માં શ્રી ‘જયન્ત’, ‘ટીકાકારથી ચતાં અનિષ્ટ’ નામે લેખમાં, જે પેરેગ્રાફની પાદટીપમાં આ પંક્તિઓ આપે છે તે, નીચે પ્રમાણે છે:-

“પણ ઉપરના લખાણનો હેતુ સમજવો જોઈએ. દુષ્ટ ટીકાકારો દુનિયામાં કેટલાં ભયંકર અનિષ્ટ કરી શકે છે તેનો એક નમુનો બતાવવો છે.

“કવિ બાલે થોડાક પર કવિનિશા નામે એક કાવ્યનું ખોખું તૈયાર કરેલું મારા જોવામાં આવ્યું હતું. તે કાવ્યના પ્રથમ શ્લોકમાં જ સૂર્ય દેવતાને નિષેધ મંગલાચરણ કરતાં કહ્યું છે કે ‘હે દેવ ! તમે મેહેર-આની કરી જવ; અહીં રહેશો નહિ !’ સર્વ લોક કોઈ કોઈ દેવનું આવાહન કરી મદદ માગે, ત્યારે આ કવિ દેવને નિષેધ કરી ઘર તરફ સિધાવવા વિનંતિ કરે છે કે જેથી નિશા જલદી આવે. વળી કહે છે કે ‘તમે પધારો કારણ કે, તમારાથી દુનિયામાં બે જ જણ-કવિની દુનિયામાં, પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની સ્થૂલ દુનિયામાં નહિ, -ખુશી થાય છે; ઉદરભરા

આજ્ઞાણો, જે સવાર થયું એટલે લાડુ અને મિષ્ટાન્નનો એક દિવસ વધ્યો માની ખુશી થાય, અને સંધ્યાદિકથી તારું સ્તવન કરે. અને ખીજી કંટકી કેતકી. પરંતુ કમળ કરતાં પણ વધારે કામળ કવિનાં અને સુંદરીનાં હૃદય તેને તમે શું શીતળતા કરી શકશો? માટે જાવ.' કવિનાં હૃદય ખરે એટલાં કામળ જ છે, એમ લખ્યું છે તેનો પણ પ્રસ્તુત વિષય કેવો નમૂનો છે, તેજ ખતાવવા કવિ બાલના આ અનુપમ મંગળાચરણને દર્શાતમાં દાખલ કર્યું છે."

પૃ. ૧૧૫ દંપતી ભાગ્યશાળી: કવિની કલમમાંથી એક જ સ્તંભર આપણને મળ્યો છે પણ તેની પ્રાઠિક કવિના શિખરિણી, શાર્દૂલ અને વસંતતિલકા કરતાં ઓછી આકર્ષક નથી. સ્વચ્છાન્નિ-અન્ન (વાદળ) પણ જ્યારે સ્વચ્છ થઈ ગયાં હતાં; વધારે સારો અર્થ-સ્વચ્છ અન્ન(=આકાશ)માં-છે. સાન્ન-સાપ્પરનું સંસ્કૃતૃષ સાન્નમતી સાન્નમતિ એવું કદપાતું, પણ શ્વન્નવતી (કાતરોવાળી) એ પુરાણોક્ત સાચી વ્યુત્પત્તિ છે. શશાંકાનનશ્રી-ચંદ્ર (જેવા) મુખની શોભા. ૨ વ્યંગ્યાર્થ વાતે-સીધા શબ્દોથી નહિ, અથવા શબ્દોની ઉપલક્ષ સપાટી નીચે ધણો બહોળો અર્થ-રસ છુપાવીને. વાતો...ક્રમ વિષુ કરતાં-સરં જલ્પતોરક્ષમેણ (ભવભૂતિ). વર્ત્ત-રસ્તો. અહીં એ યાદ આપવાની જરૂર છે કે કવિ ગુજરાત વર્નાં સોસાયટીના આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરીપદે થોડાક સમય હતા.

પૃ. ૧૧૬ સરિતોપકંઠ-યદચ્છા:-સરિતાના કાંઠા પાસે મનકાવતી વાત:-૧ 'રમણિય ઉપકંઠે' એમ ઉચ્ચાર અભિપ્રેત હશે. આવા પ્રસંગે 'રમણિય' ઉપકંઠે' છાપી લુપ્ત સ્વરનો ખ્યાલ આપવાની પદ્ધતિ સારી. ઝકોરો વહી તે સાથે તું પણ ચિત્તમાં પ્રવેશો. ડગાળી-ડાળી (?) ર સંકેત શોધે છે: વાયુમાંથી કાંક સૂચન મળે છે જો! શાખાની વટવિવરકુંજે-વડની શાખાઓની વિવર(પોલાણ)વાળીકુંજમાં. સુશ્રેણી-સુંદર હાર. સરં વિક્રમોર્વશીય(૪-૧૬)માં અલક્ષ્યાંકા પદર્પકિના અણુસારાની પુરુરવસ વાત કરે છે તે. ૩ પવનનો રવ વડ પાસે (શાખાઓમાંના નાયક પાસે) આવી

અંબે નહિ. અંધો-હું. શઠ ઠગ-પવન વ૦. છતાં આ જ આપણારામ માટે
 તો કીમિયો છે, મારી મતિ સતત ખીલવવા (આતુરતામાં ટટળાવીને) અને
 પ્રેમાનંદના વારે-વારિમાં-(તેના પુનિત પદના) પ્રવાહમાં ઝીલવવા માટે
 પછી પેલા શઠ સંકેત લાવનારા એ (એવા) ભલે રો'-રહે. ૪ તારાશા
 તારકો જેવા. નધારો-હું નોધારો અમીરિમતે સૌના મનમાં વસું છું, માત્ર
 મેલા લોકો હસતા જાય છે ને ડંખ દેતા જાય છે. હંદ-હંદ્ય. ૫ પણ
 તમે એ પણ જાણો છો કે એક જણનું અધરપીયૂષ જે આ અંત:-
 કરણમાં ટીપે ટીપે ટપકતું રહે છે તે તમારાં હળાહળોને તાણી જાય
 એવું છે. અવર કથની-પેલા જીભે મીઠા પણ હંદ્યે હળાહળવાળા
 મેલાઓ ખીજી એવી વાતો કરતા, પણ મારો આત્મા તો કોઈ
 શંકામાં પડ્યા વગર તારી જે રટન લાગી છે-'તું-તું'ની તે રટ્યા
 કરજો. ૬ અવધ-અવધિ (વિરહની). એમ-એમ જ, સહેલાઈથી. ૦આવર્ત
 કટકે-તારા વિરહપ્રવાહના આવર્ત(ધુમરીઓ)ના કટક(સૈન્ય)માં જ
 હું રિખાતો છું એમ છે, ખીજી આશા નથી. એ નસીબ ('કૃતી')
 મળે તો નિર્બાધિ-કશી અડચણ વગર તુંથું-તારી સાથે ચિદાનંદ-
 લહરીમાં વહી શકાય. સર૦ સૌ૦૮૪. ૭ જદા (જ્યારે) એકમિલકું
 (એકમેકને: એકમિકકું, હિલમિલકે, જેવા ઉપરથી?) નહિ ત્યજતાં
 (ત્યજ્યાં ન હતાં ત્યારે) મેં સર્વે(જગતનાં લોક) ત્યાગ્યાં (અને તે
 મારે માટે) ત્યારે નહિ હિતા-હુંતાં-હતાં અર્થાત્ તને નહોતી ત્યાગી
 ત્યારે મેં જગતનો ત્યાગ કર્યો હતો. તું સાન્નિધ્યે સદા અનુરત રહે
 (અને) આ સહુ જગ (મને) ત્યજી દૂર રહે (તો) મારે કશું જીણું ?
 (એ સ્થિતિમાં) હું (પણ) ત્યમ (-અનુરત) રહું. ૮ ભાનુગ્ન-સૂર્યપુત્રી-
 યમુના દ ગલનિકટ-ગળા પાસે. કાલાગરુ-કાળો અગરુ૦ સર૦ સૌ૦ ૬૭
 ૪. મૃગમદ-કસ્તૂરી. સર૦ યસ્યાવરોધસ્તનચંદનાનાં પ્રક્ષાલનાદ્ વારિ-
 વિહારકાલે (સ્વ૦૬-૪૮). નવપ્રસૂત-નવી પ્રસવેલી. ૫૬૫૬૦-તે ભ્રમરો
 ભીંજ્યાં (ભીંજયેલાં) દ્રવ્યોના અને પુષ્પોના ગંધ ગ્રહી ગણુણાટ સહ
 -ગણુગણાટવાળા (હતા). ૧૦ કપટપટુ-કપટમાં હોંશિયાર. હશે સંધા૦

એ બધા આંધળા હશે, કેમકે તેમની આંખમાં નયનરસની કુખી ઢળતી નથી. નથી તો એમણે પ્રેમની પોથી તારા પગ આગળ માંડી. ૧૧ પ્રહરજે—શિક્ષા કરજે. પવિત્રી-પવિત્રતા. અણ્ડી-જૂડી, એંડી. ૧૨ જનથી—પારકાં માણસોને ત્યાંથી આસ્તર્ણુ (પાથરણું-પથારી-બેઠક-મુકામ) ઉઠાવી લેવા માટે. ૧૨ હૃદયક્ષત-હૃદયનો જખમ. ૧૨આ તે ક્ષત વિષે છે, બાકી ૧૨અ ના 'જે કાળે'નો ૧૨ઇના 'તે તે કાળે' સાથે અ-વય છે. એ ક્ષત તુજની ચરણાંબુજરજ ધર્મે—(તેની ઉપર) ધારણુ થશે ને ઉધર્મે-ઉદ્ધારશે-મટાડશે. ૧૩ બંગ-રીતે; તર્ક, બુદ્ધિ; નમૂનો. તુરગરંગે-ઘોડાની છટાથી (મોજાનું ઊછળવું). નર્મદામહી વગેરેના મુખ આગળ સમુદ્રનું પાણી-ભરતી વખતે ધસી આવે છે તેને 'ઘોડો' કહે છે. જળક્રોડા, તેથી સમુદ્રતીરે નહિ પણ સરિતોપકંઠે જ ગણવાની છે. પાણી-હાથ (બચાવવા માટે). હરિ હરિ—હે હરિ, તે દીધી હતી; હે હરિ તે હરી દીધી (લઈ લીધી) હતી. ૧૪ સુમન વિખેરાતાં વાયુ સુરભિ ધરી (આપી) રહ્યો. ગૂલો-પુષ્પો. ધખ-ધખિત-ધખધખતા શબ્દો-કાંટા ઉપર; શબ્દો(પથરા) ઉપર પણ અભિપ્રેત હોય. પુનરજલયોગે સુરભવા-ફરી પાણી છાંટવાથી સુગંધ આપવા, 'સુરભિ' પરથી શલ્યાદિ ક્રિયાપદ 'સુરભવું'. આમ ક્રિયાપદ થોજવાં તે નાનાલાલમાં અતિરેકે પહેાંચવાથી વગોવાયું, પણ મધ્ય-કાલીન કે વર્તમાન કવિઓમાં તે પ્રક્રિયા ચાલુ જોવા મળે છે. ૧૫ હવે હજાર સુગંધિત બને, પણ વિલાયા પહેલાંની દ્યુતિ-ચમક ઓછી જ આવવાની છે? ૧૫ઇઇ-સર૦ 'બુંદસે ગંધ સા હોજસે નહિ સુધરેગી', ...૧૨માં એક શય્યાનું સૂચન હતું તે પરથી ૧૩માં જળક્રોડાનો પ્રસંગ. તે પ્રસંગે સાથોસાથ બકુલમાલાનાં પુષ્પોની સ્થિતિ જે થઇ તે પરના વિચારો જોતાં ક્રોડાકાળે જ વિખૂટી પડેલી પ્રિયા હવે નવા ઉલ્લાસથી મળે તોપણ પહેલાંની ચમક ઓછી જ રહેવાની છે એવું ગર્ભિત રીતે સૂચવાયું છે. ૧૬ મૃદુ (કેમકે તારા) શબ્દ-કાંટાના ભેદથી હૃદય રેલે-ટીપે નહિ પણ રેલે—ટપકયું. નિનાદે-ગડગડાટથી, વિચારોનો વાયુ

પણુ પ્રખરપણે વાતો-સૂસવતો નથી. ૧૭ જે કાંઈ વૃષ્ટિજનનો પ્રવાહ બાકી હતો તે ચિત્તની ચિંતનધૂને સૂકવી નાખ્યો. નદતીરાઅવનમા-નદીકાંઠેના આંખાવાડિયામાં. ૧૮ ડુંગર દૂરથી રળિયામણા, તેમજ સુખ. ૫૨-ઉપર, ઉપરથીના અર્થમાં. ૧૯ ૨૬ છયું-હૃદય છવાયું. હોડે હોડમાં (મારી સાથે). ૨૦ પ્રતીચીથી-પશ્ચિમથી. આપણો પવન પશ્ચિમ કરતાં વધારે તો દક્ષિણનો હોય છે. આ પંક્તિ શેલીના 'Ode to the West Wind'ની યાદ આપે છે. ૫૮-લખવા કે ચીતરવા માટેના ફલકરૂપી પત્ર-(૧) પાંદડાં, (૨) પાનાં. બાળા-હે બાલ એમ પોતાને સંબોધન; હે બાળા ! એમ કાન્તાને પણુ સંબોધન લેવાય, પણુ જેની પાસેથી રિદ્ધિ વિધિવશાત્ ધસડાઇ જાય છે તે પોતે છે એમ ગણવું અરોઅર છે. કજળ પટપત્રી-કાજળ, મશી, શાહી અને લખવાનો કાગળ. પણુ અભાગીની કલમ તૂટી ગઇ અને તે સાથે જ આશા.

પૃ૦ ૧૨૦ વિરહુતરંગઃ ૧ તન-શરીરે. ૨ અસ્થીહાર-હાડ-કાંના ટુકડાની માળા. સારિકા-મેના. સર૦ સારિકાં પંજરસ્થાં (મેઘદૂત) ૩ વિરાને-વેરાનમાં. વિહ્વ પ્રીયા થકી-પ્રિયાવિરહથી. ૪ પદ્મવેથી-૧ પાંદડાંથી, ૨ પ્રિયાપક્ષે પાલવથી. ૫ દધિ-ઉદધિ, સમુદ્ર. ૬ ઘાડ ધોરે ગાઢ ધોરથી, મોટા અવાજથી. ૭ નભસુત-સર૦ કલાન્દરઘ. ૧૦ પડી જાઉં-પ્રેમના ભરપૂર અંધનથી અને ભેટી નહિ જ શકાય એવી નિરાશાથી. ૧૧ 'લાગે' પછી અદ્વપવિરામ. ૧૨ તિર-તીર, બાણ. નકારો-'અકારો' ઉપરથી. ૧૩છનું દર્શન મનોહર છે.

પૃ૦ ૧૨૩ મિષ્ટ ગાનઃ "[આ કાવ્યમાં, પક્ષીની સુખી વીણા સાંભળવાને કપટમય જગત અધિકારી નથી, એ આક્ષેપમાં પક્ષીના ગાન જેવા સૌન્દર્યસ્વરૂપની નિર્લેપતા અને જગતની નીચ વૃત્તિઓની મલિનતા વચ્ચે અસંવાદ સચોટ, સંક્ષિપ્ત, શબ્દોમાં દર્શાવાયો છે.]"-શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયા; મનો૦૨, પૃ૦૨૩૩. ૧. પાલીતાણાવાળી હરિ ત્રેન્ની આવૃત્તિમાં 'મિશ્રિત' છે તેને છાપબૂલ ગણી શ્રી નરસિંહરાવે 'શ્રમિત' પાઠ મૂક્યો છે એ યથાર્થ છે. કરની-માં 'ની' ભૂલ્ય તરફનો

પ્રયોગ, કવિની ત્યાંની નોકરીને કારણે. ૨ થતું-થતાં. ૪ અહા ! તું નિર્દોષી વિહગ છે, પ્રપંચી નથી નથી. સર્વ જીવોનું અહિત કરતા સ્વાર્થી અહીં ભરાયા છે. દાંભિક-દંભનો વર્તાવ. ‘અભિમાનનું પૂતળું’ની જેમ ‘દંભનું પૂતળું’. ૫ નવનવિત-નવાંનવાં. ‘નવિત’ પ્રયોગ દુષ્ટ છે. ‘નવલ’ હોત તો સારું, છેવટે ‘નવીન’નું ‘નવિન’ પણ હોત તો ઠીક. ૬ ‘અરે, આ સારું છે !’ એમ કોઈક વસ્તુમાં ગુણ જોઈ લોક (‘જન’) તેને શ્રેષ્ઠ સમજે છે, ‘અરે આમાં તો કાંઈ નથી ?’ એમ વળી બીજી વસ્તુના અવગુણ ગાંધને ખુશ થાય છે, પણ કુદરતનો પ્રવાહ તો એક-ધારો વહે છે અને ગુણવાળા કે અવગુણવાળા, સત્યના સત્ત્વવાળા કે હીન સત્ત્વવાળા—સૌ જીવો એમાં તણાયે જાય છે.

પૃ૦ ૧૨૫ હૃદયમણિ : ગગનધન-આકાશનો મેઘ તે જ સ્નેહી. ‘પિયુ’-તો ઉચ્ચાર એક ગુરુ જેવો થઈ શકતો હોઈ છંદોઆધા નથી. હૃદયમણિ-હૃદયે મણિને પેઠે ધારણ કરવા યોગ્ય. અહીં શ્લેષ પણ સમજાય છે. ‘ભેટયો’ એવું પુંલિંગ પદ તે ‘પ્રેમપદાર્થ’ કે એવા કોઈ પદ સાથે સંબંધિત ગણનાં વિચિત્ર નહિ લાગે. પ્રેમતત્ત્વનો પસારો તે લિંગભેદને વટાવી જાય છે એવું સૂચન પણ આમાં જોવું જોઈ નથી. સર૦ એક બાહ્યગીતનું ભગિની નિવેદિતાએ આપેલું અંગ્રેજી : Four eyes met and there were changes in two souls. Now I do not know whether he is a man and I a woman or he a woman and I a man. This only I know. Formerly there were two. Love came and now there is one. (સ્મૃતિ ઉપરથી)... ‘મણિ’-પદ કવિના બાળસ્નેહી મણિલાલ ન. દ્વિવેદીને ઉદ્દેશીને તો નહિ હોય એવી સંભાવના ૧૪માંની ‘અધરરસ પિયુનો’ની વાતથી રદ થાય છે.

પૃ૦ ૧૨૬ ના ભૂલાતો પ્રેમ : ૧ ભાન—ભાને, ભાનથી, ૨ અંતર-છેડું. ૩ (આપણે એકમેક પાસે) આવી, પ્રવાસે સંગી થઈ, પ્રિય જો ! બહાલે (બહાલથી) વચન દીધાં : (કે) પથને આનંદ સુગમ

કરીને ખરી સિદ્ધિ સાધવી. એ પ્રવાસી પંખીની કલ્પના છે. પંખી-
મેળામાંથી પંખીમાળો કેમ થયો તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. ૫ એ દેશ-
હૃદયથી નયન સુધીનો-પ્રીતિસ્થાનનો. ૬ પ્રેમ ઠરતો નથી, જળતો જ
રહે છે, અંદરથી એનો લબ્ધકો સળગી જાઉં છે. એનો પુરાવો: મુખ
પરની શ્યામતા. મુખ પર રહીસહી જે સુરખી બાફી ટકી રહી છે
તે પણ નિઃશ્વાસ નાંખી નાંખી જશે-ચાલો જશે. ૭ તામે-તેની અંદર
(વજ્રભાષાનો પ્રયોગ). નિજનાં—પોતાનાં, પણ તે સ્વાર્થના સંબંધે કરીને.
અન્વય: કેને પરવા છે કે... ૮ મરતો મરતો પ્રણયિને પ્રેમાંજલી
દધને જો જીવું તો તારી દિશા ગ્રહું. ૯ આશાને ભરતી-પોષણ આપતી
અથવા ભરી દેતી. સૌ પળો પ્રિયાને મળવારૂપી ફળની આપ્તિ-
પ્રાપ્તિ મળશે ધારીને દુર્ભાગ્યમાં મળી. લેશે-લેશ પણ. અંતે તો પ્રેમ
આવીને દીનને પ્રસાદી દેશે (દિનને-દિવસને અંતે દેશે એવો અન્વય
ઓછો પસંદ કરવા જેવો છે)—(એમ ધારી) રાંકશાં (પ્રેમગરીબ
બનીને) રહ્યાં (ખેસી રહ્યાં, વાટ જોતાં). ૧૦ આનંદનું-શત્રુત્વાદિ ક્રિયાપદ.
સર૦ ‘આનંદો! આનંદો!’ (—‘ગૂજરાતનો તપસ્વી’). અન્યદુઃખથી-
બીજાના દુઃખથી. મૌજ્યેન્દં-અસ્પષ્ટ છે. દુષ્ટ-તે દૈવ.

૫૦ ૧૨૮ થયે ચાતુર્માસ : થયે—થતાં, એટલે કે શરૂ થતાં
એસતાં, પૂરા થયેના અર્થમાં નથી. દુષ્પદા-સ્રીલિંગી વિશેષણ વિશેષ્યને
સ્થાને ‘ચોમાસું’-નો પર્યાય ‘વર્ષા’ મનમાં રાખીને ચોગ્ધનું લાગે છે.
૨ દર્શી-દર્શન. કૃષ્ણજન્માષ્ટમીના પ્રસંગનું સૂચન. ૨ સંગે જવા-સંગ
માટે જવા, સંગે પહોંચવા-થવા. ૪ તિને-તીણે. પઅઆ : દંપતી
સાથે પૂર જોવા જાય તેનું વર્ણન. હૃદયમણિ—સર૦ ૫૮ ૧૨૫ ઉપરનું
કાવ્ય. પદમાં બીજું વૃથાત્વ પણ સૂચ્યું છે : નદીતટે યુગલો ભલે
જાય, મારે એકાકીને શાં જવાં? પૂર જ જોવા જવાનું હોય તો આ
‘નેણું’ ક્યાં પૂર (અશ્રુનાં) નથી? અને તોયે નદીતટે જઈશ તો આ
અશ્રુલાવિત ‘નેણું’નાં અશ્રુ આડે એ ઓછું જ નીરખી શકાવાનું છે.
સર૦ ઉત્તરરામચરિત (૩-૨૨ પછી). ૬ ગગનચર-પંખી. ઝરે છે ધારા૦—

પદ ઉપરની ટીકા જુઓ. આ શ્લોકમાં આરંભે બે પંક્તિ સુધી ‘કરે છે’ની પુનરુક્તિ છે. શ્લોકારંભે પુનરુક્તિથી ચમત્કૃતિ સાધવાની ‘બાલ’ને સારી ફાવટ છે. પણ અહીં ત્રીજી-ચોથીમાં યમકરચના થોડા ભાવને સારો વેગ આપ્યો છે. ચરણાન્ત યમકરચના પણ ચરણારંભ મુજબની જ છે એ બીજી વિશેષતા.

પૃ૦ ૧૩૦ પ્રણયાર્પણ : ૧ તારા કઠોર હૃદયથી અમને સૌને તું ખૂબ હસતો હોઇશ. ૨ કુદરતશિશુ-પ્રકૃતિનાં બાળકો. કવિને મન કશું જ જડ ન હોઈ, કુદરતના સૌ પદાર્થો અહીં અભિપ્રેત છે. અસુર સમ—તારા જેવા દૈવી પ્રકૃતિના માણસને ન હાજે એવું. ૩ સુહૃદ છળનો તાપ—મિત્રને છળ (કપટ) દગો દીધાનો પશ્ચાત્તાપ. પિતૃપ્રણય-પિતા માટેનો સ્નેહભાવ, ‘પિતૃપ્રણય’ વધારે સારું. દુખિત હૃદયો—અમે સૌ, તેમાં ખાસ તો તારા પિતા, પૂરા દુઃખી છીએ જ ને તેમને તું બાળી રહ્યો છે. ૪ મારા તારાથી તો ઠીક પણ જગપતિ થકીય તે પ્રીતિનો બંધ તૂટવો કઠિન છે—એ તું જોજો. ન્યાં પ્રેમ વસે છે ત્યાં કેવલ સુખ જ છે. તું જો આર્તિ-દર્દ વેઠતો હોય તો એનો (અમારા) પ્રેમનો સ્વીકાર કરીને, તરત જ ત્યાગ કરી શકે છે, હું કહું છું, કરને! ૫ સંબોધન આ શ્લોકથી મિત્રને નહીં પણ મિત્રની પોતાના હૃદયાદર્શમાં પડેલી પ્રતિમૂર્તિને છે; એમાં ધણું ઔચિત્ય સચવાયું છે. એ રીતે કે ભાવની ઉત્કટ અભિવ્યક્તિ પેલા નક્કર નહોત મિત્ર આગળ શી રીતે થઈ શકત ? તેવું તો આપણી હૃદયમૂર્તિ સમક્ષ જ થઈ શકે. અંતિમ શબ્દનું અનુચ્ચારણ વિવેકપુર:-સરનું છે. ભાવોની ઉત્કટ અભિવ્યક્તિને પણ મર્યાદા હોય છે. સર૦ ફલા૦ ૧૦૦ઈ અને તે ઉપરની ટીકા.

પૃ૦ ૧૩૧ ‘કર્પૂરમંજરી’નું અર્પણ : શ્રી અનુપરામ તે ‘બાલ’ના કવિતાશિષ્યોમાં મુખ્ય હતા અને કવિના એક નિકટના મિત્ર હતા. ‘ભારતીભૂષણ’નું તંત્રીપદ બીજા અંક પછી નોકરીને કારણે કવિએ છોડ્યું ત્યારે શ્રી અનુપરામને એ પદ માટે પસંદ કર્યા હતા.

૧૮૮૭ જુલાઈ-ઓક્ટોબરના અંકથી ૧૮૮૮ના જુલાઈ-ઓક્ટોબરના અંક સુધી તે તંત્રી રહ્યા હતા. તેમણે ‘જ્ઞાનદર્શન’ માસિકનું તંત્રીપદ પણ સંભાળ્યું હતું. ભરૂચના વતની હતા. પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર એમને પોતાના ‘શાળામિત્ર’ તરીકે ઓળખાવે છે. (ભરૂચકાર-૧, પૃ. ૧૯.) કવિએ એમના પિતાનું નામ ‘કર્પૂરમંજરી’ની આવૃત્તિમાં ‘મગનલાલ’ છાપ્યું છે, પણ ‘ભારતીભૂષણ’ના અંકો ઉપર અને ‘ભરૂચકાર’-૧ માં બધે ‘મીઠાલાલ’ મળે છે, જે બરોબર છે. ૧૨મા ને ૧૩મા ‘અંધૂ’ શબ્દમાં ‘દીનઅંધૂ’નું શ્લેષથી સૂચન છે. અનુજ-પાછળથી જ-મેલ, નાનો ભાઈ. બાલને નાનો ભાઈ ન હતો. રચના-રચૂળ શારીરિક પીડાના કોઈ પ્રસંગનો પણ ઉલ્લેખ હોય. કવિ ભરૂચમાં નોકરીએ રહ્યા હતા ત્યારે એકમેકની સારસંભાળ લેવાની બંનેને સારી તક મળી હશે. શિર પિડા-માથે વિપત વરસે ત્યારે જ મૈત્રીનો પ્રભાવ પૂર્ણપણે પ્રકાશે એવી કવિશ્રદ્ધાનો ઉદ્ગાર. પૂજ્યભાવ-પોતે મોટા અને કાવ્યગુરુ તેવા કારણોથી. ૩ વિવેકવય-સારાસાર સમજવાની શક્તિ વધે તો જ વર્ષોમાં વધ્યાનો કાંઈ અર્થ, અને એ વિવેકવયમાં તો પોતા કરતાં મિત્ર જ મોટો હતો, તેથી શિષ્યામણને પાત્ર નહિ પણ ઊલટો પૂજ્ય હતો. ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ એ ભવભૂતિ-વચનના આજા મધુર પ્રતિષ્ઠાનિથી ભાવપોષણ કરવામાં આવ્યું છે. નિપુણ્ય-નિપુણનું પદાર્થ. તું છું-ચરોતરી પ્રયોગ, ભરૂચના મિત્રને ભેટ દાખલ, જેમ ભરૂચમાંથી પોતે ‘ની’ (જો-ની, કર-ની માંનો ની) લઈ આવ્યા. જગત-રંગ-જગતના રંગ, ઉપલક આભાસો. મૂળ પ્રતના ‘જગતરંગ’નું પુનર્મુદ્રણમાં ‘જગત-રંગ’ છાપ્યું અને નહિ કે ‘જગ-તરંગ’ તે પાછળ આવતા ‘બહાર’(છટા) શબ્દ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને. ૪ જનમ કૂલ-જેમાં જ-મ લીધો તે કુળ. આ કુળ લોહીના સંબંધનું તો છે નહિ, કોઈ સૂક્ષ્મતર સંબંધનું છે. લોહીસંબંધના કુળમાં જ્યેષ્ઠની અનુજો મર્યાદા રાખે છે ને વિવેક દાખવે છે, તો આપણો આ નવીન સંબંધ તો એ વિવેકદૃષ્ટિનો તેથી પણ વધુ ઉપયોગ માગી લે છે.

‘લગાર’ સાથે ઈર્ષમાં યમક કયા શબ્દથી યોગ્ય ? જે વિષે કવિએ મૌન સેવ્યું તેનો અભ્યાસ નિમિત્તે પણ રફેટ કરવાનો આપણને હક્ક ખરો ? અહીં પણ, કલાં ૧૦૦ઈ, પ્રણયાર્પણ-પઈના અંત્ય શબ્દની પેઠે, ‘ગમાર’ જેવા અપશબ્દથી સામાને બચાવવાની જ વૃત્તિ છે. છતાં સામાને પોતાનો આશય સમજાય એવી, પલ્લસુલલ યમકરચનાના આશ્રયથી, તરફીય તો કરી જ છે. પઈ બંનેના સંબંધનું પરમ નિદર્શન. ૭ હે ગુણેવાળા બંધુ, તને આપવા મારી પાસે રતનમાળા તો નથી પણ અક્ષરમાળા (શબ્દરચનાની માળા, રત્નો જે ક્ષર-નાશવંત-છે તે કરતાં ભિન્ન, અક્ષર, એવી માળા) અર્પું છું. આ માળાની બીજી વિશેષતા એ છે કે તે નિર્ગુણ=મૂલ(દોરી) વગરની છે અથવા નિર્ગુણ એવા પરબ્રહ્મ વિષયે પ્રેરાયેલી છે. સરં રીપનપં. વિજયાપ્રં.

પૃ. ૧૩૩ વિધિને: ૨ આવા-પથ્થર. સંત-હે સંત, હે સજ્જન. સંત-મન-નું એમ અન્વય થઈ શકે પણ તેમાં આત્મસ્ત્રાવા થાય. ૩ નેત્રે વહે હૃદય-સરં કલાં ૩રઆ. ૪ ભૂલ્યો-સરં શાન્તમથવા (ભવભૂતિ). ત્હારા સમે-ત્હારા જેવાએ, હે વિધિ, કોઈ આવો કોર બ્યવહાર આચરવો શું ઘટિત છે ?

પૃ. ૧૩૪ પ્રેમવિવેક: શેલીના પ્રસિદ્ધ ‘Love’s Philosophy’ કાવ્ય ઉપરથી. ઈર્ષ-સહુ (જેને-જેમાં) સુખ ગણે (છે), અથવા સુખનો સહુ ગણ(સમુદાય) છે, તેને પણ (હું) વૃથા સમજીશ, જે પ્રિયા ! તને સુખ (મારું) ચૂમી ન બરશે. ‘ત્હને’ ને બદલે ‘મ્હને’ મૂળને વધારે વક્રાદાર નીવડત. મૂળ: If thou kiss not me. સરં ‘કવિતા અને સાહિત્ય’-૧ પૃં ૧૪૩ ઉપર શેઠ જમશેદજી પીતીતનો અનુવાદ અને પૃં ૧૪૫ ઉપર શ્રી રમણભાઈએ ઉતારેલું તોટક હંદમાંજ થયેલું ‘એક અપ્રસિદ્ધ બાષાંતર’...પ્રેમની ફિલસૂફી કે પ્રેમનું વિજ્ઞાન એવા બાષાંતરિયા શીર્ષક કરતાં ‘પ્રેમવિવેક’ રાખવામાં કવિએ ખરે જ વિવેકબુદ્ધિ વાપરી છે...અંતિમ શબ્દ ‘ત્હને’ પણ એ વિવેકનું ઉદાહરણ તો નહિ હોય ? ‘મ્હને’માં યાચનાનું તત્ત્વ આગળ

તરી આવે છે. જો કે આખું કાવ્ય પ્રેમયાચનાનું જ છે, છતાં જો કારણે એ યાચનાને દર્શાવતાં લખેલીને રજૂ કરી છે તે કારણે જ, છેલ્લા વચનથી તે સ્ફુટ ન કરી દેવી એ કદાચ વધારે સારું નહિ ? પોતે પ્રેમલિપ્ત હોવા છતાં ચુંબનયાચના માટે નહિ, ચુંબન આપવા આવ્યો છે, એવો દાવો લગાવે એ પણ જ્વનિને પોષક ગણી શકાય. એ પ્રળયોના પ્રેમોપચારવિષયક બેદને પણ આવા મ્હને-ત્હને-ના ફેરફારમાં કારણભૂત ગણી શકાય. દુષ્યન્તની વ્યથા તે શકુંતલાનું મુખ કથમયુગ્મિતં ન ચુમ્બિતં વૃ, ન ચૂમ્યાની અને નહિ કે ચુંબન ન પામ્યાની, છે. 'ત્હને'ની યથાર્થતા સમજવામાં આટલી ચુંબનમીમાંસા બહુ છે.

પૃ. ૧૩૫ કાલોપાલંભ: કાલ(સમય) ને મહેલું-આ કૃતિમાં 'બાધરન કવિના વિચાર પણ મિશ્ર છે' એમ કવિએ પાદટીપમાં નોંધ કરેલી છે. 'ચાઇલ્ડ હેરોલ્ડ'ના સર્ગ ચોથાના શ્લોક ૧૩૦ માં Oh Time ! થી શરૂ થઇ ૧૩૮ માં પૂરા થતા કાલસ્તોત્ર ઉપરથી આ કૃતિ રચાઇ છે. એ કાવ્યમાંથી બીજા કેટલાક ખંડોના અનુવાદ કવિએ કર્યા છે (જુઓ: પ્રકીર્ણ કૃતિઓ), પણ આને છૂટે અનુવાદ કહી શકાય એમ પણ નથી; બાધરન ઉપરથી કાવ્ય સૂઝ્યું છે, અને ક્યાંક અંદર બાધરનની વિચારણાની છાંટ છે એટલુંજ. ૧ પાંખ સખળી: 'thou dread power... thus onmnipotent' (૪-૧૩૮) શૂન્યાવસાને-શૂન્ય અંતમાં. ૩ ક્ષમા-મૂળ ૪-૧૩૫માં જુઓ 'That curse shall be Forgiveness' વં વં. ૭ નિવાસિત-રહેલો, વસેલો, એ અર્થ અભિપ્રેત છે; 'નિવસિત' જોષ્યે. નિવાસિત = સુરભિત. તૈજસ-તેજનું (આશ્ના તોજનું). તે આશ્નાનું તેજ-બિંદુ કયું ? તું પણ સદાનો નથી એવી પ્રતીતિ તે. સરં મૂળ:

But there is that within me which shall tire

Torture and Time and breathe when I expire.

૮ અંતક-અંત કરનાર, મૃત્યુ. સર્વ ચિત્તે લહે-સૌ મનમાં જાણે છે. ૧૦

વૈર-સરં મૂળ: Great Nemesis વં ૪-૧૩૨ માં.

પૃ. ૧૩૭ તરંગ: રમના આરંભે રચાના 'તણાવ' શબ્દની પુનરુક્તિ બહુ વેધક છે. તે પછી તરત 'જે તણાવું'થી ભાવનું મોજું પણ જાણે ઉછાળાથી પાછું પડતું ન હોય! નવા તરંગ-નવીન આશા-રૂપદ તરંગ. ૩ ખેલવું રહ્યું તે-જે ખેલ કરવાનો બાકી રહ્યો છે તે. વહી જશે રે-ઉપાડી જશે (તને). ૩૪૪: તરંગને ઝીલીને (વધાવીને, સ્વીકારીને) અથવા તરંગમાં ઝીલી-ન્હાઈ-ને શાન્તિ મળશે એ આશાએ મૂઠ બનીને પ્રમાદથી રખે ખેલતો, તરંગ સાથે ક્રીડા કરતો; તણાઈ મરીશ, તણાઈ. ૪ બોધાત્મક વચનથી કાબ્યનો અંત સાધ્યો છે, ખાસ ચમત્કૃતિ વગર. તરંગમાં ઝીલવાનો વિચાર વહેતો મૂકી તરંગને દબાવી એની ઉપર સવારી કરવાની ખ્વાહેશ હોય તો સત્સંગરૂપી નાવ શોધી લે.

પૃ. ૧૩૮ દેજે દોષ ન કવિવરને: Thomas Moore ની કૃતિ ઉપરથી છે. ૧ કાળગતિ-સમય સંજોગો વં અનુકૂળ હોત તો વીરોના યશ ગાવા કરતાં પોતે જ વીર બનવું પસંદ કરત. ૨૨૦ Next to living Poetry, writing Poetry is best. —Keats. જ-મજૂમિના-પોતે વીર થાત તેની સાક્ષી જુઓને એનાં દેશજાકિતી નીતરતાં વચનો જ પૂરે છે. ૨ માનવંતના માનનો ભંગ થાય તે માટે સેવાનો ભાર રાખે છે-અચત્ન કરે છે. પ્રજા તેની-માનવંતની ઓલાદ. નામ કરે-આખર મેળવે. કુળબોળ-કુળ બોળનાર. 'કુળ બહોળું' પાઠ પ્રચલિત છે તે સુધારીને 'કુળબોળું' છાપ્યું છે. મૂળ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં છપાયું ત્યાં 'કુલબોળું' પાઠ છે. ૩ અભિમાન-સ્વાભિમાન. હરે! -હે હરિ! મશાલ દેવની-દેવ સુઝાડે તે રસ્તે જાય છે. 'હરિ પ્રેમ પંચદશી'ની પાલીતાણા આવૃત્તિમાં અને તે પછી જ્યાં જ્યાં આ કાવ્ય છપાયું છે ત્યાં આટલે સુધીજ છે.

કવિ ગુજ. વર્ના. સોસાયટીના આસિ. સેક્રેટરી હતા અને 'બુદ્ધિ-પ્રકાશ'ના તંત્રી હતા ત્યારે સપ્ટે. ૧૮૬૩ના અંકમાં 'ગુજરે જેશિરે'વાળી ગઝલની સાથે તેમણે આ કાવ્ય છાપ્યું હતું તેમાં શીર્ષક પછી નીચેની

અંગ્રેજી પંક્તિ છે જે મૂળ અંગ્રેજી કવિ અને કાવ્યનો નિર્દેશ કરે છે:-

“Oh! Blame not the Bard.”—T. Moor
તેમાં પાંચ કડી છે. છેલ્લી બે નીચે આપી છે:—

કવિની નિન્દા મા કરશેા જે સુખદ સ્વપ્નની માંહિ તરે,
ઉપાય જે વસ્તુનો ન દીસે તેનું શાને સ્મર્યું કરે ?
કોઈપણ આશાનો તંતુ લાવીને સન્મુખ ધરે,
પછી તરત તે ભુજ[ન]ની ને ચરણે નિજ શિર નામી ધરે
કમલમાલ કંઠેથી કાઢી કૃપાણુને તે શણગારે. દેજો
કીર્તિ સઘળી જતી રહે ને આશા સઘળી જાય ખરે,
આર્યભૂમિમાં નામ તાહરું કવિતા કવિની નિત્ય ઉચરે,
આનંદના ઊછાળા આવે તે સમયે તુજને જ સ્મરે,
તારા દુઃખનું વર્ણન જઇને પરદેશીના કાન ભરે,
દીનનાદ તવ વિલાપનો જઈ પહોંચે સાગરપાર ખરે. દેજો

નોંધ:-૪૪માં કૌસમાં ‘ન’ એ ઉમેર્યો છે, અર્થ અને લય ખાત
મૂળ કવિના મિત્ર અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુએ અનુવ
આદરેલો એમ કહેવાય છે. તેમણે ‘ભાટને દોષ ના દેશો’ કે એવી પંક્તિ
‘bard’ માટે ‘ભાટ’ શબ્દ વાપર્યો તે કવિને બહુ ખૂંચ્યો અને પે
‘દેજો દોષ ન કવિવરને’ એ પંક્તિ રજૂ કરી.

પૃ. ૧૩૯ મન-આત્મભાવ: ૧ ઉડિ જા તું-સરં ‘ક
નાદાન મન બુલબુલ’. આંટી-ગૂંચ. વાણિનો-તારી વાણીનો. નવે
નવરિદ્ધિ. ૨ કોટ-કિલ્લો, કારાગૃહ-બંધન-૩૫. ૪ નિજરૂપ-આત્મતર
૬ ઉમર વધતાં સમજણ સુધરવાને બદલે ઊલટી હતી તે અવળી થ
પરભાવ-મન-મનિયું કુટું-વર્ષ વધતાં જે જ્ઞાન મળ્યું તેથી આ મા
આ પારકું, એવા ભાવ (‘પરભાવ’)ને લઇને મન કૂટું બન્યું.

આ કાવ્ય શ્રી મણિલાલ ન. દિવેદીના ગ્રંથ ‘આત્મનિમજ્જન’
‘પ્રેમજીવન’ પૃ. ૨૧૭-૧૮ ઉપર આપ્યું છે. તેની ઉપર તે વિદ્વાન

વિસ્તૃત ટીકા જોવી. શ્રી નરસિંહરાવે આ કૃતિના મર્મ પરત્વે નીચેના શબ્દો કહ્યા છે:—

“[અદ્વતનો બોધ આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ વાણીમાં છે. શૈલી અહીંના પ્રાચીન કવિયોની છાયારૂપે છે. બાલકમાં “વિશ્વની પોથી”ના વિકાર ન હોય સત્યદર્શનની શક્તિ હોય છે. એ વિચાર કાંઈક પાશ્ચાત્ય કવિતામાંથી આવ્યો લાગે છે.]”—મનો ૨ પૃ ૨૩૩.

શ્રી નરસિંહરાવનો પાશ્ચાત્ય કવિતાનો ઉલ્લેખ તે વડ્ડવર્થ જોવાની કવિતાને અનુલક્ષીને હશે.

પૃ. ૧૪૧ “ફિકર શાની પછી માની”: ૧ મૂળમાં ‘સ્વાર્થ’ છે તે પછની માત્રા ખાતર અહીં તેમજ ૨-માં ‘સ્વાર્થ’ છાપ્યું છે, જોકે ‘ય’ નો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરવાથી પણ માત્રાખળ સાધી શકાત. જોડું-આ શબ્દ પાલીતાણા-આવૃત્તિમાં આ રીતે છપાયો છે. પણ મૂળ તે ‘મોહ’ હશે એવો તર્ક હું વિદ્વાનોને વિચારવા માટે રજૂ કરું છું. ‘મોહ’ એવા મરોડથી લખાયેલો કે છાપમાં ‘જોડું’ થઈ ગયો. ૪ જોતી-આ શબ્દ પણ અસલમાં ‘મોહ’ હોવો જોઈએ એમ તર્ક કરું છું. તે પણ લેખનમરોડને લીધે ખોટા વંચાયો ને ખોટા છપાયો લાગે છે. ૫ અમને માયા નથી. અમે તો કહીએ છીએ ‘અમારે શું?’ તમે કહેશે ‘કે ત્યારે અમારે શું?’ તો પણ શું થઈ ગયું? છો કહેતા. તહો જાતાં-‘પરમ પ્રેમ’માં પ્રવેશ કરતાં (?) ૬ ઉપાધી-કાયાની તો આંધળી (સમજ્યા વગરની) ઉપાધિ છે. ૭ મુઆ તેને-મરેલાને. ૮ જવા દેને જનારાને-સર ૦ ‘ભૂલી જૈને જનારાને’ (સર-સ્વતીચંદ્ર-૧). એકે-એક ઠેકાણે.

પૃ. ૧૪૨ બેકદર દુનિયાં: ૨ તને જો આ ઇશ્કી આલમ (પ્રેમી દુનિયાં)ની બેકદર અમીરી ગમી, તો અમને ફકીરી ગમી. દુનિયાંનું એક તને ગમ્યું, બીજું અમને ગમ્યું. ને ખાવિંદને-પ્રભુને તો આખી ખલક(દુનિયાં)-અમીરીની તેમજ ફકીરીની-ખારી (વહાલી) છે. ૪ તારે વસવા તો એકલા મહેલ જ છે. અમને ફકીરને

તો માલેકની આખી આલમ ફરવા ને વસવા ખુલ્લી છે. ૬ અમારી ફકીરીને હસે તો બલે, અમને તારી સામે જોવા અહીંયાં વખત નથી; અથવા ‘આ વખતના’-હાલના (ક્ષણિક) હે અમીર ! ૮ અમારી આલેકની ફેરીમાં હમ મસ્તનો ગંવાર-ગવારો (કુલ અસખાબ, મિલકત) છે. સર૦ ‘ધેલીનો ગવારો.’ (કે પછી ગંવાર=ગમાર-પણું ?) ૯ પળ-ભર-એ કેફ તો ક્ષણભર જ ચાલવાનો. ૧૦ અમર-અમારા ખ્યાલાનો કેફ અટકે નહિ એવો છે. ૧૧ હે એકદર, તું બેદિલ-હદયહીન દોસ્તોની યારીમાં મગર રહેજો. અમારે તો એવી બેદિલીનો સવાલ જ નથી. કેમકે ખુદ સાહેબ(ખુદા) જ અમારો દોસ્ત છે.

પૃ. ૧૪૩ બેદાદની દાદ: ૨ પાળા-પાયદળના માણસો. ૩ બગદોષ-વગોણું. ૪ બેદાદ-જેને દાદ નથી તેવો. ૫ હેવાન-પશુ. બળે-બળજબરીથી. ૬ એકની સાથે દિલ લાગ્યું હોય ત્યાં દુનિયા સો સો બતાવે છે. અમારી એકને જ બતાવતી હોય તો કેવું ? ન બતાવે તો રહો, પણ અમે એ એક માટે ખૂરીએ-રડીએ તો જોઈ જોઈને પછી એ દુનિયાં હસે છે. સુંદર દર્શન. ૮ દુનિયા ક્ષણ પણ આનંદ લેવા દેતી નથી. ૧૦ કદપનાથી બેહેશ્ત-સ્વર્ગમાં ધડીક બેસીએ છીએ ત્યાંથી ગરદન ઝાલીને દિનચર્યા-routine-ની ધાણીએ જોતરે છે. ૧૧ ધાણી ‘ફહાણી’ હોય તો વધારે સારું. ૧૨ વાગે—જ્યાં અદલ ઈન્સાફનો ઘંટ દાદ સાંભળવા માટે હરગીઝ, હંમેશાં, વાગ્યાં કરે છે.

પૃ૦ ૧૪૫ ભ્રમિત મન: સર૦ ‘નાદાન ખુદખુલ’. ૧ વલ્લી-વેલ. રૂઢિત૦—તું રુવે છે તે પણ જોશે નહિ. ૪ રહું—નાન્યતરજાતિ તે પ્રિય=પ્રિયતત્ત્વ એ સમજણથી. પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચે એ હોંએ છે. જુદે-ખીજે ઠેકાણે એ હોંએ એ તું વ્યર્થ જોવા (કરે) એ તો વ્યર્થ આશામાં જ. ૬ પામ્યું—નાન્યતરજાતિ તે ‘તું’=મન હોવાથી. ઉપર ૪માં ‘રહું’ તે ‘તું રહું રહું જો’ એમ લઈ શકાત, જો ‘હિંચી’ શબ્દ અખ્ધર રહી જતો ન હોત તો પણ ‘મન’ની જાતિને કારણે ‘રહી’ને ઠેકાણે ‘રહું’ થયું હોય તો પણ નવાઈ નહિ. ૮ ગયું તેને જ રાવું

શું ?—સરં સરસ્વતીચંદ્રની હૃદયદ્રાવક પુનઃપુનઃ ઉક્તિઃ ‘પિતાશ્ચ રોતું તે જ્ઞાને ?’. જોતું ને રોતું—સરં ‘મારે જોવી જોવી ને રોવી રહી રે લોલઃ’ નાનાલાલ. ૯ આઃ આંસુની નિરર્થકતા. ૧૦ ગળી ગર્ધ—ગળામાં ઉતારી ગર્ધ, ખર્ધ ગર્ધ. ૧૨ હતું ત્યારે હતું સૌએ—એ હતું ત્યારે સૌ હતું, કશું બીજું ન હતું. ૧૪ તું ઠગાય છે તોય એ જ ધ્રુવ છે. તારાથી બીજું બોળું માણસ કોઈ નહિ હોય. ૧૫ સહજે—કુદરતી રીતે, અનાયાસે. ૧૬ જો તને પ્રેમની ભૂખ હોય, તો પ્રેમ શું તે તો સમજ. ૧૭ આ બલે તારે પ્રેમતત્ત્વથી યોગ થાય કે વિન્નેગ રહે, પણ તું તેનો રાગ(આસક્તિ) તો કેળવ. ૧૮ પ્રભૂના પ્રેમનું પ્યાલું—સરં ‘ગુન્નરે જે શિરે’ ૭આ. ૧૯આઃ સરં ‘ગુન્નરે જે શિરે’ ૧૪.

પૃ૦ ૧૪૭ આલેક : ૨ બેવફાઇને—ઇમાનદારીનો અભાવ સાતે આલેક કરીશું. સરં ‘બેકદર દુનિયાં’ ૮આ. ૩ સરં ‘બેકદર દુનિયાં’ ૯-૧૦. ૫ આ બે ઘડીની દીવાની દુનિયાંની દરખાર(માં) આલેક સુણી લેશું. ૬ ચહે દિલ-હૃદય ધ્રુવ છે નિશાન-નેજો, વાવટો.

પૃ૦ ૧૪૮ અપોલા : ૧ બિભો-પછી પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન. ૨ દેહડી-શરીર. ૪ કર્ત્રિમ-કૃત્રિમ, અનાવટી. ૫ ઉલ્લાસતનુજ-ઉલ્લાસરામનો દીકરો. મૂકે નં—નિઃશ્વાસ ન મૂકે, કહે ? અધુરો શબ્દ—જે શબ્દ બોલાય છે તે અધુરો રહી જાય છે.

પૃ૦ ૧૪૯-૨૪ : ૨ પ્રેહ-વિરહ. ૪ રોમ-રૂંવાં. ૫ ભૂત પીથે-? અધાં વસમાં દુઃખ ગણાવ્યાં છે તેમાં ‘ભૂત’થી થતા નુકસાનનો ઉલ્લેખ લાગે છે. ૧૦ ઉલટા વિધિના અંક-સરં ‘નાદાન બુલબુલ’ ૧૩અ. જે પ્રેમી છે તેને તે વિન્નેગનું દુઃખ અપાતું હશે ?

પૃ૦ ૧૫૦ ભ્રમરા રે : ૧ વર-મુંદર. બેશ-તે તારે આસને બેસ. બેશ=મળેતું, પણ લઈ શકાય. ૩ વૃત્તિ વિરાગી-તે સ્થામલ વેશને કારણે ? અલક ઉપદેશ-‘અલખ’ અથવા ‘અહાલેક’ એનો ઉપદેશ. ૪ તું તો હમેશ કામલથીપણ કામલ આનન(મુખ)નું દર્શન કરે છે. ૫ છુપિછુપિં-વીખરેલા કેશમાં છૂપી છૂપીને સ્પર્શ કરે છે.

પૃ. ૧૫૧ જઈ કહો માધવને: ૧ વૃજની-વ્રજની. ૨ વાધ-વાઈ-વાહીને, છેતરીને. વારિજલોચન-વારિજ (વારિમાં જન્મેલાં કમળ) જેવાં જેનાં લોચન છે તે. ૨ દક્ષ ચિત્તધારી-ચિત્તમાં દક્ષતા (Chivalry) અથવા હાપણુ ધારણુ કરીને. ૩ શશાંક-શશ + અંક-સસલાનું જેને લાંછન છે તે, ચંદ્ર. કવિએ 'વાંક-શશાંક'ના અનુપ્રાસથી લલચાર્થ શબ્દ અડાવી દીધો લાગે છે, સિવાય કે ચંદ્રમાં શશનું લાંછન હોય છે તેમ અમારામાં શું લાંછન જોઈને અમને વિસાર્યા એમ કહેવાનો આશય હોય, અથવા તો વ્રજમાં ખેલેલા શરદશશાંક-રાસનું સૂચન અથવા કૃષ્ણ'ચંદ્ર'નું જ ટૂંકાવેલું ૩૫ ઉદ્દિષ્ટ હોય. ૫ તમારું કામદેવ જેનું ૩૫ અમારી કીકી આગળ કેમ ન આવે ? ૭ પદ્મવપુ-કમળ જેવા કામળ શરીરવાળો. ઉતંગે-(?) ઉત્સંગે, ખેળે. ૯ અનરાધાર વૃષ્ટિ વરશી હતી ત્યારે ગોવર્ધન નીચે આશ્રય આપી અમને શીદ ખચાવ્યાં ? ૧૦ જવ નચાવ્યા નારી-અમો નારીઓએ જ્યારે તમને નચાવ્યા ત્યારે. ૧૧ અમને કટાક્ષના કાપ મૂકો અને એ રીતે અમારા કામ(અભિલાષ)નો પણ પાર મૂકો. ૧૨ તરુણી-તનયા તટ-તરણિતનયા તટ અભિપ્રેત લાગે છે. તરણિ-સૂર્યની તનયા-પુત્રી જે યમુના તેને તટે જેને લીધે તણાઈને તારુણી-યુવતીઓ આવતી તે વેળુ. ૧૪ લક્ષ્મી-લક્ષ ધારી(સાધી)ને કટાક્ષખાણુ મારી લોને. ૧૫ માતંગી-હસ્તિની સમી સુંદરીઓનાં. મારથી-કામ વડે. જનુમર્દન-જનુ (ઢીંચણુ) + મર્દન. આ કડીમાં નરસિંહના 'ગોવિંદગમન'-માં નારીકુંજરની જે કલ્પના છે તેનો ઉપયોગ થયો છે.

પૃ. ૧૫૩ રાધિકાસંદેશ: ૧ નમેરા-(નન્મહેર) મહેર (કૃપા) વગરના. ૩ તમે તો ન આવ્યા પણુ લોકલજગતથી સાસુજીએ સસ-રાજીને આણુ મોકલી મને ખોલાવી છે. ૪ એમનો પડતો ખોલ મારી માએ ઝીલી લીધો છે. રખેને પોતે તમને ('રસિક'ને) કાઈ રીતે દૂભવી ખેસે. માવડિયા દીકરા હિંદુસંસારમાં આ રીતે ધણીવાર વાંધા-વચકા કાઢીને ઊભા રહે છે તેનું સૂચન. ૬ ન્યારા-જુદા (દિલથી)

પહેલાં હતા તેથી બીજી તરેહના. ૭ લૈ-લઈ મંડીને. બોલચાલનો પ્રયોગ. ૮ પરાણે-પિયરનાં સહુની મરજી મોળી હોવા છતાં. સમો ને-સમયને. પ્રાસ માટે 'સમાને' બદલે. 'ને (અને) સમય (ને) ન જોયો' એમ પણ લેવાય. ૧૦ નવીનના વિહારી-નવાં નવાં જોડે વિહાર કરતા, જૂનાને તરછોડતા. ૧૧ પગે લાગી-મને. ૫૭૧-કાકલૂદી. ફાટયું ગુમકું-હવે તમને અમારી શી ગરજ ? ૧૩ ફાંસુ-ફાગટની. ૧૬ પત્રરચના-સુગંધિત રંગીન દ્રવ્યોથી અંગો ઉપર ચિત્રામણ કાઢવાં તે. એને 'વિશેષક' પણ કહે છે. સરં વિશેષકો યાવદયં ન શુષ્કઃ પ્રિયાને વિશેષક રચતાં વચ્ચે જ પોતાના ભાઈ-ગૌતમશુદ્ધનો ભિક્ષાર્યે અવાજ સાંભળી 'આ વિશેષક ન સુકાય એટલામાં પાછો ફરજે' એવા નાવિકાના શબ્દો સાથે નાયક ગયો તે ગયો, ભિખુ જ થઈ ગયો, એવો આ પત્રરચનાપ્રસંગનો મનોવેષક ઉપયોગ. (અશ્વધોષનું 'સુન્દરાનન્દમ્' મહાકાવ્ય.) ૧૭ અળતા વડે યુદ્ધવાળી વેલો ચીતરતા, સરં રઘુ૦૭-૭, અજ-મ-દુમતીની ભેલડી જોવા સ્ત્રીઓ અડધે ચિતરામણે બારી તરફ દોડી તેથી જમીન પર ચિત્રામણની છપાયેલી હારમાળા. ૧૮ આંખમાં રજ પડી હોય તો તે ફૂંકવાને બહાને બેટી પડતા. સરં કિરાત ૮-૧૧:—

વ્યપોહિતં લોચનતો મુલાનિલૈરપારયન્તં કિલ પુષ્પજં રજઃ ।

પયોધરેણોરસિ કાચિદુન્મનાઃ પ્રિયં જઘાનોન્નતપીવરસ્તની ॥

બિદગી-ટીપકી.

આ કાવ્ય શ્રી. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટના 'કાવ્ય પીયૂષ' (૫૦ ૮૧)માં 'રાધાનો પત્ર' નામે મળે છે અને તેમની કૃતિઓ વગેરે જોતાં પણ તે એમનું હોવા વિષે મને શંકા નથી. મને મળેલી કવિ બાલની કૃતિઓની નોટબુકમાં એ હોવાથી અત્રે છપાઈ ગયું છે.

પૃ. ૧૫૬ મહિનાઃ ૪ હરિ ઘેર આવો રે—આ પંક્તિ ગૂજરાતી કવિની લાડિકી છે. નરસિંહ-રાજે-દયારામ, મધ્યકાલીન કયા કવિએ એને ઉપાડીને કાવ્ય કર્યું નથી ? અર્વાચીન નાનાલાલે

પણુ 'હવે તો હરિ આવોને !' અને શ્રી 'સ્નેહરશ્મિ'એ 'હરિ આવોને'માં આ સર્વસાધારણ પંક્તિને લઘવીને ગીતો રચ્યાં છે.

આ કૃતિની પં. ૬, ૧૮ અને ૨૮ માં જીવણુ શબ્દ જોઈ મને વહેમ ગયો કે કવિ જીવણના મહિના તો નહિ હોય અને શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી સંપાદિત 'સંકલિત યાદી'માં તપાસ કરી ગુ. વ. સો. પ્રત ૬૨૭ જોતાં ખરે જ જીવણના મહિના મળ્યા, જેની વાચનાને આ 'અપૂર્ણ' ટુકડો-સહેજસાજ પાઠાંતર બાદ કરતાં-મળતો આવે છે. દા. ત., પં. ૨૭ માં 'વિમલ' છે તેને ઠેકાણે હુપ્ર (હસ્તપ્રત)માં 'વીમલ' (=વિહ્વલ; વાગ્વિકારની દૃષ્ટિએ અગત્યનો શબ્દ છે;) છે. ...મને મળેલી નોટખૂકમાં આ ટુકડો હતો તેથી અહીં સામેલ થયો છે. કવિએ જીવણના મહિના કયાંક સાંભળ્યા હશે અને આટલો અંશ ઉતારી લીધો હશે. બાકી 'સંકલિત યાદી' પ્રમાણે એ આખી કૃતિ હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

પૃ. ૧૫૮ 'સતીદહન'માંથી: ૧:૩ નિંદા-સરં કુમારમંભવ, સર્ગ પ. વર-તું વર. ૬ હવેની ત્રણ કડીમાં શિવની વિલક્ષણતાઓને બાહ્ય પ્રતીક ગણી તે પાછળની લબ્યતા અને મંગલતા જોવા પ્રેરે છે. જગત્ત્રિનાશ-પ્રલય. ૭ માયિક કાળી-માયાથી કાળરૂપ ધારણુ કરે છે, જગત્પ્રલય વખતે. કાળી=કાળા સર્પ, એમ પણ કદાચ અર્થ હોય, પણ કદાચ જ. ૮ ધર્મનું-યમદેવનું, ધર્મરાગ્નનું.

૨: ૬ વહ્નિલોચન-શિવ. પણ-પ્રતિજ્ઞા. ૮ પાસે ગુણુ દરિયાવ-ગુણના સમુદ્ર એવા મહાદેવ પાસે.

૩: ૨ કામળ બાળી-કુમળી બાળા. મન બાળી-મનને બાળીને. દિલદુઃખલંબનિ-દિલના દુઃખનું લંબન કરનારી. ૫ પ્રસૂતિ-સતીની માતા. દિલ શંકા-દિલ શંકાવાળું છે કે મૌલમયંકી-જેના મૌલિ (મસ્તક) ઉપર મયંક(મૃગાંક, ચંદ્ર) છે તે મહાદેવ કરશે અંકી મુજ બેની-મારી લાડકીને અંગીકાર કરશે, 'અંકી'ને જ વળગી રહેવું હોય તો અંકે કરશે, બોળામાં લેશે અર્થાત્ પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરશે. ૬

હરકતહરને-હરકતના હરનારાને. ૮ ભવને-શિવને. ૭ સતીની પ્યારી-સતીની સખી. માતા મારી-સતીની તેથી તેની સખીની પણ માતા.

પૃ. ૧૬૧ ચાપ્તુકઃ મનસુખ-મનનું સુખ. પોતે મૂર્ખ હોવા છતાં મનનું સુખ લેવા વલખાં મારે છે. શ્લેષ છાયાથી આપણા સાહિત્યની એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પણ નિર્દિષ્ટ છે. ૨ ‘ઈઝ’ અંગ્રેજી, અસ્તિ સંસ્કૃત અને તેનું ગૂજરાતી ‘છે’-એમ ભાષાબદલીથી ગ્રંથકર્તા ચનાર જડ તરજુમિયા લેખકાને ઉલ્લેખ છે. શ્રી દુર્લભરામ મને ‘હિ જ, અસ્તિ છે’ (અં. હિ=જ; સં. અસ્તિ=છે.) એવો પાઠ આપે છે, જેનો આશય તો એ જ છે. ૪ તે એમાં નવું શું કયું ? તારા વ્યક્તિત્વનો એ પૂર્વ પંડિતોના કાર્યને કયાં પાસ લાગ્યો? ૬ લાલનપાલન-નવા ઊગતા સર્જકાની પ્રતિભાનું. ૯ યૃહરપતી-દેવોના ગુરુ જેવો; મનુષ્યોને તો પછી કેવોક ! રાહુ-ઊગતા પ્રતિભા-ચંદ્રને ગ્રસનારો. નવી પ્રગ્નની માંચ-નવ સર્જકાની વચ્ચે. ૧૦ સાંભળવા પ્રમાણે આ કૃતિને અંતે ત્રણવાર ‘હાય’ ઉમેરીને એ ગવાતી.

પૃ. ૧૬૨ મુક્તકોઃ ૧ રતિથિ-પ્રેમથી. ૨ અવતારોનો ઉલ્લેખ છે. શબ્દક-? ‘અદક’(પૃથ્વી) શબ્દ હોવા સંભવ છે. ૩ જમની-યામિની, રાત્રિ. ‘વેલીઓ’-પદ્યપૂરક. મેં ઉમેર્યું છે. ૪ વાતમાં ને વાતમાં-સર૦ ભવભૂતિ જલ્પતોરક્રમેણ,..રાત્રિરેવ વ્યરંસીત્ । સખીયાં તયાર-અરપટ પાઠ છે. ૫ સર૦ આ ભાવનું મધ્યકાલીન પુનઃ પુનઃ આલેખન, ખાસ કરી મીરાં:—‘કઠણ થયા રે માધવ મથુરાં જઈ, કાગળ ન લખ્યો કટકો રે’ (કાવ્ય દોહન ૨-૮૫૯) ૬ આતુર્યતા, આતુર્યતા, -સંસ્કૃતાભાસી ભાવવાચક શબ્દો, આતુર્ય અને આતુરતાને અદલે. કેટલાક વળી આવા અપ્રયોગને વળી ંપણું લગાડી ‘સત્યતા-પણું’ ‘આતુર્યતાપણું’ એમ કરી વ્યાકરણનું તાપણું જ કરે છે. અનિવારની -અનિવાર્ય (?) ૮ મૂળ:—

શૂન્યં વાસગૃહં વિલોક્ય શયનાદુત્થાય કિંચિચ્છનૈ-

નિદ્રાન્યાજમુપાશ્વતસ્ય સુચિરં નિર્વૃણ્ય પત્યુર્મુક્તમ્ ।

વિસ્રઘં પરિચુમ્બ્ય જાતપુલકામાલોક્ય ગણ્ડસ્થલીં

લજ્જાનમ્રમુલ્લી પ્રિયેણ હસતા બાલા ચિરં ચુમ્બિતા ॥

૯ દષ્ટિવિહીન-અંધ, પણ રતાંધળો અભિપ્રેત લાગે છે. બાંચથી પોતાની શર્યા બતાવવાનો આશય છે.

અત્તા ણ્થ ગિમ્મજ્જહ ણ્થ અહં દિઘસઅં પલોણ્હિ ।

મા પહિઅ રત્તિઅન્ધિઅ સજ્જાણ મહ ગિમ્મજ્જહિસિ ॥

મુકતાક ૮ અને ૯ મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશના ૪ અને ૩ ઉલ્લાસ-
માંથી લેવાને કવિ લલચાયા હોય તો નવાઈ નહિ. ૧૦ થી
૧૩ અન્યોક્તિઓ છે. ભૌમ-મંગળ. તમદરિમાં-અંધારારૂપી ખીણમાં
લક્ષ્મી-સૂર્ય ભગવાત્મી કમળ ખીલે અને વિકસિત કમલમાં લક્ષ્મી
વિરાજમાન હોય. ૧૧ મુકુટમણિ હરિનું-‘હર’નું જોઈએ. બંધુ લક્ષ્મીનો-
કેમકે બંને સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં. અવગુણ-ચંદ્રને મૃગરૂપી કલંક
છે તે. ૧૨ છેલ્લી બે પંક્તિમાં સ્વર્ગનપાલનની ટેકને કારણે કલંકને
પણ શોભા આપનાર ગણ્યું છે. ૧૩ ધન-મેઘ, વાદળ. તોય-પાણી.
૧૪ કારણકરનાં-સૂર્યનાં. કંજ-કમલ. ૧૫ મહિ ભાષ નિહાળી-અંદર
ભાષા જોઈ. છેલ્લી પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે. ૧૬ ભર્યમાં આ પાદપૂર્તિ
કવિએ કરેલી. હરિ(કૃષ્ણ), જેના મુખમાં બ્રહ્માંડ હતું તે, મધુ પીવા
ગયા ત્યારે તેમનું મુખ કાંક ખૂલતાં તેમાંનું આખું વિશ્વ(બ્રહ્માંડ)
મધુપાત્રમાં પ્રતિબિંબિત થયું. બીજી બાજુથી મધુપાત્ર ઉપર માખી
મધુ પીવા માટે ઝૂકી આવી હતી તેના નાજુક પગ બાજુ કે પેલા
પાત્રમાંના પ્રતિબિંબિત જગતને ધ્રુવવી રહ્યા.

પૃ. ૧૬૭ પ્રોષિતાપત્નીસીઃ પ્રોષિતા (જેનો પતિ પરદેશ છે
તેવી નાયિકા)ને અનુલક્ષીને રચાયેલા પત્નીસ શ્લોક. શૈલી મખ્મકાલીન
છે, જે શ્લોકાન્તે બે ચરણની પુનરુક્તિ ઉપરથી પણ દેખાશે.

અંબર-આકાશમાં; સ્વપ્નમાં, કલ્પનામાં એમ અર્થ હશે ?
અંબર=કેસરરંગી, લેણું વિશેષણ; પણ પતિ હાજર તો છે નહિ તેથી
એમ લેવું દુર્ઘટ છે. ૧ વાલી તજ-વાલી (guardian)ને છોડીને.

સર૦ આલાશંકર 'ભુદ્ધિપ્રકાશ'ના તંત્રી હતા તેવામાં મે ૧૮૯૩ ના અંકમાં પૃ. ૧૦૨ ઉપર પાદપૂર્તિ માટે આપેલી પંક્તિમાં 'વાલી' શબ્દનો આવો ઉપયોગ: 'તે વૃદ્ધ વાલીજનની કચમ તે' વિસારી?' રતિપતિ-રતિનો પતિ, કામ. ૩૭૧ પ્રાગ સાથે-?-'પ્રાણનાથે' પાઠ હશે? આગળ ૪આમાં 'પ્રાગ', ૬ઉમાં 'પ્રાગજી', ૧૧૪માં 'પ્રાગ' પ્રયોગ છે. તે બધે જ ઠેકાણે 'પ્રાણ' શબ્દ હસ્તપ્રત ઉપરથી છપાતી વખતે 'પ્રાગ' છપાયો હશે તેમ માનવા પૂરતું કારણ નથી. આકી પ્રાણનાથ-પ્રાણપતિ-પ્રાણ-એ શબ્દો આ કૃતિમાં અનેકવાર વપરાયા છે. 'પ્રાગ' જેવો શબ્દ 'પ્રાગજી' કે 'પરાગજી' નામના માણસનું પણ સૂચન કરતો હોય કવિ આલના કર્તૃત્વ વિષે સાંશંક કરે એવો-સહેજ ચોંકાવનારો ભાગે એવો-છે. ૫૪ અસિ-તલવાર. ૭અઆ-આ શૈલીના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શ્લોકને અનુસરીને. ૯૪ વેરી-વેર રાખનાર. ૧૦ નિશિ-રાત. ૭૧૬-ધ્રુવક. ૭૧૭-શિયાળ. ૧૧ કલાધર-ચંદ્ર. ૧૩ વાયુથી વીસગણી પીડા પેટની વ્યાધિની, તેનાથી પચીસગણી પિત્તની પીડા, તેથી ત્રીસગણી ટાઢિયાની, તેથી એંશીગણી મંનિપાતની અને તેથી કેટિ કેટિ ગણી વિરહની વેદના હોય છે—એમ ઉત્તરોત્તર વેદનાની કક્ષાઓ અતાવી, બીજીને તો દવા હોય છે, વિરહને હોતી નથી તેમ કહી અસહાયતા સૂચવી છે. ૧૪૭ રસતલે—'રસાતલે' અભિપ્રેત હોય તો નવાઈ નહિ. રસતલ પણ હારીને રહી એમ, નહિ તો, લેવાય. ૧૬૭ 'અની નાથ (?)—અસ્પષ્ટ છે. પ્રત્યાર્થ તેથી મેં મૂક્યો છે. ૧૮૬ બીયે—'બીયે' પાઠનો સંભવ છે. ૨૧અ વસન૦—સર૦ કલા૦ ૩૩આ. ૨૨ વસંત-સંત, વિભોગ-ભોગ, યમકરચના સાધી છે. પુત્રી—'પુરી' પાઠ હોવા સંભવ છે. પુરીનું પુત્રી વંચાતું મુશ્કેલ નથી. તેથી છાપબૂલ થઈ હોય. ૨૪ સારે-શારે, વીધે. ૨૫ પગેડુ-પગલાં પડ્યાં હોય તેની હાર. ચોરને પકડતાં વાટ શોધે તેને 'પગેડું બેવું' કહે છે.

પૃ૦ ૧૭૮ કુદરત-૧ : આઈરનના Child Harold નામના

કાવ્યના ત્રીજા સર્ગના શ્લોક ૮૬, ૮૭ અને ૮૮ તેની ઉપરથી આ કાવ્યના ૧ થી ૫ શ્લોક છે. શ્લોક ૬ અને પછીની એ પંક્તિ તે મૂળના શ્લોક ૯૩ ઉપરથી છે. તે પછીની પંક્તિઓ તે મૂળના શ્લોક ૯૬ ઉપરથી છે. ૧ ખિલતિ કળિ શું—મૂળ ‘a living fragrance ...Of flowers yet fresh with childhood’. વળી ‘શું’ને અવિકારી વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ ! ૧ ગિદ્દુ—મૂળ પ્રમાણે: ઉપર લઈ લીધેલાં હલેસાં પરથી ખરતું ગિદ્દુ. કાકિલા ઉડે—મૂળમાં grasshopper ખડમાંકડી છે. ગૂંજરાતીમાં કાકિલા વગર તે કવિતા થાય ?—ખડમાંકડી તે કવિતામાં કુદાવાય, ખીજાં લલિત પ્રાણી જીવજંતુ મરી પરવાર્યો છે ?—એ આપણી સંકુચિત કવિતાભાવનાની લીલા બાલાશંકર જેવા કાંઈક મુક્તાવિહારી કવિ ઉપર પણ પ્રભુત્વ ભોગવતી, આવાં દૃષ્ટાંતો વડે, દેખાય છે. રજનીમાં માધુર્યભરતી—મૂળ: ‘Sings his fill’ પેટ ભરીને—કંઠ ભરીને—ગાય છે. ૩ ‘તરતિ સરિતા મગજની...’ થી ‘...પ્રેરતું સુપ્રેમમાં’ એમાં મૂળની જાયા યથાર્થપણે ઝિલાઈ નથી: સરં

There seems a floating whisper on the hill,
But that is fancy, for the starlight dews
All silently their tears of love instil,
Weeping themselves away, till they infuse

Deep into Nature's breast the spirit of her hues.
૪ સુંદરા—સુંદર. ભાગ્ય કાર્યું—ન્યૌતિપથી તારાઓની ગતિમાં ભાગ્ય વંચાય છે તે. ૫ કાંતિ—તમારી કાન્તિ. લક્ષ્મી—આ સૌને પણ તેથી તારકો સાથે અમે સરખાવીએ છીએ અને તારાનું નામ આપીએ છીએ. ૬ પણ ભાગ તુજના ભભકમાં હું લીન થઈ—A portion of the tempest and of thee. ૭ અબ્રાવલિ—‘ગિરિઆવલિ’ વધારે સારું. મૂળમાં ‘loud hills’ છે. ધરતિ કંપિત—ધરતીપરની કંપિત અને ચલિત ચીજો ઉપર હસતા વદને ઘૂરકે છે. કર્તા ‘અબ્રાવલિ’. ૮ સ્થાન સ્થિર—મૂળમાં ‘the goal’—‘લક્ષ્ય’ છે. હૃદની ઊર્મિ

સમ-હૃદયની ભિમિનાં તોફાનોની પેઠે. જગતજનન—આ પંક્તિ પાછળ આવતા ૬૭મા શ્લોકના સારરૂપ છે.

પૃ૦ ૧૮૦ ‘ઝીણું ઝરે’ : ચાષ્ઠ્ય હેરોદ્ય સર્ગ ૩ના શ્લોક ૧૦૨ ઉપરથી ? ૧ દેવી રતી-રતિદેવી. ગણુ-સમૂહ.

શીર્ષક મેં ચોજ્યું છે.

પૃ૦ ૧૮૧ તરંગ : પહેલી છ લીટી શાના ઉપરથી છે તે જણાવ નથી. ‘હે પ્રેમ’થી અંત સુધીની લીટીઓ ચાષ્ઠ્ય હેરોદ્યના ચોથા સર્ગના શ્લોક ૧૨૧-૧૨૨ અને ૧૨૩ના આરંભની એ પંક્તિ ઉપરથી છે. ૨ વસન-સં. પ્રમાણે તો ‘વસ્ત્ર, કપડાં’ એમ થાય. પણ અર્થ ‘વાસ,’ ‘રહેઠાણુ’ એ અભિપ્રેત છે. સર૦ મૂળ : Oh love, no habitant of earth thou art. ખેચર-આકાશમાં વિચરનારે (મૂળ ‘Seraph’=દેવદૂત). ૪ બલ્લાડ કલ્પે—The mind hath made thee, as it peopled heaven. વિચાર એ—એ (પ્રેમવિષયક) વિચાર મગજમાં એવાં ચિત્ર ચીતરે છે કે જે અંતઃકરણ-અવનીમાં તૃપિત અને દગ્ધ દુઃખી હોય છે તે અધિક દુઃખા ભોગવે છે. ૫ કલ્પનારૂં—Of its own beauty is the mind diseased And fevers into false creation. પ્રેમ બોલે તે બકે, યુવાનિનું તોફાન છે—Who loves, raves—’tis youth’s frenzy—but the cure Is bitterer still.

પૃ૦ ૧૮૨ કવિની ચક્ષુ : A Midsummer Night’s Dream અંક ૫ દશ્ય ૧ની નીચેની (૧૨થી ૧૭) પંક્તિઓ ઉપરથી :

The poet’s eye, in a fine frenzy rolling

Doth glance from heaven to earth,

from earth to heaven;

And, as imagination bodies forth

The forms of things unknown, the poet’s per

Turns them to shapes, and gives to airy nothing

A local habitation and a name.

૩ અવકાશ ધરે જનધામ—જે આકાશ છે તે જનધામને, કોઈ નક્કર સ્વરૂપને, ધારણ કરે છે. કારમી—ખરાબ અર્થમાં નથી; સર૦ ‘કાર્તિ કેરી કારમી હો એક અખંડિત ભાત’—નાનાલાલ (‘વીરની વિદાય’). છેલ્લી પંક્તિ કવિની અનુવાદકશક્તિના સુંદર નિદર્શનરૂપ છે.

પૃ૦ ૧૮૧ પરની અનુવાદકૃતિના મૂળમાં અંતે ‘frenzy’ શબ્દ છે તેણે કવિકલ્પનાને શેકસ્પિયરની ‘fine frenzy’વાળી પંક્તિઓ તરફ ધકેલી હોય તો અસંભવિત નથી. આ બંને અનુવાદ ‘ભારતી-ભૂષણ’માં સાથે છપાયેલા.

પૃ૦ ૧૮૩ સૂર્યોદય : ૧ ભવ્યાંબરે—ભવ્ય આકાશે. ઇર્ષ પંક્તિમાં આરંભની ૨-૩-૪ શ્રુતિની યમકરચના છે. ૨ છાંહો—(હિંદો) છાયા. ૩ પૂર્વાર્ણવે—પૂર્વના સમુદ્રમાં. (આકાશરૂપી સમુદ્રમાં ?) કવિ ઘોઘા—ભરૂચ નોકરીએ હતા. મુંબઈ પરીક્ષાઓ આપેલી. બનતા સુધી પશ્ચિમાર્ણવ જોવામાં આવે. છતાં અમુક ચોક્કસ જગાએથી પૂર્વાર્ણવ પણ જોઈ શકાય. ૪ કરો—કિરણો. અભ્ર—આભ. જવનિકા—પડદો. વિસ્તીર્ણ—આ એક જવનિકા વિસ્તાર પામી તે કેવી છે? ઘણા રંગોના નિધિ(ભંડાર)વડે ભરેલી છે. ૫ કિરણોની લીલાનું વર્ણન. ઉત્પ્રેક્ષાઓથી. ધ્વની—આ મૂળ હાથપ્રતના ‘ધ્વજ’ શબ્દની છાપભૂલ હોવાનો તર્ક રજૂ કરું છું. નિશ્ચય અલંકાર. ૬ રક્તિમા—રતાશ. પત્રગાળે—પાંદડાંના અંતરાલમાં, વચમાં. બાળો—બાળકો તે વૃક્ષોની મોટી છાયા પડે છે તેને ખરી-કાઠ સાચો પદાર્થ—સમજી કૌતુક પામે છે. ૭ દવબિન્દુ—ઝાકળબિન્દુ. આદર્શતા—દર્પણ હોવાપણું. સરોવર દર્પણ જેવું સ્વચ્છ, પ્રતિબિંબ ઝીસે એવું, છે. ૮ ચંડાંશુ—ચંડ(ભયંકર) છે અશુ(કિરણ) જેનાં, સૂર્ય. ૧૦ઈ મિત્રને—સૂર્યને, સં. મિત્ર=૧ સૂર્ય, ૨ દોસ્ત. તેથી શ્લેષકર્યો છે. ૧૧ દારે—ઘાટના કે ઘાટ નજીકના મંદિરના બારણે. ૧૨આ મોર બોલે છે તે જાણે તૂર્ય—ભેરીના અવાજને મેલ-ગર્જના ગણી આનંદ પામીને. ઈ—ઈશ્વરનામધોષ સુણીને પણ દોષ તજતા નથી. શુ મ્હાલતીઓ—વિશેષણને બહુવચનનો પ્રત્યય તે ચરોતરી

પ્રયોગ. ૧૬ તમપ્રભાવ-અંધકારનો પ્રભાવ. શાંત પ્રદેશ—સંસારીઓ જ જાગે છે એવું નથી, શાંત પ્રદેશ ઉપર જીવન ગાળનારા તે પણ પુરુષાર્થ માટે ઉદ્ધત થાય છે.

પૃ૦ ૧૮૬ નૈરાશ્ય : પાદટીપમાં '(એડીટર)' છે તેનું કારણ એ કે પોતે આ કૃતિ છાપી તે વખતે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના તંત્રી હતા. કૃતિ શેલીના Stanzas written in dejection near Naples ઉપરથી છે. ૧ ઊર્મિ—મોઝા. વસન-વસ્ત્ર. ૨ અચ્ચા-અધાનું મિશ્રણ તે એકાંતમય અને છે—એકાન્ત રચે છે તે મનમાં શાંતિનો વિસ્તાર કરે છે. અચર ચાદર—જેના ઉપર ચાલી ન શકાય એવી ચાદર. મૂળ : untrampled floor. તે ચાદરની પીઠ ઉપર નાની નાની લીલીભૂરી વેલો (મૂળ : seaweeds) પથરાયેલી છે. તે હું જોઉં છું. ૩ ઉર્મ્યાવલી—મોઝાની દ્વાર તે કચ્છ(કિનારા) ઉપર તેજ-રૂપ લાગે છે. એ તેજમિશ્રણનો રસ ઊછળે છે અને તેના તારાઓ જેવા શીકરો ઊડે છે. મધ્યાન ભરતી—અપોરની ભરતીની લલક ફલાવે છે અને તેની જ્યોત્સ્ના—આભા (પ્રકાશ, દ્યુતિ) ઓપી રહે છે. જ્યોત્સ્નાથી ચાંદની સમજવાની નથી કેમકે અપોરનું વર્ણન છે. સર૦ ૧આ. મૂળમાં 'lightning' છે. ૪ અંકુર—મૂળ 'a tone' હોઈ ધ્વનિનો અંકુર એમ અર્થ લેવો. કેવી મઝા—મૂળ How sweet ! did any heart now share in my emotion. આ પંક્તિનો અનુવાદ જશ અપાવે એવો નથી. ૬ નવીન—નવું જ, જુદું, સૌ કરતાં બીજું તરેહથી. મૂળ : 'in another measure' મન-મનમાં. સહ-વેઠી શકાય એવા. ૭ શ્રમિત—'પ્રમિત'ને સુધારીને છાપ્યું છે. મૂળ 'tired child' રૂપ—જેવો બનીને. દેવિનિદ્રા મૃત્યુ-નિદ્રા તેજ મૃત્યુ. ચોરે—આ સ્થૂલ દેહને ચોરી જાય. મૂળ પ્રમાણે દેવી નિદ્રા, મૃત્યુની પેઠે, મારી પાસે ચોરીછૂપીથી આવે. છેલ્લી એ પંક્તિ બરોબર ઊતરી નથી. મૂળ સર૦

And I might feel in the warm air

My cheek grow cold, and hear the sea

Breathe over my dying brain its last monotony.

મૂળની ચાર કડીઓ અનુવાદની અનુક્રમે ૬, ૧૪, ૨૨ અને ૩૦મી કીટીએ પૂરી થાય છે.

‘નૈરાશ્ય’ શીર્ષક અરોઅર નથી, ‘નિવેદ’ જોઈએ.

પૃ૦ ૧૮૮ સ્પષ્ટિસૌન્દર્ય : ૧ આર-દંડાને (પરોણાને) છેડે તીણી લોહાની અણી હોય છે તે. ૨ સ્મરે-સ્મરથી, કામના પ્રભાવથી; સાંભરે (મને-અપ્યાહાર). મધૂર-‘અધૂર’નું સુધારીને છાપ્યું છે. સર૦ ‘મધુરો મધૂરરવ’ ૧આ. ૩ સુદીસતી-સારી દીસતી. સર૦ ‘એવી સખિ ! ચંદ્રકલા સુઝૂલતી’—નાનાલાલ (શરદ્દપૂર્ણિમા). છાંટી-છાંટ, શોકર. ૪ શશિ શીળ-શીતળ શશી, શીળા શશી. આવા પ્રસંગે શશિ શી’ળ-છાપવાથી અનુકૂલતા થાય. સર૦ ૭૪. શાન્ત રજની-‘શાનિ રજની’ને સુધારીને. ‘શાન્ત’ શબ્દ લખી જૂઓ. સહેલાઈથી ‘શાની’ પણ વંચાશે. છાપભૂલથી, તેથી, ‘શાની’ છપાયું. તે ટૂંકમાં સુધારી ‘શાન્ત’ કરવાને બદલે છંદની જરૂરિયાત મુજબ ‘ની’ને દ્વસ્વ કરી નાખી ‘શાનિ’ ધકેલી દીધું.—આમ થયું હોવાની સંભાવના છે. તે વિદ્વાનોના વિચાર માટે અહીં રજૂ કરી છે. સ્થાપિ-સ્થપાયેલી. ૬ કિલ્લા૦—યુદ્ધના મહા કિલ્લા. સર૦ હાલના ‘flying fortresses.’ ૭ ‘શશી’ને સ્ત્રોતિંગ શબ્દ ગણ્યો છે. ૧૦ આ શ્લોક કલાન્ત કવિ અને સૌન્દર્યલહરીની યાદ આપે એવો છે. ચંદા પોતાના પ્રિયતમ જલધિના સાયુજ્ય માટે રંગભેર ઝુકાવે છે. તેવી જ અહીં કાન્ત-કાન્તાની પણ સ્થિતિ છે. કાન્ત પ્રીતિનાં નીરમાં પડીને અથવા એ નીરૂંપી પર્યંકે (પલંગ-પાથરણા ઉપર) સૂઈને-અર્થાત્ નારા (નીર) ઉપર શયન કરવાને લક્ષ સાક્ષાત્ નારાયણ બનીને-રતિરાગ પૂર્વકે રમે છે. અને સ એકાકી ન રમતે-એ એકલો રમતો નથી, સાથે મહામાયા છે. એ મહા માયાવિનીનું સ્વરૂપ, જેમ ચંદાનું પોતાના કાન્ત જલધિના સાયુજ્યથી શીતળ બદલે શીતળતર બને છે

તેમ, નારાયણરૂપી પોતાના કાન્તના સાયુજ્યથી શાન્તિરૂપ, પરમ નિર્વાણ સ્થિતિ રૂપ દિસે છે. અને જુઓ તો ! એ મહામાયા પ્રેમમાં પડિત-નિપુણ અને પાનપૂર્ણ—મદિરાપાનમાં ચકચૂર અર્થાત્ સાયુજ્ય-સમાધિમાં મત્ત એવા કાન્તના મગજે-ચિત્તમાં એટલે કે એ ચિત્ત-રૂપી પ્રીતિસ્થાનમાં અખંડ સિંચન કર્યા કરે છે.

આ કૃતિ ‘સૌંચે પ્રીતિસ્થાનમાં’—એવી પાદપૂર્તિ ઉપરથી અંશતઃ પણ ચોખ્ખાં હોય એવો સંભવ લાગે છે.

૫૦ ૧૮૦ કુદરત-૨ : ચાઈલ્ડ હેરોલ્ડ સર્ગ ત્રીમના શ્લોક ૬૮-૬૯-૭૦ ઉપરથી પ્રથમ ૨૨ પંક્તિ છે. આજ્ઞાની પંક્તિ શ્લોક ૭૨-૭૩-૭૪ ઉપરથી છે. મૂળ છ શ્લોક અનુક્રમે અનુવાદની ૫, ૧૩, ૨૨, ૩૦, ૪૦ અને ૪૬મી પંક્તિએ અટકે છે. ૧ પારદ-પાર આપનાર; પારદર્શક. મૂળમાં ‘crystal’ છે. અધે પાથરેલો પારદર્શક પદાર્થ (સરોવરરૂપી) પ્રેમથી પ્રેરેલી મારી દષ્ટિને આકર્ષે છે. માધુર્યતા-સર ૦ ‘મુક્તકો’ ૧અ. ૨ ધિક્કાર ૦—અનુવાદ જોઈએ એવો નથી. મૂળ : To fly from, need not be to hate, mankind. ૩ કુંડ—મૂળ ‘throng’ જોતાં જૂથ, ટોળું જુંડ—જોઈએ. ૪ વર્ષો ગુમાવી આત્મા પોતાનું રુધિર બાળી અશ્વ અને છે અને ભવિષ્યના રંગો પણ અંધારિયા જેવા કૂર દેખાય છે. સરત નિષ્કળ—મૂળ : The race of life becomes a hopeless flight. ૬ એમનાં મનરૂપી જહાજને તે જુઠાવ્યે જ રાખે છે. લઘુદષ્ટિ ૦—અનુવાદ સારો છે. મૂળ :

I live not in myself, but I become
Portion of that around me.

૭ શાન્ત કુદરત નહોતિ—અહીં ‘નહોતિ’થી અર્થવિપર્યય થાય છે. હું ‘જ્યોતિ’ પાઠ અસલ હોવાની સંભાવના રજૂ કરું છું. છાપભૂલથી તેનું ‘નહોતિ’ થઈ ગયું હોય. શાન્ત કુદરતની જ્યોતિ રસવમળના ભિભરા ભરે છે—એમ અર્થ બરાબર બેસે છે. આ પંક્તિ કવિએ અનુ-

વાદમાં પોતા તરફથી ગાંઠની નાંખી છે. છેવટે ‘સ્થોતિ’ એવું પાઠાંતર લીધા વગર અર્થ કરવો અશક્ય છે. કુદરત વિષે—કુદરતમાં જો કોઈ ખામી હોય તો તે એ છે કે મારું શરીર પૃથ્વી સાથે માંસની શૃંખલાથી જકડાયેલું છે. ૮ હૃદયનું-સમગ્ર દેહ નહિ પણ હૃદયનું તો કુદરત સાથે મિશ્રણ થઈ શકે એમ છે. દુનિયા દિસે રણ-મૂળમાં સુંદર શબ્દો છે: ‘peopled desert.’ ૯ પક્ષથી-પાંખથી. નવિન કલિ-નવીન જિંદગીરૂપી કલિ. ૧૦ મૃદુ ૩૫-મૃદ(માટી) ૩૫. ‘મૃદુ’ છાપભૂલ હશે, કેમકે મૂળમાં સ્પષ્ટ ‘clay-cold’ છે. ૧૧ જીવજંતુ જીવ—ઐ જીવજંતુના જીવ ભલે રહે એમ ધમ્મું. બાકી બધી જિંદગી પંચભૂતમાં લળી જાય. તે વખતે શું આ બધું ચળકાટ વગરનું લાગશે પણ ખરેખર મમતામય તો લાગશે જ. મૂળ : ‘less dazzling but more warm.’ આકારવિણુ—મૂળ The bodiless thought? The spirit of each spot? Of which even now, I share at times the immortal lot? આ પંક્તિઓનો છૂટો અનુવાદ કર્યો છે ને એ જ ઠીક છે.

૫૦ ૧૮૩ સૂર્યાસ્ત : ૧ કિલો પોતે જ્યાં ઊભા છે તે. ધુરકતો—મોજની પછાડથી. ધર્મ-જૂની વિદ્યાનો પ્રકાશ જુઓ, તે તો પરિશ્રમપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો નહિ. નહિ તો બધું સારું સૂઝત. પણ સમયના ક્રમ પ્રમાણે અવદશા પણ આવે. ૨ પણ હવે પૂર્વનાં શાસ્ત્રોનો પ્રકાશ બીજા ધારણ કરે છે (‘ભણ્યા’) અને એમના શરીરથી વિજય ફૂટશે. પૂર્વના વિદ્યાપ્રકાશનું નવલ-નવી રીતે ગ્રહણ કરનારાઓ સામેથી દંડો ઊભો કરે છે. આમ અસ્પરસ વાદ કરવા જતાં એ પ્રકાશ તો ઓ ચાલ્યો! જુઓને એ પ્રભાદીપક ધીમે ધીમે ક્ષિતિજ આડે અદષ્ટ પણ થયો.—પ્રથમ બે શ્લોકનો આ તો બેબેબેબે કરેલો અર્થ છે. પણ પંક્તિ-રર્ધ-ના તંતુને ઝાલીને પૂર્વમાં હિત થયેલો પ્રકાશકર રવિ પશ્ચિમ તરફ ઢળે છે એ દસ્ય જોઈ આપણી ભૂમિના સંસ્કૃતિ-પ્રકાશનો અસ્ત જોવામાં કવિ રોકાયો છે એવું જ કાંઈક સૂચન મળે

છે. ૩ પર જગે-ખીજ સોકમાં. ૪ રંગીન છૂટાં વાદળાંને તેમના આકાર ઉપરથી જુદાં જુદાં પ્રાણી કદપે છે. અજ-અકરો. ૫ સાડી-આકાશની. રતને-તારા રૂપી રતનથી. ૬ ઉડગણુ-તારા. પણ પછીની બે લીટીઓમાં પક્ષીઓ અભિપ્રેત છે. વળી તારા ઊંડે નહિ. જતન જીવજીવિ-જીવના જતનની જીવિ Instinct of self-preservation. ૯ વૃક્ષો સજીવ રૂપ ધારણ કરે છે એમ કહી પોતે તેમને પહેરેગીર તરીકે વર્ણવ્યા છે તેનું સમર્થન કરે છે. આવા સભાન વર્ણનથી 'અસત્ય ભાવારોપણ'-'Pathetic Fallacy'નું બળ ઘટી જાય છે, જેમ મેઘદૂતના આરંભે મેઘને સંદેશવાહક તરીકે મોકલતાં પહેલાં ક્યાં જડ વસ્તુઓના સંચય જેવો મેઘ ને કયા જીવતાજગતા દૂતો એ વિવેકનો પ્રશ્ન કવિએ ઉપસ્થિત કરવાથી ઘટી જાય છે. ૧૦ ચંદા-મુખી-ચંદ્ર તરફ મુખવાળી કમલિની, કુમુદિની. સ્વતંત્ર શબ્દ લેતાં ચંદ્રમુખી રસિકાઓ. ઇર્ષ-સંસ્કૃત ઉપરથી. વંશો-વાંસ. ૧૧ સ્વરગના-તેનો સંબંધ ઉપરની પંક્તિના 'રમ્ય વનમાં' જોડે છે, જ્યાં તારા રૂપી પુષ્પો ખીલે છે.

૫૦ ૧૮૫ શીલરક્ષા : નો વિષય પવન અને વાદળીના રૂપકની ઓથે સચોટતા અને સરળતાથી વર્ણવ્યો છે. ૧ વિવશ-નું વિશેષ્ય પરસ્પરી. વિકૃતિ-વિકાર-વાળી. અથવા મતિ પોતે જ વિ-કૃતિ (વિપરીત કૃતિ) બની, 'ને'માં ભાવાવેગ છે; 'આ ગયો ને!' ઝટિતિ-તરત જ. ૨ હર્મ્ય-મહેલ, આકાશનો. બલિ-બળવાન. ૩ વૃત-વ્રત. વડી-'પડી' વાંચો. 'એવું તે'માં 'ને' બોલચાલની છટાનો અંશ ઉમેરી કરુણતામાં વધારો કરે છે. તચ્છરિરના-તત+શરીરના-તેના શરીરના. ૪ આશંસે સં. આ + શસ્ ઉપરથી-આશીર્વાદ વરસાવે છે. કર્તા-'જે'-ધન્યવાદ. પઆમાં 'એ' અને ઇમાં 'અબુધ' તે દુષ્ટ પવન. અહીંઆંથી પતિત-પડેલી તે કદી ન જીવે-એ એણે ન જાણ્યું માટે અબુધ-અનજાણ. ૬ દુષ્ટે આખો સમુદ્ર પણ હલમલાવી મૂક્યો. ત્યાં સંતાપ રહી તે મારી અટ્ટહાસે મસ્કરી નહિ રે કરતી હોય-એમ માનીને.

પૃ૦ ૧૯૭ શુષ્કવૃક્ષ અન્યોક્તિ : ૨ દિવસેશ્વર-સૂર્ય. પાન્યે-
સુસાફરે. તિર્યક કુલો-પંખીગણો.

પૃ૦ ૧૯૮ ભ્રમરાન્યોક્તિ : ૨ દક્ષો-કાલાઓ. ૪ લેનો-
ભરૂચી 'નો'. ચંપકળીમાં શું છે? એ શોભે છે ખરી પણ એમાં સાર
સુગંધ કાંઈ મળે છે કે નહિ એ તો જો. ભ્રમરો ચંપકળીમાં ન લોભાય
તે માટે: સર૦ 'અલિ અવરંગઝેખ, ચંપા શિવરાજ હૈ'—ભૂષણ; 'શિવા-
આવની.' ૫ અહીંથી એને ચંપકળીના મિથ્યા આકર્ષણમાંથી બચાવીને
જેનો તેનો ઉપર સાચો અધિકાર છે તે કમલિની પ્રત્યે એને વાળે છે.
૭૭ આમ જોઈએ: તુજ ગણત્રી પુરવવીણુ. તારી ગણતરી તો ભારે
પ્રવીણુ-હોશિયારીવાળી છે. પાછળ ૭૭માં 'ભૂલ' સાથે 'ગણત્રી'નો
મેળ બેસે છે. ૮ ન થા—મૂળ 'તથા'ને સુધારીને આમ કર્યું છે. તું
તારા પ્રેમપાત્રી જ સંતુષ્ટ રહીશ અને બીજો ભટકીશ નહિ એ
નક્કી કર.

પૃ૦ ૨૦૦ સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના : કયા મિત્ર તે સમજાયું
નથી. ૧ અમૃતના નિધિ જેવું ગાન સુણતી વખતે પણ હૃદયમાં શું
સંતાપ આપે છે? શરીરને સુખનો સાજ સજતાં આજે કોણ રોકે
છે? કાવ્યનો ઉઘાડ નાટ્યાત્મક છે. હર્ષ વહતી-વિશેષ્ય 'ભક્તિઝરણી.'
૨ પૃથ્વીરૂપી પ્રેમવનમાં પોતાને બધું જગ મધુર અને રૂપમય નજરે
ચડે છે, સૌનાં હૃદયો એમાં વિહરતાં દેખાય છે, પણ તે સૌને પંથ
પળતાં-માર્ગે જતાં-તેમની જેમ વિહરવા જતાં પોતે ચોંકી બેઠે છે.
તે શ્વા માટે?—એમ પોતાને પ્રશ્ન પૂછી ધાને તાળે કરે છે. ૩ ભૂત-
કાળથી પોતે ક્ષાય છે, કેમકે ગત સમયના રસને વધારનારો મિત્ર તે
અત્યારે નથી. પહેલાં તો પોતાની દૃષ્ટિ કોઈ સુંદર સ્થળ, રૂપ, કાવ્ય,
સંગીત જે કૈંથી રીઝી હોય તે બધું જ મિત્રને સહ-ઉપભોગ માટે
સાદર કરતી. ૪ છતાં નિર્લજ્જપણું શું તે સમજી શકતો નથી. ૫ જેથી
મિત્રને ઉપાલબ્ધ કર્યો હતો તે એનું નિર્લજ્જપણું વણુંવે છે. અમરપૂરે
સ્વર્ગે. તુજ ઉર-તારા હૃદયે. અરે દેખાડયું—તે હૃદયના પ્રેમ શું

(સાથે) રતિ(સહેજ પણ) તુજ-તારું (સ્વરૂપ) દેખાડ્યું નહિ.
 ૬ નિધી-જલનિધિ-સમુદ્ર. ના કચમ-મળતાં જે હર્ષ થાય તે તું કેમ
 સહી નથી શકતો-અર્થાત્ કેમ એ હર્ષનો પ્રસંગ ટાળે છે. ૭ પહેલાં તો
 એવા હર્ષ માટે જ તું જીવતો તે કહે છે. તું સ્વર્ગમાંથી પણ સુધા
 પ્રગટાવવા મથતો. અંતે હવે એ રસમાં હું બળવામાં હતો, ત્યાં તેં
 મને પટકચો! ૮ નિધિ વિધૂયોગ-સમુદ્ર અને ચંદ્રનો યોગ, ચાંદની
 રાતે સમુદ્રસેવનનો ઉલ્લેખ છે. ધર્ધ-હે વહાલા તોં જે સરિતતરુ
 પાસે ઘાટ પર રમતા અને પોતાના સાથીના કુહુરવથી છળી જતા
 (છેતરાતા અથવા ક્ષોભ પામતા) નમતા-નમણી છટાથી ઊતરતા
 કુંજ (કૌંચ)ને તળ્યો છે તો મેં પણ તેને તળ્યો છે. આ બે પંક્તિ
 કવિની ચિત્ર ઉપખવવાની અને હૃદયના કરુણરસને સધનતાથી
 નિરૂપવાની શક્તિની પતાકારૂપ છે. ૯ સુરશું-દેવો સાથે. શોક-એનો.
 એ તારી સુરો સાથેની લીલાના રેલાતા અમૃતધ્વનિરસનું બિંદુ મારે
 હૈયે ઘડીક માંડ ઠરે છે, ત્યાં તો તું હૈયાની સ્મૃતિએ ચડીને એને
 ઘુંટાવે છે, ઘુંટીને એ અમીનું અશ્રુ બનાવે છે. વિરહનું સૂક્ષ્મભાવા-
 લેખન છે. 'ઘુંટાવે'ને ઠેકાણે 'ઝુંટાવે' મૂળ પાઠ હોય એમ વિચાર
 આવે છે, પણ છે તે વધુ રસપોષક છે. ૧૦ નાદે-કવિતા આલાપના
 નાદે. ૧૧ હૈયે છે તો આંખે કેમ દેખાતો નથી? ત્વચાને સ્પર્શે અમૃત-
 રસનો લાભ કેમ નથી દેતો? મૂળમાં 'ન વદે' છે તેમ જ અહીં છાપ્યું
 છે, પણ અન્યથા જોતાં 'નવ દે' જ મૂળ હોઈ શકે. ૧૨ 'મ્હેક'-
 આરંભનાં 'દયા-પ્રેમ' જોતાં 'મ્હેર' શબ્દ હોવો જોઈએ. પહેલાં જેવું
 શરીર ધારણ કરી પહેલાંનો પ્રેમ દાખવી સૌને બચાવવાની આરજુ-
 ભરી માગણી કરી છે. 'હૃદયવળગ્યાં' સમાસમાં ('ગળેવળગ્યાં' યાદ
 કરતાં) તાજગી અને માર્દવ છે, કરુણચિત્ર રચાય છે. ૧૩ આગલા
 શ્લોકમાંથી 'ઉગારી લે' લઈ કરેલો શ્લોકારંભ વેધકતા સાધે છે.
 ઉગારે-તારે ઉગારે, તારા ઊગરતાં સકલ મધુર પદાર્થો સૌને અપાશે
 એમાં ભૂલ નહિ.

પૃ૦ ૨૦૩ સહનશક્તિ : આધરનના ચામદા હેરાદના સર્ગ ચોથાના શ્લોક ૨૦થી ૨૩. ૧આ જમિન નહિ—જમીનમાં નહિ પણ નાશ (વેરાન)માં, મૂળ—Rooted in barrenness. ઉદધિરૂપ તોફાન—મૂળ eddying storms ('વમળમય તોફાન'). આપથી બેટા અધીકા—મૂળ worthy of the mountainsનો ભાવાર્થ સારી રીતે આપ્યો છે. આ ઉપમા તેમજ ભાવભંગી આધરનની માનીતી છે. સર૦ સર્ગ ૩, શ્લોક ૩૨. ચૈતન્યવાળું—મૂળ the mind may grow the same. ૨અ—પાંખો અનુવાદ છે. મૌન્ય—મૌને, મૌનપણે. ગર્વવ-વૃષભને ઠેકાણે મૂળ ઊંટ—વરુ છે. ઉચ્ચ મૃતિકા રૂપને—મૂળ: we of nobler clay. ૩ ધારણ કરી—(દેહલી દીપ) 'રૂપને'તેમજ 'મનુષ-કાયા'. એઉતો—મૂળ in each event ends જેતાં 'એઉ રીતે' જોઇએ. ઉછી: મૂળ ગૂજરાતીમાં લખાઈ હોય એવી છે. ઋઋ: માણસોનાં બુદ્ધિ—આત્મા ઉચ્ચ નીચ હોય તે પ્રમાણે સારુંનરસું પદ ગ્રહણ કરે છે, ભક્તિ મહેનત યુદ્ધમાંથી રુચતી વસ્તુને તેમનું ચિત્ર અનુસરે છે. 'યાદી'—'આદિ' (વગેરે) હોવું જોઇએ. મૂળ 'Some seek devotion, toil, war, good or crime.' પહેલાં ત્રણ 'ભક્તિ મહેનત યુદ્ધ' પછી 'આદિ' શબ્દ જ હોય કેમકે 'good or crime'નો નિર્દેશ ઉપર 'સારું કે નરસું'માં થઈ ચૂક્યો છે. ૪ ચમક ધમકારો કરે—મૂળ Striking the electric chain wherewith we are darkly bound. પાછલા શબ્દોનું પ્રતિબિંબ 'ઉત્પન્ન કરે૦'—માં છે. નિદાઘસંખ્યા—ઉનાળાની સાંજ, રમ્ય ચંદા, અનિલ, ઉદધિગાન ક્લરવ કરતાં પંખી,—એ સૌ ચમક સાથે ધમકારો કરે છે તે એમાંની એકાદ વસ્તુ પણ ભૂત વ્યથાને તાજ કરી આપવા સમર્થ છે.

પૃ૦ ૨૦૫ પરોપકાર : ૧ વિવેશ—પ્રભુ. ભાવે—ભાવપૂર્વક. અથવા પ્રભુ પાસે તો માગણી કરી જ છે, પણ સીધો તું જ આપે તો પણ આનંદ આનંદ થાય. ૨ આંખો ઉનાળે 'શાન્તતા' આપે છે એ કહેતાંની સાથે જ બીજો જ્ઞાન્તિ આપનારો—મેઘ—સાંભર્યો. તે પણ કયાં સ્વાર્થ

કાળે વરસે છે ? છતાં બેમાં ફેર એટલો કે તે આપતી વખતે બ્રહ્માંડને ગળવીને ગળે છે. 'ગરજ તો' છૂટા લેતાં, 'બ્રહ્માંડને ગરજ ગળવવી (શારથી ખતાવવી) રહે છે,' પણ તે અનભિપ્રેત લાગે છે. ૩ બીજાં વૃક્ષો જે પણ 'શાન્તતા' કરે છે તે યાદ આવે છે. પણ તે તો આત્રનું અનુકરણ કરે છે એમ કવિ ઝડપી (તેમજ એકતરફી) ચુકાદો સુણાવી દે છે, જો કે એ અન્યાયનો દંશ ઓછો કરવા તેમના 'અનુકરણ' માટે ધન્યતાભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. ૪ મોઠાં જ્યાં કૃણ૦—અર્થાન્તર-ન્યાસનું સુંદર દર્શાવ. યાચું હું—તે જે યાચના કરી હોય તેની વિગત યાચું છું. ૫ આનંદનું વહેણિયું—સુંદર શબ્દપદગી, સર૦ 'ખારા રે સમદરમાં અમૃતનું વહેણીઉ રે'—મોરં. ૬ નમ્ર—સર૦નમન્તિ ફલિનો વૃક્ષાઃ । વાસના-ભાવનાના અર્થમાં. વાસ-સુગંધ-નો ભાવ પણ ગર્ભિત છે. હૃતપુષ્પ-હૃદયમાંથી પ્રગટેલાં પુષ્પ-મંજરીઓ. લે તને૦—લે તને હું આ યશગાન અર્પું. શું તું કાંઈ તે સાંભળે—'અસત્ય ભાવારોપણ'માંથી આવા સભાનોદ્ગારથી છટકખારી. સર૦—'સૂર્યાસ્ત'—૯. અન્યોક્તિ-પ્રસંગ જોતાં, જેને ગૃહ રીતે આ ઉક્તિ સંબોધાર્થ છે તે સુહૃદ્વાક્ય પ્રત્યે અધિર છે એવો ઉપાલંબ.

પૃ૦ ૨૦૮ શ્રી રીપન પંચદશી: હિંદના વાઘસરોય રીપનની વિદાયમાં. ૧ સંવત સરજ(૧) વેદ(૪)અહ (૯)શશિ (૧)—એ આંકડા કવિસમય પ્રમાણે ઊલટા લેતાં સંવત ૧૯૪૧ ની સાલ સમજાય છે. સં. ૧૯૪૧ માગસર વદ ૧૩ને દિવસે રીપનની વિદાય. ૨ આધી-મનોવ્યથા. આધી-હૃન-આધિહરણ. પારથ-અર્જુન. ગહીએ-અહીએ. ૩ વૈદેહીના જહાલા-રામચંદ્ર. "સ્વ-રાજ"ની વાત રીપનના વખતમાં લોકજીભે ચડી. રીપનના અમલ પછીને જ વરસે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોન્ગ્રેસ) રથપાર્થ તે અને તેની ઉદાર સહાયવૃત્તિ યાદ કરે. હોંદુ હદને ૨ખૈયા—છ. સ. ૧૮૮૧ માં અફઘાનિસ્તાનમાં અબદુલ રહેમાનખાનને અમીર ખનાવી રશિયાની ચઢાઇનો ભય ટાળ્યો તેનો ઉલ્લેખ. ૪ અખે હયાત-અસ્તિત્વનું પાણી ૪ઉ નું 'જિંદગાની જોગ જળ.'

ગરાડ-કરાડ. અટવિ-વન; 'અટવાઇ વળ્યો' એમ પણ હોય. આરા-
રાત-અહોરાત (?) યશ હયાત-આખેહયાત તો કાઇને ન મળ્યું-
પણ યશહયાત રોપન પામ્યો. ૫ પયામ-પયગામ. નરમાન-
નર (વીર) તરીકેનું માન. ૬ અવધ આડી વાળી-આડો આંક વાળ્યો
છે. ઓણીતની ધારના પુકાર૦—વીસમી સદીમાં આ વિચાર કેટલો
બધો બ્યાપક બન્યો છે! એચ. જી. વેલ્સ આદિએ ઇતિહાસના સિકંદર
સીઝર, ઝંઘીસ, તૈમુર, નેપોલિયન વગેરે કહેવાતા વીરોને પણ વસ્તુતઃ
શોણિતપિપાસુઓને રુખસદ આપી માનવહિતૈષી-સંસ્કૃતિધુરીણોને
વીરનરપદે સ્થાપવા માટે દાખવેલો આગ્રહ હવે તો સર્વવિદિત છે.
આરને પોખીને-પ્રેમથી ઉદ્ધાર કર્યો હોય એવો અવતાર પુરાણોમાં
નથી. કવિ શુદ્ધને બૂલી ગયા લાગે છે, પણ તે છે છેલ્લો અવતાર
અને પુરાણોએ યૌદ્ધ ધર્મને પોતાનામાં સમાવી લેવાના ઈસારાએ
તેને અપનાવ્યો હોઇ બહુ લડાવ્યો પણ નથી એ યાદ કરતાં કવિએ
એને પુરાણબહિષ્કૃત કેમ લેખ્યો એ પ્રશ્ન નહિ રહે. આ જ ભૂમિના
ગાંધી જેવાને જેવાનો પ્રસંગ મળતાં પ્રેમબળથી માનવતાને ઉદ્ધારનાર
શુદ્ધની બીજા અવતારોથી વિશેષતા દર્શાવવાની તક અર્વાચીન કવિને
મળી. જુઓ 'સુન્દરમ'નું 'શુદ્ધનાં ચક્ષુ'. ૭ જામ-ખાલું. ૮ તુજ
જતો-તને જતો. શ્વેત કિનારા તણાં-ગૌરાંગ લોક રહે છે તે કિનારાનાં,
ઈંગ્લેન્ડના કિનારાનાં. વકી-આવવાની વકી. ૯ બહાલા-ગતભાઈ અંગ્રેજો.
વધરો-ટંટો; વિધન. અંત-આખરે તો. ૧૦ અઆ: કેટલું સત્ય છે! ૧૧
પરનાદ-પરમનાદ. ૧૨ જેળશે-ઝંકાળશે. આ કડી સાથે સર૦ 'સૌન્દર્ય'-
૧૩ સર૦ 'કપૂરમંજરી'નું અર્પણ-૧૪ આપે-પોતાની મેળે (તું).
સ્મૃદ્ધિ-પદ્માયે હિદી-ડિંગળ-ચારણી ઢાળના અનુકરણમાં. ઉપર 'રહસ'
(૪૩) જુઓ. પારાવાર-પારાવાર સમુદ્ર જેવો વિશાળ. શબ્દ આકા-
રાન્ત કરવાથી બહોળાપણનો ભાવ વધુ ખીલે છે. ૧૫ ઈ 'ભાખતો નથી
હું કાવ્ય કીર્તિ ઉર લાવીને' એ આશય છે. છતાં તને આશિષ આપું
હું અને તે કાવ્ય કરીને.

૫૦ ૨૧૩ વિજયાપ્રશસ્તિ: સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે. ૧ સુખમા-સુખમા ૨ ચીન-જુલુ-ખુરાસાન વિક્ટોરિયાના રાજ્યકાળમાં થયેલી લઘાઇઓનો ઉલ્લેખ. ૩ ખંડનપ્રભાસી-ખંડ ખંડોને ઉખળનાર. ૪ દિસાનમૈ-દિશાઓમાં. મહાબારી-સમુદ્ર. ૫ કિસાન-કુશાનુ, અગ્નિ. સુભારી-સારી રીતે ભોળી, ભલી. આનકા-અન્યનો. મરૌર-મરોડી. રૌર-રૌળી. સાન-શાહોને. ૬ સર૦ શ્રીરીપનપં૦૧૩. ૭ કુળ-અવતંતિની-કુળને અલંકાર, ભૂષણ, રૂપ. વિજયા-અંગ્રેજી Victoria-નો પર્યાય યોજ્યો છે. ૮ ધનેશ-કુમેર પ્રસંજન-ભાંગનાર (ગર્વને). નાણે-ન આણે (દુઃખને મનમાં ન લાવે). સત્રાજિત પાસેથી જે મણિ શાણા રણજિત પાસે ગયો તે અમર-દેવોના મુકુટરૂપી શાણે (સરાણ ઉપર) ધસાઇ ઝગમગતો. કોહીનૂર હીરાની વાન છે. લલામ-આભૂષણ. સુધાકર રેખ-ખીજના ચંદ્રની રેખા. ૯ કામી-ઇચ્છાવાળો. 'ખડભાગી' ભરતખંડને 'રાજ્યભક્ત' અને 'ભોજો' ગણાવ્યો છે એ તે પછીના અર્ધાક સૈકામાં કેટલું સાચું દેખાયું છે ! ૧૦ ઉદયગિરિ અને અસ્તા-ચળ તે પુરંદર-મન્દ્રનો તાજ-મુકુટ સ્વર્ગના મુકુટ સમા સૂર્યને ધારણ કરે ત્યાં સુધી. આશીર્વચનમાં પ્રલયકાલ સુધી વિજયા માતૃસ્થાને રહો એમ કહ્યું છે, પણ વિજયાના પોતાના સમગ્ર આયુકાળ સુધી રહો એ રીતેજ ઘટાવી શકાય. વિજયા પ્રલયકાલ સુધી ઓછી જ જીવવાની હતી ? અને આશિષ 'ભારત શ્રેય કાળે' છે એ પણ નોંધવાનું છે. ૧૧ નક્ષત્રનાથ-ચંદ્ર. શર્વરિકા-રાત્રિ. ૧૨ તલપદ૦-પદ-તલમાં જે પદ્મા તેનું પદપ્રક્ષાલનવખતનું પાણી તે. છડો-છાઓ. અષ્ટક-આ ગીતમાં આઠ કડી હોઈને, મણિરૂપ-સર૦કલા૦ 'શતક-મણિરૂપ'. અક્ષરમાળા-સર૦ શ્રીરીપનપં૦૧૩.

૫૦ ૨૧૮ શ્રીમાન્ શંકરાચાર્ય૦: દુહા-૧ ઉમગ્યો-પ્રગટ્યો. પ્રાહુને -પરોણા, મહેમાન. આલય-ધર ઉપર (અમારા). યતિવરનાથ-યતિવરો-ના નાથ, સ્વામી. ૨ સુ-પરસ-સુરપરી. આપુ-પોતે (અમે). અષ્ટ-પદ્મી: ૧ લક્ષણ-માં 'લ' થડકાવ્યા વગર એક માત્રાનો, હિંદી કે સાધુ-

શાઈ હમે, ખેલવાનો છે. ૨ તત્ત્વમસિ રૂપી તરુની શાખાના પદ્મવમાં વસનાર બુલબુલો ગહન વેદવચનરૂપી વનઉપવનમાં બૂલા પડ્યા છીએ. ૪ ગચ્-ગરચ, પંસો. ૫ બિજમૂલે-? બિનમૂલે, અમૂલે. શિબિર-તંબૂ. ૬ લોક અમને દુરાચારી કહે છે પણ અમે મનમાં ખેદ કરતા નથી, કેમકે જેના ચિત્તમાં પ્રેમપ્રભાવ વહ્યો તે તો, વેદ કહે છે કે, જગમાં પુનિત છે. ૭ ઉપકંક ઉપસ્થિત-સર૦ ‘મૂર્ખની મૂર્ખાઈ’-૧૨આ ૮ મંદાકિની-સ્વર્ગગા. હરિગીતિકા ૧ આદિ-? બંદિ. મયૂખ-કિરણ. ૨ દામજુત-દોરડાવાળી મેખલા-કંદારો. તે ઇન્દ્રધનુષ્ય જેવો, ચંચલા-વીજળી. અરખાય-વરસાવાને. ૪ સરિસ-જેવું. ૫ જનન-જન, લોક. અથ-પાપ. દુહા-૧ સંવત સરજ(૧) વેદ(૪) ગ્રહ (૯)શશિ(૧)-ને અવળેથી લેતાં ૧૯૪૧ સંવત મળે છે. સં. ૧૯૪૧ માહ સુદ ૯ ને રવિવાર. ૨ સુપ્રેમજુત-સુપ્રેમવાળા. ‘લખીતંગ...આલ’ તેને દૂધાની એક પંક્તિ તરીકે વાંચવાનું છે.

પૃ૦ ૨૨૨ થી ૨૩૦: આ દસ પૃષ્ઠ ૨૬ કર્બાં છે.

પૃ૦ ૨૩૧ બેનીવાલ વૃહત્ સાહિત્યસિંધુમાંથી ચાલકૃતિ: આ ગ્રંથની ચોજના કવિએ મોટા પાયા ઉપર કરી હતી. મૂળ વેણીદાસ નામના વસોના પાટીદારની સ્મૃતિમાં ખંભાતના દુર્ગારામ કવિએ રચેલો ‘સાહિત્યસિંધુ’ નામે કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ હાથ આવતાં કવિએ પોતા તરફથી દષ્ટાંતાદિક ઉમેરી તેને બદલાવીને પ્રગ્ન આગળ મૂકવાનો ઇરાદો સેવેલો. પણ તે પૂર્ણ ન થયો. જેટલું ‘ભારતીભૂષણ’માં છપાયેલું તેમાંથી માત્ર આળાશકરની રચના જ અહીં ઉદ્ધૃત કરી છે.

‘ભારતીભૂષણ’માં કવિએ આને પ્રગટ કરતાં જે પ્રાસ્તાવિક ‘સૂચન’ મૂકેલું તે અહીં સામેલ કર્યું છે:—

“સદરહુ ગ્રંથ વસોના લેલવા પાટીદાર અમીન વેણીદાસ અનુભાષ્યે ચોતાના કવિ દુર્ગારામ જે ખંભાતનો વાસી હતો તેની પાસે રચાવવા માંડ્યો અને કવિએ ચોતાના છત્રનું નામ રાખવા તેનું નામ રાખ્યું તેથી વેણીદાસે રચ્યો એમ થઈ ચુક્યું. ગ્રંથ અધુરો રહ્યો અને વેણીદાસનું [મૃત્યુ]

તેમના દુશ્મન મારી જ્ઞાતિના ગુલાબરાંમથી ઝટકે થયું. આ વિશે અંથમાં રસની સમાપ્તિએ કવિએ લખેલું પણ છે. વેણીદાસના મૃત્યુથી અંથ અધુરો રહ્યો તે તેમની સાધવી સ્ત્રીએ પોતાના પતિનું નામ સરસ્વતિ બેડારમાં ચીરકાળ રહેવા તેજ કવિ પાસે પુરો કરાવવા માંડ્યો. તેમાં નવે રસની સમાપ્તિ કર્યા પછી અન્યોક્તિઓના છંદ એકસો ને સાડીપંચાવન લખ્યા બાદ કોણે જાણે કવિના મરણથી કે કાંઈ બીજા કલેશથી અંથ અધુરો રહેલો હતો. તોપણ અંથની શ્લોક સંખ્યા દસ હજારપુર હતી. તે અંથ એમના વંશજો પાસેથી એ. કે. ફ્રેબર્સ સાહેબે નકલ કવીશ્વર દલપતરામ મારફત કરાવેલી તેની નકલ મેં આ મારા પૂજ્ય કવીશ્વર પાસે અભ્યાસ વખતે બરાબર કરાવી હતી. ત્યાર પછી તે નકલ મેં વેણીદાસના વંશજો પાસેથી અસલ મારા મિત્ર આપાજી ગોકળ-બાઈ દેસાઈ (જેમનો હું અત્યંત આભાર માનું છું) મારફતે મેંગાવી સર-ખાવી જોઈ તો તેજ મુજબ હતી. અર્થાત્ અધુરી પણ હતી.

સાહિત્યસિંધુ એ નામની સંકળના જોતાં અન્યોક્તિ પ્રકરણના પ્રથમ કવિત્તમાં અન્યોક્તિને ગંગા કલ્પી સહસ્રમુખી શબ્દ વાપરી કર્તાનો અન્યો-ક્તિનાં હજાર કવિત્ત કરવાનો ઘરાહો હશે એમ માની તે સરવે મેં બીજાં સંગ્રહ કરી અને મારાં પોતાનાં રચી પુરાં કર્યા અને અંથ પણ પુરો કર્યો. એટલુંજ નહીં પણ જે આ સંગ્રહમાં પણ નહીં આવેલાં એવાં અનેક કવિ-યોનાં કવિત્ત, બીજા સંગ્રહો તથા અંથો જે મને મારા શોધમાં મારા અભ્યાસમાં મળેલા, તથા હાલ થોડાકજ વખત ઉપર ખાસ ઉત્તર હાંદુસ્તાનમાં ધણા ભાગમાં (મજમાં પણ) મને સારા કવિયોના મેળાપ વખતે મળેલા તે સરવેનો સાર આ સંગ્રહમાં ઉમેર્યો છે. એટલુંજ નહીં પણ દરેક દૃષ્ટાંતમાં પ્રથમ મારાં રચેલાં કવિત્ત મુક્યાં છે. આ પ્રમાણે અંથનું પ્રમાણ દસહજારને બદલે લગભગ વીસ હજારનું મેં કર્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ અતિ ઉત્તમ ઉત્તમ કવિઓનું અમૃત આમાં પુર્યું છે જેની કદર ખરો વીકાન જાણશે.

વેણીદાસ પોતે એટલા બધા ઉત્તમ કવિ નહતા પણ સમજવાર તો હતાજ. ધનાઢય હતા અને તેમના વંશજ શ્રીમંત છે. પણ હાય ! વેણી-દાસનું હૃદય કયાથી !! અંથને અંતે હું વેણીદાસનું ચરિત્ર ચયાશક્તિ આપીશ એટલે અત્રે લખાણનું કામ નથી. એટલું જ બસ છે. એમણે કવિતા રચી છે પણ ઘણીજ થોડી રચી છે. ફક્ત એમના વખતની કેટલીક ગામડાં-ઓની ઉપજ સંબંધી હકીકત લખી છે તેજ છે. બહુ વખાણવા લાયક નથી.

આને અને સાહિત્યને કાંઈ સંબંધ ન હોવાથી જો કે આ બાબત તરંગ પાડી અંધમાં નાખ્યો છે તથાપિ મેં છેલ્લો નામવગરજ મુકી દીધો છે. વિરોધમાં એટલું મેં-ધાર્યું છે કે આમાં ફક્ત નવ રસનુંજ વર્ણન છે તથાપિ વ્યંગ, ધ્વનિ, નાટક, અલંકાર ઇ. સર્વ તરંગો મેં વધાર્યા છે અને ઘણાજ બોહોળા પાયા ઉપર બંધારણ લીધેલું છે. તેમાં પણ મારી કવિતાઓનો સમાસ કરેલો છે.

વાંચનારી પ્રભામાં એક અંધકાર તરીકે હું પ્રસિદ્ધ નથી. અને તેથી હું ગુજરાતી છતાં હાંદીમાં કાવ્ય રચું એમાં જરા શંકા કે હાસીનો વાચક વર્ગ આગળ ભય રહે છે. મારે પોતાને વાસ્તે વધારે લખવું અયોગ્ય ધારી વાચનારની શાંતિને માટે નમુના દાખલ નીચેનાં કવિત્ત લખું છું, જે ઉપરથી મારી શૈલી, અને શક્તિનો અનુભવ આખા અંધ પરત્વે થશે. [અહીં શ્લોક ૨૭ થી ૨૯ ઉતાર્યા છે. સં.]

ઉપર પ્રમાણે સર્વ સ્થળ મેં મુકી અંધનું નામ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે રાખ્યું છે. હાંદુસ્તાનીમાં ખીલ એકાદ બે સંગ્રહ છે ખરા પરંતુ આ બાબત ઉપર એકે નથી તે વાંચનાર જાણી લેશેજ.

ગુજરાતી પ્રભને હિંદુસ્તાની લાખાનો કદાચ અભાવ હશે પરંતુ તેમણે વિચારવું જોઈએ કે ગુજરાતીમાં સાહિત્ય અંશે લાવવાને સંસ્કૃત કે હિંદુસ્તાની એ બેજ સાધન છે, એટલુંજ નહીં પણ આ સંગ્રહ કરનાર મૂલ કવિ ગુજરાતી છે તેનો છત્ર ગુજરાતી છે અને એ બન્ને ભાગ્યશાલીઓના અમુદ્ય અચત્નને પુર્ણ કરતા સંસ્કાર પામેલો સેવક પણ ગુજરાતી નાગર છે, એ ગુજરાતી પ્રભને થોડું માન નથી. આ અંધની ખાસ હાંદુસ્તાની ત્રિમાસિક આવૃત્તીઓ હાંદુસ્તાન, મેવાડ, મારવાડ વીગેરેને વાસ્તે પણ કાદવાની છે. હવે વેણીદાસના અને મારા સંસ્કાર વિશે એકજ કવિત્ત લખી સૂચના બધ કરીશ. [અહીં શ્લોક ૩ જે ઉતાર્યો છે. સં.]”

૨ સુપસાય પાય-જેના પાયને સારી પેઠે સ્પર્શવાથી. ૩ ઉઘો-ભાન-ભાનુ ઊઘ્યો. બાકો જસચંદ જનકો-જેનો યશશ્વર વાંકડિયો છે. કયાં વેણી, કયાં બાલ ? ૪ ઉમાહ-ઉમંગ. તરનિ-સૂર્ય. પૌન-પવન. લૂકે-લૂખાં. કિત ગો-કયાં ગયો ? ૫ પતિયા-ચિટ્ટી. વૃહૈ૦-પ્રીતમની જુદાઈથી તેણે છેહ દેવાથી વ્હાઈ, છેતરાઈ, છું. ખિનુ મયંકમૈ૦-ચંદ્ર

વગરની રાત્રિમાં પથિક ન મળ્યો. ૬ ભાલ-ભલાટ. ભાગ-ભાગ્ય. ૭ કચ્છ-કટાક્ષ. માધો-હે માધવ. ૮ પંકિત અંતેના શબ્દોમાં ન છે તે બહુ વચન બતાવનાર છે. પલકાન-પલકો, પલકારા. ૯ રિતુરાજ માસમે-વર્ષત-મધુમાસમાં. ૧૦ અથાહ-અથાગ. પરસે-રપથે. ૧૧ પરિઆર્ધ-આન-અન્ય, ખીજા. ૧૨ લતાન-લતાઓ. પલિકા-આસન, સેજ. ૧૩ અંગુરીસો-આંગળીથી ટોડી પકડીને ભભી છે. ૧૪ હુનાર્ધ-લાવણ્ય. ૧૫ રતિગેહ-અંતઃપુર, ૧૦ ખગી-પંખિણી. તરની-તનુજ-જમના. ૨૦ જ્યાં પ્રીતમ નથી તે બગર ઉજ્જડ છે, જે ઉજ્જડ જગામાં પ્રીતમ છે તે બગર જેવું ભર્યું ભર્યું છે. ૨૧ કિર-કીરી-કણું (આંખમાંનું) ૨૨ જગાર્ધ-હે જગરાયા. પરચાવ-પરિચય. ૨૩ બ્રહ્માની વિનંતી. ૨૪ પાકશાસન-ઈન્દ્રની પ્રાર્થના. ૨૫ ચાંદની વે-તડકામાં ચાલે તો તો જાણે સમજ્યા પણ ચાંદનીમાં ચાલતાં જેના પગે છાલાં પડી જાય છે. ઝાર-જવાળા. વનાંત-વનને છેડે. સુધિ-ખબર. ૨૬ મહરમન-મહેરામણ સમુદ્ર જેવો જમુનાનો ધરો. ૨૭ પ્રતચ્છ-પ્રત્યક્ષ. ૨૮ રક્ષા કરી, રાખી. જયગઘ-ખીજા પ્રેમી-ઓના મનમાં ધીરજ માટે જગા ન રહી, તેમની ધીરજ ખૂટી ગઈ. ૨૯ ભાગ્યારી-ભાગ્યવાળા. ખોરી-ખોળેલી. ૨૯ જાલિકા-જાળિયું, ખારી. પ્રનાલિકા-પરનાળ. ઔરન-ખીજાઓને (પ્રીતમ સિવાયનાને). લૌનાયાસી-ભવનમાં વસનારી.

૫૦ ૨૪૫ 'દેવીદાસ રાજનીતિ'-અર્પનપત્ર: 'શ્લોકની પૂર્વે નીચેનું ગદ્ય વાક્ય મૂકેલું છે:—'સકલ ગુણસંપન્ન, વિવેકસાગર, વિદ્યાનિધિ, પરમ-શ્રદ્ધાશ્રી દિલપતિરામ ઢાહિયામાઈએકેંં ઉનકે સદાજ્ઞાનિત શિષ્ય હજીસરામસુત બાલાશંકરને યહ પંથ સપ્રેમાંતઃકરનસે અર્પન કીયો હે।' સૌન્દર્યલહરીની પ્રથમાવૃત્તિના પછવાડેના પુંડા ઉપર ગ્રંથોની યાદી કવિએ આપેલી છે, જેમાં 'કલાન્ત કવિ' એથો છે, તેમાં 'દેવીદાસ રાજનીતિ' પ્રથમ છે. કવિની શરૂઆતની રચના અને તે હિંદીમાં

કેવી પ્રસાદયુક્ત છે અને એમનું કવિહૃદય કેવું પૂર્વજનુરાગી છે તેનો આ ત્રણ શ્લોકથી પૂરો ખ્યાલ આવશે.

૫૦ ૨૪૬ સુમાષિત : ૧ પંક્તિ ૧ મહ-માં, અનેકન ભાંતસો-
અનેક રીતે. ૩ પીયૂષ-પીયૂષ, અમૃત. ૫ ધુની-ધ્વનિ. કાનન-કાન.
૬ ખીખ-વિષ. જરૈં-જલું, ખળું. ૭ પ્રિય-પ્રિય, પિયુ. માનનમે-
માનમાં. ૮ છિરકી-ચટકું, અલ્પાઅલ્પ સેર. ૯ નીસહુ દીન-નિશદિન.
૧૦ ગૈલ-ગલી. ન દિયઁ-હૈયે રસાળ (કૃષ્ણ)ના ચરણ પામી શકતી
નથી. ૧૨ વંસ-વાંસ-વાંસળી ૨ વીંગ-વ્યંગ્ય. પેતે-પહેયાં
૪ અસુવાન આસુઓ. ખતીયાં-વાતો, વાર્તાલાપ.

૫૦ ૨૪૮ ગણલે-બાલ : ૧ ૨ દર ગેતીએ ના મહેરબાં (ફારસી)
રહેમ વગરની દુનીઆમાં. વો બેઝાર—એવો ભુરી હાલતવાળો એટલે
કે બહુ જ ખરાબ હાલતવાળો. સુદ-ફાયદો. આશનાર્ષ-ઓળખાણ,
પરિચય, પ્રીતિ. ૩ સુખદ દમ-વહેલી સવારે. નસીમ-વાયુલહરી.
(સંબોધન છે). હે લહરી, તું મને સાફ(માશૂક)ની ખબર લાવી દે.
'કની'-'કી' વાંચો. અને (માશૂકનાં) જૂદકાંની સુવાસ(ખૂ)ની સફાઈથી
મારા દિમાકને ભરી દે. ૪ 'ધમ'-('ગમ' જોઈએ.) વિષાદ ચાલ્યો
જાય છે, જ્યારે અઘ્ઘા માશૂકની પ્રશંસા અમે ગામ્મએ છીએ. પ્રીતિથી
દર્દ નિઃશ્વાસ નાખીને રૂવે છે. ૫ જુરઆ-ધુંટડો. લાદે-લખે વાંચો.
માશૂકના ઓછને લાગેલા દારુનો એક ધુંટડો પીએ તો આ બાલ
જુદાઈના દર્દની ગમગીનીમાંથી છૂટે (આઝાદ થાય. આઝારને ઠેકાણે
'આઝાદ' જોઈએ).

૨ ખમખાના—('ખુમખાના' વાંચો) પીઠું. બહેરે ખુદા-
ખુદાને માટે. જનાં-માશૂક. ૨ ગુમરાહ-જેનો રસ્તો ગુમ થયો છે
એવો. તિશ્નયે લખે ચાર-ચાર(માશૂક)ના લખ(ઓછ)ને માટે તિશ્ના
(તરસવાળો) ધું. કાશાના-રહેવાની જગા. ૩ શમશાદ-એક ઝાડ છે
જે ઊંચું હોય છે. ફારસી શાયરો માશૂકના કદને તેની ઉપમા આપે

છે. દર ચમન—ચમનમાં, ખાગમાં. પયમાના—પ્યાલો. ૪ પીરે મુઘાં દાડ વેચવાવાલા. શીરોં લખે જાનાં—મધુર ઓષ્ઠવાળી માશુક. ૫ ધમ—‘ગમ’ વાંચો. હે ગમગીની, તારું કંઈ કામ(કાર) નથી. ૬ ‘માશુકે વાલ’ વાંચો. હે ખાલની માશુક, તારાં ઝૂલ્ફાંની ખારીક ગિરહ-ગાંઠો ખોલ. ઝૂલ્ફાંની ગાંઠ ખાંધવી એટલે પ્રિયજનને પ્રેમમાં ગુંચવવું. અફમાના—કથા, કિસ્સો.

૩ ૧ દર્દ૦—દર્દ અને ગમગીનીમાં સહાનુભૂતિ ખતાવનારને, ૨ પરી પચકર-પરીના જેવા શરીરવાળી. તેરી રૂયે મેંહ વશ—તારું મુખ(ર) ચંદ્ર(મહ) જેવું (વશ) છે. બધી શરમ છોડી દે (તર્ક કર). રૂપોશ-મુખને ઢાંકનાર, ખુરખો. ૩ દિલને આકર્ષનાર ગુલાખી રંગ (શું)ના દાડ(મઘ)નો પ્યાલો ભરી ભરીને ગળે લપટાઇને (એટલે કે વહાલપૂર્વક) હંમેશાં(દાયમ) પીવડાવવો જોઇએ. ખુલાના-‘પિલાના’ વાંચો. ૪ ખુફતાદ-નોંદમાં પડેલો. બરસ-? તે નાઝનીને (નખરાં વાળીએ) જ્વન(શરીર)નો આરામ સુવાથી ક્યો. તેણીને ફકીરાનાં દર્દ અને ગમ આપવાં જોઇએ. જેથી એને ખબર પડે એ મતલબ. ૫ દિલદારસે-માશુકને કારણે. સર ઓઁ—સર્વ કદ વાંચો-જેનું કદ સરના ઝાડ જેવું છે. ઓ-અને. સંગ દિલ-જેનું હૃદય પત્થર જેવું છે. પયામ—પયગામ, ગંદેશો. ૬ તારી આંખની નિગાહ(નજર)થી દાનાઓ(ડાહ્યા)ઓ દિવાના થઈ ગયા. ઇશકઝાર-આશકઝાર-હોવું જોઇએ. ઝાર-પરેશાન

૪ ૧ જાની-માશુક. ૨ હુકરતી-હુંકવાતી. સાકી-માશુક. દાડનો પ્યાલો લઈને બેઠાબેઠા રાત ચાલી ગઈ. હમણાં સાકી આવે ને અંદર દાડ રેડે એવી ઇતેજારીમાં રાત વહી ગઈ એ મતલબ. ૩ ગુલરખ-ગુલાખી ચહેરાવાળી. ધમનાક-ગમગીનીથી ભરેલો. ૪ મુર્ગે દિલ-દિલનું પંખી. કઝ્ઝસે-કઝ્ઝસે વાંચો-છરાદાથી, મતલબ કે હાથથી. દર-માં. ઇન્તિઝારી યાર-ઇન્તિઝારી-એ-યાર વાંચો-યારની ઇતેઝારી. ૫ સીના-છાતી. હિઝ-વિરહ.

૫ ૧ માથુકનો દિદાર, હે દોસ્તો, મને ક્યાં મળે ? સખૂરીના પરદાથી દિલ (બહાર) થઈ ગયું, મતલબ કે સખૂરીને હટાવી એ બહાર આવ્યું—ધીરજનો અંત આવ્યો અને દિલની વાત ખુલ્લી થઈ ગઈ. ૨ બેહિસ્ત(સ્વર્ગ)ની ઠંડી હવા ચાલુ થઈ. શરાબ માંગવો જોઈએ. શરાબી દિલના પરદાથી બહાર આવી ગયા. ૩ હે ગાવાવાળા, આ ખુશીની મોસમમાં તું ક્યાં જાય છે ? આ ગુલ(ફૂલ)ની મોસમમાં બાગનો ડોઈ સાડી નથી. (તેથી તો તું રહે જ—એ મતલબ). ૪ હે સવારની ઠંડી હવા, અગર તું ચમનના યારો તરફ નીકળે, તો બગીચાના ગુલગુલનો પયગામ જલદી પહોંચાડી દે. ૫ કહે છે કે બાજુ છુત પરસ્તી—મૂર્તિપૂજન કરે છે. (હા) એ તો અલસ્તના રોજથી—એકરારના દિવસથી (રોજે—અઝલથી) એવો છે. [આપણા કવિએ ‘અલસ્તો’ (=તું નથી ?) ને ફારસી બહુવચનનો પ્રત્યય ‘આં’ લગાડ્યો છે એ વિપરીત છે.] છેલ્લી કડીના વિચાર સાથે અમીર ખુશરોની નીચેની શરનો ખ્યાલ સરખાવો:

ખલ્ક મીગોયેદ કે ખુશરો છુતપન્સ્તી મીકુનદ,

આરે આરે મીકુનદ આ ખલ્ક આલમ કાર નીસ્ત.

(દુનિયા કહે છે કે ખુશરો મૂર્તિપૂજન કરે છે. હાં, હાં, કરે છે. દુનિયાથી મારે કામ નથી.)

૬ ૧ હે સાડી, મને શરાબ દે. આ ગુલ(ફૂલો)ની મોસમ છે—વસંત છે. (ટેક)હે ગાવાવાળા, અચ્છા અવાજથી ગા. આ ગુલની મોસમ છે. ૨ ઊઠો, હે નખરાંથી ભરેલી માથુક, અને પોતાના ચાલાક પગથી નાચો. ચમન(બાગ)માં રિન્દ (શરાબ પીનાર અને લહેર કરનાર) બની ફરો કારણ કે આ ગુલગુલની જગા છે. ૩ બોધ અને પવિત્રાઈને ભૂલી જાઓ, કારણ કે રિન્દ ઝગમગતા શમા (દીપ-શિખા)—માં દિલરૂપામાં મશગૂલ છે. મતલબ કે આશક શમાની પેઠે જલે છે ને દિલરૂપાની પેઠે રુવે છે તે સમયે પવિત્રાઈને દિસ્તી કરો. ૪ ખુદાના હુકમને ઊંડી દે અને માથુકના હુકમને બળાઓ, કેમકે

રિન્દ લોકો કહે છે કે એમાં ખોટું શું છે? પ એવું કહ્યો નહિ કે બાલના દારૂ પીતાં પીતાં સવાર થઇ ગઇ. અરે એ તો હમેશાંનો પ્રેમનો શરાબ પીનારો છે, પવિત્ર છે, અલસ્ત (એકરાર-વાયદા)ના દિવસથી માંડીને. અલસ્ત—આદમ અને હવાને પેદા કર્યા પછી તેમનાથી જે મનુષ્યજાતિ ફેલાવાની હતી તે તમામના આત્માઓને—તેમના પેદા થવા પહેલાં—ખુદાએ બોલાવાને પૂછ્યું: શું હું તમારો પાલનદાર નથી? ત્યારે તેમણે કહ્યું: હા!—આને ઈકરારનો દિવસ કહે છે. તે દિવસથી પોતે પીનારો ને પવિત્ર છે એ મતઝબ. ...ઝગમઝ (ઝચા) અને દીન (પચા) ફારસી નથી, બર્ફ પ્રયોગ છે.

હાફિઝ

[કવિએ ‘ભારતીભૂષણ’માં આઠ ગઝલોનું બાષાંતર પ્રકટ કર્યું હતું. તે સિવાય એક આખી ગઝલનો અનુવાદ પ્રાપ્ત થયેલ છે જે આ સંગ્રહમાં શામેલ કરેલ છે. કવિએ દરેક ગઝલના આરંભની મૂળની બે પંક્તિ આપેલી છે તેમ પાછલી બે ગઝલોના મૂળમાંથી પણ આરંભની બે પંક્તિ તે તે સ્થળે ઉતારી છે. અનુવાદ માટે પસંદ કરેલી ગઝલોની પહેલી શેર ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં જ જાણકારને સમજશે કે તે બધી જ ‘રદીફે અલીફ’ની—પંક્તિ અંતેના પ્રાસ-વાળા શબ્દોના છેદલો અક્ષર જેમાં અલીફ (ફારસી વર્ણમાળાનો પ્રથમ અક્ષર) છે તેવી—છે, એટલે કે દિવાને-હાફિઝની શરૂઆતની ગઝલોમાંની છે. આપણી દસ ગઝલોનો અંક તે દિવાને હાફિઝમાં અનુક્રમે ૧, ૧૦, ૯, ૧૩, ૩, ૧૫, ૧૪, ૨, ૯ અને ૪ છે. મેં નામીપ્રેસ (લખનૌ)ની આવૃત્તિનો આશરો લીધો છે અને ફારસીના મારા અજ્ઞાનને કારણે ડગલે ને પગલે જે અનેક મુશ્કેલી-લીઓને સમાલવાનું થાય તેમાં મૌલાના સત્યદ અબુઝફર નદવી સાહેબની અને પ્રો૦ છોટુભાઈ આર નાયક, એમ. એ. ની પૂરી મદદ લીધી છે, બૂલ્લો માટેની જવાબદારી, અલબત્ત, મારી છે.

મેં શબ્દાર્થ, અન્વય, મૂળ સાથેની સંવાદિતા અથવા વિસંવાદિતા અને મૂળના અન્વયે કાંઈ વિશેષ વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તો તે પૂરતી નોંધ આપી છે. કવિ બાલે પોતે ‘ભારતીભૂષણ’માં વિસ્તૃત ટીકા આપેલી છે તે આખી જ તે તે ગઝલ ઉપરની મારી નોંધ સાથે સ્મૃતિમાં શામેલ કરી છે, તે

વિષય સમજવામાં મદદરૂપ થવા ઉપરાંત કવિની ભાવનાસૃષ્ટિની ઝાંખી કરાવશે, તેમજ કવિની વિદ્વત્તા અને વિવેચકશક્તિનો પણ પરિચય કરાવશે. મારી નોંધમાં અકારણ પુનરુક્તિ ન થાય તે પર નજર રાખી છે. કવિના ગદ્યની નોંડણી મૂળ પ્રમાણે જ રાખી છે.

પિતાનાં આદર્શો અધૂરાં રહે ને પુત્ર પૂરાં કરે એવો યોગ વિવલ હોય છે. પણ કવિના પુત્ર શ્રી ત્રિપુરાશંકર ‘મસ્તાન’ એમણે હાફિઝના અનુવાદનું કાર્ય વેગથી અને સફળતાથી આગળ ધપાવ્યું હતું. ‘વીસમી સદી’માં પ્રગટ થયેલી તે સામગ્રીમાંની કિંચિત્ પ્રસાદી માટે જીઓ ઉપોદ્ધાત.

ટિપ્પણમાં એક કડીનો આપ્યો છે.]

પૃ. ૨૫૩ : ૧ ૨ પસતાળ—સતત ભારે માર ૩ અલક—વાળ. છટક્યાં—નપુંસકલિંગ, ‘અલક’થી ‘ઝૂલ્ફાં’ અભિપ્રેત હોઈ. ૬ સરાય—સરાઈ, મુસાફરખાનું. ૯ ભમરા—પાણીની ભમરીઓ, ચકરીઓ. ૧૦ ગતી અમારી—સરં દરદીકી ગત દરદી ગને (મીરાં); માંહીં પડયા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જો ને (પ્રીતમ). ૧૨ ભાર—ભરમ.

“ અલાયા એથુ હસ્સાકી અદિર કાસન્ વ નાવિલહા

કિ ઇસ્ક આસાન્ નમૂદ અવલ્ વલૈ ઉક્તાદ મુશિકલહા.

આ કવિતામાં સંસારની કુટિલતાનું તથા તે દુઃખથી મુક્ત થવા અનન્ય ભાવનું ચિત્ર છે. ગુરને શરણ રહ્યા શિવાય પૂર્ણ બોધ થતો નથી. પ્રેમથી હૃદય નિશ્ચલ કરવામાં ગુરૂઆદેશ ઉપર ભાવ રાખી તેના શુભાશુભ તથા બાહ્ય દેખાવની શંકા ન કરવી એ પ્રેમિઓનું એક કર્મ છે. આલંકારિક જ્ઞાન પક્ષે ચાર=બોધક ગુરૂ અથવા પ્રેમી મંડળીમાંનો એક; માશુક=પ્રીયતમ; મદિરા=પ્રેમબોધ; દરિયા, મોળાં વગેરે=સંસાર સમુદ્ર; શુભ વાત=પ્રેમ રહસ્ય; અંધારી રાત=અજ્ઞાન; એ રીતે ભાવ સમજી લેવા. રાહ લાવણી છે. દરેક દુકની પ્રથમ લીટી બખ્ષે વાર બોલવી.

૧ મદિરાનો પ્યાલો. પ્રેમને મદિરા સાથે સરખાવ્યો છે તેનું કારણ પ્રેમ પણ બીજી વસ્તુઓથી બેભાન કરે છે. મદિરાનો નીશો અનિત્ય છે અને પ્રેમનો નીશો નિત્ય છે માટે પ્રેમીઓ કહે છે કે અમે જે મદિરા પીધો છે અર્થાત્ તદનન્ય પ્રેમ વડે માયાળગથી તદન બેહોશ થયા છીએ તે મદિરા ખરો છે. આ પ્રમાણે જીઓ પ્રેમપંચદશી:

પુરિ પાત્ર અંતર ઉન્નવલે રંગી મદીરા પ્રેમનોઃ
મસ્તાન પાને સર્વદા સડિયલ મદિરા શું કરે.

વળી કલાન્ત કવિ-

શિખરિણી

વિલાસી કહેવાતા શિશિર મધુપાને રતિ ધરે,
હુ તો ખારે કાળે તવ પ્રિતિ શરાખે મદિ ખરે;
પરન્તુ શું એવા જનસહ મહારીજ તુલના,
મળે યજ્ઞે કોડે મુજ મધુ તણો એક કણ ના.

પ્રેમરૂપી મદિરા પીધેલા મહા જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ કહેતાં બાગવતમાં
જહોન્મત્તપિશાચવત્ તથા નારદે અમૃતીભવતિ, આત્મારામો ભવતિ ઇત્યાદિ
વચનો વાપર્યાં છે. પ્રેમની અને મદિરાની સરખાવણી સર્વ કવિઓએ કરી
છે તે યોગ્યજ છે,

૬ ગુર ઉપર હંમેશાં શ્રદ્ધા રાખવી તેમજ પ્રેમમાં પ્રીતમ ઉપરજ શ્રદ્ધા
રાખવી અર્થાત્ તેનેજ અનન્ય થવું. તત્ સુખ સુખીત્વને ન્યાયે એટલે જે
પ્રિતમને પ્રિય છે, તેજ અનુવર્તન કરવું. એ પ્રેમીઓનું મુખ્ય સાધન છે.
પ્રીતમની વિપરીત ચેષ્ટાનો અથવા આદેશનો અનાદર નહીં કરવો. એ, મન
ઉપરની સખ્ત આગ્નાય છે. પાચ્યમી તથા છઠ્ઠી દુકમાં દર્શાવ્યું છે તેના
કારણમાં છઠ્ઠી દુકમાંજ ખતાવે છે કે તારે પ્રીયતમના આદેશમાં જરા પણ
શંકા લેવી નહીં. તારો ગુર અથવા પ્રીયતમ જે સર્વ પ્રેમનું સ્થાન છે તે
તારા પંચને તારા કરતાં વધારે ભોમિયો છે માટે તેના આદેશ ઉપરજ શ્રદ્ધા
રાખ. મુસલમાની ધર્મમાં મદિરા નિહિત છે એટલે સુધી કે મદિરાનું ટીપું
પટયું હોય તે જગા ખાળી નાંખવી જોઈએ. તોપણ પ્રેમીને કહે છે કે તારા
ગુર અથવા પ્રીયતમને હુકમજ હોય તો તારે પૂલ કરવાનું આસન તમામ
મદિરામાં ખોળી કહાડવું. શંકરાચાર્યની મદિરાપાનની તથા દત્તાત્રેયના મદિ-
રાપાન તથા સ્ત્રીઓ સાથેની લોકવિરૂદ્ધ ચેષ્ટાના પ્રસંગ પુરાણોમાં તથા
દંતકથાથી પ્રસિદ્ધ છે. સારાંશ એ છે કે પ્રેમના અનન્ય વ્યવહારમાં લોક,
વેદ અને સર્વ વ્યવહારનો ત્યાગજ થાય છે. પ્રેમમાં લોક વેદની દરકાર
નહીજ જોઈએ. જુઓ.

યામામજન્ન દુર્જરગેહશ્રંખલામ્

સંવૃદ્ધ્ય તદ્વઃ પ્રતિયાતિ સાધુના ।

રાહ=રસ્તો; સરાય=મુકામ કરવાની જગો ધર્મશાળા જેને સ્હરે કહે છે:
મજલ=મુસાફરીનો અંતર ભાગ.

૯ આ ટુકમાં સંસારનાં અથવા પ્રેમઉપાસનામાં પડતાં અનેક દુઃખનો ચિતાર આપે છે.

૧૦ પ્રેમીઓની કષોતવૃત્ત દુઃખમય ગતિ સંસારમાં ચેષ્ટારૂપ થઈ પડે છે તેનો નિષેધ કરતાં કહે છે કે અમારો પ્રેમપંથ જે વ્યવહારથી એટલે શરી-અતથી ઉલટો છે તે અજ્ઞાનીઓ જેમણે સંસારના ધાવ તથા પ્રેમના ધાવ ખમ્યા નથી તેથી શું જાણશે ?

૧૧ વ્યવહારમાં (શરીઅતમાં) પ્રેમીની અથવા જ્ઞાનીની ચેષ્ટા વિરૂદ્ધ હોય છે. અને પ્રેમ—જ્ઞાન—ની વાત ગુપ્તમાં ગુપ્ત હોય છે.

તેથી હમેશાં તેમની ખલુ નિંદા થાય છે એટલુંજ નહીં પણ પ્રેમભક્તો ઉપર ઘણો જુલમ ગુનજવામાં પ્રથમના જુલમી સમયમાં આવતો હતો. સુરીમતના લોકોનું “હું ઈશ્વર છું” “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એમ માનવું હતું. મુસ-લમાની ધર્મમાં ઈશ્વરની સાથે જીવની તુલના કરવી એ વિરૂદ્ધ છે. માટે આવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સિદ્ધાંતોની તથા તેમના આચરણોની નિંદા ખલુજ થતી. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ચર્ચાવવાથી ધર્મને ખાધ લાગે અને મર્મ પડી લાગે માટે ઘણા રાજ્યોએ જુલમ ગુજ્યો છે. મનસુર (જેને વાસ્તે એક કવિતામાં આગળ વિસ્તારથી આવશે) જે તત્ત્વજ્ઞાની હતો અને “હું ઈશ્વર છું” એમ કહેતો હતો તેને રાજ્ય તરફથી ચામડી ઉતરડાવી મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. વળી નરસિંહ મહેતા ઉપર મંડળિક રાજ્યનો, સોફેટીસ ઉપર ગ્રીસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો, પ્રોટેસ્ટન્ટ ઉપર રોમન કેથેલિક રાજ્યોનો જુલમ ગુજ્યો હતો તેમ જે સમયમાં “વિચાર” પુખ્તવયે પહોંચ્યો નહોતો તેવામાં મનસુર જેવા ભક્તો ઉપર જુલમ ગુજ્યો હતો. આવો ઇસારો અહીં કર્યો છે.

૧૪ બાલ એ માંડે નામ જોડે મૂક્યું છે તે માત્ર હાફિઝ જેવા મહાકવિની કવિતાઓમાં મહા પ્રતાપી નામ જોડે આ અલ્પનામ પણ વાંચનારી પ્રજાની સમક્ષ રહેવાની લાલસાથી લખ્યું છે.”

૫૦ ૨૨૫ : ૨ ૧ ગાયકા—સંબોધનને કારણે આકારાંત. ૩ સનૂખર—એક ઝાડનું નામ છે. સનૂખર જેવા કદવાળી અમારી સતમ ચમકી નથી ત્યાં સુધી ગૌરાંગીઓની ભલક છે. ૬ મને ૬૨ છે કે

જ્યારે ક્યામતને દિવસે સૈને પોતપોતાનાં કાર્યોના ખુલાસા રજુ કરવા બોલાવવામાં આવશે ત્યારે ઢોંગી પૂજારીઓની પાક રોટી (ધર્મના નિયમોનું નિરંતર પણ દંભી પાલન) તે મારા મદિરા-નાપાક પાણી પણ વસ્તુતઃ (દિવ્ય પ્રેમનું પીણું)ને મુકાબલે ફારી ન જાય, અર્થાત્ અમારા ધરકમાં અપૂર્ણતા રહી ન જાય. ૮ દર-દરેક એવો વખત એની મેળે જ આવશે કે મારું નામ તમે યાદ નહિ કરો. અર્થાત્, હું કદાચ જન્મશ. તે પહેલાં શા માટે મને કદા કરો છો ? (ભૂલી જઈને)—એ મતલબઃ ૯ લાલાશું-ફૂલની જેમ. શીત સમય-શિયાળો. કવિએ ‘સદ’ પાઠ લીધો છે. પણ ‘સર્વ’ પાઠ પણ છે, તે લેતાં ‘મારું દિલ સરુના ઝાડ જેવી માથૂકની લગનીમાં લાલાની પેઠે લાલ (સુરખીવાળું) થયું છે.’ આકાશ તે સમુદ્ર. અંદર નાવરૂપ (ખીજનો) ચંદ્ર છે. ૧૦ આ ‘મદદ’ (કસીદા) એક વજીર હાજી કિવામને સંબોધીતે છે; મારા હાજી કિવામની બક્ષીસમાં આકાશરૂપી નીલરંગી સમુદ્ર અને ખીજના ચંદ્ર (નવલ નિશાકર) જેવી નાવ તે આખાં ને આખાં ઢૂળી ગયાં છે. એકવાર તે વજીરે કવિને જમવા નોંતરેલા. આદનોનો સમય હતો. કોઈ પ્રવાહી ભરેલા પાત્ર(રૂપી બક્ષીસ)માં ચંદ્ર અને આકાશનું પ્રતિબિંબ પડતાં ‘મારા વજીરની બક્ષીસમાં આકાશરૂપી સમુદ્ર અને ચંદ્રરૂપી નાવ ઢૂળ્યાં’ એવો ઉદ્ગાર. ૧૧ જળમાં જો ખીજ કોઈ ધન્યતા નહિ પણ આંસુના કણુ વેરવામાં આવે તો... પંખીને લલચાવવા કણુ જોઈએ તેને ઠેકાણું આંસુકણુ વરસાવ.

“સાકી બનૂં જાહેર જાહેર અમૂઝ જામેમા,

મુતરિખ બુચુકિ કારે જહાં શુદ્ધ બકામેમા. (એ ઉપરથી)

૧ મદિરાનો પ્યાલો ભરી મંડળીમાં ફેરવનારને “સાકી” કહે છે. મિત્ર મંડળીમાં સાકીનું કામ એક જણુ બજાવે છે. જ્ઞાનપક્ષે બોધક ગુરૂને સાકી સમજાવો. મદિરા તે પ્રેમભક્તિ અને લગ્ન એટલે પાત્ર તે ચિત્ત સમજાવું. કર્મવાદી જ્ઞેનાની ઉપેક્ષા કરી કહે છે કે અમારા મદિરાને એટલે પ્રેમને ધિક્કારે છે પરંતુ અમારે તો અમારો પંથજ સત્ય છે. સાક્ષાત્ ચિદાનંદ સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિના જ્ઞાનનું આ લક્ષણુ છે. મદિરા વડે પરમાનંદનું સૂચન કરે છે, અને

કહે છે કે હે સાકી—અમારા પ્રેમરૂપી મદિરા પાનાર ! મને તારોજ મદિરા પા. એ મદિરાજ અમારે ગ્રાહ છે. આનું વધારે આગલી દુકમાં કહે છે. ઉમેદ બર આવી=મનોભિલાષા જે પ્રિયદર્શનની અર્થાત્ પરમાત્માના ઐક્યની હતી, તે પરમાનંદમયી પ્રાપ્ત થઈ. વધારે વાસ્તે વાંચો પ્રસ્તાવના તથા પ્રથમ ગજલની કુટનોટ.

૨ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે હાકિમના મત શબ્દોમાં વ્યંગ્ય જ્ઞાનાંશનો રહેલો છે અને તેના ભક્તો તેવોજ ભાવ સમારોપણ કરે છે તે આ આખી ગજલથી દર્શાઈ આવે છે. એમાં મહાત્મ્ય જ્ઞાનયુક્ત પ્રેમનું દર્શન છે. આ બીજી કડીમાં કહે છે કે મદિરાનો નીરો તો અનિત્ય છે પરંતુ અમારો પ્રેમ મદિરા તો નિત્ય છે. આવા નિત્ય મદિરાથી મસ્ત થએલા અમે પ્રેમી-ઓની મજા નિંદક શું જાણશે ? કેમકે અમારા મદિરા વડે—પ્રેમ વડે અમારા મદિરા પાત્ર (ચિત) માં અમને અમારો પ્રિય-દંષ્ટ આત્મારામ સાક્ષાત્ થયો છે. તાત્પર્ય પાત્ર જે દૃઢ્ય તે તન્મય પ્રેમથી પ્રિય રૂપજ થઈ ગયું છે. આવા ભાવની જુઓ પ્રેમ પંચદશીમાં :

‘અરે શું જાણશે લગ્નજત પવિત્રીમાં પડી રહેતાં,

પ્રિયાની પ્યાલિની મસ્તી તણો કંઈ ખહાર જૂઠો છે.’

૩ પ્રેમીઓને તો પ્રિયમાં પ્રિય, બલવાનમાં બલવાન, ચંચલમાં ચંચલ, વતસલમાં વતસલ, શ્રીમંતમાં શ્રીમંત અને સુંદરમાં સુંદર ઇષ્ટ મૂર્તિજ છે. ત્યાં પોતાનું અનન્ય ચિત્ત દર્શાવતાં કહે છે કે અમે જે સૌન્દર્ય પસંદ કર્યું છે; જે સૌન્દર્યના અમે મોહિત થયા છીએ તે એવું તો સૌન્દર્ય છે કે—એટલે અમારો પ્રીયતમ એટલો બધો સુંદર છે કે—અમને કુદરૂપની તો અભિલાષા કિંચિત પણ થાય નહીં. કારણમાં કહે છે કે હમારે સર્વ તથા સનૂબર પરદા-પોષ છે ત્યાં સુધી આ સંસારની રૂપગર્વિષ્ટ સુંદરીઓ દેખા દઈ શકે છે. જે સમયે એ બહાર નીસરે છે તે સમયે સુંદર રમણીઓથી રૂપસ્થાનની લીધે ટકી શકાવું નથી.

“સર્વ” જેને સર કહે છે તે વૃક્ષ. આ વૃક્ષ સીધું સોટા જેવું અત્યંત નાનુક શાખા તથા પત્રના ગુચ્છાબંધ થાય છે તે ઘણી બાગોમાં હોય છે. “સનૂબર” પણ તેવુંજ સુંદર વૃક્ષ થાય છે. ફારસી કવિઓમાં ઉચી સુંદર સ્ત્રીઓને આ વૃક્ષની ઉપમા આપે છે. આપણા કવિઓમાં સ્ત્રીમુખનાં જેમ કમલ, ચંદ્ર આદિ સામાન્ય ઉપમાન યથા પડ્યાં છે તેમ ફારસી કવિઓમાં આ વૃક્ષો સ્ત્રીના કદનાં ઉપમાન થયાં છે.

૪ પ્રેમની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતાં કહે છે કે પ્રેમી તો સાક્ષાત્ જીવનમુક્ત છે. જીવનમુક્ત છે તેથી એમ નહીં સમજવું કે તેને શારીરિક મૃત્યુ અહમ્મ કરવુંજ નથી પરંતુ તેનું ચિત્ત પ્રિયતમમાં કેવલ લીન હોવાથી, અનન્ય હોવાથી મૃત્યુ શું તે સમજતો નથી; તાત્પર્ય, દેહ અને મન જુદાં હોવાથી તથા મન પ્રિયરૂપમાં તલ્લીન હોવાથી શરીરની અવસ્થાનું ભાન રહેવુંજ નથી. માટે કહે છે કે જે જન પ્રેમથી પોષિત થઈ જાય છે તે તો મરતોજ નથી; તાત્પર્ય તે સ્વચ્છમાનંદ રૂપ, અજર, અમર થઈ જાય છે. આનું સંસારનાં દક્ષિણમાં લખેલું છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં જીવનમુક્ત પ્રેમીએ દેખીએ છીએ તેમ કથાપરંપરાથી ઘણા સાંભળીએ છીએ. એવા જીવનમુક્તનાં દ્રષ્ટાંત લેતામજનુ, યુસુફુસેખા, શિરીનફરહાદનાં પ્રેમી જોડાં ઘણાં છે. પ્રેમ-પંચદશીમાં પ્રેમીને જીવનમુક્ત કહેતાં લખ્યું છે કે—

‘યથા જે પ્રેમમાં પૂરો થયો છે મુક્ત સર્વેથી,

મહા મરતાન જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જૂદો છે.’

વળી મહાત્મા ઇંગ્લેન્ડ કવિ મિલ્ટને પોતાના “સ્વર્ગ ત્યાગ” (Paradise Lost)ના આઠમા સર્ગમાં પ્રેમને મોક્ષરૂપ જણી લખ્યું છે કે—

“In loving thou dust well, in passion not,
Wherein true love consists not. Love refines
The thought, and heart enlarges; hath his seat
In reason, and is judicious; is the scale
By which to heavenly love thou may'st ascend
Not sunk in carnal pleasure; for which cause,
Among the beasts no mate for thee was found.”

Milton—Paradise Lost, Book VIII.

ભાવાર્થ—જો તું પ્રેમ સમજે તો તો સાચું કરે છે; પરંતુ વિકાર રૂપ માથિષ્ઠ મોહ ન્યાં સત્ય પ્રેમ રહ્યો નથી તે કરવામાં તો તું ખોટું કરે છે. પ્રેમ તો વિચારને નિર્મળ કરે છે અને અતઃકરણને ઉદાર બનાવે છે. પ્રેમમાં વિવેક છે અને તે મનુષ્યને વિવેકી કરે છે. પ્રેમ તો ઈશ્વર પદને પહોંચાડનારું પદમ સાધન છે. જો હૃદયીય તૃપ્તિને અર્થે પ્રેમ હોય તો તે હીણામાં હીણું છે, જે મનુષ્ય થઈ તું ન સમજે તો પછી પણ વર્ગમાં પણ તારી જોડ મળશે નહીં.

આવીજ રીતે પ્રેમને મોક્ષ ગણી કલાન્ત કવિમાં લખ્યું છે.
 હશે યોગી મોટા જગતનિ મહીં યોગ સધતા,
 કદાપી હું તોયે મન નવ ગણું છા રખડતા,
 સમાધી લાગી જે સહજ તવ પ્રેમે મુજ તણી,
 ખરી તે મારી છે સતત દઢ મોક્ષે નિસરણી.
 ન મારે હીસામે યદપિ શિવ મોટા જગતમાં,
 થયું શું તેમાહી યદપિ પિધું હાલાહલ મહા,
 નથી લાંબી આશા યતિ અજનમા સાહસ કરે,
 પિધું મેં પ્રેમાંશી જગત જનમી પ્રેમવિષ છે. (કલાન્ત કવિ)

વળી જુઓ નારદ વાક્ય ઇમૃતીભવતિ, આત્મારામો ભવતિ

૫ આ ટુંકમાં પોતાના પ્રિયતમને સર્વ સમર્પણ કરે છે તે લખતાં કહે છે કે અમારે તો જે અમારા પ્રિયને પ્રિય તેજ વર્તન કરવું જોઈએ તે પ્રેમીના ધર્મ છે. અમારો પ્રિયતમ સદા સર્વદા મસ્ત રહે છે. મસ્તી એની આંખમાં સારી શોભે છે. તાત્પર્ય મસ્ત લોકોના પ્રેમ પંથ-જ્ઞાનપંથ-તે અન્ય છે તે પ્રિયતમને પ્રિય છે. માટે અમે પણ અમારા ગુરના આદેશ પ્રમાણે અમારી લગામ અમે મસ્તીના હાથમાં આપી છે. એટલે અનન્ય થયાનું કહે છે. અનન્યતા તે અન્યાશ્રયાણાં ત્યાગઃ તથા તદનુકૂલાચરણં તદ્વિરોધિપૂદાસીનતા ચ. પ્રિયતમ વિના બીજા કોઈનો આશ્રય ન કરવો તથા પ્રિયતમને અનુકૂલ આચરણ કરવું તથા તેના પ્રતિકૂલ આચારમાં ઉદાસીનતા રાખવી એજ પ્રેમીઓનું કર્મ છે. માટે જ્ઞાની પોતાની અખિલ આચારતા સમર્પણ કરે છે. આવા પ્રેમીને કોઈ અન્ય સાધનની અગત્ય નથી. અન્ય પ્રમાણે આપણા શાસ્ત્રનાં ધણાં છે તે વિસ્તારના ભયથી આપ્યાં નથી.

૬ જ્ઞાનીને મન કર્મવાદી મૂર્ખ છે અને કર્મવાદીને મન તત્ત્વજ્ઞાની મૂર્ખ છે. તેથી આ બે પક્ષ વચ્ચે અસ્પર્શ હાસ્ય તથા નિંદા ચાલતી આવેલી છે. ટુંકમાં કર્મવાદીનું હાસ્ય કરીને કહેતાં ન્યાય દર્શાવે છે. તે મશ્કરીમાં કહે છે કે પાક એટલે પવિત્રાઈના ધાંધલમાં રહેનાર જનની રોટલી અમારા મહિરા ઉપર રખેને કયામતને દિવસે જય મેળવે! એ અમને મોટા ભય છે!! ઇસ્લામ ધર્મમાં મહિરા નિંદિત છે તથા પ્રેમીઓ હું ઈશ્વર છું એમ કહે છે તે પણ નિંદિત છે તેથી કયામતને દિવસે અમને મોટી શિક્ષા થશે!!

કયામત = ઇસ્લામ ધર્મનાં મુખ્ય બે અંગ છે. ૧. વિશ્વાસ, ૨. કર્મ માન અને દીન). વિશ્વાસ છ વસ્તુમાં રાખવાનો છે પ્રથમ પરમેશ્વર એક ને સર્વશક્તિમાન છે તેવો દ્રઢ વિશ્વાસ રાખવો. (લાઇલા હલ્લીલા મહંમદ મુલિહલા) એક પરમેશ્વર સિવાય બીજો નથી અને મહંમદ તેનો રસુલ છે. બીજો વિશ્વાસ ફરેસ્તાઓ વિષે રાખવો, ત્રીજો કુરાન ઈશ્વરદત્ત પુસ્તક છે એવો શ્વાસ રાખવો. ચોથો વિશ્વાસ સર્વ પેગંબરો છે તેમનામાં રાખવો. તેમાંના પચ્ચ છ પેગંબરોનાં નામઃ આદમ, નુહ, અબ્રહામ, મુસા, ઇસા, અને મહંમદ. ચમો સુધ્ધિના અંત સમયે તમામ જીવ પાછા પરમેશ્વરના હુકમથી ઉભા થશે ત્રીજો વિશ્વાસ રાખવો. આ દિવસને કયામતનો દિવસ (રોજે કયામત) કહે છે. ૧ વિશ્વાસ એવો રાખવો કે જીવ આદિથી ઈશ્વરના ઉપજાવેલા છે. પરમેશ્વરે જ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા તે દિવસને (રોજે અઝલ) કહે છે. કયામત આપણો કાપ્રલયજ છે. કયામતના દિવસનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે ઇસ્લામ ધર્મમાં આપ્યું છે:

કયામતનો કાળ સ્વર્ગ તેમજ પૃથ્વી ઉપર ભાવિ વિનાશનાં ચિન્હ સુચનો શરૂ થશે, જેવાં કે ખગ્ગસ ચંદ્ર ગ્રહણ, સૂર્યની ગતિમાં વિલેપ, રાજ્યામાં ગ્રહ, ગ્રહો ભકિતનો અભાવ, મુનકિર અને નકીર નામના શીરસ્તાઓનો વિભાવ વિગેરે. તે વખતે જીવતા મનુષ્ય મરણાંની સ્થિતિને પસંદ કરશે. કાળનું આખર ચિન્હ ઇઝરાફિલ નામના ફરેસ્તાનો ડમર નાદ છે. તે નાદ શુ વખત થશે. પહેલી વખત પૃથ્વી કંપ થશે. પર્વત તથા ઉંચા મીનારા ઝીંજશે તથા સમુદ્રમાં તોફાન થશે; તે નાદને લીધે મનુષ્યો ભયભીત થઈ સશે. પિતા, પુત્રની ખરદાશ રાખ્યા વગર દોડશે; માતા, છાકરાંને ધ્રવરાવતાં ટોડી નાસશે.

બીજી વખતના નાદથી સર્વ પ્રાણીઓ પોતાના પ્રાણ તજશે. અલ્લાહના આ પ્રીતિપાત્ર જનોને બચાવ થશે. આખરે મરણાંધિપતિ (યમ) પણ નાશ મશે ત્યાર પછી ચાળીસ દિવસ સુધિ વરસાદ વરસશે.

ત્રીજી વખતનો નાદ જીવોના પાપ પુણ્યનો પરીક્ષાનો અવસર પાસે બોધે છે એમ સૂચવે છે. મરી ગયેલા જીવોના આત્મા મૃત શરીરમાં પુનઃ પ્રેશ કરશે. પુણ્યશાળી જીવો મુખે ચાલશે તથા પાપીઓના મુખ નીચાં થશે; ત્યાર પછી દરેકના પાપ પુણ્યની પરીક્ષા થશે, તે વખતે જ્યાંઈલ ક તુલા લઘને ખેસશે જેનું એક ત્રાજવું તેજસ્ તથા બીજું તમસ્ (અંધકાર)

સંજ્ઞા ધારે છે. દુઃખ આપનારને પોતાના પુણ્યનો અંશ દુઃખિત જનોને આપવો પડશે. તુલા વડે પરીક્ષા કર્યા પછી “અલસેરાત” નામનો સેતુ જે તરવારની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ છે તથા જે “જહાનમ” (નરક)ની ખાડી ઉપર આવી રહેલો છે તેના ઉપરથી જીવોને લઈ જવામાં આવશે. પાપીઓથી તેના ઉપર ચાલી શકાશે નહીં અને ખાડીમાં પડશે, પરંતુ પુણ્યવાન પોતાના પુણ્યના ખળથી સ્વર્ગ ભૂમિ તરફ ચાલ્યા જશે.

મુસલમાનના નરક (જહાનમ) નું સ્વરૂપ પણ લક્ષ આપવા લાયક છે, કેમકે તે ઘણું અંશે આપણા પૌરાણિક નરકના સ્વરૂપને મળતું આવે છે. તેના સાત ભાગ છે. પ્રથમ નાસ્તિકોને રહેવા સારું છે, બીજો મેનીકીઅન જેઓ એ દૈવી તત્ત્વો માને છે તેમને વાસ્તે મુકરર કરેલો છે. ત્રીજો બ્રાહ્મણોને વાસ્તે છે, ચોથો ચાહુદીને વાસ્તે, પાંચમો ખ્રીસ્તીઓને સારું, છઠ્ઠો ઇરાનના મુધ અથવા ગચ્છ (અગ્નિપૂજક પારસી) તથા સાતમો ધર્મ રહિત જનોને સારું છે. જહાનમ અને સ્વર્ગ વચ્ચે “અલઅરફ” નામનો દેશ છે જ્યાં બાળક, ગાંડાં વિગેરે પ્રાણીઓ જેમને પાપ પુણ્યનું બાન નથી તેમને રાખવામાં આવે છે. તેમાં પણ જેમનાં પાપ પુણ્ય સરખાં હોય છે તેમને મહમદની કૃપાથી સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં રહેનાર પ્રાણીઓ સ્વર્ગ તથા નરક નિવાસીઓ જોડે વાતચિત્ કરી શકે છે; તે પ્રદેશ સ્વર્ગવાસીને નરક સમાન અને નરકવાસીને સ્વર્ગ સમાન જણાય છે.

હવે બીજું અંગ દીન (કર્મ) તેમાં સમય સમયની પ્રાર્થના (નિમાજ), કુરાનનો અભ્યાસ અને મક્કાની યાત્રા (હજ) એ વગેરે છે જેનું વિવેચન અત્રે લંબાણ થઈ જાય તેથી કર્યું નથી.

૭-૮-૯—વૈરાગ્યથી કહે છે કે એક દિવસ એવો આવશે કે ત્યારે નામ-રૂપનું તદ્દન વિસ્મરણ થશે. નામવર પ્રિયતમને વાસ્તે છે. લાલા=એક જાતનું પુષ્પ છે; તે શીત સમયમાં કરમાઈ જાય છે તે સદૃશ પ્રેમથી મારું દિલ સંસારથી કરમાઈ જાયું છે અર્થાત્ નિર્મળ થઈ પ્રિયતમને અતન્ય થયું છે તો એક દિવસ એવોજ આવશે કે મારા પ્રેમનો ખદલો પ્રિયતમે આપવોજ પડશે. તે જ્યાંજે મારા ઉપર પ્રીતિ કરશેજ એ બાવ. પ્રેમી અને પ્રિયતમ, સ્વામી અને સેવક, તેમાં મોટું કાણુ એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે કે મારો દેહ છે તો તું મારા ઉપર પ્રીતિ કરશેજ. આવોજ બાવ તુલસીદાસના નીચેના કહામાં છે:

સ્વામી સેવક હોયમે કૌન બડો હે એક ?

તુલસી હે વો હી બડો જકે મનમે ટેક.

તેમજ જગન્નાથ પંડિત ગંગાજીની સ્તુતિ કરતાં એમજ કહે છે કે
“જે ! જેમ મૃત્યુ લોકને તારા જેવી બીજી મળનારી નથી તેમ તને મારા
જેવો પાપી મળનાર નથી; માટે તારે મને પાવન કરવોજ પડશે.”

૧૦ આ દુકમાં સંતોષની મહત્તાનું વર્ણન કરે છે. હાજી કિવામ નામનો
બહુજ ધનાઢ્ય ચાહુદી હતો. નિસ્પૃહી તૃણવજ્જગત્ એ નિયમ પ્રમાણે કહે છે
કે મારે આખી દુનીયાની પરવા નથી કારણ કે મારા હાજી કિવામ—પ્રિય-
તમની દોલત એટલી બધી છે કે નભ=આકાશ રૂપી સમુદ્ર તથા નવાચંદ્ર
(દ્વિતીયાનો) રૂપી હોડી તે દોલતમાં ડુબી ગયાં છે. હાફિઝની કવિતાઓમાં
ધરકંઈલાહી (ધર્ત્તર પ્રેમ)નોજ આક્ષેપ થાય છે તે આ કવિતાથી સ્પષ્ટ જણાય
છે. તરંગની ઉચ્ચતા તથા ઘટના આ દુક તથા આવતી દુકમાં ધ્યાન
રાખવા જેવી છે.

૧૧ અર્થ સ્પષ્ટ છે. પંખી=પ્રિયતમ; આંસુ અને દાણાના રૂપકની,
પંખી અને પ્રિયતમના રૂપકની તથા પંખીને જલમાં પડવાના ધર્મોની
ચોગ્યતા લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

પૃ૦ ૨૫૬: ૩ ૩ નેકી-બલાઈ. પાર-દોસ્તો. હુંટ૦—લાખોનો
લાભ (લ્હાવો) લૂટે છે એમ ગણ. ૪ પવન પૂઠના ઊઠંજો-જેથી
શદ બરોબર ફૂલે અને નાવ આગળ ને આગળ ધપ્યે જાય. ૭ ઇહ-
પર-આ દુનિયામાં અને પેલીમાં. ૧૦ કર-હાથમાં. ૧૧ આ અમારી
ફારસી ગઝલ જે અમારો હરીફ ગાય, તો તે વૃદ્ધ અને પવિત્રાઈ-
વાળાઓને પણ નાચતા કરી મૂકે. ૧૨ માય-મા, જનની, ઉત્પાદક.
સર૦ અંગ્રેજી પ્રયોગ: Mother of woes. ૧૩ કાર્ન-હજરત મુસા-
ના વખતમાં હતા. એવા દોલતમંદ હતા કે તેમના ખજાનાની કૂંચીઓ
ઉપાડવા ચાલીસ માણસ જોઈએ. કવિએ છેલ્લી કડી પહેલાંની એક
છોડી દીધી છે જે આમ છે:—“ પવિત્ર મહાપુરૂષોને, હે સાકી, આ
ખુશખબર સુણાવો કે પારસી માશૂક ઉમર(આયુષ્ય) આપનારી છે.
(એને જોવાથી જે ખુશી થાય છે તે કારણે.)” ૧૪ આ શરાબથી

બરેલું આ કપડું તે હાકિએ આપમેળે પહેર્યું નથી. (આ ઈશ્કની વાતો કંટું છું તે પોતાની મેળે કરતો નથી. ઈશ્વરે આપેલી છે એ મતલબ.)

“ દિલ મીરવદ ને દસ્તમૂ સાહેબ દિલાં ખુદારા

દરદા કિ રાને પિનહાં ખાહદ શુદ આશકારા (એ ઉપરથી)

આ કવિતામાં પણ સર્વત્ર જ્ઞાનાંશ પ્રદર્શિત છે. મનની નિર્મળતાનું વર્ણન છે. પ્રેમ એ ગુપ્તમાં ગુપ્ત છે. શબ્દાર્થ તથા વ્યંગ્યાર્થ સ્પષ્ટ છે. સાતમી દુકના દ્વિતીયાર્ધને મળતું સંસ્કૃત કવિનું વાક્ય જુઓ. માન્યાન્માનય વિદ્વિષોપ્યનુનય પ્રચ્છાદય સ્વાનુગાન. ચોથી દુકમાં વર્ણવેલું સંસાર સમુદ્રનું ચિત્ર પ્રથમ ગઝલમાં જુઓ.

ગુપ્ત ગોઠડી ઉઘાડી યાચ છે તે વિષે જુઓ પ્રથમ ગઝલમાં “રહે કયમ છાની મારા ચાર” તથા તે ઉપરની કુટનોટ. આઠમી દુકમાં નસીબના દાવ છોડવાનું કહ્યું છે ત્યાં સંસાર પ્રિયતમના પ્રેમનો વિરોધી છે તેમાં જન્મ થવાથી કતકત્ય થવામાં હાનિ પહોંચે છે, તાત્પર્ય પુનઃ જન્મની ઇછા નહીં કરતાં આત્મતિક મોક્ષની સ્પૃહા કરે છે.

૧ ઇરાનના પ્રતાપી રાજા જમશીદના સમયમાં મહિરાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ રાજા ધણો પ્રતાપી હતો. વિદ્યા કલાને ઉત્તેજન આપતો હતો. ઇરાનમાં સંગીત અને મહિરા એણે દાખલ કર્યાં. ત્યાં દ્રાક્ષને કોહવરાવી મુકેલું પાણી ઝર ગણાતું હતું. જમશીદની એક દાસીને માથાનું દર્દ હતું; તે એક દિવસ દર્દથી કંઠાળી આત્મઘાત કરવા તૈયાર થઈ. તેણે દ્રાક્ષનું પાણી મરવા વાસ્તે પીધું. આથી તે મરી ન જતાં તેનું દર્દ મટી ગયું. જમશીદે ખબર જાણતાં દેશ પરદેશના રસાયનીઓને ખાલાવી દ્રાક્ષનો આસવ કઢાવી પરીક્ષા કરાવતાં રમુજ આપનાર માલમ પડયો. આ પ્રમાણે આખા દેશમાં મહિરાનો પ્રચાર થયો. જમશીદના નામના માહાત્મ્ય તરીકે મહિરાના ખાલાને “જમે-જમ” એટલે જમશીદનો ખાલો કહે છે. આ અનુસંધાન કરી કહે છે કે અમારો ખાલો (પ્રેમનો) એ સિકંદર પાદશાહનું દર્પણ છે, જેમાં દારા પાદશાહના તમામ મુલ્લકની જાણ પડે છે. સિકંદરે રાજ્ય લોભથી આખી પૃથ્વીને વિજય કરવાની ઇચ્છા રાખી હતી અને તેટલા માટે દુનિયાના પંડિતો ધાસે તમામ સ્થળની હકીકતની નોંધ તથા નકશા તૈયાર કરાવી રાખ્યા હતા જેને “આઇનયે સિકંદર” એટલે સિકંદરનો મુકર-દર્પણ કહેતા. સિકંદરે દારા પાદશાહનો મુલક જીત્યો હતો.

યુનાન દેશનો ફિલસુફ પીથાગોરસ અને ચિન દેશનો તત્ત્વજ્ઞાની તાઈ જમશીદ રાજના દરબારમાં રહ્યા હતા. જમશીદે નવી પંચાંગ પદ્ધતિ ગોઠવી હતી અને યુકલિડની ભૂમિતિના ૧ લા સ્કંધનો ૪૭ મો સિદ્ધાંત આ રાજના સમયમાં એના દરબારના આ ફિલસુફોએ પ્રથમવારકો સિદ્ધ કર્યો છે એમ ઇતિહાસમાં લેખ છે.

૨ પ્રેમિઓએ પ્રિયતમને સૌથી સખળ ગણવો જોઈએ. તેની અકૃપાનો ભય રાખવો જોઈએ તથા તેનાજ મોહિત થઈ રહેલું જોઈએ. તે દર્શાવતાં કહે છે કે અમારો પ્રિયતમ એટલો તો ક્રોધી છે કે તેને પ્રતિફલ આચરણ થતાં તે તને તો બાળીજ નાખશે. કારણ કે સખ્તમાં સખ્ત પથ્થર જેના હાથમાં મીણ જેવા થઈ જાય છે તો પછી તારી શી ગતિ? પ્રિય-તમને સર્વથી સમર્થ માનવો એ પણ પ્રેમીનું કર્તવ્ય છે જુઓ વલ્લભાચાર્ય—“પ્રમુસ્સર્વસમર્થો હિ”

૩ સ્વમાર્ગની મહત્તા દર્શાવતાં કહે છે કે અમારી પ્રેમની વાતોમાં એટલો તો મોહ ભર્યો છે કે વૃદ્ધ અને મોટા મોટા પવિત્ર ગણાતા પુરુષો મત્ત થઈ જાય છે. બીજા માર્ગોમાં તર્ક વિતર્ક તથા વિદ્યાના સમારંભથી મોક્ષ ઇચ્છનારને ક્લિષ્ટતા લાગે છે; પરંતુ અનન્યતામય પ્રેમ તો સીધો અને મોહ ભર્યો માર્ગ છે.

૪ મહિરા—પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતામાં કહે છે કે ભલે પવિત્રાઈ યોગનારાઓ અમારા મહિરાની નિંદા કરે અને ભલે એમ કહે કે મહિરા સર્વ દુઃખનો જનક છે પરંતુ અમને તો એક મુઘ્ધા સ્ત્રીના સુખન જેટલો મિષ્ટ અને પ્રિય લાગે છે.

૫ કાઠન નામનો મહા ધનાઢય ચાહુદિ હતો. દુઃખમાં પણ ધૃતિ રાખી પ્રિય સ્મરણનો ત્યાગ નહીં કરતાં પરમાનંદથી દિવસ ગાળવા. આ કિમિયો એવો છે કે ગરીબ માણસ હોય તે પણ પરમાનંદી થવાથી કાઠન જેટલો ધનાઢય થઈ જશે. અર્થાત્ નિસ્પૃહ થવાથી તે તો રાજનો રાજ છે. એજ ભાવનું જુઓ પ્રેમપંચદશીમા:—

“કરે શું મોતિમાળા હું, અનુપમ મારી પ્યારીએ,

કર્યો નક્ષત્રનો મારે, ગળે રાણગાર નૂહો છે.”

૬ મહિરા રંગી વસ્ત્ર=ભગવંતું વસ્ત્ર જે સાધુઓનું ચિન્હ છે તેની ઉપેક્ષા

હરી કહે છે કે એવાં ઢોંગનાં ચિન્હ મેં ધારણ નથી કર્યાં તો શું થયું ? હું તો નિર્મળ થયો છું. રંગી શબ્દમાં “રાગ” (મોહ)નો વ્યંચ છે તે સમજવું.”

પૃ૦ ૨૫૮: ૪ ૧ નિશા-રાત્રિ. જોશે પુરે-પૂર જોશમાં. ૨ મને મનમાં, મનને. ૩ મારો હરીફ તે મારો સાકી (પ્રિયતમ) હતો. તે હરવખતે ગ્રુદ્ધાં અને ચહેરાવડે અનુક્રમે છાયા અને તેજ ખતલાવતો હતો, અર્થાત્ મારા શોખને (મને તલસાવીને) બઢાવતો હતો. ૪ મારો શોખ વધેલો જોઈ તેણે પ્યાલામાં શરાબ ચોર વધારી દીધો, ઉછાળે ચડાવ્યો. શકૂન-શબ્દ. કડી ૫-૬-૭ સંમોધન છે. ૬ પરી-દૂર. ઐહામુખિક-આ લોકના તેમજ પેલાના. હરી-પરમેશ્વર. ૭ જવની-જવના કણની-તુલ્યે, જવ તોલે, અદપાદપ. ૭ કૈકાહિસ-ઈરાનના એક મોટા શહેનશાહ.

“ રાખ જ મુતરિખ કિ દિલ્ પુશ બાદ વયેરા,

શુનીદમ નાલયે જાં સોજ નયરા. (એ ઉપરથી)

૧ “ગાયક” પ્રિયતમ અથવા ગુરને ઉદ્દેશી મુકયો છે. પ્રિય મૂર્તિનું આતુર્ય દર્શાવી પોતાના પ્રેમનું અધિષ્ઠાન નિર્માણ કરવાનું કારણ સૂચન કરે છે. મિષ્ટ વાણિને સર્વથા મૃદુ સરોદ અથવા વાંસળીની ઉપમા અપાય છે. તેથી “વાંસળી વાદ” એ શબ્દોમાં પ્રિયતમે મિષ્ટ વાણિ કહી અથવા ગુરએ સંસાર ઉપરથી રતિ દૂર કરવાનો ભાથ કર્યો એ ઉઘાડી રીતે વ્યંજિત થાય છે. ગુર શરણ અવસ્થામાં ગુર વાણીજ પ્રિય હોવી જોઈએ. આ આખી કવિતામાં “હાફિઝ”ની વૈરાગ્ય વૃત્તિ પ્રેમજ શબ્દોમાં દર્શાઈ આવે છે. વાદ= વગાડી. વાંસળી સાથે “વાવી” શબ્દ ઉપયુક્ત કરવો એ ભાષાની રીઠી છે. જોશે=જોરાથી, જોરથી.

૨ પ્રિયતમની મિષ્ટ વાણીની અસર શું શું થઈ તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે પ્રેમાધીન થવાથી સંસારમાં સર્વ વસ્તુ કરુણા ભરી—કલેશ ભરી અથવા ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન કરનારી પ્રિયતમના પ્રેમની વિરોધિ થઈ ગઈ. અર્થાત્ હું પ્રિયતમનો અનન્ય ભક્ત થયો.

૩ અનન્ય પ્રેમના ફલનું વર્ણન છે. જે પ્રિયતમનો મને પ્રેમ લાગ્યો હતો તે બેદરકાર હતો પરંતુ આખા જગત ઉપરથી મોહ ઉતરી જતાં, તે પ્રિયતમનો હું અનન્ય પ્રેમી થયો ત્યારે તેજ પ્રિયતમ હવે મારા ઉપર પ્રેમ

કરતો થયો. અનન્યતા શિવાય પ્રેમ છેજ નહીં. પ્રિયતમના સૌન્દર્યને કુદરત સાથે સરખાવી કહે છે કે સૂર્યના તેજ અને છાયાથી જેમ કુદરત અવારનવાર અભિનવ રંગ ખતાવે છે તેમ હવે મારો પ્રિયતમ મારા ઉપર પ્રેમ કરી સૂર્ય જેવા ગૌર મુખથી તથા છાયા સમાન છુટા કેશથી—અલકથી—મારા તરફ પ્રેમ ચેષ્ટા કરે છે. જ્ઞાન પક્ષે પ્રકાશ અને છાયા દર્શાવનારી કુદરતનો હું ભક્ત થયો છું તેમ પણ વ્યંજિત થાય છે.

૪-૫-૬. પ્રિયતમ સાથે મદિરા વિહારનો અથવા ગુરૂ સાથે જ્ઞાનચર્ચાના નિદિધ્યાસન—નિરંતર અભ્યાસ—ના આનંદ તથા ફલનું સૂચન કરે છે. મદિરા ખ્યાલામાં ઉછાળે ચઢ્યો એ સારા શુકન છે એ મેં સન્નન પ્રતિ કહ્યું, કારણ કે તારા મદિરા પ્રેમથી હું સત્ય પ્રેમ સમજ્યો. પ્રિયતમને ઉદ્દેશી પાંચમી ટુકમાં કહે છે કે જ્યારે તું મારી સાથે વધારે મદિરાવિહારમાં ખ્યાલાઓ લેવે હોડ બંધ છે ત્યારે આ મારા જીવનરૂપી બાંધનથી સદા સર્વદા મુક્ત કરે છે. ગુરૂ આદેશે, “હોડ કરે છે” તેનાં જેમ જેમ વધારે મિષ્ટ મદિરારૂપી જ્ઞાનગોષ્ઠી ચર્ચાવે છે તેમ તેમ. છઠ્ઠી ટુકમાં પ્રિયતમને અથવા ગુરૂને માધિક પ્રેમથી અથવા બોધથી સત્ય પ્રેમ (ઇશ્કે ઇલાહી) અથવા તત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું તેથી આશિર્વાદ આપે છે. ઐહામુખિક=આલોક તથા પરલોક. આખી કવિતામાં અને મુખ્યત્વે કરી પાંચમી અને છઠ્ઠી ટુકમાં શાખે નિમા-તનો ઇસારો કર્યો છે. એમ મારા ઉસ્તાદ મુનશી સૈયદમીયાં તથા મારા પૂજ્યપિતા જે ફારસીમાં પ્રવીણ હતા અને જેમનાથી મને ઘણા સંસ્કાર થયા છે તે હું જ્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતો ત્યારે કહેતા હતા. બન્ને વિદ્વાનો સ્વર્ગવાસી થયા છે અને તેમની આ બાધાંતર સમયે ઘણીજ ખોટ પડી છે.

તેઓ એવા વ્યંગ્ય સૂચન કરતા હતા કે હાફિઝ શાખે નિખાતના પ્રેમ વંડેજ તત્ત્વજ્ઞાની થયા, તેનો તે આભાર માને છે અને કાવ્ય યુક્તિથી પ્રિય-તમને આશિષ આપે છે. ઘણા પ્રસંગો એવા બન્યા છે કે વિરુદ્ધ પ્રયત્ન કરવા જતાં સારું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. શાખે નિખાતના પ્રેમમાં ધ્રસ્ત થયા તો આલીશ દિવસનો પ્રયોગ કર્યો તેમાંથી ઈશ્વર પ્રત્યે દૃઢીભૂત આસ્થા થઈ અને તત્ત્વનું જ્ઞાન થયું, માટે હાફિઝ તો સર્વ ફલનું કારણ શાખે નિખાતને મળે એ વાસ્તવિક છે. વળી જુઓ તેજ પ્રમાણે ગુજરાતના ભક્ત શિરોમણી વરસિદ્ધ મહેતા વિષે બન્યું છે. લાલીના મેહેલાથી શિવ પ્રસંગ અને કૃષ્ણ-

લીલાનાં દર્શણને લાભ થયો. ઘેર આવી તેમણે કલેશી લાલીને ઉપકાર માન્યો છે. તેનો લેખ છે.

૭ આ હુકમ કહે છે કે જ્યારે હું પ્રેમમાં—પરમાનંદમાં—મસ્ત બનું છું ત્યારે કૈકાઉસ પાદશાહની સર્વ સમૃદ્ધિને પણ એક જવના દાણા જેટલી ગણું છું. હું સર્વથી શ્રીમાન છું એમ હું ગણું છું કેમકે જેને દ્રવ્યની ઇચ્છા નથી તે સર્વથી શ્રીમાનજ છે.

કૈકાઉસ=ધરાનના “કૈ” વંશનો પાદશાહ. આ વંશના પાદશાહોના નામ સાથે “કૈ” લખાવું હતું જેમકે કૈકાબાદ, કૈપુશર હત્યાદિ. આ પાદશાહ કૈકુબાદનો પુત્ર હતો. ઘણા સમૃદ્ધ હોવા છતાં લોભ વશ થઈ આસપાસના લોકો ઉપર ચઢાઇઓ કરી હતી; એના રાજ્યનું વર્ણન કવિ ફરફુસીએ શાહનામામાં વિસ્તારથી કર્યું છે. એ પાદશાહનાં ઘણાં પરાક્રમ કંઈ નથી પરંતુ એનું રાજ્ય “સ્તમ” નામના પ્રસિદ્ધ વીર (પેહેલવાન)ના પરાક્રમેથી તથા આ વીર અને તેના પુત્ર વચ્ચેના કરુણાળનક બનાવથી વધારે પ્રખ્યાત થયું છે. પિતા પુત્ર વચ્ચેની કરુણાળનક વાત એવી બની છે કે તે આખા દેશની પ્રિય વાર્તા થઈ પડી છે. તથા કવિઓનો વિષય થયો છે. તેથી તે સૂચના અહીં કરવી યોગ્ય છે, જે કે સ્તમની વાતને આ કાવ્ય સાથે સંબંધ નથી:

“કૈકાઉસ” જેને ગ્રીસ દેશના ઇતિહાસોમાં કાયકઝરીસ (Cyaxeres) અને બાઇબલના “બુડીથ” પુસ્તકમાં અરફ્કસાદ (Arphaxad) નામનો લખ્યો છે, તે કૈકુબાદ પછી ગાદીએ બેઠો હતો. આ પાદશાહે માર્જદરાન અને સિસ્તાન દેશો ઉપર ચઢાઇઓ કરી હતી. એ બન્નેમાં તે ફસાયો હતો, પરંતુ બન્નેમાંથી સ્તમ પહેલવાને તેને મુક્ત કરી વિજય અપાવ્યો હતો, સ્તમનાં અનેક પરાક્રમે રસભર કાવ્યોમાં ફરફુસીએ ગાયાં છે. તેમાંનાં આ બે પણ છે. સ્તમને હાથે પોતાના પુત્રનું મોત થયું તે શોકાળનક બનાવ આ સમયે બન્યો હતો. સ્તમ બુવાનીની શરૂઆતમાં તમીના નામની એક ગ્રહસ્થની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો પરંતુ તેણે સ્વદેશસેવામાં હિત લગાડ્યું તથા પરાક્રમે કરવા આદર્યું. તેથી સ્તમને છોડવી પડી અને સ્તમ તો મહા સંગ્રામોમાં ભેડાયો. તમીનાને સ્તમના ગયા પછી પુત્ર પ્રસવ થયો. પરંતુ સ્તમ આ છોકરાનો દાવો કરશે એમ ધારી સ્તમને કહાળ્યું કે છોકરી અવતરી છે. સ્તમને છુટો પડ્યો ત્યારે પોતાની મુદ્રા સ્ત્રીને આપી કહ્યું હતું કે પુત્ર પ્રસવે તો એ મારો છોકરો છે તેવી ઓળખ રહે માટે તે એના બાહુએ બાંધવી

આ પ્રમાણે મુદ્રા છાકરાને હાથે બાધી અને તેનું નામ “સોહરાબ” પાડ્યું હતું. સોરાબ મોટો થયો. તે બળતો હતો કે તેનો પિતા રસ્તમ છે. તથાપિ ઇરાનના કુબન હામાવેરાન (ધણું કરી આસીરીયા)ના પાદશાહ અદ્રેસાઇબની નોકરીમાં ચોક્કા તરીકે રહ્યો. અને ઇરાનની સેનાઓમાં ત્રાસ ઉપજાવવા લાગ્યો. કૈકાઇસનો ચોક્કો રસ્તમ હતો; તેથી બન્ને સેનાઓ મળતાં પિતા પુત્ર વચ્ચે ઓડસસ નદીના કિનારે યુદ્ધ થયું. સોહરાબે ઇરાનના વીરને દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં હારવાનો ઝાસો આપ્યો. રસ્તમ બીજું નામ ધારણ કરી આગળ આવ્યો. અત્યાર સુધી પિતા પુત્ર પરસ્પર ઓળખતા નહોતા. બન્ને વચ્ચે ધણા વખત યુદ્ધ ચાલ્યું, આખરે રસ્તમે સોહરાબને એક ગદા મારી જેથી તે ભૂમિ ઉપર પડ્યો. આ વખતે સોહરાબે ઇરાની વીરને કહ્યું કે “મારા પિતા રસ્તમને માફ મોત બાણી લાગણીથી ગુસ્સો થશે અને તે વૈર લેશે માટે તેથી બચતો રહેજે.” પોતે રસ્તમનો પુત્ર છે તે બાહુપર બાંધેલી મુદ્રા ખતાવી સાબીત કરી આપી પ્રાણ મુક્યો. રસ્તમે અત્યંત શોક કર્યો. સેનાઓને વિદાય કરી પુત્રનું શબ લઇ રસ્તમ સિસ્તાનમાં આવ્યો અને તેની ઉત્તર ક્રિયા કરી. (શાહ નામું.)”

૫૦ રપટ: ૫ ૧ ચાર શિરાઝી—શિરાઝની સુંદર માથક. મન મેળાવે-મન સાથે મેળાવો-મેળ-સાધે. સમર-સમરકંદ. તિલ શ્યામને બાવે-સમરકંદ ને બુખારા હું આપું તે કાની કીમત પેટે? તે માથકના બદન ઉપરના શ્યામ તલને બદલે. ૨ રુકનાબાદ, મુસલ્લા જુઓ ૫૦૨૭૨. ૩ છોટી-જુવાન. કરે અરે—અન્યય: અરે અફ-સોસ! બાધું શહર મસ્તાન કરે છે. તુરક જયમ—તુર્કો લૂટ ચલાવવામાં નામચીન છે તેમ આ ગૌરાંગીઓ દિલમાંથી ધીરજ હરી લેવામાં કાબેલ છે. ૪ મારી પ્રીતિ અપૂર્ણ-અધૂરી છે, પણ પ્રેમીની ખુબી તે એ અધૂરપની દરકાર કરનારી નથી. સહજ-કુદરતી રૂપાળી કાન્તિને રંગ, સુગંધી, તોય (=પાણી, અહીં ચહેરાનું પાણી-નૂર સમજવાનું છે), ચહેરા ઉપરનો તલ-એ ચીજોની શી દરકાર છે? [કવિ અસલમાંના ‘ખત’ (ચહેરા ઉપરની મોહક રૂંવાટી)ને યાદીમાં લાવી શક્યા નથી. તો ‘સુગંધી’ પોતે ગાંઠની ઉમેરી છે.] ૫ યુસુફ જમ

જેમ ઉમરે વધતો જતો હતો તેમ તેમ તેની કાંતિ વધતી જતી હતી. ત્યારે જ મેં જાણ્યું હતું કે પ્રાતિવ્રત્યના પરદામાંથી ખૂલેખાને એવી પ્રીત જરૂર બહાર ખેંચી લાવશે. ૬ દેખ ન દુનિયામાં—દુનિયાના બેદમાં જોડા ન જિતરો, ફિદ્સુશી ન ડહોળો. હોઈ-થઈને ૭ નિજ નિર્મળ—કેમકે જે નસીખવાન—અચ્છા જીવાનો છે તે અકલમંદ વૃદ્ધોની શિખામણુને જનનથી પણ વહાલી ગણે છે. ૮ મેં વચનો મીઠાં કહ્યાં—મૂળ કરતાં ફેર છે. મૂળમાં 'તે મને કડવું કહ્યું અને હું ખૂશ છું.'—એમ છે. ૯ તેં ગાનરૂપી મોતી પરોવીને હાર રચ્યો તો આકાશ તને સામેથી મંદાકિનીનો હાર પહેરાવે છે.

“ અગર આં તુર્ક શીરાઝી બદસ્તારદ દિલે મારા,

બખાલે હિંદુયશ બખ્શામ સમરકંદો બુખારારા. (એ ઉપરથી)

આ કવિતામાં સર્વત્ર હાફિઝના પ્રેમના ઉદ્ગાર છે. ૧ શિરાજનોયાર= શાખનિખાત. સૌન્દર્યથી એટલો બધો મોહિત થઈ ગયો છે કે એક કાળો તિલ તેને માટે બુખારા અને સમરકંદ બન્ને શહેરો બક્ષી દઉં એમ કહે છે. અત્રે સમર લખ્યું છે તે સમરકંદનું ટુકડું નામ છે. કવિએ તો રાજના રાજા છે. એટલે એમને ગાંઠની કયાં દોલત જોઈએ છે ! હાફિઝની આ ગજલ બહુજ પ્રસિદ્ધ છે અને મુખ ઉપર આવેલા શ્યામ તિલ બાબતની આ પહેલી ટુકડો સાધારણ વાત ચિત પ્રસંગમાં વિનોદના દષ્ટાંત રૂપ થઈ પડી છે. કરણ-વેલાના કર્તાએ રૂપસુંદરીનું સૌન્દર્ય વખાણતાં ત્રાજવું એવું સુંદર હતું કે જેમ કોઈ સ્ત્રીના મુખ ઉપર આવેલા તિલ માટે એક અમીર બુખારા અને સમરકંદ બન્ને શહેરો આપવા તૈયાર થયો હતો, આવો જાણે ખરો બનાવ બન્યો હોય તેવું સૂચન કર્યું છે તે બીજે કોઈ અમીર અથવા પાદશાહ નહોતો. પણ આપણો નિરુપૃહ કવિરાજ હતો એમ સમજવું. આ કાવ્યની વાર્તા ઉપરથી જીવરાતીમાં એ રીઠી દાખલ થઈ.

૨ રકનાબાદ નદી અને મુસલ્લાનો માંડવો તે વિષે પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી લખ્યું છે તે જુઓ.

૩ સુંદર સ્ત્રીઓ મનની ધીરજ હરી ગઈ તેનું ઉપમાન તુર્ક લોકોનું કર્યું છે કારણ કે લૂટના કામમાં તુર્ક લોકો ધણા ચતુર અને ચંચલ છે.

૪ અમારો પ્રિયતમ અત્યંત સુંદર હોવાથી કોઈની પરવા કરતો નથી.

રૂપગર્વિષ્ઠ છે. એનું સૌંદર્ય સહજ છે. જે સ્વાભાવિક સૌંદર્ય છે તેને મુખ ઉપર લગાડવાના રંગની, સુંગધી પાણીની અથવા સૌંદર્ય વર્ધક શ્યામ તિલ ઇત્યાદિની કાંઈ જરૂર નથી.

૫ યુસુફની સુંદરતા જોઈ બુલેખાએ મોઢ પામી પોતાનું પતિવ્રત છાડ્યું: તેા મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે એ પ્રીતિ જ એવી છે: બલબલને બુલાવે છે: એ ભાવ.

યુસુફ મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓના પેગંબરોમાંનો એક છે. એનો ઇતિહાસ બાઈબલમાં “સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ” (Genesis)ના પુસ્તકનાં પ્રકરણ ૩૦ થી ૫૦ સુધીમાં સવિસ્તર વર્ણન કરેલો છે, તથા કુરાનના બારમા સુરામાં આપેલો છે. યુસુફ અને બુલેખા (Joseph and Potiphar's Wife) એ જોડાનું નામ લેલી અને મળનું તથા શીરીન અને ફરહાદ જેવું દૃષ્ટાંત રૂપ યઈ પડ્યું છે. વળી નીજમી કવિએ આ વાર્તા કાવ્યરૂપે લખી છે. યુસુફ “માહે કિનાન” (કિનાનનો ચંદ્ર), “શાહે મિસર” ઇત્યાદિ ઉપમાઓ અપાયેલી છે. એ પેગંબર તરીકે ગણાયો છે માટે તેનો ઇતિહાસ મૂલ કુરાનમાંથી તથા બાઈબલમાંથી સંક્ષિપ્ત કરી નીચે આપીએ છીએ.

યુસુફ ઉર્ફ જોસેફ તે યાકૂબ ઉર્ફ જોકબનો પુત્ર હતો. તે અત્યંત સુંદર હતો. તેના ઉપર તેના પિતાનું ધણું વહાલ હતું તેથી તેને અમીરોની પદવીને યોગ્ય એક ડગલો શિવડાવી આપ્યો હતો. આટલા ઉપરથી તેના ભાઈઓની તેના ઉપર અદેખાઈ યદ્ય અને તેઓ એક વખત જંગલમાં ગયા હતા ત્યાં યુસુફને એક કુવામાં નાખી દીધો. પરમેશ્વરે તેનો બચાવ કર્યો. કિનાન દેશમાં એનો જન્મ હતો તથા તે દેશના કુવામાં તેને નાખી દીધો માટે એને “માહે કિનાન” (કિનાનનો ચંદ્ર) કહે છે. અહીંથી કેટલાક વેપારીઓ તેને કાઢી ગયા અને મિસર દેશમાં તેને વેચ્યા. આ સમયે તેનું વય સત્તર વર્ષનું હતું. મિસર દેશના રાજા ફેરહો રાજાનો કોષાધિકારી કિતફર (Potiphar) નામનો હતો તેણે તેને ખરીદ કર્યો. અહીં તેને ઘણી માયા બતાવવામાં આવી અને ઘરનો કારભારી યુસુફ થયા. કિતફરને બુલેખા નામની સ્ત્રી હતી, તે તેના ઉપર મોહિત યઈ. એક દિવસ ઘરમાં કોઈ નહિ હતું તેથી બુલેખાએ યુસુફને વ્રતભંગ થવાનો આશ્રલ કર્યો અને યુસુફનું પહેરણ પકડ્યું. યુસુફ પણ બુલેખાના સૌંદર્યથી મોહિત યઈ પાપગર્તમાં પડવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં કહે છે કે એના આત્માને કોઈ દેવ ઠપકો દેવું હોય તેમ જણાયું અને અટક્યો.

પાપવૃત્તિ એકદમ દૂર થઈ અને એણે નાસવા માંડયું. બ્રુલેખાએ નહિ છોડવાથી તેનું પહેરણ પાછળથી ફાટી ગયું. મોહિત બ્રુલેખાએ તેનો ખદલો ઉલટી રીતે વાળવા શ્રમ પાડી તથા તેનો પતિ અને માણસો ભેગાં થતાં યુસુફ ઉપર ખોટો આરોપ મૂક્યો. યુસુફે ખરેખરે કહી દીધું કે મેં સ્વામિભક્તિથી કંઈ પાપ કર્યું નથી છતાં એને બંધીખાનામાં નાંખ્યા. બ્રુલેખા તો તેની પાછળ ગાંડીજ થઈ ગઈ. એક દિવસ બ્રુલેખાએ શહેરની સુંદર ચાળીસ સ્ત્રીઓને નોતરી અને કેદખાનામાંથી યુસુફને ખાનગી રીતે બોલાવ્યા. બંધી સ્ત્રીઓની સમક્ષ બ્રુલેખાએ યુસુફને કહ્યું કે જો તું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ નહિ કરે તો આ ચાળીસ સ્ત્રીઓ તારા ઉપર પોતાના પ્રાણ આપશે. યુસુફે ડગ્યો નહિ ત્યારે ચાળીસ સ્ત્રીઓએ પોતાના હાથ કાપી નાંખ્યા. આટલું થયા છતાં પણ તે ડગ્યો નહિ ત્યારે પાછો કેદખાનામાં મોકલાવી દીધો.

યુસુફ પરમેશ્વરનો લાડીલો હોવાથી તેનું પ્રદહાનું રક્ષણ કર્યું હતું તેમ સર્વત્ર રક્ષણ કર્યું છે. કેદખાનામાં તે ઉપરીઓનો તથા સાવકા સંચિનો પ્રિય થઈ પડ્યો. આ સમયે ફેરેહોને સ્વપ્ન થયું તેનો ભાગ યુસુફે ભરી લીધો કહી દર્શાવી આપ્યો. તેના કહેવા પ્રમાણેજ બન્યું તેથી ફેરેહોને તેના સ્વપ્નનો મુખ્ય બનાવ્યો અને તપ્ત ઉપર બેસાર્યો. આમાં ઘણા વર્ષ પહોંચી ગયા. આ સમયે બ્રુલેખાનો ધણી કિતકર મરી ગયો હતો તેથી ફેરેહોએ યુસુફનું લગ્ન બ્રુલેખા સાથે આગ્રહથી કરાવ્યું, કેમકે, બ્રુલેખા તો હજીયે યુસુફના પાછળ ગાંડીજ હતી. કેટલાક કહે છે કે યુસુફનું લગ્ન આસેનાથ સાથે થયું હતું યુસુફ બ્રુલેખાનું જોડું ઉપર પ્રમાણે પાછું મળ્યું છે. આ બન્નેના પ્રેમનો આશય લેઈ નિબંધી કવિએ એક અત્યુત્તમ કાવ્ય ફારસીમાં રચ્યું છે.

૭ આ દુનીયાનો વ્યવહાર એ અટપટી રમત—કાઢોયડો—છે જેનો જીમ અઘાપિ કોઈએ ઉઘાડયો નથી અને હવે કોઈથી ઉઘડવાનો નથી. એવી ભેદ જીમવાળી દુનીયાનો સંગ લાગ કર. તે એટલે સુધી કે તેનું સ્મરણ પણ કરીશ નહિ. માત્ર તારા આત્મરંગમાંજ મચેલો રહે. તારો પ્રેમરૂપી મદિરા જે તને દુનિયાનું વિસ્મરણ કરાવે છે તેથી સતત મત્ત હોઈ તારાજ અભ્યાસનાં ગાથનો ગાયાં કર. જ્યારે દુનીયામાં તું નથી ત્યારે દુનિયાનો શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો ન્યાય તને લાગતોજ નથી. તારો માર્ગ દુનીયાને ગમે કે ન ગમે તેની તારે દરકારજ ન કરવી કેમકે મારા આ પ્રમાણેના બોધથી તું સંસારથી નિર્લિપ થશે:—એ ભાવ.

૮ સરળ છે.

૬ મુમુક્ષુનું લક્ષણ નિર્મળ અંતઃકરણ યવું તે છે. પ્રથમ વારકું મન જે રજતામસ ગુણગ્રન્થ વિકારોને સતત આધીનજ છે તે જીતવું કઠિણ છે અને આ મનોગ્રન્થી વિમુક્ત થવી એનુંજ નામ મોક્ષ છે. હાફિઝની આ ગરૂબ શાપે નિખાતને ઉદ્દેશીને છે. તેનો ભાવ 'પોતાનું' વિશુદ્ધ મન દર્શાવી પ્રગટ કરે છે તે કેવો ઉત્તમ છે. તે કહે છે કે પ્રિય તારા પ્રેમથી ઉદ્દીપ્ત થઈ મેં તને મીઠાં મીઠાં વચનો કહ્યાં અને તેના બદલામાં તેં તો મારા પ્રેમને તરછાડતાં કડવામાં કડવું દુનીઆની કડવાશના સત્ત્વ સમાન જે કડવું વચન તે કહ્યું. ભલે તને ગમ્યું તે ખરું. અને તારે કડવું વચન પણ પ્રિયકર છે. પરમેશ્વર તારે ભણું કરો. મને શુભાશુભ પ્રિયાપ્રિય સમાન ગણનારને કંઈપણ તે ખાખત શોધ નથી. પરંતુ એટલું તો કહેવા દે કે તારા મિષ્ટ અધર ઉપર આ “નકાર” ખતાવનારાં વચન બહુ શોભે છે ! અર્થાત્ કે શોભતાં નથી. મિષ્ટતા અને કટુતા કેવળ વિરોધી છે તેથી મિષ્ટતાએ કટુતાનો સંગ કરવો એ જાજરું નથી. આ વ્યંગ્યાર્થ કાફૂથી પ્રતિપાદિત કરવાનો છે.

૧૦ કવિએને પોતાના કાવ્યગૌરવનું, ભક્તોને પોતાની ભક્તિનું કંઈક ઉચ્ચમાન રહે છે અને તે કોઈ વખતે બહુ ઉત્તમ રીતે દેખાઈ આવે છે આમાં કહે છે કે પ્રિયતમના ગાયનો ઉપર ગાયનરૂપી મોતી તેં પરીભ્યાં. હવે આવ બેસ એ મોતીની માળા કરી બેસ અને ગાઈ ગાઈ ભક્તિપર. જો તારા ગાયન ઉપર મોહિત થઈને ખુદ સ્વર્ગ ગંગા તારે ગળે હાર પહેરાવે છે. સ્વર્ગ-ગંગા-મંદાકિની-(Milky way) જે આકાશમાં અત્યંત તારાઓના સમૂહથી હાર જેવી દેખાય છે તે રૂપી હાર તારે ગાયન સાંભળીને આકાશ પહેરાવે છે. આવાજ ભાવનું જીવે પ્રેમપંચદશીમાં:—

મધુર ગાયન તું ગાયક ગા સુસ્વરે જો
મારા ગુણિયલના ગુંથ ગુણ મન હરે જો.
મૂર્ખ સમજશે ન મર્મ કાવ્ય રસ ભરે જો
તેમાં હું શું કંઈ શી પડી છે માહરે જો
મસ્ત કુદરત રસમસ્ત કવિતા હરે જો
લહી ખાલ શિરે સૂર્યમણિ મુગટ ધરે જો.”

પૃ૦ ૨૬૧: ૬ ૧ માન-માપ. દેખ કેટલો અંતર-અમારી જુવાની હતી ત્યાં છુટાપો આવ્યો. મતલબ કે, હાફિઝ, હવેની ખાકીની

જિન્દગી ખુદાની બંદગીમાં ખરચ કરી દો. ૫ દિનકરકર-સૂર્યકરણ.
૬ ચિયુક-હડપચી. કૂપ-કૂવો. કેમ કરિશ-કેમ કરીશ અને, અર્થાત્
કેમ કરીને. નીચેથી જીએ પ્રિયાના મુખ ઉપર નજર જાય ત્યાં
ચહેરા પર આવતાં પહેલાં જ ચિયુકકૂપનું નડતર નડવાનું.

“આ ગઝલ સરળ છે, તત્ત્વજ્ઞાની કર્મવાદીઓની મશકરી કરતાં પોતાના
સંબંધી જાણી જોઈનેજ અવળી બોલીમાં કહે છે. ભાવ સરળ છે. જ્ઞાનીનાં
અને કર્મવાદીનાં કર્માદિનો પરસ્પર વિરોધ જાણી ઉત્કૃષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો છે
અને તે અનુકરણીય છે. મૂળ ફારસીમાં:

સલાહિ કાર કુળ એ મન્ ખરાખ કુળ

બિખીં તફાવતે રહ્ન કુળસ્તતા બકુળ (એ ઉપરથી.)”

પૃ૦ ૨૬૨: ૭ ૧ પાત્ર-વાસણ. ૩ ઉન્કા—એક કપોલ કદિપત
પંખી, જે હાથીને ઉપાડી જાડી શકે છે. ૪ કરે-હાથમાં ૬ આદમ-પ્રથમ
પુરુષ. ૭ હમેશના મિલનની લાલચ ન રાખીશ. એક બેવાર તું
ખુદાઈ પ્રીતિનું પ્યાલું પી શકે, એક બેવાર તેને મળી શકે તો તે
ઓછું નથી, હમેશના મિલનની લાલચ ન કરજે. ૮ છુઢાપામાં આવીને
હવે એવી ફિકરમાં ન રહે કે આમ કરતાં બદનામી મળશે ને એમ
કરતાં નેકનામી (સારું નામ) મળશે. ઈશ્વરને કેમ મેળવેવો એ ફિકર-
માં રહે એ મતલબ. અનુવાદમાં બીજી પંક્તિ ખરોખર જિતરી નથી
અને ગુજરાતીમાં સંદિગ્ધ પણ રહી છે. ૯ હે લહરી, ગુરુને જમીને સંદેશો
પહોંચાડ કે હાફિઝ મદિરાનો મુરીદ (બક્ત) થઈ ગયો છે. અર્થાત્ ઇશ્ક
ઈલાહીમાં પોતે આટલે દરજ્જે પહોંચ્યો છે એ સંદેશો મોકલાવે છે.

“સૂરી બિયાફી આછન્યે સાફસ્ત જમરા

તા બિનજિરી સફાઈ મયે લઆલ ફામરા.—એ ઉપરથી.

આમાં હાફિઝની મત્તદશાના ઉદ્દગારો છે. આ કવિતામાં સર્વત્ર સુખ-
કુઃખની સમાનતા, નિર્મોહ અને ઇષ્ટ મૂર્તિનું જ લક્ષ જળકી હોં છે તે લક્ષમાં
લેવાનું છે. મન નિર્મળ થયા પછીની શુરોચનાની વખતના ભાવો હોય
તેમ જણાય છે.

૩ ઉન્કા-રીનીકસ. આ પક્ષીનું કદ ઘણું જ મોટું છે. આપણે ગરફ

પક્ષી કહીએ જીએ તે કદાચ હોય. આ પક્ષીની પોતાને એટલે જ્ઞાનીને ઉપમા આપી કહે છે કે ફૂનીઆની મોહજળ ગમે તેટલી પાથરે પરંતુ અમારું મહાન ઉચ્ચમન એ મોહને કદાપિ વશ થનારું નથી. આંહી તો એટલે અમો જ્ઞાનીઓ પાસે તો કંઈ મળવાનું નથી. જગતની જાનનથી શુન્ય છે. શીની-કસ અને મારા ધારવા પ્રમાણે એજ આપણું ગરૂડ પક્ષી હોય તો તે માહા-ગારૂકરનો બેઠ અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારા તરફ ઉત્પન્ન થાય છે. એ એટલું મોટું છે કે મોર્કોપોલોએ પોતાના પ્રવાસમાં એનું વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યું છે, ત્યાં લખે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

“માહાગારૂકરના લોકો જણાવે છે કે પ્રત્યેક વર્ષની અમુક ઋતુમાં કોઈ વિચિત્ર નૃત્તિનું “રૂખ” નામનું પક્ષી દક્ષિણ ભાગમાં દેખા દે છે. તેની આકૃતિ ગરૂડ પક્ષીને મળતી કહે છે પણ કદમાં ઘણું જ મોટું હોય છે. ઘણું મોટું અને જોરાવર હોવાથી તે પોતાના પંજમાં એક હાથને લઇને હવામાં ઉડી તેના મૃત શરીરનું જમીનપર નીરાંતે બક્ષણ કરવાને તેને નીચે પટકે છે. જે લોકોએ આ પક્ષી જોયું છે તેમણે ખાત્રી કરી છે કે જ્યારે તે પાંખો પ્રસારે છે ત્યારે તેની લંબાઈ આ છોડાથી પેલા છોડા સુધી સોળ કદમ જેટલી હોય છે. તેનાં પીછાં આઠ કદમ જેટલાં લાંબાં અને તેના પ્રમાણમાં જડાં છે. લોકો એમ કહે છે કે એની આકૃતિ ગરૂડ પક્ષી જેવી છે પરંતુ “ગ્રીરીન” જેની આકૃતિ અડધા સિંહની અને અડધી પક્ષીની ચિત્રોમાં જોવામાં આવે છે તે આ નથી. આ મહાન પક્ષીજ છે.”

૬ આદમ. ખ્રિસ્ત ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં સર્વથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ છે. હિબ્રુ ભાષાના “આદમાહ” એટલે મૃત્તિકા શબ્દ ઉપરથી એ શબ્દ નિકળ્યો છે. તે બન્નેમાં રજસૂનો ભાવ ગુપ્ત સ્ફુરે છે. છટ્ટે દિવસે ઈશ્વરે મનુષ્ય ઉપજાવ્યું. પછી પ્રભુએ વિશ્રાન્તિ લીધી. આ મનુષ્ય બધી પૃથ્વીનો ભોક્તા નિર્માણ થયાં. અને તે સર્વનું ઢાંકણ અને શિરોમણી ગણાત. સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ કથન (genesis)ના પહેલાં નવ પ્રકરણમાં આદમના ત્રણ નિરનિરાળાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે. તેમાં ૧-૧ થી ૨-૩ સૂધિ પ્રથમ ચરિત્ર; ૨-૪ થી ૪-૨૬ સૂધિ બીજું અને ૫-૧ થી ૬ ના અંત સૂધિ ત્રીજું એ પ્રમાણે છે. તેમાં કેકેકેકાણે વાપરેલા જમાના શબ્દને ગદ્યે ઇતિહાસ પણ ચોજી શકાય. પ્રથમ ચરિત્રનો આશય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેવાનો છે; બીજોનો સ્વર્ગનું વર્ણન, મનુષ્યમાં પ્રથમ પાપનું પ્રાગટ્ય, અને આદમની વંશવૃદ્ધિ

કહેવાનો છે; અને ત્રીજામાં મુખ્યત્વે કરી નોહા અને આદમ તથા તેની પ્રજાનો સંબંધ સ્થાપન કરવાનો છે. આદમ શબ્દમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેનો સમાસ થાય છે. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ કથનના ૫-૨ માં કહેલું છે કે પુરુષ અને તે સ્ત્રી તેણે ઉત્પન્ન કર્યા અને તેમને આદમ નામ આપ્યું. આદમ પુરુષને પ્રભુએ પોતાનો ઈડનનો બગીચો સાચવવા રાખ્યો. જ્ઞાનના વૃક્ષ શિવાચના બધા વૃક્ષનાં ફળ ખાવાને તેને આજ્ઞા હતી. ઈશ્વરે તેને કહ્યું હતું કે તું તે ખાશે તો મરશે. વળી ત્યાં એક જીવનનું ઝાડ પણ હતું અને કેટલાક ધારે છે કે આ વૃક્ષના ફળના નિરંતર ઉપયોગથી, મૃત દેહને આદમ ચિરકાળ નિભાવી શક્યો. આદમની પ્રસન્નતા પ્રમાણે બધાં પ્રાણીનાં નામ પાડ્યાં અને મનુષ્ય બુદ્ધિ અને શક્તિની પ્રતીતિ આપી. આદમને એકાન્ત લાગ્યું અને ઈશ્વરે તેને ઘોર નિદ્રામાં નાંખી તેની એક પાંસળી કાઢી તેની એક સ્ત્રી બનાવી તેને સોંપી. પુરુષ પવિત્ર અને નિર્દોષ હતો; પરંતુ સાપની પ્રેરણાથી સ્ત્રીએ, મનાઈ કરેલા ઝાડનું ફળ તોડી પોતાના પતિને આપ્યું અને ઈશ્વરની એક આજ્ઞાની અવગણના કરી. તેથી તેમને ઈડનના બાગમાંથી હાંકી કાઢ્યાં. અને તેઓના અપરાધને માટે પૃથ્વીને શાપિત કરી. આદમ ૯૩૦ વર્ષ જીવ્યો. ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેને કેઈન, આબેલ, અને સેથ નામે પુત્રો હતા. અને બીજા કેટલાકના કહેવાથી એ શિવાય બીજા પુત્રો પણ તેને હોવાનું અનુમાન થાય છે. આનો આશય લઈ કવિ મિલ્ટને “સ્વર્ગચ્યુતિ” અને “સ્વર્ગપુનઃપ્રાપ્તિ” એ નામનાં કાવ્યો લખ્યાં છે.”

૫૦ ૨૬૩: ૮ ૪ જે-એવાર વપરાયો છે. ૫ અધિકાય-અધિક થાય. ૭-૮ મસ્તૂરી-દિલમાં ઇશ્ક છૂપો હોય ત્યારે. મસ્તી-ઇશ્કનો વેગ દુનિયામાં જાહેર થઈ ગયો હોય ત્યારે. તારી નરગીસ જેવી આંખોના જમાનામાં કાંઈએ આરામની બાજુ (“બાજૂ સુખની”) હાંસલ કરી નથી. સોળઆની તો ઠીક પણ એકઆની પણ સુખની ન મળી. એથી તો બહેતર છે કે મસ્તૂરીની એવી હાલતને તમારા મસ્તોને વેચી દેવો. દુનિયામાં મસ્તૂરીમાં કાંઈક આરામ મળે છે, પણ તમારા મસ્તૂરને તો આરામ પણ નથી, તેથી વેચવાની વાત. મસ્તૂરી કેને વેચવાની, તો કહે છે કે તમારા મસ્તોને એટલે કે તમારી એ

આંખોને. જનની-જન(માણસ)ની. ૯ જગતું શું-જગતું હોય તે જેવું. એટલે કે કદાચ જગશે. ૧૦ તમારા ચમકતા ચહેરાના પાણી(નૂર)એ મારી આંખોપર છાલકો લગાવી છે. ૧૫ મજલીસના સાકીઓ તમારી ઉમર લાંબી હજો ! અગર જો કે મારો જન્મ તમારા જમાનામાં પૂરો ભરાયો નથી તો પણ. આ ગઝલના મૂળની શરૂઆતની શેર આમ છે:—

“અય કુરુગે માહે હુસ્ન અઝ રુયે રક્શાને શુમા.

આખરુયે ખૂબી અઝ ચાહે ઝનખ્દાને શુમા.”

મૂળની ૯ પંક્તિનો અનુવાદ થયો છે, ૪ ખાકી રહી છે.

“પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ એક ઇષ્ટ મૂર્તિમાં મન સંકલિત કરવાની સ્થિતિનું સૂચન અને ધ્યાનરત યતાં પ્રેમના અનિયમિત ઉદ્ગાર સારી રીતે દર્શાવ્યા છે. ચંચલ અને બહુ લક્ષક મનને એક બિંદુમાં લાવવાને પ્રત્યેક તત્વશોધક, કવિ, ભક્ત, કે પ્રેમીનું પ્રયત્ન સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. સંન્યસ્તમાં બહુ વ્યંજક ડાકવિભક્તિ પ્રેમી આદિનાં સ્તુતિ આદિકાવ્ય સંગીતમાં મુખ્ય કે ચરણ અથવા અમુક લાવાલિનય લક્ષ્ય યદ્યદેખાઇ આવે છે તે તીક્ષ્ણ સુધ્ધિના તત્વ શોધકથી અવિદિત નથી જ. વળી એક પ્રેમીને સુંદરમાં સુંદર તો ઇષ્ટ મૂર્તિ જ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આ લાવનાને અનુપ્રેરિત થઇને પ્રિયતમના મુખાદિની ઉપમા અને તદ્ભાવજન્ય દૈન્યાદિ સંચારી લાવ નીકળેલા છે. ગઝલનો સર્વ અર્થ સરળ જ છે.

૬ હાકિઝના પ્રેમના ઉદ્ગારોમાં જ્ઞાનનો જ આક્ષેપ થાય છે. પ્રેમ સર્વત્ર શુદ્ધ અને અચંત શાંતિ આપનાર છે તે જણાવતાં કહે છે કે જ્યારે મારો મિત્ર મળશે અર્થાત્ અજ્ઞાનાવરણથી મુક્ત યતાં પરમાત્મનો મેલાપ થશે— તદ્રુપ થઇ જઇશ ત્યારે આ ભવમાં—અપાર દુઃખસાગર સંસારમાં અનેક જન્માંતરે ભટકીને ઉત્તરોત્તર સંસ્કાર જન્ય ભક્તિ જ્ઞાન યોગે હવે સ્થિર થએલું ચિત્ત ઈષ્ટ મૂર્તિના વિખરાયલી કેશાલીની મધ્યમાં જ લપેટાયેલું રહે. કુદરતના અનેક પ્રકારના લાવો જે અનંત અને નિરંતર ચાલ્યા જ રહેલા છે—તાત્પર્ય સંસારની મધ્યમાં રહીને પણ મારું મન એક જ સ્થાનમાં નિશ્ચલ રહેશે— સંસારથી હું કોઈપર છું એ લાન થશે. વળિ પોતાની પ્રિયાને ઉદ્દેશીને પણ તેની પ્રેમોપાસનાનું પરિણામ તેણે મોક્ષને જ ઇછ્યો છે તે પાંચમી તથા સાતમી

આઠમી દૂકમાં દર્શાવેલા ભાવ લક્ષમાં લેતાં આ વ્યંગ્ય પણુ તરી આવે છે તે લક્ષમાં રાખવા ભોગ છે.

૭ પ્રસ્તાવનામાં હાફિઝનું ભાષા કૌશલ્ય નિર્દિષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે વ્યાકરણ શુદ્ધતા, વિચારની અને તર્કની ઘટના તથા રૂઢીનું બાહુલ્ય તેના કાવ્યોમાં અદ્વિતીય જણાઈ આવે છે. અહીં આખને ગોળની ઉપમા તથા ગોળને બાજુ હોય નહીં તેમ આખથી મોઢપામેલાને સુખની બાજુ નથી એ ભૌમિતિક સાધર્મ્ય અવચાસીએ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

૧૫ પ્રેમ પક્ષના વિરોધિઓ સર્વ પંથોના મનનું સમાધાન કરવાને કહે છે કે કદાપિ અમારો પ્રેમાચાર અને તમારો આચાર જો કે કેવળ ભિન્ન છે તથાપિ અમારું અને તમારું ઇષ્ટ એક જ કાર્ય છે જો કે રસ્તા ભ્રૂંદા છે. ભ્રૂંદા રસ્તાથી તમારી મંડળીમાં અમને બેઠક મળતી નથી—તમે અમા પ્રેમ પંથીઓને ભિન્ન ગણો છો—તેની કંઈ દરકાર નથી.

૧૬ આ શહેર તેના વ્યાપારની પ્રૌઢી અને સ્ત્રીઓના સૌન્દર્યને વાસ્તે પ્રખ્યાત છે.

પ્રખ્યાત મુસાફર માર્કોપોલોએ હાફિઝના સમય પહેલાં માત્ર વીસ વર્ષ ઉપર જ મુસાફરી કરી હતી. તે વખતના ચઝદ શહેર વિષે તેણે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—

ચઝદી નામનું ઇરાનની સરહદ ઉપર આવેલું ભવ્ય શહેર છે. ત્યાં વ્યાપાર ધમધોધાર ચાલે છે^૧. ચઝદી નામનું રૈરામી તથા જરીઆની કાપડ અહીં બને

૧ ચઝદ એ ખાસ ઇરાન અથવા ફારિસ્તાન પ્રાંતની છેક પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલું શહેર છે. કેપટન ક્રીસ્ટી જે ઇ. સ. ૧૮૧૦માં ત્યાં ગયો હતો તે એવું વર્ણન આપે છે કે “આ શહેર વિશાળ અને મોટી વસ્તીવાળું છે: એક રેતીના રણના કિનારા ઉપર આવેલું છે, જ્યાંથી પૂર્વ પશ્ચિમ વિસ્તાર પામેલાં પર્વતની હાર શરૂ થાય છે. શટ્ટા કરનારાના તથા ત્યાંનાં રહેવાસીઓના માલ મીલકતના બચાવ માટે આ શહેર વ્યાપારીઓમાં પ્રખ્યાત છે. હિંદુસ્તાન, ખોરાસાન, બગદાદ અને ઈરાન વચ્ચે વ્યાપારીઓના મથકનું મુખ્ય બળતર છે. અને ઇરાનમાં એનાથી વ્યાપારની વધારે અગત્યતા ધરાવનારી કોઈ બીજી જગા નથી. જુવો—અલ્બુચીસ્તાનની મુસાફરી, પાનું ૪૨૧. શીરાજથી ૨૪૫ માઇલને અંતરે છે.

છ. જે બ્યાપારીઓ દુનીઆના ઘણા દેશોમાં લઈ જાય છે ત્યાંના રહેવાશીઓ સુસલમાની ધર્મ પાળે છે. આ શહેરથી આગળ જેમને પ્રવાસ કરવો હોય છે તેમને એક રણ પસાર કરવું પડે છે જે કરતાં આઠ દિવસ લાગે છે તથા જેમાં પ્રવાસીઓને આરામ વાસ્તે માત્ર ત્રણ જગાઓ આવે છે. ખન્ડુરીઓનાં ઘટ વનોમાં થઈ રસ્તો ચાલે છે, ત્યાં શિકાર પુષ્કળ મળે છે. પાર્ટીજ અને ક્વેઇલ નામનાં પક્ષીઓ તથા પશુઓ પણ શિકારને માટે ઘણાં મળી આવે છે. શિકારના શોખીન પ્રવાસીઓ રસ્તે શિકારની સારી ગમત કરે છે. જંગલી ગધેડા પણ ઘણા મળી આવે છે જે દેખાવડા હોય છે. આઠ દિવસ પૂરા થયે કીરમાના રાજ્યમાં આવી પોહોંચાય છે.”

પૃ૦ ૨૬૫: ૯ આ ગઝલના મૂળની પહેલી શેર આમ છે:—

રોનકે અહલે રખાખ્વસ્ત દિગર ખુસ્તાં રા,
મીરસદ મુજદયે ગુલ ખુલખુલે ખુશ હલહૈં રા.

૧ મધુ-વર્ગત. ૨ શુકન-શબ્દ. ૪ તમારા ચંદ્ર જેવા સુંદર મુખના દહાને અને સુગંધી લાંબા વાળરૂપી ગેડીને ભેગાં ન કરશો, ગેડીદહાની રમત શરૂ ન કરશો, અર્થાત્ તમારા ચહેરાને છુપાવશો નહિ. કેમકે તેમ કરવાથી મારી હાલત જે પહેલેથી બગડેલી જ છે તે ઓર બગડશે. ૫ મદિરામંદિર-પીઠું. નુહ-Noah, મહાન પ્રલયવખતે નાવમાં બેસીને જે પયગંબર અચ્ચા હતા તે. ૬ ખુદાના માણસોની પ્રીતિ કરો, કેમકે નૂહની નાવમાં એક ખાકી, ખાકનો-મિટ્ટીનો બનેલો, આદમી હતો તો પણ તેને તોફાન ન લાગ્યાં. આશ્ચર્ય એ કે ખાક-મિટ્ટી-ને પાણી તો ઓગાળી દે, વહાવી દે (તેમાં તોફાન હોય ત્યારે તો પૂછવું જ શું ?) પણ નૂહનું રૂંવાડું પણ ન પલબ્ધું. સંસારી પ્રલયપૂરના ધમ-સાણમાં નૂહની માફક રહો એ મતલબ. ૭ આ આસ્માનના ધર (એટલે દુનિયા)માંથી તું નીકળી જ, અને તેની પાસેથી રોટીની ભીખ ન માગ. એ બખીલ (કૃપણ, કંજૂસ) આખરમાં મહેમાનને જ મારી નાખે છે માટે. ૮ જો તે બહાર આવે, દર્શન દે, તો હું મય-ખાનાના દરવાજાને વાળવા મારી આંખની પાંપણની સાવરણી અનાવું. ૧૦ જગ-જગ્યા. છાં-છાર, રાખોડી. ચિત લાવ્યો-મન

લગાડ્યું. ૧૧ યુસુફ ચંદ્રકીનાની—યુસુફ સીરીઆના કીના શહેરના વતની હતા. તેથી તેને કીનાના ચંદ્ર તરીકે ઓળખાવ્યો છે. મૂળમાં ‘યુસુફ માહકનૌ’ છે. રાબયો-શોબ્યો. માણસનું શરીર તે કેદખાનું છે. તેમાંથી આત્મા(માહકના)એ છૂટીને તખ્તપર બેસવાનું છે અર્થાત્ પરમેશ્વરને મળવાનું છે, એ મતલબ. ૧૨ તારા મૂદફાંવાળા મસ્તકમાં હું જાણતો નથી કે શો ખુટો જાગ્યો છે, કે તે લટો અને કરતૂરીને સાથે બાંધ્યાં છે ? લટો પોતે કરતૂરીની જેમ કાળી અને સુગંધી છે. તેમાં કરતૂરી ઉમેરવાથી અમારી મસ્તીમાં ઓર મસ્તી ઉમેરવી ધારી છે કે શું એ મતલબ. ૧૩ આઝાદીનો મુલક અને સંતોષનો ખૂણો એ એક ખજાનો છે. તે એવો ખજાનો છે કે કોઈ બાદશાહને તલવારથી હાથ આવતો નથી. ૧૪ ખલતા-ખલપણું, નીચતા.

૫૦ ર૬૭: ૧૦ આ ગઝલના મૂળની પ્રથમ શેર આમ છે:—

ખમોલાજમાને સુલ્તાં કે રસાનદ છે દ્વારા,
કે બશુક પાદશાહી જનઝર મરેંગદારા.

૧ હું જમમાં બૂલ્યો છું પ્યારી-મૂળમાં ‘એ કયામત્ અસ્ત’—કેવી કયામત છે ? કેવી મોટી મુસીબત છે એ ?—એમ છે, જે વધુ ચોટદાર છે.

આ અધૂરી ગઝલ કવિ વાલના કવિપુત્ર શ્રી ત્રિપુરાશંકર ‘મસ્તાન’ના હાથે પૂરી થયેલી છે તે અહીં જિતારી છે:

પ્રિયા, શરણુ આતું છું, કરજો રક્ષા ફુર્જનથી
તેજ પ્રભાકાન્તિ મુખડાની મદદ મને પહોંચાડે—કોણું ૩
જહોજલાલી ગાલલાલની ફુનિયાં ભસ્મ કરે,
મહેર કરે કયમ ના દરદી પર પ્યારી નફે શું કહાડે?—કોણું ૪
કાળી આંખની પલક ઇસારો ખુન પર મગર કરે,
જેજે પ્યારી પ્રપંચ તને ના પશ્ચાત્તાપ પમાડે—કોણું ૫
રાત તમામ ગુઝારી આશમાં પ્રાતઃકાળ હવા
સ્નેહી જનની ખબર લાવીને મન આનંદ પમાડે—કોણું ૬
પ્યાલો પૂર ભરી મદિરાનો દે ‘હાફેઝ’ તયાર
મસ્તાન દુવા બીડી અસર કરે તવ અંતર પ્રેમ જગાડે—કોણું ૭

ઉપોદ્ધાતમાં જે મૂકવાની યોજના હતી તે હાકિઝના શ્રી મસ્તાને કરેલા અનુવાદોની વાનગી અહીં આ ‘બાલનંદિની’ને અંતે મધુરેણ સમાપયેત્ એ વિચારે આપીએ છીએ. માત્ર એ જ ગઝલ-એક ગમગીનીની અને બીજી ખુશહાલીની-અહીં પેશ કરી છે:

સુંદર મુખડું આપનું

શું મઝા ! ફકીરોથી ઢાંકે ‘ગર ન મુખડું આપનું,
દિલભર જુવે અમ આંખ રે, સુંદર મુખડું આપનું. ૧
ખારની ખવાહિશમાં હારન સમ અમ આપદા,
ઠીક થાત દીકું હોત ના સુંદર મુખડું આપનું. ૨
કેદી બનત હારન ના તવ ચિયુક કેરા કૂપમાં
‘ગર ન લણું મારુતે સુંદર મુખડું આપનું. ૩
પ્રસરી સુગન્ધ બાગમાં એ દાખવે તમ હાજરી,
છે મસ્ત બુલબુલ જોઈને સુંદર મુખડું આપનું. ૪
સહે સખત જુલમ જુદાઈનો મસ્તાન નિત્યે રે સનમ !
કર દૂર છું ઘટ કે જુવે ‘હાકિઝ’ મુખડું આપનું. ૫

નસીબ આજ રાત

ખુદાએ પાક ખોલીકે નસીબ આજ રાત,
પ્યારીએ દર્શન દીધું, નસીબ આજ રાત. ૧
દિલદારનું મુખ જોઈને સલામ હું કરે,
અલ્લાહની તારીફ કરે, નસીબ આજ રાત. ૨
વસ્લથી આરામનું દરખત ફાલીયું,
ફળ્યો ફૂલ્યો હું પણ ફરે, નસીબ આજ રાત. ૩
ચિતરાશે ‘અનલ હક’ ખુને જમીનપર, અગર
મનસુર સમ શૂળી ચઢું, નસીબ આજ રાત. ૪
લયલે-તુલ-કદ્રનો છે હિસ્સો મારે હાથ,
જગતું કિસ્મત થયું, નસીબ આજ રાત. ૫
ચાહું હું શિર કપાય જ્યમ મનસુરનું થયું,
હઠાતું તબક ઢાંકણું, નસીબ આજ રાત. ૬
બક્ષીસનો હું છું પુરો, હકદાર ખુદાવંદ,
હુસનની જગત લઈ ખુશી હું આજ રાત. ૭

‘હાફેઝ’ને મન વસી રહ્યો છે ખૌફ જનનો,
તોફાન છે મગજે ભર્યું મસ્તાન આજ રાત. ૮

તે ઉપરાંત પિતાપુત્રે મળી ગુજરાતીમાં ઉતારેલી સૈ
અઝોમાંથી કેટલીકના ઉપાડની પંક્તિઓથી પણ હાફેઝની સૃષ્ટિનો—અને
તેમાં પ્રવેશ કરાવનાર શ્રી મસ્તાનની કલમનો પણ—ખ્યાલ આવશે:—

સુંદરતાના શાહ ! રહમ ખા અમો ગરીબ પરદેશીની. (૧૮)
સૂરજ શરમિન્દો થયો માશુક મુખડું જોઈ. (૧૯)
રોજા થયા પૂરા અને છદ આવી દિલ ખુશ થાય છે. (૨૫)
સ્વર્ગ કેરો બાગ એ એકાન્ત મઠી દરવેશની. (૨૭)
ઝુલ્ફના એક તારથી હૈયાં હઝાર બાંધી લીધાં,
વિદ્વાનનાં ચારે તરફથી દ્વાર હઝાર બાંધી લીધાં. (૩૭)
મદિશામદિરના ખૂણામાં ખાસ મુકામ હમારો છે. (૪૦)
સુખ, ખુશતરસ્યો, ખુશનુમાં, અધર માહરી માશુકનો. (૪૧)
બગીચાનો નહીં આધાર સનુબર કે સર પર છે. (૪૪)
પસીને તરબતર હસતા અધર માશુક આવે છે. (૪૬)
એકાન્તવાસીને તમાશાનાચની દરકાર શી ? (૫૧)
ખ્યાલ તાહરો રમી રહ્યો દરકાર રહી ન શરાબ તણી. (૫૮)
દિલદારને દિલહાલ કહેવાની હમારી આશ છે. (૬૬)
મુખડું દીડું ન કોઈએ આશક હઝાર છે.
લાચાર મુજ સમા આ શહરમાં હઝાર છે. (૭૧)
સાકી ! શરાબ દે, સમો રમઝાનનો ગયો. (૭૩)
અગર સુગન્ધદાર ઝુલ્ફથી ગુંદો થયો તો શી દરકાર ? (૭૭)
દિલ આપો આપ જુલ્મની જલે ફસાય છે. (૮૧)
માશુક રોજે વસ્લની તને યાદ આવજો. (૮૨)
હજરો વખત કહી ચૂક્યો ફરીને તે કહું છું હું. (૮૪)
બાગમાં ગુલ એકલું બુલબુલ વગર શોભે નહીં. (૮૭)
વહી જિન્દગી પણ મન હજુ કંઈ માનવું નથી.
અફસોસ કે કિસ્મત હજુ કંઈ જગવું નથી. (૮૯)

પૂર્તિ

૧ ‘ઔજ્ઞનાંક સંજ્ઞા’ (પૃ. ૨૦૭) ઉપરનો કવિનો લેખ:

“કવિઓ કોઈ વખતે ગણિતના કોયડા વિગેરેને પણ કાવ્ય યુક્તિમાં લાવી નીરસ વિષયને રસમય બનાવી આનંદ માને છે એવું અમારા આગલા એક અંકમાં પુષ્પપરીક્ષા અને તેને અનુગત હોદ્દા આપતાં એમ જણાવ્યું છે. તેમ અંક વિગેરેની સંજ્ઞાઓ બતાવવામાં અથવા સંકેત વિગેરે સૂચવવાની અનેક યુક્તિઓ અનેક દેશવાળાએ કાઢી છે. આપણાં કાવ્ય અને શાસ્ત્રોમાં અંકસંજ્ઞા સૃષ્ટિના અનેક પદાર્થ અને વિષય સંકેતથી લીધેલી છે જેમ વેદ=૪, મુની=૭, સૂર્ય=૧૨, ચંદ્ર=૧ ઇત્યાદિ, અને જ્યારે તેમને કોઈપણ અંક યુક્તિથી બતાવવા હોય છે ત્યારે આ અંકોને બદલે ઉપર પ્રમાણે સાંકેતિક રાખ્ખો વાપરે છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તેા ડગલે ડગલે આ નિયમ લાગુ કરવામાં આવેલો છે. અને અક્ષાનાં વામનો ગતિઃ એટલે આ સંકેત અવળી પાસાથી જણવેા જોઈએ. આ રીતિ દલપતરામ વિગેરેનાં પિંગળોમાં પ્રસિદ્ધ છે એટલે આપણે વિષય આપતાં આ રીતિ વધારે ચર્ચાવતા નથી. આ જેવી પદાર્થ સંકેતથી અંકો વિગેરે બતાવે છે તેવી રીતે પદાર્થ વિગેરેની સંખ્યા, ગુણ, વિગેરેના આધાર ન લેતાં જુદી જુદી પ્રજ્ઞાઓએ અંક સંજ્ઞા, અને મુખ્યત્વે સંવત વિગેરે લખવા જુદી જુદી રીતો કાઢેલી છે. લાટિન લોકોએ L, C, X, V, I વિગેરે અક્ષરસંજ્ઞા રાખેલી છે. તેમ આરબ લોકોએ મૂળાક્ષરની એવી ગોઠવણ કરી છે કે સાધારણ રીતે કવિતા લખી જાય અને તેમાંથી ગ્રંથ કદ સાલમાં લખાયો હતો તે સંવત નિકળી આવે છે. આ પ્રમાણે આરબી અને ફારસી ઘણા ગ્રંથકારોને લખવાની એક આદત પડી ગઈ છે. અને આ પદ્ધતિને “અબજનનો હિસાબ કહે છે.” આ હિસાબમાં આરબી મૂળાક્ષરોને ચારચાર પાંચપાંચ અક્ષરના રાખ્ખોના વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા છે. અને દરેક અક્ષરની કિંમત ગણિતસંખ્યા પ્રમાણે આંકી છે. જેમ, એક, દસ, સો, હજાર, આ પ્રમાણે એકથી દસ સુધી દરેક અક્ષરની કિંમત દસથી દશક દશક વધી સો સુધી દરેક અક્ષરની કિંમત અને સોથી શતક શતક વધી હજાર સુધી અક્ષરની કિંમત એ પ્રમાણે આંકીથી જે સંખ્યા કાઢવી હોય તે નીકળી શકે. આપણી યુક્તિ આ યુક્તિને અનુસરીને છે માટે તે સમજાવતા પહેલાં જે રીતિને અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે રીતિનું કંઈક દિગ્દર્શન કરવું જોઈએ માટે આ હિસાબની આરબી ફારસીમાં કેવી રીત છે તેનું એક દ્રષ્ટાંત આપી આપણી રીતિનું સૂચન કરીશું. આરબી મૂળાક્ષરોને

ઉપર પ્રમાણે આપણી ગોઠવણી સંવત કાઢવાનો છ પ્રકારે થઈ શકવાનો સંભવ છે. ૧ ચ્યુર્ આઘાક્ષર—જેમાં દરેક ચરણનો પ્રથમ શબ્દ એવા આવે કે જેનો પહેલો અક્ષર ઉપર પ્રમાણેની ક્રિમતનો લઘ તેનો સરવાળો કરતાં ધારેલા સંવતની સંખ્યા આવે. ૨ ચ્યુર્ અંત્યાક્ષર—જેનું ઉપર પ્રમાણે વળન મેળવતાં ધારેલો સંવત આવે. ૩ ચ્યુર્ આઘ અંત્યાક્ષર—આઘ અને અંત્ય અક્ષરનું વળન મેળવતાં ઉપર પ્રમાણે સંખ્યા યામ. ૪ શબ્દ આઘાક્ષર—કવિતામાં આવેલા દરેક શબ્દનો પ્રથમ અક્ષર એવા વળનનો ગોઠવેલો કે વિષય પ્રસ્તુત ચાલે પરંતુ; શબ્દનો પ્રથમ અક્ષર લઈ મેળવતાં ધારેલી સંખ્યા આવે. ૫ ત્ર્યક્ષર શબ્દ મધ્યાક્ષર—કવિયો ઘણી વખત એકેક, બળે, ત્રણ ત્રણ, અગર, ચાર ચાર અક્ષરનાજ દરેક શબ્દ જેમાં હોય તેવી કવિતા બનાવે છે. જ્યારે ત્ર્યક્ષર શબ્દ બદ્ધ કવિતા હોય ત્યારે દરેક શબ્દના મધ્યાક્ષર લઘ વળન મેળવતાં સંવત લખી શકાય. ૬ સ્વાર્ણાક્ષર—તમામ અક્ષરોનું વળન લઈ ધારેલી સંખ્યા લખી શકાય.

આ યુક્તિ ગમે તેટલી સંખ્યાને વાસ્તે અનુકરણ કરવી હશે તો કરી શકાશે અને ઉપલા પ્રકાર શિવાય બીજા અનેક પ્રકારના પ્રયોગ બુદ્ધિ પ્રેરિત કરી શકે. પરંતુ આને મુખ્ય માત્ર દર્શાવ્યા છે એનો ઉપયોગ કવિયો પોતાની કવિતામાં સ્વતઃ સમજી કરી લેશે. માટે કવિતાના દાખલા ન આપતાં આ વિષય બંધ કરીએ છીએ."

૨ અદ્વૈત

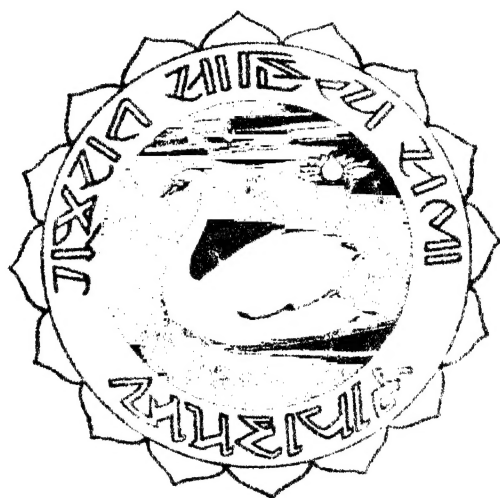
[કવિત મનહર]

એક જ અવધૂર્ન સર્વવ્યાપી સર્વ વિશ્વ સિધે
અવકાશકાલથી અનેક જેતું ભાસે છે;
જ્ઞાન પ્રેમ દયાથી વા દષ્ટિભંડય દૂર થતાં
સિદ્ધત્વપ્રતીતિ પણ સ્વરૂપવાર નાસે છે;
અભેદની સાથે એકયાનુભવ પ્રસંગોપાત
અજ્ઞાન સ્વરૂપ છતાં સર્વ કોઈ પાસે છે;
પ્રજ્ઞા વિષે સંશય વા અવિશ્વાસ લાવી જેઓ
તદ્રૂપ ન બને તેવા મહીથી વિચાસે છે. ૧
દૂરત્વને દૂર કરી એક જ જણાય તેમ
અનુરક્ત માતા બાળ દ્વંદ્વ સાચું કરે;
શરીર જ ક્ષિન્ન નહીં અશ એમ સૂચવવા
સખાઓ સખાઓ સાથ સ્નેહથી કોટી કરે;

અનુગ્રહ ભાતો અનુકંપાની અવસ્થા વિષે
 મનુષ્ય અમાનુષને ઓળખે નહીં ખરે;
 પ્રેમથી થઈને મત્ત એકત્વ જાણી કરીને
 યોગ્ય દૃષ્ટયુગ્મ રસસાગર વિષે તરે. ૨
 નવોઠાસ્થિતિમાં જ્યારે મૂર્ખ મૌઁય હું ત્યારે
 એકત્વ વિષેની મારી પ્રાર્થના ન માનતી;
 જડ દૃષ્ટિને જ ફક્ત અનુસરનારી બાળા
 તાત્પર્ય અભેદ તણું કશું નહીં જાણતી.
 પ્રાણલય થકી કદાપિ મારા ચિત્તને આભાસ
 પડે ત્યારે જરા મારી ધૃચ્છાને પ્રમાણતી:
 ફાણ એક દેખે તોય મૃગજળ જોયું ગણી
 એજ સત્ય છે એવું તો અંતર ન આણતી. ૩
 અધિક જાહન અન્ય વસ્તુઓના અનુભવ
 થતાં દૃષ્ટિ શુદ્ધતર ધીમેથી થતી ગઈ;
 પોતે તો નહીં જ પણ જ્યારે હું બતાવું ત્યારે
 “નહીં” કહેવાની આગ્રહી મતિ જતી ગઈ;
 સત્યપ્રમા વિષે પછી અપૂર્વ આનંદ જોઈ
 પ્રથમ થવાની લગ્ન પાણી તજતી ગઈ;
 એકત્વને અનુભવ આપવા થવાને માટે
 નવાં નવાં સાધન રસાળ સજતી ગઈ. ૪
 વખત જતાં તો નહીં ભાષાની રહી જરૂર
 વૃત્તિઓ સમસ્ત ફક્ત આશ્લેષથી દાખવે,
 પ્રેમ ઉપહાર હર્ષ લગ્ન ભય ઉત્કલિકા
 સૂચિત કરે એ સર્વ અભિન્નત્વ રાખવે,
 અસામાન્ય ખૂબીને બતાવે કોઈ કોઈવાર
 યોગ્યતાથી સ્થેચ્છા વિષે પતિ ચિત્ત નાખવે,
 જવને રમાવી જરા અર્ધેય નમાવી પૂર્ણ
 રસને જમાવીને સુધા સ્વર્ગીય આખવે. ૫

[સોરઠો]

અવધિ આ તો છેક, પ્રિયે, કલા રસની દિસે!
 બન્યું ખરેખર એક; તોયે તારે માંડે નહિ. ૬

KUMAR PRINTERY, ANANDNAGAR

